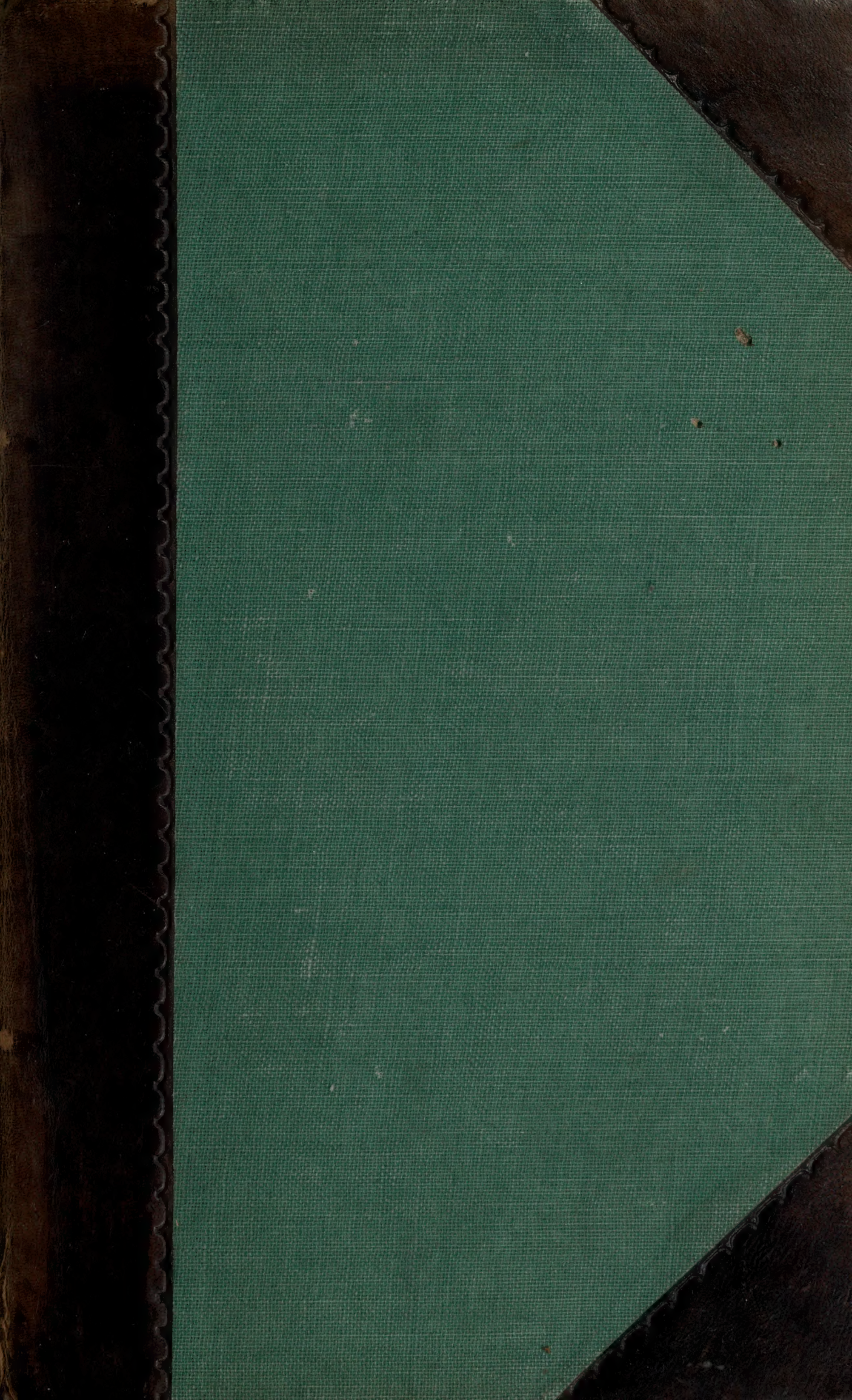
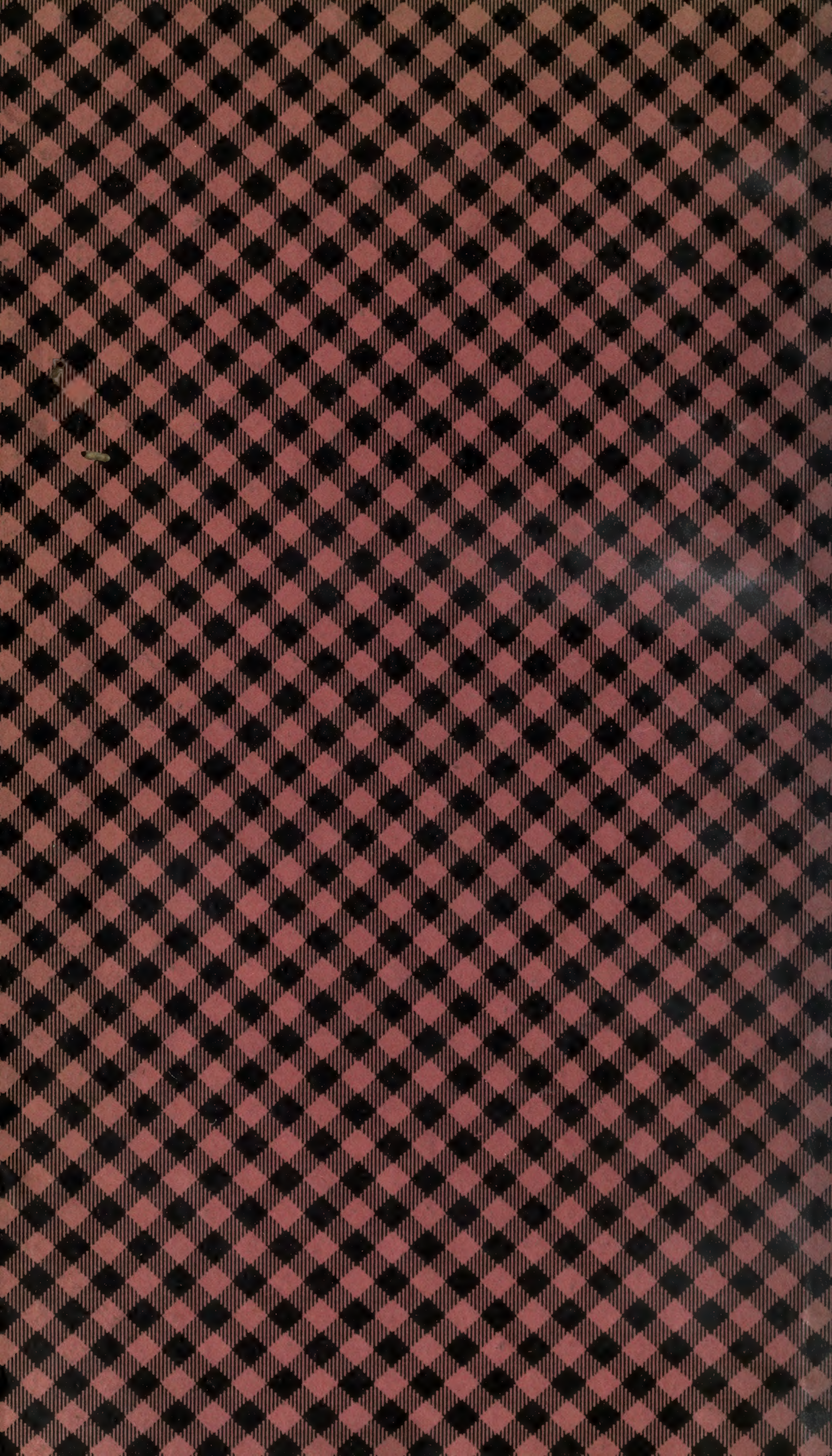

2 Bothe [illegible] 65/-

2 Bvo [illegible] one 65/-
Gothic [illegible] &
parisienne

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, NO. 1230.

गृह्यासंग्रहः

गोभिलपुत्रकृतः ।

GRIHYASANGRAHA

AN APPENDIX TO THE GOBHILA GRIHYASUTRA

WITH THE COMMENTARY BY THE EDITOR.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA TARKĀLANKĀRA

SECOND EDITION.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,

5, Nandakumar Choudhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1910.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 57, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ... ... Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each	5	0
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III. Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each	1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	11	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fase 1-2 @ /10/ each ...	3	2
*Bhāmatī, Fasc. 4-8 @ /10/ each	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Baudhyostatrasangraha	2	0
Brahma Sutra, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1	0	10
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. I-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Voi. VII, Fasc. 1-3 @ /10/	1	14
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1--12 @ /10/ each	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7, @ 1/4/ each	1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8, @ /10/	0	10
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12-17 @ /10/ each	3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1--2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Ācharasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. -2 @ 1/4/ each	2	8
Haralata	1	14
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-9 @ /10/ each	18	12

GRIHYASANGRAHA

AN APPENDIX TO THE GOBHILA GRIHYASUTRA

WITH THE COMMENTARY BY THE EDITOR.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA TARKĀLANKĀRA.

NEW SERIES, No. 1230.

SECOND EDITION

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
No. 5, Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane,

AND

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET, CALCUTTA.

1910.

LIBRARY
JUN 28 1967
UNIVERSITY OF TORONTO

गृह्यासंग्रहः

गोभिलपुत्रकृतः ।

महामहोपाध्याय-

चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यकृतभाष्यसहितः ।

तेनैव परिशोधितः ।

(द्वितीयसंस्करणम् ।)

श्रील श्री-

वङ्गदेशीयाशियातिकसमाजानामनुमत्या व्ययेन च

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितः ।

एसियाटीकसोसाइटीनामिकया सभया प्रकाशितश्च ।

शकाब्दाः १८३१ ।

गृह्यासंग्रहः ।

(गोभिलगृह्यपरिशिष्टरूपः)

गोभिलपुत्रकृतः ।

प्रथमप्रपाठकः ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

श्रीगणेशायनमः ।

नत्वा गुर्व्वाचार्य्यान् विचार्य्य बुद्ध्या वचांसि पूर्व्वेषाम् ।
गृह्यासंग्रहभाष्यं स्वल्पग्रन्थं करिष्यामः ॥

इह खलु तत्रभवान् गोभिलपुत्रः गोभिलगृह्यसूत्राख्यव्यक्तानि व्यक्तं व्याचिख्यासुर्गोभिलानुपदिष्टमपि किञ्चिदुपदिदिक्षुर्गोभिलगृह्यपरिशिष्टरूपं गृह्यासंग्रहाख्यमिमं ग्रन्थं रचयाञ्चकार । यस्यायमादिमः श्लोकः,—

अथातः संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं पद्मयोनिना ।
ब्राह्मणानाꣳ हितार्थाय सꣳस्कारार्थं तु भाषितम् ॥१॥

तत्रायमथशब्द आनन्तर्य्यार्थः संबन्धकरणार्थश्च । उच्चार्य्यमाणश्च मङ्गलप्रयोजनो भवति । आनन्तर्य्यार्थस्तावत् । गोभिलगृह्यसूत्राध्ययनानन्तरम् अनुक्तिन्नपदार्थगृह्यसूत्रार्थावधारणार्थं तदनुक्त-

विशेषप्रतिपत्त्यर्थञ्चैतत् शास्त्रमध्येतव्यमित्ययमर्थः। संबन्धकरणार्थः खल्वपि। गोभिलगृह्यसूत्रशास्त्रेणास्य शास्त्रस्य संबन्धं करोति। प्रयोजनञ्चास्य,—गोभिलगृह्यसूत्रवदेतदपि शास्त्रं गोभिलीयधर्म्मोपदेशपरमेव,---इति प्रतिपत्तिः। अथशब्दो ग्रन्थारम्भावद्योतको वा। आर्षेयस्य ग्रन्थस्य खल्वादावयमुपनिबध्यते।

अतः शब्दो हेत्वर्थः। यस्मात् अग्निनामादीनि गोभिलेन नोक्तानि, यस्माच्च अनुक्तिन्नपदार्थं गोभिलगृह्यसूत्रम्, अतः—एतस्मात् कारणात्,—

गोभिलपुत्रोऽहं ब्राह्मणानां हितार्थाय सम्यक् प्रकर्षेण वक्ष्यामि। किम्? पद्मयोनिना ब्रह्मणा यदुक्तमग्निनामादिकम्। यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानादिह तच्छब्दापेक्षा नास्ति। तु पुनः। संस्कारार्थे संस्काररूपप्रयोजने,—तत् सिद्ध्यर्थमित्येतत्। ब्रह्मणा भाषितमिति प्राधान्यात् पुनरुपादानम्। किमतः? गर्भाधानादिषु केषुचित् संस्कारेषु गोभिलेनाग्निर्नोपदिष्टः, तेष्वपि संस्कारप्रयोजनसिद्ध्यर्थमस्मदुक्तनामाऽग्निर्भवति। एतदतः।

अपर आह। "यस्मिन् कर्म्मणि गोभिलेनाग्निरुक्तस्तत्रैवाग्निनाम ज्ञातव्यं नान्यत्र। ब्रह्मणा साधारण्येन सर्व्वकर्म्मसु अग्निनाम उक्तम्, तेन हेतुना गोभिलपुत्रेणापि सर्व्वकर्म्मसु अग्निनाम उक्तम्। ततश्च, गोभिलोक्ते गर्भाधानादौ अग्निनाम न भवति"—इति। तदसङ्गतम्। गोभिलपरिशिष्टरूपत्वादेतस्य। न खलु गोभिलेन नोक्तमिति गोभिलपुत्रेणोक्तमपि

नोपादेयमिति किञ्चिदत्र कारणमुपलभामहे । तथात्वे वा गोभिलानुक्तानां बहूनामपि विशेषाणामत्रोक्तानां परिशिष्टान्तरोक्तानाञ्चानुपादेयतापत्तेः । उपादीयन्ते च । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना,—गोभिलोक्ते गर्भाधानादौ अग्निर्नाम न भवति,—इति । गोभिलोऽप्यस्माकमुपदेष्टा, तत्पुत्रोऽपि । यत् खलु पित्रा नोपदिष्टं तदेव पुत्रेणोपदेष्टव्यम् । सन्दिग्धश्चार्थो निर्णेतव्यः । न हि गोभिलेनापि तत्र तत्राग्निर्निषिद्धः । न खल्वेतत् पारशाखिकं शास्त्रम् । न च गोभिलेन नोक्तमिति स्वशाखायामेव ग्रन्थान्तरोक्तमपि परित्यक्तव्यम् । परिशिष्टानामानर्थक्यप्रसङ्गात् । अनुक्तानां खल्वर्थानामुपदेशस्तेषु भूयसोपलभ्यते । अलमतिविस्तरेण ॥ १ ॥

एवं शास्त्रारम्भं प्रतिज्ञाय प्रथमन्तावदग्निनामान्यभिधीयन्ते नवभिः श्लोकैः,—

लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः ।
अग्निस्तु* मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥२॥

हिशब्दो निश्चयार्थः । लौकिकोऽग्निः पावकः कथितः । रघुनन्दनस्तु,—"लौकिके"—इति पठित्वा, लौकिके—गृहप्रवेशे,—इति वर्णयाञ्चकार । गर्भाधाने पुनर्मारुतो नामाग्निर्विधीयते । यद्यपि, गोभिलेन तत्राग्निर्नोपदिष्टः, तथाप्यस्मा-

---

* अग्नेस्तु,—इति पाठान्तरम् ।

भिस्तत्पुत्रैस्तदुपदिष्टार्थवेदिभिर्मारुतो नामाग्निस्तत्र विधीयते। तस्मादस्ति गोभिलोक्तेऽपि गर्भाधानेऽग्निरिति बोद्धव्यम्। विधीयते,—इति करणाच्चैवमवगच्छामः। यदि नाम केवलं ब्रह्मणा उक्त इति गर्भाधाने अग्निरुच्यते,—इत्यभिप्रायः, तदा परिकीर्त्तितः,—इत्येव कुर्य्यात्, न—विधीयते,—इति ॥ २ ॥

पुंसवने चान्द्रमसः शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः।
सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रागल्भो जातकर्म्मणि ॥ ३ ॥

पुंसवने चान्द्रमसो नामाग्निः। 'चन्द्रनामा'—इति रघुनन्दनः पठति। "प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतःफलामस्रामामक्रमिपरिसृप्तां त्रिःसप्तैर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीयोत्थापयेत्"—इत्यादि-गृह्यसूत्रोक्ते शुङ्गाकर्म्मणि शोभनो नामाग्निः। सीमन्ते सीमन्तकरणे। स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

नाम्नि स्यात्* पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा।
सभ्यनामाऽथ चूड़े तु व्रतादेशे समुद्भवः ॥ ४ ॥

नामकरणे पार्थिवो नामाग्निः। अन्नप्राशने शुचिर्नामाग्निः। चूड़ाकरणे सभ्यो नामाग्निः। 'सत्यनामा'—इति रघुनन्दनः पठति। व्रतानाम्—गोदाने विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् सावित्रव्रतव्रातिकव्रतादित्यव्रतमहानाम्निकव्रतोपनिषदव्रतज्येष्ठसामव्रतानाम्, आदेशे उपदेशे, समुद्भवो नामाग्निः कथितः ॥ ४ ॥

---

* नाम्नि च,—इति पाठान्तरम्।

गोदाने सूर्य्यनामा तु केशान्ते ह्यग्निरुच्यते।
वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः ॥ ५ ॥

गोदाने गोदानिकव्रते सूर्य्यनामा अग्निः। गोदानाङ्गे गृह्योक्ते केशान्ते कर्म्मणि अग्निर्नामाग्निः। विसर्गे,—व्रतप्रस्तावात् व्रतानन्तरं करणीये मौञ्जीत्यागे समावर्त्तनापरनामधेये गृह्योक्ते आप्लावनाख्ये कर्म्मणि,—इत्येतत्। "मौञ्जीविसर्गे त्यागे वैश्वानरो नामाग्निः"—इति दीक्षितभाष्यम्। विसर्गे दाने,—इति केचित्। विवाहे योजको नामाग्निः ॥ ५ ॥

चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथाऽपरे।
आवसथ्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः ॥ ६ ॥

चतुर्थ्याम्—गृह्योक्ते चतुर्थीकर्म्मणि शिखी नामाग्निः। 'अपरे आचार्य्यास्तथा चतुर्थीकर्म्मणि धृतिनामानमग्निमाहुः'—इति दीक्षितरामकृष्णः। अपरे धृतिहोमादौ,—धृतिर्नामाग्नि,—इति रघुनन्दनः। तत्र ब्रूमः। धृतिहोमे धृतिर्नामाग्निर्युक्तः। कुतः? शब्दसाम्यात्। धृतिनामा खल्वग्निर्धृतिहोमे आगच्छति हृदयम्। आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम्। एवञ्च, अग्निनाम्नां सप्तत्रिंशत्सङ्ख्याऽप्याञ्जस्येनोपपत्स्यते। मतान्तरत्वे खल्वेतस्य सा नातीव समञ्जसा स्यात्।

आवसथ्ये गृह्येऽग्नौ भवो नामाग्निर्ज्ञातव्यः। गृह्यः, औपासनः, आवसथ्यः,—इति ह्यनर्थान्तरम्। वैश्वदेवे कर्म्मणि पुनः पावको नामाग्निः ॥ ६ ॥

ब्रह्मा वै गार्हपत्ये स्यादीश्वरो दक्षिणे तथा।
विष्णुराहवनीये तु अग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः॥ ७॥

गार्हपत्येऽग्नौ ब्रह्मा नामाग्निः स्यात्। एवमुत्तरत्रापि। दक्षिणे दक्षिणाग्नौ। श्रौते खल्वग्निहोत्रे एते त्रयोऽग्नयो भवन्ति॥ ७॥

लक्षहोमे वह्निर्नाम* कोटिहोमे हुताशनः।
प्रायश्चित्ते विधिश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः॥ ८॥

प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तहोमे विधिर्नामाग्निः। 'विधुः',—इति रघुनन्दनः पठति। पाकयज्ञे साहसो नामाग्निः। श्लिष्टमन्यत्। आह। कः पुनः पाकयज्ञो नाम? उच्यते। यः खल्वेकाग्निसाध्यः यज्ञः, तं पाकयज्ञमाचक्ष्महे। किं कारणम्? "पाकयज्ञा इत्याचक्षते एकाग्नौ यज्ञान्"—इति लाट्यायनसूत्रात्। द्राह्यायणोऽप्येतत् सूत्रयाञ्चकार। "पाकयज्ञा इत्याख्या यः कश्चैकाग्नौ"—इति च छन्दोगगृह्यान्तरम्। "श्रावण्याश्वयुज्याग्रहायण्यष्टकान्वष्टकैकाष्टकाः पाकयज्ञाः",—इति दीक्षितरामकृष्णः। "पाकयज्ञे,—पाकाङ्गकयज्ञे वृषोत्सर्गदेवप्रतिष्ठाहोमादौ"—इति रघुनन्दनः। पाकयज्ञः प्रशस्तयज्ञः,—इति शाखान्तरीयगृह्यवृत्तिकृतः॥ ८॥

देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कव्यवाहनः।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा॥ ९॥

निगदव्याख्यातोऽयं श्लोकः॥ ९॥

* लक्षहोमे तु वह्निः स्यात्,—इति पाठान्तरम्।

पौष्टिके बलदश्चैव क्रोधाग्निः*श्चाभिचारके ।
वश्यार्थे कामदो नाम वनदाहे तु दूतकः ॥ १० ॥

पौष्टिके,—शरीरस्य धनस्य वा पुष्टिजनके कर्म्मणि, बलदो-नामाग्निः । पुष्टिरुपचयः । अभिचार एवाभिचारकः । तस्मिन्न-भिचारके कर्म्मणि क्रोधाग्निः । अभिचरणमभिचारो मारणमित्ये-तत् । वश्यं वशीकरणम् । तदर्थे कर्म्मणि कामदो नामाग्निः । वनदाहे दूतको नामाग्निः ॥ १० ॥

कोष्ठे तु जठराग्निश्च† क्रव्यादो मृतभक्षणे ।
समुद्रे वाड़वो ज्ञेयः क्षये संवर्त्तको भवेत् ॥ ११ ॥

कोष्ठे उदरे । मृतभक्षणे शवदाहे । क्षये,—सर्व्वेषां नाशे प्रलये,—इति यावत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

एवमग्निनामान्यभिधाय तेषां श्रावणं ज्ञानञ्चेदानीं विधत्ते,—

एतेऽग्नयः समाख्याताः श्रावयेद् ब्राह्मणः सदा ।
सप्तत्रिंशतिविख्याता ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ १२ ॥

एते पूर्व्वोक्ता अग्नयः सम्यक् कथिताः । तानेतान् ब्राह्मणः सदा द्विजं श्रावयेत् । द्विजेन तु, सप्तत्रिंशतिविख्याताः । आर्षोऽयं प्रयोगः । सप्तत्रिंशत्सङ्ख्यया विशेषेण कथिताः,—प्रसिद्धा वा, अग्नयोज्ञातव्याः । तदिदमर्थं कर्म्मस्वविनियुक्तानामप्यग्निनाम्नां पूर्व्वं परिकीर्त्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

---

* क्रोधोऽग्निः,—इति पाठान्तरम् ।

† जठरो नाम,—इति पाठान्तरम् ।

सप्त जिह्वाः स्फुरन्त्येता हुताशनमुखे स्थिताः।
याभिर्हव्यꣳसमश्नन्ति हुतꣳसम्यक् द्विजोत्तमैः ॥१३॥

अग्निमुखे स्थिता एता वक्ष्यमाणाः सप्तजिह्वाः स्फुरन्ति। द्विजोत्तमैः,—निषादस्थपतिवत् कर्म्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वादविशेषाच्च उत्तमद्विजैः, सम्यक् हुतं हव्यं याभिर्जिह्वाभिः समश्नन्ति,—दिवौकसः,—इति वाक्यशेषः ॥ १३ ॥

काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी चैव शुचिस्मिता च
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ १४ ॥

इत्येताः सप्त जिह्वाः नामतो निर्दिष्टाः। लेलायमानाः,—हव्यं भक्षितुमीप्सन्त्यः। लल ईप्सायाम्। लेलायमानाः चलन्त्यो-वा ॥ १४ ॥

तासां खल्वासां जिह्वानां मध्यात्,—

द्वे शान्तिके पौष्टिके द्वे च तिस्रोऽभिचारिण्यः।
एताश्चोक्ता विशेषेण ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ १५ ॥

शान्तिके कर्म्मणि द्वे जिह्वे। पौष्टिके च कर्म्मणि द्वे जिह्वे। तिस्रश्चाभिचारकर्म्मस्वुपयुक्ताः। एताश्चोक्ता जिह्वा द्विजेन विशेषतो-ज्ञातव्याः ॥ १५ ॥

आहूयैव तु* होतव्यं यो यत्र विहितो विधिः ।

यत्र कर्म्मणि यो विधिरुक्तः, तत्र तेन विधिना होतव्यम् । किं कृत्वा ? विहितमग्निमाहूय । "यत्र यो विहितोऽनलः"—इति तत्त्वकारः पठति । तत्र च, यत्र योऽनलो विहितस्तत्र तमनलमाहूय होतव्यमिति व्यक्त एवार्थः ॥

अविदित्वा तु यो ह्यग्निꣳ होमयेदविचक्षणः ॥ १६ ॥
न हुतं न च सꣳस्कारो न च कर्म्मफलं लभेत् ।

यः खल्वविचक्षणोऽग्निमज्ञात्वा होमयेत्, तेन हुतं न भवति । हुतं होमः । भावे निष्ठा । कृतोऽपि होमो न सिध्यतीत्यर्थः । न च तेन होमेन शरीरस्य संस्कारो भवति । न चासौ कर्म्मफलं लभते ॥ १६ ॥

ज्ञात्वा स्वरूपमाग्नेयं योऽग्नेराराधनं चरेत् ॥१७॥
ऐहिकामुष्मिकैः काम्यैः सारथिस्तस्य पावकः ।
निःसꣳशयकरैरर्थैः पुत्रशिष्यहितैषिणः ॥ १८ ॥

यः पुनरग्नेरिदमाग्नेयं स्वरूपं वक्ष्यमाणलक्षणं ज्ञात्वा अग्नेराराधनमाचरति, तस्य पुत्रशिष्यहितैषिणः,—इत्याग्नेयं स्वरूपं विदुषः पुत्रशिष्यहितैषित्वं वदन्—तदविदुषः पुत्रशिष्यानिष्टमपि द्योतयति । 'निःसंशयकरैः'—निःसंशयं यथा भवति तथा क्रियमाणैः, 'काम्यैः'—कमनीयैः अभिलषणीयैः, 'ऐहिकामुष्मिकैः'—

* आहूय चैव,—इति पाठान्तरम् ।

इहलोके परलोके च भवैः सौभाग्यस्वर्गादिभिः, 'अर्थैः'—प्रयोजनैः फलैः,—इत्येतत्। 'पावकः' 'सारथिः'—सारथिवदनुकूलः तत्तत्फलनिर्व्वाहक इत्यर्थः। तथाविधैरर्थैः पुत्रशिष्यहितैषिणस्तस्य पावकः सारथिः—फलदाता, इति वा वर्णनीयम्। तदनेन तस्य पुत्रशिष्याणामपि तत्तदर्थाः सम्पद्यन्ते,—इत्युक्तं भवति ॥ १७ ॥ १८ ॥

न चात्र संशयः कर्त्तव्यः इत्याह,—

गोभिलाचार्य्यपुत्रेण कृतꣳशास्त्रꣳ सुनिश्चितम्।
पावकस्य मुखं वक्ष्ये यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ १९ ॥

शास्त्रं पूर्व्वोक्तमग्निनामादिप्रतिपादकं गोभिलाचार्य्यपुत्रेण मया सुनिश्चितं कृतमिति गोभिलानुक्तोऽपि मदुक्तोऽग्निर्गर्भाधानादिष्वस्तीत्यभिप्रायः। उक्तस्यापि पुनरुक्तिः शिष्याणां दृढ़प्रत्ययार्था आदरार्था वा। अपर आह। शास्त्रं गृह्यासंग्रहाख्यम्,—इति। अथेदानीमहमग्नेर्मुखं वक्ष्ये। व्याख्यातमन्यत् ॥ १९ ॥

सप्तजिह्वा-प्रमाणन्तु प्रादेशं परिकीर्त्तितम्।
प्रमाणं चतुरस्रञ्च वर्त्तुलं मुखमण्डलम् ॥ २० ॥

पूर्व्वोक्तानां वक्ष्यमाणानाञ्च सप्तजिह्वानां प्रमाणं प्रादेशं विस्तृततर्ज्जन्यङ्गुष्ठरूपम्। अपर आह। बद्धमुष्टिः करो रत्निः, रत्नर्द्धं प्रादेशम्,—इति। प्रमाणं पूर्व्वोक्तप्रादेशप्रमाणं, चतुरस्रं चतुष्कोणञ्चाग्निमुखं कथितम्। मुखमण्डलन्तु वर्त्तुलम् ॥ २० ॥

यदर्थं ह्रूयते वह्नौ तां जिह्वां परिकल्पयेत् ।

यत्कर्म्मार्थं ह्रूयते, तां तद्विहितां जिह्वामग्नौ परिकल्पयेत् चिन्तयेदावाहयेद्वा ॥

पूर्व्वोक्ताभ्यः सप्तभ्यो जिह्वाभ्योऽन्याः सप्त जिह्वा आह,—

करालो धूमिनी श्वेता लोहिता महालोहिता ॥२१॥
सुपर्णो पद्मरागी च सप्तैताः परिकीर्त्तिताः ।

सप्तैता जिह्वाः कथिताः । ऋज्वन्यत् ॥ २१ ॥

करालीं राक्षसाश्नन्ति धूमिनीमसुरास्तथा ॥२२॥
श्वेतां नागाः समश्नन्ति पिशाचा लोहितां तथा ।
महालोहितां गन्धर्व्वाः सुपर्णीञ्च यमस्तथा ॥२३॥

करालीं—कराल्या जिह्वया, करालीं जिह्वां प्राप्येति वा वर्णनीयम् । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । राक्षसाः अश्नन्ति । अत्र विसर्गलोपे सन्धिरार्षः ॥ २२ ॥ २३ ॥

पद्मरागी च विख्याता दिव्या जिह्वा हुताशने ।
तस्यान्तु होमयेन्नित्यꣳ सुसमिद्धे हुताशने ॥ २४ ॥

यया देवाः समश्नन्ति, सा दिव्येत्युच्यते । हुताशने हुताशनस्य । यथाश्रुतो वाऽर्थः । पद्मरागी हुताशनस्य जिह्वा दिव्या विख्यातेत्यर्थः । तस्यां दिव्यायां जिह्वायां पद्मराग्यामित्येतत् । सुसमिद्धे प्रज्वलिते । श्लिष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं तन्त्रसिद्धये।
न धूमो न तथा ज्वाला विशुद्धो भुवि चक्षुषः॥२५॥

विधूमे धूमरहिते, लेलिहाने दीप्यमाने चाग्नौ, तन्त्रस्य कर्म्म-विस्तारस्य सिद्धये होतव्यम्। तत्र हेतुरुत्तरार्द्धेनोक्तः। न धूमः चक्षुषो विशुद्धः विशुद्धिहेतुः, अपि तु धूमश्चक्षुषोऽविशुद्धि-हेतुरित्यर्थः। तथेति धूमयुक्तेत्यर्थः। धूमयुक्ता ज्वालापि न चक्षुषो विशुद्धिहेतुः, अपि तु सापि चक्षुषोऽविशुद्धिहेतुरेव। तदत्र धूमशब्देन केवलधूमस्य, ज्वालाशब्देन तु धूमयुक्तज्वालाया-अपि दोष उक्तः। 'भुवि'—इत्यत्रापि ज्वालेत्यनुषज्यते। भुवि ज्वाला न चक्षुषो विशुद्धिहेतुः,—इति भुवं लिहत्यग्नौ होमो-निन्द्यते। तथा च स्मर्य्यते।

"क्षुत्-तृट्-क्रोध-त्वरा युक्तो हीनमन्त्रं जुहोति यः।
अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मति॥
अल्पे रुक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके।
आर्द्रकाष्ठैः सुसम्पन्ने फुत्कारवति पावके॥
कृष्णार्च्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम्।
आहुतिं जुहुयाद् यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम्"॥

इति। 'तथाज्वालः'—इति पाठे, अज्वाल इति च्छेदः। अज्वालो ज्वालारहितोऽग्निर्न विशुद्ध इत्यर्थः। तथा च कर्म्म-प्रदीपः।

"योऽनर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते" ॥

इति। 'विशुद्धोष्णविचक्षुषा'—इति पाठे, "विशुद्धेन विगतोष्णेन, चक्षुषा यत्राग्नौ धूमो न दृष्टस्तत्र होतव्यम्"—इति दीक्षितभाष्योक्तैव वर्णना ॥ २५ ॥

प्रभया भाति यत्रैव भगवांस्तत्र तिष्ठति।
तत्र पूर्णाहुतिं दद्यात् सर्व्वकामप्रसिद्धये ॥ २६ ॥

यत्रैवाग्नौ प्रभया भाति ज्वालेत्यर्थः। तत्रैव भगवान् विष्णुस्तिष्ठति। 'तत्र पूर्णाहुतिं दद्यात्';—सर्व्वेषां कामानामभिलषितफलानां प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थम्। पूर्णाहुतिदानोपदेशेन होमोऽपि तत्रैव कर्त्तव्यः,—इत्यपि भङ्ग्यन्तरेणोपदिशति। अत्र च, यस्मिन् कर्म्मणि यः कामः शास्त्रेणानुशिष्टः, स एव कामस्तत्र सिध्यति, न पुनरन्योऽपीति द्रष्टव्यम्। तत् कस्य हेतोः? "सर्व्वत्वमाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तात्।

पूर्णाहुतिन्तु ऊर्द्धः सन् दद्यात्, नोपविष्टः। कुतः?

"दद्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविश्य कदाचन"।

इति भविष्यपुराणात्। एवमेके। गोभिलीयकर्म्मस्वुपविष्ट एव पूर्णाहुतिं दद्यात्, न पुनरूर्द्धः सन्। कस्मात्?

"आसीन ऊर्द्धः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता" ॥

इति कर्म्मप्रदीपवचनात्। एवमपरे। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्॥ २६॥

अथेदानीं वर्ज्जनीयाः समिध आह,—

मारणी राक्षसी रौद्री क्रव्यादी ब्रह्मराक्षसी।
स्थूलजङ्घा कराली च वज्रहस्ता तथैव च॥ २७॥
यमदूती च विज्ञेया इत्येताः समिधो नव।

इत्येता नव समिधो नामतो विज्ञेयाः॥ २७॥

यथाक्रममासां लक्षणं ब्रुवन् वर्ज्जनीयत्वमाह,—

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला कृशा द्विधा॥२८॥
क्रिमिदष्टा च दीर्घा च वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः।

विशीर्णा त्रुटिता पाटितेत्येतत्। इयं मारणीत्युच्यते। विदला दलरहिता,—त्वचा वियुक्तेति यावत्। इयं राक्षसी। ह्रस्वा प्रादेशप्रमाणात् न्यूना। इयं रौद्री। वक्रा प्रसिद्धा। इयं क्रव्यादी। स्थूला अङ्गुष्ठात् स्थूला। इयं ब्रह्मराक्षसी। कृशा। अङ्गुष्ठात् कृशा, अङ्गुष्ठस्थौल्यस्य विहितत्वात्। इयं स्थूलजङ्घा। द्विधा द्विशाखिका। इयं कराली। क्रिमिदष्टा क्रिमिभिर्दष्टा। इयं वज्रहस्ता। दीर्घा प्रादेशात् दीर्घा। इयं यमदूती। ता एताः समिधो यत्नतो वर्ज्जनीयाः। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित्।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता॥

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद् द्विशाखिका ।
न सपर्णा न निर्वीर्य्या होमेषु च विजानता" ॥

इति ॥ २८ ॥

अथेदानीं विशीर्णादीनां वर्ज्जनीयत्वे हेतुमुक्त्वा वर्ज्जनममूषामुपसंहरति,—

विशीर्णाऽऽयुःक्षयं कुर्य्याद्विदला व्याधिसम्भवा ॥ २९ ॥
ह्रस्वा मृत्युकरी रौद्री दुर्भगत्वन्तु वक्रया ।
विघ्नानि कुरुते स्थूला कृशा च रिपुवर्द्धिनी ॥ ३० ॥
द्विधा नाशयते ह्यर्थं भार्य्याञ्च प्रियबान्धवान् ।
कीटदष्टाऽतिभयदा दीर्घा चैव सुतान् हरेत् ॥ ३१ ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वर्ज्जनीयाश्च वर्ज्जयेत् ।

व्याधिसम्भवा,—व्याधेः सम्भवो यया, सा तथाविधा। ह्रस्वा रौद्रीति सामानाधिकरण्यम् । अस्मादप्यवगच्छामः,—विशीर्णत्वादीनि यथाक्रमं मारणादीनां लक्षणानि,—इति । वक्रया दुर्भगत्वं प्राप्नोति। विघ्नानि विघ्नान् । अतिभयदेतिच्छेदः । निगदव्याख्यातमन्यत् । यस्मादेवं, तस्माद्वर्ज्जनीया एताः समिधो-यत्नेन वर्ज्जयेदिति विशीर्णादीनां वर्ज्जनस्योपसंहारः॥२९॥३०॥३१॥

अथेदानीं सर्व्वकामदाः समिध आह,—

अकृशा चैव न स्थूला अशाखा चापलाशिनी ॥ ३२ ॥
सक्षीरा नाधिकाऽन्यूनाः समिधः सर्व्वकामदाः ।

क्रशादयो व्याख्याताः। तद्वैपरीत्येनाक्रशादयो व्याख्यातव्याः। अशाखा,—एकमात्रशाखारहिता। द्विशाखिकेत्यर्थः। अपलाशिनी, न सपत्रा। सक्षीरा—न निर्व्वीर्य्या। क्षीरमत्र वृक्षदुग्धम्। न अधिकाः नाधिकाः—अनधिका इत्यर्थः। निपातसमानार्थेन नशब्देन समासः। न न्यूनाः अन्यूनाः। निपातेन समासः। नाधिकाश्च अन्यूनाश्च,—इति पश्चात् द्वन्द्वः। न,—इति भिन्नं वा पदम्। न अधिकाः, न च न्यूनाः,—इत्यनुषङ्गेन व्याख्येयम्। एवंविधाः समिधः,—सर्व्वान् कामान् ददति इति सर्व्वकामदा-उच्यन्ते ॥ ३२ ॥

गोभिलानुक्तं विशेषमभिधाय, अथेदानीं गोभिलोक्तेष्वपि केषुचित् विशेषं विवित्सुः प्रतिजानीते,—

गृह्याकर्म्मसु सर्व्वेषु होत्रे प्रतिविधिं ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
क्रमशः संप्रवक्ष्यामि यो यत्र विहितो विधिः।

गृह्या गोभिलोक्तगृह्यशास्त्रम्। तदुक्तेषु सर्व्वेषु कर्म्मसु, होत्रे, होतुः सुखार्थम्,—यस्मिन् कर्म्मणि यो विधिर्विहितः, तत्र प्रति-विधिं प्रतिकर्म्म विधानं, क्रमशः सम्यक् प्रकर्षेणाहं वक्ष्यामि ॥३३॥

ननु स विधिराचार्य्येणैवोक्तः, किमपरं वक्तव्यमवशिष्यते, यदर्थोऽ-यमुपक्रमोऽर्थवान् भवति,—इत्याशङ्कायामाह,—

अनुद्भिन्नपदार्थानि गृह्यावाक्यानि यानि तु ॥ ३४ ॥
तेषां वक्ष्यामि सिद्ध्यर्थं श्लोकसंग्रहसंज्ञकैः।

अनुद्भिन्नपदार्थानि यानि गृह्यावाक्यान्याचार्य्येण पठितानि, तेषा-

मर्थोद्भेदसिद्ध्यर्थम्,—श्लोकसंग्रहसंज्ञकैरिति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते। संग्रहसंज्ञकैः श्लोकैरित्यर्थः। गृह्यासंग्रहः—इति खल्वयं ग्रन्थोऽभिधीयते। अहं वक्ष्यामि। तथा च, आचार्य्योक्तो विधिरनुद्भिन्नपदार्थ इति तदर्थोद्भेदार्थमयमुपक्रमोऽर्थवानेवेति भावः। उद्भिन्नः व्यक्तः। न उद्भिन्नः अनुद्भिन्नः। पदानामर्थाः पदार्थाः। अनुद्भिन्नाः पदार्थाः येषु वाक्येषु, तानि अनुद्भिन्नपदार्थानि ॥ ३४ ॥

तत्र प्रथमन्तावत्,—"अथातो गृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्यामः"—इति गोभिलसूत्रस्थं गृह्यापदमनुद्भिन्नार्थं व्याकरोति द्वाभ्याम्,—

पत्न्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याश्चापरे सुताः ॥ ३५ ॥
गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ।

जनिष्या जनिष्यमाणाः। दायकाः दायहराः। निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ ३५ ॥

तेषाꣳ सꣳस्कारयोगेन शान्तिकर्म्मक्रियासु च ॥ ३६ ॥
आचार्य्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्या इति स्थितिः ।

तेषां पत्न्यादीनां "संस्कारयोगेन,"—संस्कारलाभार्थमित्यर्थः। तदिदमर्थं या विवाहादिक्रियाः क्रियन्ते, तासु ;—शान्तिकर्म्मणां शान्त्यर्थकर्म्मणामलक्ष्मीनिर्णोदादीनां क्रियासु करणेषु च, यः कल्पः शास्त्रविधिरपेक्षितः, स खल्वाचार्य्यविहितः—आचार्य्येण गोभिलेन विहितः। तदर्थं गृह्यसूत्रं कृतमित्यर्थः। यस्माद्गृह्यानधिकृत्य आचार्य्येण सूत्राणि रचितानि, तस्मात् कारणादाचार्य्य-

गृह्यसूत्राणां गृह्या इति स्थितिः। गृह्यसम्बन्धात् स्मृतिरपि गृह्येत्युच्यते। दण्डयोगाद्दण्डः पुरुष इति यथा ॥ ३६ ॥

"अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्योपलिप्य"—इत्यादिगोभिलोक्तं क्रमं स्पष्टयति,—

भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च ॥ ३७ ॥
द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य वृषीं कुर्य्यादुदङ्मुखीम्।

यागार्थं भूमेः समूहनं कुशैर्मार्ज्जनं कृत्वा, गोमयोदकेनोपलिप्य द्रव्याण्युदकादीनि प्रयोजनोपयोगीनि उपलिप्तायां भूमौ तस्या एव वोत्तरतः स्थापयित्वा, वृषीम्—ऋषीणामासनम्—विहितमासनमित्येतत्। उपवेशापरपर्य्याय आसनविशेषो वृषी, इति नारायणोपाध्यायाः। उदङ्मुखीमुदगग्रां कुर्य्यात्। मुखमग्रम्। तदिदानीं प्रयोजनोपयोगिद्रव्यासादनमस्माकं न ब्रह्मस्थापनाद्यनन्तरमिति द्रष्टव्यम्। कात्यायनस्तु कर्म्मप्रदीपे अग्नेरुत्तरतो द्रव्याणामासादनमाह। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः।
तत्तथाऽऽसादयेद् द्रव्यं यद् यथा विनियुज्यते" ॥

इति। अत्र च फलतो न विरोधः। उपलिप्तायां भूमौ तस्या वोत्तरतः द्रव्याणामासादनेऽपि तत् खल्वासादनमग्नेरुत्तरतएव भवतीति सुधीभिर्विभावनीयम्। यद्यप्यग्निरिदानीं न स्थापितः, तथापि भविष्यतैवाग्निना 'उदक्'—इत्यस्य संबन्धो बोद्धव्यः।

"पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति"—इति भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य संबन्धो यथा ॥ ३७ ॥

यज्ञादौ स्थानपरिमाणादिकमाह,—

गोचर्म्ममात्रं कुर्व्वीत चतुरस्रमनूषरे ॥ ३८ ॥
सर्व्वतोरत्निमात्रꣳ स्यात् सायं प्रातस्तु होमयोः ।

ऊषरमिति बालुकामयं स्थानमुच्यते। तत् न भवतीत्यनूषरम्। तस्मिन् प्रदेशे, "चतुरस्रं" चतुष्कोणं "गोचर्म्ममात्रं" गोचर्म्मपरिमाणं स्थानं कुर्व्वीत। सायंप्रातर्होमयोः पुनः सर्व्वतो दिक्षु "रत्निमात्रं" अरत्निमात्रं वा स्थानं स्यात्। उभयत्र परिमाणे मात्रच्। बद्धमुष्टिः करो रत्निः। निष्कनिष्ठः करोऽरत्निः। सार्द्धद्वाविंशत्यङ्गुलोऽरत्निः,—इति केचित् ॥ ३८ ॥

अप्रसिद्धत्वात् स्वयमेव गोचर्म्मपरिमाणं व्याकरोति,—

ऋषभैकशतं यत्र गवां तिष्ठति संवृतम् ॥ ३९ ॥
बालवत्सप्रसूतानां गोचर्म्म इति तं विदुः ।

ऋषभो वृषभः। तेन सममेकशतं बालवत्सप्रसूतानाम्—बालाः वत्साः प्रसूताः यासां सद्यःप्रसूतवत्सानामित्यर्थः। विशेषणसामर्थ्यात् बालवत्ससहितानां गवामेकशतमेकेन वृषभेन सह यत्र प्रदेशे संवृतम्—सम्यगसङ्कोचेन वर्त्तमानं, तिष्ठति, तं प्रदेशं गोचर्म्म इति विदुर्जानन्त्याचार्य्याः। अपर आह। यस्मिन् स्थाने ऋषभानां शतं बालवत्सप्रसूतानां गवाञ्च शतं संवृतमेकी-

भूतं तिष्ठति, तत् स्थानं गोचर्म्म,—इति। तदसङ्गतम्। कुतः? समासान्तर्निविष्टस्य शतशब्दस्यानुषङ्गकल्पनायां मानाभावात्।

"गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः।
एतद्गोचर्म्ममात्रन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः"॥

इति स्मृत्यन्तरदर्शनाच्च॥ ३९॥

षट् पञ्च चतुरो वाऽपि त्रयो द्वौ वा शफौ स्मृतौ॥४०॥
गोचर्म्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते।

चतुरः,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते। चत्वारः,—इत्यर्थः। वाऽपि,—इत्यपि व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते। अपि वा,—इत्यर्थः। तदयमर्थः। षट् शफाः, पञ्च वा चत्वारो वा त्रयो वा शफाः गोचर्म्म इति स्मृताः, द्वौ वा शफौ गोचर्म्म इति स्मृतौ। योग्यत्वादुपस्थितत्वाच्च शफवतीनां गवामेव ग्रहणं वर्णनीयम्।

तदेवं गोचर्म्मस्थानानामनियतपरिमाणत्वादाह,—विधियोगे,—इति। पूर्व्वोक्तेषु परिमाणेषु विधियोगे विधानयोगे सति, गोचर्म्म इत्ययं शब्दो निपात्यते। यत्र विहिते कर्म्मणि यावत् स्थानमपेक्षितं, तत्र तावत्परिमितमेव स्थानं ग्राह्यमित्यभिप्रायः॥ ४०॥

प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्च्चस्यमुदङ्नीचं यशोत्तमम्॥ ४१॥
पित्र्यं दक्षिणतोनीचं प्रतिष्ठालम्भकं समम्।

पूर्व्वतो निम्नं स्थानं ब्रह्मवर्च्चस्यं ब्रह्मवर्च्चसविषये साधु भवति। ब्रह्मवर्च्चसमध्ययनप्रकर्षजं तेजः। उत्तरतोनीचं यशोत्तमम्।

उत्तमं यशो यस्मात् इति तथाविधम् । राजदन्तादिवत् परनिपातः । 'सान्ता अप्यदन्ताः'—इत्युक्तेर्यशोत्तममिति निर्देशः साधुः । 'पिण्डं दद्याद् गयाशिरे'—इतिवत् । आर्षो वा विसर्गलोपे सन्धिः । पित्र्यं स्थानं दक्षिणतो नीचं भवति । समं पुनः प्रतिष्ठाया लम्भकं प्रापकम् । तदनेन, "प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा"—इति गोभिलसूत्रं व्याख्यातम् । तत्त्वकरोऽप्येवमेव श्लोकमिमं पपाठ । प्रागुदक्प्रवणं देशम्—इत्येतद्विवरणपरतयैव चेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार । एवमेव पित्र्ये कर्म्मणि दक्षिणाप्लवनदेशत्वं कर्म्मप्रदीपाद्यनुशिष्टमनुगृह्यते । केचित्तु,—

"प्राग्ग्रीवं ब्रह्मवर्च्चस्यमुदग्ग्रीवं यशोत्तमम् ।
पित्र्यं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालम्भुकं समम्" ॥

इत्यन्यथा श्लोकमिमं पठन्तः,—'ब्रह्मवर्च्चसकामस्य प्राग्ग्रीवं प्राङ्मस्तकमासनं कर्त्तव्यम्, यशस्कामस्य उदङ्मस्तकम्, पित्र्यमासनं दक्षिणतो नीचं कर्त्तव्यम्, प्रतिष्ठाकामस्य लम्भुकं सुन्दरं समम्,—इत्यासनपरतया वर्णयन्ति । तदसमीचीनमिति लक्ष्यते । कुतः ? अनुक्तिन्नपदार्थगृह्यसूत्रार्थकथनपरत्वाद्ग्रन्थस्य । स्थानप्रस्तावाच्चानुपस्थितासनपरतया वर्णनस्यान्याय्यत्वात् । अन्यथा, वृषीं कुर्य्यादुदङ्मुखीम्—इत्यस्मिन्नेव प्रक्रमे इदमपि कुर्य्यात् । वर्णनाऽपि तेषां न शब्दमनुसरतीत्यलं विस्तरेण ॥ ४१ ॥

वरं गान्तु विजानीयाच्चतुर्वर्षामिति स्थितिः ॥ ४२ ॥
दक्षिणानां विशिष्टं वै वरं तमपरं विदुः ।

चतुर्वर्षां गां वरं जानीयादिति शास्त्रमर्य्यादा। दक्षिणानां मध्ये विशिष्टं श्रेष्ठं, तं गाम्, अपरं पूर्व्वोक्तादन्यं वरं जानन्त्याचार्य्याः। तम्,—इति विधेयप्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्देशः, लिङ्गव्यत्ययाद्वा। नात्र कल्पे वर्षनियम इत्यभिप्रायः। तथा चोक्तम्।

"गौर्विशिष्टतमा लोके शास्त्रेऽपि च निगद्यते।
न ततोऽन्यद्वरं किञ्चित् तस्माद्गौर्वरमुच्यते"॥

इति। तदनेन,—"अनड्वान् कंसो वासो वर इति दक्षिणाः"—इति सूत्रस्थोऽनुद्भिन्नपदार्थो वरशब्दो व्याख्यातः॥ ४२॥

"पूर्णपात्रो दक्षिणा"—इति सूत्रस्थं पूर्णपात्रपदं व्याकरोति,—

चतुर्म्मुष्टिर्भवेत् किञ्चित् पुष्कलं तच्चतुर्गुणम्॥ ४३॥
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते।

चतुर्मुष्टिः 'किञ्चित्' भवेत्। किञ्चिच्चतुर्गुणं—षोड़शमुष्टिः पुष्कलं भवेत्। चत्वारि पुष्कलानि—चतुःषष्टिमुष्टिः पूर्णपात्रमिति दीक्षितभाष्यम्।

'अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्'।

इति नारायणोपाध्यायादयः पठन्ति। अत्र च, "कंसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपिवा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते"—इत्याचार्य्यसूत्रोक्तस्य एतस्य च पूर्णपात्रस्य सम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था बोद्धव्या। अत्यन्तासम्भवे तु,—

"यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन जायते।
नावरार्द्धं ततः कुर्य्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः"॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

यज्ञद्रव्यसमाहारे भोजनाचमने तथा ॥ ४४ ॥
जपे वा होमकाले वा दक्षिणं बाहुमुद्धरेत् ।

यज्ञद्रव्याणां स्रुवादीनां समाहरणे ग्रहणे इत्यर्थः । जपे जपकाले । स्पष्टमन्यत् । एषु दक्षिणं बाहुं यथासम्भवमूर्द्धं कुर्य्यात् । वस्त्राद्बहिः कुर्य्यादिति वाऽर्थः । वाशब्दौ समुच्चयार्थौ ॥ ४४ ॥

होमः प्रतिग्रहो दानं भोजनाचमनानि च ॥४५॥
अवहिर्जानु कर्म्माणि साङ्गुष्ठान्येवमाचरेत् ।
आरम्भः सर्व्वहोमानामाहुर्यज्ञविदो जनाः ॥४६॥

अवहिर्जानु यथा भवति, तथैतान्याचरेदिति क्रियाविशेषणमेतत् । 'कर्म्माणि' सन्ध्यावन्दनादीनि । होमादेर्विशेषतः कथनमादरार्थम् । अवहिर्जानु,—इति अन्तर्जानु इत्यर्थः । जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेत्येतत् ।

"अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः" ।

इति । "अन्तरूर्व्वोररत्नी कृत्वा"—इति चैवमादिस्मृत्यन्तरेषु तथा दर्शनात् । जानुमध्ये दक्षिणं बाहुं कृत्वा,—इति केचित् । 'साङ्गुष्ठानि' अङ्गुष्ठाङ्गुलिसहितानि चैतानि कर्म्माण्याचरेत् । सर्व्वहोमानामारम्भोऽप्येवमेव करणीय इति यज्ञविदो जनाः कथयन्ति । होमः इति वचनादारम्भे नियमो न स्यादिति वा ; आदरातिशयार्थं वा ; 'आरम्भः सर्व्वहोमानाम्'—इति पुनराह ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

"मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्योदीचीञ्च संहतां पश्चात्"—इत्यादि-सूत्रेण स्थण्डिले रेखादिकरणमभिधाय, "लक्षणावृदेषा सर्व्वत्र"—इति सूत्रेण तेषां लक्षणत्वमुक्तं गोभिलेन। तदिदं विशेषतो-विवक्षुः प्रतिजानीते,—

लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं दैवतञ्च यत्।

गोभिलेन रेखाकरणादिरूपं लक्षणमुक्तं, तदहं प्रकर्षेण वक्ष्यामि। रेखाणां यत् प्रमाणं, यच्च दैवतं देवता, तत् सर्व्वं प्रवक्ष्यामि॥

न नखेन न काष्ठेन नाश्मना मृन्मयेन वा॥४७॥
प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु यो भवेत्।

अश्मना पाषाणेन। लक्षणं रेखाम्। निगदव्याख्यातमन्यत्॥४७॥

नखादिना रेखाकरणे दोषमाह,—

नखेन कुनखी चैव काष्ठेन व्याधिमृच्छति॥४८॥
अश्मना धननाशः स्यात् मृन्मयेन कलिर्ध्रुवम्।

ऋच्छति गच्छति प्राप्नोति,—इत्येतत्। कलिः कलहः। अति-रोहितार्थमन्यत्॥ ४८॥

नखादिना रेखाकरणे दोषमभिधाय, अथेदानीं फलादिना रेखाकरणे गुणमाह,—

फलेन फलनी चैव पुष्पेण श्रियमृच्छति॥ ४९॥
पर्णेन धनलाभः स्यात् दीर्घमायुः कुशेन तु।

फलेन लक्षणं लिखन् फलनी स्यात्। फलनं फलम्। तद्विद्यतेऽ-

स्येति फलनी फलवान् इत्यर्थः । फलिनी,—इति पाठे, फलेन लिखिता रेखा फलिनी फलप्रदा स्यादिति व्याख्येयम् । पर्णेन पत्रेण । सुगममन्यत् ॥ ४९ ॥

यस्मादेवम्,—

तस्मात् फलेन पुष्पेण पर्णेनाथ कुशेन वा ॥ ५० ॥
प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु कर्म्मसु ।

ऋज्वर्थः श्लोकः ॥ ५० ॥

सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ॥५१॥
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत् ।

सव्यं वामं पाणिं भूमौ प्रतिष्ठाप्य दक्षिणेन पाणिना लक्षणं प्रोल्लिखेत् । यावदग्निं स्थण्डिले स्थापयेत्, तावद् वामं पाणिं नोत्थापयेत्—भूमावेव स्थापयेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथेदानीं रेखानां देवतामाह,—

प्राक्कृता*पार्थिवी रेखा†आग्नेयी चाप्युदक् स्मृता‡॥५२॥
प्राजापत्या च ऐन्द्री च ‡‡ सौमी च प्राक्कृता स्मृता ।

पार्थिवी पृथिवीदेवताका रेखा प्राक्संस्था आचार्य्येण कृता । आचार्य्येण प्राक् संस्था या रेखा प्रथममभिहिता सेयं पार्थिवी,—इति वक्तव्ये—प्राक् कृता पार्थिवी रेखा,—इति भङ्ग्यन्तरेणाह ।

* प्राग्गता,—इति पाठान्तरम् । † ज्ञेया,—इति पाठान्तरम् ।
‡ गता,—इति पाठान्तरम् । ‡‡ प्राजापत्या तथा चैन्द्री,—इति पाठान्तरम् ।

अनेनैव श्लोकशेषो व्याख्यातः। आसाञ्च रेखानां पाठक्रमेणैवो-ल्लेखनक्रमो बोद्धव्यः। तदनेन, "मध्यतः प्राचीं लेखामुल्लिख्योदीचीञ्च संहतां पश्चान्मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्याभ्युक्षेत्"—इति सूत्रोक्तानां रेखाणां दैवतमुक्तम् ॥ ५२ ॥

उत्करं गृह्य रेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् ॥ ५३ ॥
द्वारमेवन्तु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम् ।

रेखाभ्यः पूर्व्वोक्ताभ्यः, उत्करं गृह्य गृहीत्वा, अरत्निमात्रे देशे निधापयेत् स्थापयेत्। उद्धृत्य कीर्य्यते विक्षिप्यते इत्युत्करो रेखो--त्कीर्णमृत्तिका भण्यते। कस्यां दिशि निधापयेत्? उच्यते। प्रागुदीच्यामैशान्यां दिशि पुनर्द्रव्याणामुत्कराणामेवं द्वारं निधा-पनद्वारं मुनिभिः स्मृतम्। द्वारमेतत् पदार्थनाम्,—इति तत्त्व-कारपाठेऽपि तथैवार्थः। 'एवमैशान्यां दिशि होमद्रव्याणामानय-यनार्थं द्वारं स्मृतम्'—इति तु दीक्षितरामकृष्णः ॥ ५३ ॥

रेखाणां मानमाह,—

पार्थिवी चैव सौमी च लेखे द्वे द्वादशाङ्गुले ॥ ५४ ॥
एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे स्मृते ।

पृथिवीदेवताका सोमदेवताका चेति द्वे रेखे द्वादशाङ्गुलपरिमिते। अग्निदेवताका रेखा एकविंशत्यङ्गुलपरिमिता। उभे अवशिष्टे प्राजापत्यैन्द्रीरेखे प्रादेशिन्ये प्रादेशपरिमिते स्मृते। एतदुक्तं भवति। प्रथमं प्राक्संस्थां द्वादशाङ्गुलपरिमितां पार्थिवीं रेखामुल्लिखेत्।

तत उदक्संस्थामेकविंशत्यङ्गुलामाग्नेयीं रेखामुल्लिखेत्। ततः प्राक्संस्थां प्रादेशपरिमितां प्राजापत्यामैन्द्रीञ्च रेखामुल्लिखेत्। ततः पुनरपि प्राक्संस्थां द्वादशाङ्गुलपरिमितां सौमीं रेखामुल्लिखेत्,—इति। कात्यायनस्तु कर्म्मप्रदीपे,—

"लक्षणे प्रागग्रतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम्।
तन्मूललग्ना योदीची तस्या एवं नवोत्तरम्॥
उदग्गतायाः संलग्नास्तिस्त्रः प्रादेशमात्रिकाः।
सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वा कुशेनैव समुल्लिखेत्"॥

इति प्रकारान्तरं स्मरति। तदनयोः प्रकारयोर्विकल्पो बोद्धव्यः। कुतः? द्वयोरेव स्वशास्त्रोक्तत्वात्॥ ५४॥

आग्नेयीलग्नानां रेखाणामन्तरपरिमाणमुल्लेखनप्रकारञ्चाह,—

षड़ङ्गुलान्तराः कार्य्या आग्नेयीसंहितास्तु ताः॥५५॥
पार्थिवायास्तु रेखायास्तिस्रस्ता उत्तरोत्तराः।

आग्नेय्यामुदक्संस्थायामेकविंशत्यङ्गुलपरिमितरेखायां संहिताः संलग्नाः, तास्तिस्रो रेखाः प्रत्येकं षड़ङ्गुलव्यवहिताः कर्त्तव्याः।

"सप्त सप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वा कुशेनैव समुल्लिखेत्"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तमन्तरं तदुक्तकल्पे बोद्धव्यम्। पार्थिवायाः पार्थिव्या रेखाया अन्या यास्तिस्रो रेखाः, ता उत्तरोत्तराः कार्य्याः। सा खल्वियं पार्थिवी रेखा स्थण्डिलस्य दक्षिणतः स्यात्। कथं ज्ञायते? अन्यासां तिसृणां रेखानामुत्तरोत्तरत्व-षड़ङ्गुलान्तरत्वयोरनुरोधात्॥ ५५॥

रेखाणां वर्णमाह,--

शुक्लवर्णा पार्थिवी स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् ॥५६॥
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीलामैन्द्रीं विनिर्द्दिशेत्।
पीतवर्णेन सौमी स्याद्रेखाणां वर्णलक्षणम् ॥ ५७ ॥

पीतवर्णेन,--इति इत्थम्भावे तृतीया। पीतवर्णेन विशिष्टा स्यादित्यर्थः। श्लिष्टमन्यत्। तदित्थमेनं सार्द्धश्लोकं दीक्षितरामकृष्णः पपाठ व्याचष्टे च। रघुनन्दनस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं पठति। तद्यथा,—

"पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत्।
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकीर्त्तिता।
श्वेतवर्णा च सौमी स्याद्रेखाणां वर्णलक्षणम्" ॥

इति। भवदेवभट्टोऽप्येवमेव पद्धतौ लिलेख। पीतं रूपं पृथिव्याः, श्वेतं सोमस्य,--इति तन्त्रान्तरेऽपि दृश्यते। तदत्र भगवन्तो-भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्याकर्म्मसु सर्व्वसु।
सूक्ष्मास्ता ऋजवः कार्य्या लेखास्ताः सुसमाहिताः ॥५८॥

लेखविधिः,—रेखाणामुल्लेखनविधिः। अथवा। लिख्यते,—इति लेखो रेखा भण्यते। तासां विधिरित्यर्थः। सर्व्वसु,—इति एत्वाभावश्छान्दसः। ताः पूर्व्वोक्ता रेखाः, सूक्ष्मा न स्थूलाः, ऋजवो न वक्राः, कर्त्तव्याः। ताः खल्विमा रेखाः

सुसमाहिताः,—शोभनं सम्यक्—यथोक्तप्रकारेणाहिताः करणीयाः,—इत्यादरार्थमुक्तम् ॥ ५८ ॥

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्म्मणि कारयेत् ।

एतानि परिसमूहनादीनि तत्त्वतो ज्ञात्वा, गृह्याकर्म्मणि कर्त्तव्ये कारयेत् । एतानि,—इत्येव । गृह्याकर्म्माणि,—इति पाठे, एतानि ज्ञात्वा गृह्याकर्म्माणि कारयेदिति व्यक्त एवार्थः ॥

"प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्योपलिप्य"—इति सूत्रेण भूमेरुपलेपनं गोभिलेनोक्तम् । 'गोमयेनोपलिप्य च'—इत्यनेन स्वयमप्येतदनुशिष्टम् । तत्र पृच्छति,—

विष्णुपादपरिक्रान्ता वाराहेणोद्धृता च या ॥५९॥
शुचिर्मेध्या च पूता च किमर्थमुपलिप्यते ?

येयं भूमिर्विष्णुपादेन परिक्रान्ता कृतपरिक्रमणा, वाराहेण वराहरूपिणा भगवता प्रलयार्णवादुद्धृता च, सेयं शुचिरनुपहता, मेध्या यज्ञार्हा च । मेधो यज्ञ इत्यनर्थान्तरम् । पूता पवित्रा च । अथ वा । शुचिर्मेध्या पवित्रेति पर्य्यायशब्दानां कथनभङ्ग्या पवित्रत्वातिशयो भूमेरभिप्रेयते । सा खल्वियं किमर्थं पुनरुपलिप्यते गोमयेन ? ॥ ५९ ॥

अत्रोत्तरमाह,—

इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा वृत्रो महासुरः ॥ ६० ॥
मेदसा तस्य संक्लिन्ना तदर्थमुपलिप्यते ।

पुरा पूर्व्वस्मिन् काले वृत्रो नाम कश्चिन्महासुरः इन्द्रेण कर्त्ता वज्रेण करणेनाभिहतः, तस्य वृत्रस्य मेदसा धातुविशेषेण संक्लिन्ना आर्द्रा (क्लिदू आर्द्रभावे) इयं पृथिवी, एतस्मात् कारणादुपलिप्यते गोमयेन ॥ ६० ॥

ननु कस्मिंश्चिदतीते काले वृत्रस्य मेदसा संक्लिन्ना भूमिरासीत्, तदपि मेदः पूर्व्वमेवोद्धृतं, तत् किमिदानीमुपलेपनेन ?— इत्याशङ्कायामाह,—

मेदमुद्ध्रियमाणस्य शेषं यत् किञ्च तिष्ठति ॥६१॥
अन्तर्धानं मृदा चैव दीयते वेदनिश्चयः ।

‘उद्ध्रियमाणस्य’ उद्धृतस्य मेदसः, ‘शेषम्’ अवशिष्टम्, ‘यत्’ ‘किञ्च’ किमपि, ‘मेदम्’ मेदः, ‘तिष्ठति’ अस्थात्, ‘मृदा’ ‘एव’ ‘तस्य’ ‘अन्तर्धानम्’ ‘दीयते’ दत्तम् । उभयत्र कालसामान्ये लट् । अथ वा । उद्धृतस्य मेदसोऽवशिष्टं किञ्चिन्मेदोऽद्यापि तिष्ठत्येव । तिष्ठति चेत्, कथं न दृश्यते ? तत्राह । मृदैव तस्यान्तर्धानमद्यापि दीयते । अतो न दृश्यते,—इति भावः । इत्ययं ‘वेदस्य’ ‘निश्चयः’ । एतस्मात् कारणादिदानीमप्युपलिप्यते,—इत्यभिप्रायः ।

दीक्षितस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार,--मेदमुद्ध्रियमाणस्य,-- इत्यादिम् । “वृत्रस्य मेदं रुधिरमुद्ध्रियमाणस्योद्धृतस्य यत् शेषं किञ्च तिष्ठति, तन्मृदैव मृत्तिकया अन्तर्धानं दीयते--स्थण्डिलं क्रियते इत्यर्थः”--इति ॥ ६१ ॥

द्यूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि ॥ ६२ ॥
यानि पश्यत्युदासीनः * कर्त्ता तानि न पश्यति ।

द्यूते,—

"अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते" ।

इत्युक्तलक्षणे । व्यवहारे,—

"वि नानाऽर्थे, ऽव सन्देहे, हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देह-हरणाद्व्यवहार इति स्मृतः" ।

इत्याद्युक्तलक्षणे विवादनिर्णये, यज्ञकर्म्मणि च प्रवृत्ते, यान्युदासीनः पश्यति, द्युतादिकर्त्ता तानि न पश्यति । 'प्रवृत्ते'—इत्यत्र 'प्रव्रते'—इति रघुनन्दनः पठति । 'प्रव्रते प्रकृष्टव्रते'—इति व्याकरोति च ॥ ६२ ॥

यस्मादेवं, तस्मात्,—

एकः कर्म्मणि युक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः ॥ ६३ ॥
तृतीयः प्रश्नं प्रब्रूयात्† ततः कर्म्म समाचरेत्‡ ।

एकः पुरुषः कर्म्मणि युक्तः नियुक्तः स्यात् । कर्म्मनियुक्त इति दन्त्यपाठे व्यक्तोऽर्थः । द्वितीयः पुरुषः, तन्त्रस्य कर्म्मविस्तारस्य शुद्धाशुद्धकर्म्मणो धारको धर्त्ता स्यात्,—इति दीक्षितभाष्यम् । स खल्वयं पुरुषः सब्रह्मके कर्म्मणि ब्रह्मैव स्यात् । कथं ज्ञायते ?

---

* पश्यन्त्युदासीनाः,—इति पाठान्तरम् ।

† प्रश्नकं ब्रूयात्,—इति पाठान्तरम् ।

‡ समारभेत्—इति पाठान्तरम् ।

"भाषेत यज्ञसंसिद्धिम्"—इति गोभिलसूत्रस्वरसात्। अन्नञ्चके पुनरन्योऽपि। तन्त्रधारकः पुस्तकवाचकः,—इति रघुनन्दनः। तृतीयः पुरुषः कर्म्मणः शुद्ध्यशुद्धिविषयकं प्रश्नं प्रब्रूयात् प्रकर्षेण शास्त्रादिना ब्रूयात् कथयेत्—निर्णयेदित्यर्थः। स खल्वयं सदस्यो भण्यते॥ ६३॥

अथेदानीं "भूर्भुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति"—इति सूत्रोक्त-मग्निप्रणयनं व्याकुरुते सार्द्धैश्चतुर्भिः,—

कपालैर्भिन्नपात्रैर्वा न त्वामैर्गोमयेन वा॥ ६४॥
अग्निप्रणयनं कार्य्यं यजमान-भयावहम्।

कपालैर्घटखण्डैः,—

"कपालं मृन्मयं पात्रं चक्राघटितमुच्यते"।

इत्युक्तलक्षणैर्वा। भिन्नपात्रैः—भग्नपात्रैर्वा। आमैरपक्वपात्रैर्वा। तुशब्दो वाशब्दार्थः। गोमयेन वा, अग्निप्रणयनं न कर्त्तव्यम्। कपालादिपात्रैः कृतं खल्वग्निप्रणयनं यजमानस्य भयमावहति॥६४॥

अल्पः प्रणीतो विच्छिन्नोऽसमिद्धश्चापरिश्रुतः॥ ६५॥
त्वरया पुनरानीतो यजमान-भयावहः।

अल्पः। विच्छिन्नोऽन्तरा च्छेदसहितः—विच्छिन्न इति यावत्। असमिद्धोऽप्रदीप्तः। अपरिश्रुतः शास्त्रोक्तेतिकर्त्तव्यतारहितः। श्रुतं शास्त्रमिति ह्यनर्थान्तरम्। त्वरया चानीतः प्रणीतोऽग्निर्यजमानस्य भयमावहति। पुनः-शब्दश्चशब्दार्थः॥ ६५॥

यस्मादेवम्,—

तस्माच्छुभेन पात्रेण अविच्छिन्नाकृशं बहु ॥ ६६ ॥

अग्निप्रणयनं कुर्य्याद् यजमान-सुखावहम्।

अविच्छिन्नम्, अकृशं—समिद्धम्, बहु—नाल्पं यथा भवति, तथा अग्निप्रणयनं कुर्य्यात् ॥ ६६ ॥

शुभं पात्रन्तु कर्त्तव्यं यजमान-सुखावहम् ॥ ६७ ॥

शुभं पात्रमित्यादरार्थं पुनरुपादानम् ॥ ६७ ॥

शुभं पात्रमाह,—

शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः।

तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखञ्च तम् ॥ ६८ ॥

तस्य कांस्यस्याभावे नवेन शरावेणाग्निं प्रणयेदिति गतेन संबन्धः। अभिमुखं यथा भवति, तथा 'तम्' अग्निं प्रणयेदिति कल्पद्वयेऽपि संबध्यते। यत्तु,—

"शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वोल्मुकेऽपि वा।

नाग्निप्रणयनं कुर्य्याद् व्याधिहानिभयावहम्"।

इति शरावनिषेधः। स पुरातनशरावविषयः, कांस्यपात्रसद्भाव-विषयः, गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयो वा ॥ ६८ ॥

अग्नेः स्वरूपमाह,—

सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः।

विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु ॥ ६९ ॥

अन्तशब्दः स्वरूपार्थः। सर्व्वतः पाणिपादस्वरूपं यस्य, स तथा। सर्व्वतोऽक्षीणि—चक्षूंषि, शिरांसि, मुखानि च, यस्य, स तथोक्तः। स खल्वयं विश्वरूपो महानग्निः सर्व्वकर्म्मसु प्रणीतो भवति। "ज्ञात्वा स्वरूपमाग्नेयम्"—इत्यग्नेः स्वरूपं विदुषः फलवादः पुरस्तादभिहितः। तदेव खल्वग्नेः स्वरूपमनेन श्लोकेनोक्तमिति बोद्धव्यम्। रघुनन्दनस्तु,—विशेषतोनामाज्ञाने सर्व्वत्र विश्वरूपो-नामाग्निर्भवति,—इति कल्पयाञ्चकार। अग्निप्रणयनानन्तरं पठनीयोमन्त्रोऽयम्,—इति चाचचक्षे॥ ६९॥

न वस्त्रेण धमेदग्निं न सूर्पेण न पाणिना।
मुखेनोपधमेदग्निं मुखाद्ध्येषोऽध्यजायत॥ ७०॥

वस्त्रेण सूर्पेण पाणिना वा, अग्निं न धमेत् नोद्दीपयेत्। किन्तु मुखेनाग्निमुपधमेत्। तत्र हेतुः। हि यस्मादेषोऽग्निः प्रजापते-र्मुखादध्यजायत उत्पन्नः। मुखादुपजातस्य मुखेनोपधमनं युक्त-मिति भावः। मुखादुत्पत्तिश्चाग्नेस्ताण्ड्य ब्राह्मणे समाम्नायते। "सोऽकामयत—यज्ञं सृजेयेति, स मुखत एव त्रिवृतमसृजत, तं गायत्री च्छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणो मनुष्यो वसन्त ऋतु-स्तस्मात् त्रिवृत् स्तोमानां मुखं, गायत्री च्छन्दसा, मग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां, वसन्त ऋतूनां, तस्माद् ब्राह्मणो मुखेन वीर्य्यं करोति, मुखतो हि सृष्टः"—इति। "मुखादग्निश्च वायुश्च"—इति च पुरुषसूक्ते। रघुनन्दनस्त्वेतदजानानः—'मुखात् मुखपाठ्य-मन्त्रात्,—इति यदृच्छयैव कल्पयाञ्चकार। तदनादरणीयम्।

तदिदं मुखेनाग्नेरुपधमनं लौकिकाग्निव्यतिरिक्तविषयम् । तथाच, कर्म्मप्रदीपः ।

"जुह्वंश्च हुते चैव पाणि-सूर्प-स्फ्य दारुभिः ।
न कुर्य्यादग्निधमनं कुर्य्याद् वा व्यजनादिना ॥
मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखाद्ध्येषोऽध्यजायत ।
नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिके योजयन्ति तत्" ।

इति ॥ ७० ॥

वस्त्रादिना अग्निधमने दोषम्, मुखेन धमने फलञ्चाह,—

वस्त्रेण तु भवेद् व्याधिः सूर्पेण धननाशनम् ।
पाणिना मृत्युमादत्ते मुखेन सिद्धिभाग्भवेत् ॥ ७१ ॥

मृत्युमादत्ते गृह्णाति,—अचिरान् म्रियते, इत्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ७१ ॥

अथेदानीं त्रिधा प्रातर्होमकालमाह,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ ७२ ॥

ऋज्वर्थः श्लोकः ॥ ७२ ॥

वस्तुक्रमानुरोधादुद्देशक्रममुल्लङ्घ्य प्रथममनुदितं कालं लक्षयति,—

रात्रेः षोड़शमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।
अनुदयं विजानीयाद्धोमन्तत्र प्रकल्पयेत् ॥ ७३ ॥

रात्रेः—षोड़शधा विभक्तायाः, षोड़शमे भागे । स खल्वयं कालो-

ऽन्तिममुहूर्त्तादपि किञ्चिन्न्यूनो भवति। तमिमं कालं विशिनष्टि। ग्रहनक्षत्रैर्भूषिते अलङ्कृते। यावद्ग्रहनक्षत्राणि दीप्यन्ते, तावदित्यर्थः। तमिमं कालमनुदयं जानीयात्। तत्रानुदयकाले होमं कुर्य्यात्॥ ७३॥

समयाध्युषितं कालमाह,—

ततः प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले।
रविविम्बं न दृश्येत समयाध्युषितं स्मृतम्॥७४॥

ततः—तदनन्तरं, प्रभातसमये,—भातं दीप्तिः; "भा दीप्तौ"—इति स्मरणात्, रविकिरणानां प्रदीप्तिसमये इत्यर्थः। अतएव नक्षत्रमण्डले नष्टे बिलीने विरले इत्येतत्। पुनर्विशिनष्टि। रविविम्बं सूर्य्यमण्डलं यावन्नदृश्यते, तावदित्यर्थः। स खल्वयं कालः समयाध्युषितं स्मृतमाचार्य्यैः। विधेयप्राधान्यविवक्षया नपुंसकनिर्देशः॥ ७४॥

उदयकालमाह,—

रेखामात्रन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम्।
उदयं तं विजानीयाद्धोमं कुर्य्याद्विचक्षणः॥ ७५॥

रश्मिभिः किरणैर्युक्तं सूर्य्यमण्डलस्य रेखामात्रं यदा दृश्यते, तं कालमुदयं जानीयात्। पुरस्तात्तावत् 'रविविम्बं न दृश्येत'—इत्युक्तम्। तदत्र, रविविम्बस्यैव रेखामात्रं दृश्यते,—इत्यर्थमवगच्छामः। स खल्वयमुदयकालस्यारम्भः। उत्तरावधिस्त्वस्य,—

"हस्तादूर्द्धं रवियार्वद्विरिं हित्वा न गच्छति ।
तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम्" ॥

इति कर्म्मप्रदीपे कात्यायनेनोक्तः । तस्मात्,—'स्थण्डिलब्रह्मद्रेखाया एकविंशत्यङ्गुलपरिमाणदर्शनात् रेखामात्रमेकविंशत्यङ्गुलमात्रं रवेरुदयं दृश्येत'—इत्यसङ्गतैषा कल्पना दीक्षितस्य ।

ननु "पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयात्"—इति सूत्रयता गोभिलेन प्रातर्होमस्य कालद्वयमुक्तम्, अनेन तु कालत्रयमुच्यते । तदनयोः पितापुत्रवचसोर्विरोधः कथं समाधेयः । उच्यते । नैषदोषः । अभिप्रायभेदात् । गोभिलः खल्वाचार्य्यः उदयात् पूर्व्वमेवानुदयकालमभिप्रयन् समयाध्युषितस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावं मन्यमानः 'उदितेऽनुदिते वा'—इति कालद्वयं सूत्रयाञ्चकार । अनेन तु "उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति, समयाध्युषिते जुहोति"—इति श्रुतिमनुसरता एकस्यैवोदयपूर्व्वकालस्यानुदयसमयाध्युषितत्वेन द्वैविध्यमभिप्रेत्य कालत्रयमुपदिष्टम् । तस्मादभिप्रायभेदात् द्वयोरविरोधः ॥ ७५ ॥

अथेदानीमग्न्याधानस्य कालानाह,—

आधानस्य तु चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक् ।
अन्त्या समिद्विवाहस्य विभागः परमेष्ठिनः ॥ ७६ ॥

अग्न्याधानस्य पुनः पृथक् पृथक् चत्वारः काला आचार्य्यैरुक्ताः । तान् कालान् गणयति,—अन्त्या समिदित्यादिना । विभागोऽंशविभागः ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। तत्र तावत्,—"ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्"—इति सूत्रेण यः आधानकाल उक्तः, स इहान्त्यसमिद्योगादन्त्या समिदिति निर्दिश्यते। "जायायावा पाणिं जिघृक्षन्"—इति सूत्रेण य आधानकाल उक्तः, स इह विवाह इत्युच्यते। यः पुनः परमेष्ठिनोऽग्नेराधानकालः—"प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणम्",—इत्यनेन सूत्रेणोपदिष्टः; स इह परमेष्ठिन इत्यभिधीयते। विभागकालः पुनर्गोभिलेन नोपदिष्टः, तत् कथमाधानस्य चत्वारः काला उक्ता इत्युच्यते? उच्यते। एते चत्वारः कालाः गोभिलेनोक्ताः,—इत्येतदिह नोच्यते। किन्तर्हि? आचार्य्यैरुक्ताः,—इति। गौतमः खल्वाचार्य्यः,—"भार्य्यादिरग्निर्दायादिर्वा"—इति सूत्रयाञ्चकार। सोऽपि किल च्छन्दोग एव। गोभिलीयगौतमीये सूत्रे छन्दोगैरेव परिगृहीते,—इति तत्त्ववार्त्तिकेऽभिहितम्। तत्र, तावत्, एक एव भार्य्यादिरग्निः,—'अन्त्यां समिधमभ्याधास्यन्'—इति, 'पाणिं जिघृक्षन्'—इति च कालद्वयाहितो भवतीत्याचार्य्येण दर्शितः। एकः खल्वपि दायादिरग्निः—गृहपतेर्मरणं, दायविभागश्चेति कालद्वयाहितो भवति,—इत्याचार्य्यसूत्रादाचार्य्यपुत्रवाक्याच्चावगच्छामः। तस्मात्,—चत्वारः कालाः,—इति उपपन्नतरम्।

"प्रेते वा गृहपतौ"—इति सूत्रयता गोभिलेन गृहपतौ प्रेते यदाधानमुक्तं, तत् ज्येष्ठस्यैव भ्रातुर्न कनिष्ठस्य। कथं ज्ञायते?

"ज्येष्ठः कुर्य्यात्तथाऽऽधानं कनीयांश्च विवर्जयेत्"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात्। कनिष्ठस्य तु विभागकाल एव दायादि-

रग्निर्भवति। तस्मात्,—आचार्य्यो ज्येष्ठं प्रधानमभिप्रेत्य "प्रेते वा गृहपतौ'—इति सूत्रयाञ्चकार, आचार्य्यपुत्रस्तु कनिष्ठाभिप्रायेण 'विभागः'—इत्याह,—इति श्लिष्यते। तदिदं गोभिलानुक्तविशेषाभिधानपरं वचनम्। ननु, "तथा तिथिनक्षत्रपर्व्वसमवाये" "दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्व्वीत"—इति सूत्राभ्यामन्येऽप्याधानकाला गोभिलेनोक्ताः, तत् कथमाधानस्य 'चत्वारः कालाः'—इत्युच्यते। उच्यते। सत्यमुक्ता अन्येऽप्याधानकालाः, परन्तु गृह्यकर्म्मणां योऽग्नि, स्तत्रैते चत्वार एव कालाः सन्निकृष्यन्ते नेतरे। कुतः? इतरेषां कालानामाश्रमान्तरसाधारण्यात्। श्रौताग्निसाधारण्याच्च। चत्वारः खल्वमी कालाः गृह्यकर्म्मणामग्नेरसाधारणाभवन्ति। कस्मात्? यस्मादन्त्यसमिदाधानात् विवाहाच्चासौ गृहस्थो भवति। पूर्व्वं खल्वयं ब्रह्मचारी आसीत्।

सत्यपि गार्हस्थ्ये पितरि जीवति न स्वातन्त्र्यं गृह्यकर्म्मादिषु पुत्राणामिष्यते। "पितरि जीवति पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यम्"—इत्यादिस्मरणात्। तेषामपि गृह्यतया पितृकृतैरेव गृह्यकर्म्मभिः फलवत्ताया न्याय्यत्वाच्च। अतएव गृहपतौ प्रेते गृह्यकर्म्मणामग्नेराधानं ज्येष्ठस्य। जीवति ज्येष्ठे कनीयसामप्यविभक्तानामस्वातन्त्र्यं मुनयः स्मरन्ति। तथाच मनुः।

"पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन् यवीयसः।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्म्मतः"॥

इति। अतएवांशविभागकालोऽमीषामाधानकालः। अतएव मनुः।

"एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा धर्म्मकाम्यया"।

इति विभागे धर्म्मकाम्यां हेतुतया निर्दिशति । गौतमोऽप्याह । "विभागे तु धर्म्मवृद्धिः"--इति । यस्मात्,--परेते गृहपतावग्ने-राधानं ज्येष्ठस्यैव, कनीयसान्तु विभागकाल एव, तस्मादविभक्ता-नामेकमेव गृह्यकर्म्मादिकं विभक्तानान्तु पृथक् पृथक्,--इति स्मर्त्तारः स्मरन्ति । तथाच वृहस्पतिः ।

"एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे" ॥

इति । नारदः ।

"भ्रातृणाभविभक्तानामेकोधर्म्मः प्रवर्त्तते ।
विभागे सति धर्म्मोऽपि भवेत् तेषां पृथक् पृथक्" ॥

इति । तस्मात्,--गृह्यकर्म्मणामग्नेरसाधारणाश्चत्वारः कालाः,--इति तथोक्तम् । तथाच गौतमः । "भार्य्यादिरग्निर्दायादिर्वा, तस्मिन् गृह्याणि"--इति । एतत्सूत्रोक्तस्यैव खल्वग्नेश्चत्वार-इमे आधानकालाः भवन्ति,--इत्यवोचाम ॥ ७६ ॥

भार्य्यादेस्तावदग्नेः प्रथमप्रातराहुतिप्रकारः,--"तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवति"--इति सूत्रेणोक्तः । दायादेरग्नेः प्रथमप्रातराहुतिप्रकारमाह,--

परमेष्ठी विभक्तश्च जुहुयादक्षतान् सकृत् ।
प्रातस्तूष्णीं घृतं वाऽपि प्रातराहुत्युपक्रमः ॥७७॥

येन परमेष्ठिनोऽग्नेराधानं कृतं, स इह परमेष्ठी भण्यते । येन च विभागकाले कृतमग्नेराधानं, स विभक्त इत्युच्यते । स खल्वयं

परमेष्ठी विभक्तश्च, अक्षतान्—'अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः'—इति वचनात् यवान्, घृतम् वा सकृदेकवारं तूष्णीममन्त्रकं प्रातर्जुहुयात् । सेयं दायादेरग्नेः प्रथमा प्रातराहुतिर्भवति । अपरस्तु सकृत् पदमनर्थकं कुर्व्वन्नाह,—'द्वितीयामपि तूष्णीं जुहुयात्,'—इति ।

तदनयोः परमेष्ठिविभक्तयोरग्न्योः प्रातराहुतिभ्यामुपक्रमः प्रारम्भः । तदनेन, "सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्द्ध्वं गृह्येऽग्नौ होमोविधीयते"—इति गोभिलसूत्रं दायादाग्निव्यतिरिक्तविषयं व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

"अपिवाऽन्यं मथित्वाऽभ्यादध्यात्"—इति सूत्रेणारणेयोऽग्निरुपदिष्टः । तत्रारणिस्वरूपादिकमाह,—

आश्वत्थीन्तु शमीगर्भामरणिं कुर्व्वीत सोत्तराम् ।
उरोर्द्दीर्घां रत्निदीर्घां चतुर्विंशाङ्गुलां तथा ॥ ७८ ॥
चतुरङ्गुलोच्छ्रितां कुर्य्यात् पृथुत्वेन षड़ङ्गुलाम् ।

आश्वत्थीमश्वत्थसंबन्धिनीम् । शमीगर्भां शमीगर्भसंबन्धिनीम् । तत्संबन्धात्ताच्छब्द्यम् । शमीगर्भश्च,—

"संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते" ।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणः । मुख्योऽयं पक्षः । असम्भवे आश्वत्थीमेव कुर्य्यात् ।

"अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः" ।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात् । सोत्तरामुत्तरारणिसहितामरणिं

कुर्व्वीत। कीदृशीं कुर्व्वीत? उच्यते। उरोः सक्थिनो-दीर्घाम्। रत्निर्व्याख्याता। तत्परिमाणदीर्घाम्। चतुर्व्विंशाङ्गुल-दीर्घाम्। तथेति दैर्घ्यपरामर्शः। "खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रोहितके बध्नाति"—इतिवदमीषां परिमाणानां विकल्पो बोद्धव्यः। चतुरङ्गुलोच्छ्रितां चतुरङ्गुलोच्चाम्, पृथुत्वेन विस्तारेण षड़ङ्गुलां कुर्य्यात्। अत्र, चतुर्विंशाङ्गुलादिपरिमाण-मङ्गुष्ठाङ्गुलाभिप्रायेण। अविशेषाच्च द्वयोरप्यरण्योरेतत् परिमाणं बोद्धव्यम्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"चतुर्व्विंशतिरङ्गुष्ठा दैर्घ्यं षड़पि पार्थवम्।
चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्त्तितम्" ॥

इति। अन्योऽपि विशेषः,—"तस्य या प्राङ्मुखी शाखा"—इत्यादिकः कर्म्मप्रदीपादुपलब्धव्यः॥ ७८॥

प्रमन्थचात्रोबिलीनां परिमाणमाह,—

अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चात्रं स्यात् द्वादशाङ्गुलम्॥७९॥
ओबिलो द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम्।

चात्रगर्भस्थो मन्थनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्थः। सोऽयं प्रमन्थो-ऽष्टाङ्गुलः स्यात्। स खल्वयं प्रमन्थः उत्तरारणेः काष्ठशकल-मुद्धृत्य कर्त्तव्यः।

"उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थः सर्व्वदा भवेत्"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात्। "चात्रम्"—मन्थनदण्डरूपं द्वादशाङ्गुल-परिमितं स्यात्। ओबिली च—चात्रोर्द्धस्थलौहशङ्कुशिरोनिबद्ध-

काष्ठविशेषरूपा द्वादशाङ्गुलैव स्यात्। एतत् सर्व्वं यथाविधि विन्यस्तं मन्थनयन्त्रमित्युच्यते। चात्रमोबिली च सारवद्दारुणा निर्म्मातव्यम्।

"सारवद्दारवं चात्रमोबिली च प्रशस्यते"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात्। विन्यासप्रकारस्त्वमीषां कर्म्मप्रदीपादुपलब्धव्यः॥ ७९॥

अथेदानीं देवयोनिसंज्ञकं मन्थनस्थानमाह,—

मूलादष्टाङ्गुलमुत्सृज्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः॥८०॥
देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः।

अरण्या मूलदेशादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा, पार्श्वयोश्च त्रीणि त्रीण्यङ्गुलानि त्यक्त्वा यः सन्धिप्रदेशो लभ्यते, स खल्वयं देवयोनिर्विज्ञेयः। तत्राग्निर्मथ्यः॥ ८०॥

प्रकारान्तरमाह,—

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्रात्तु द्वादशाङ्गुलम्॥ ८१॥
देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः।

ऋज्वर्थः श्लोकः। प्रकारान्तरं मन्थनप्रकारश्च कर्म्मप्रदीपादुपलब्धव्यम्॥ ८१॥

स्रुवस्वरूपमाह,—

खादिरोऽरत्निदीर्घः स्यात् स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्व्ववृत्तः॥ ८२॥

खदिरकाष्ठनिर्म्मितोऽरत्निदीर्घः स्रुवः स्यात्। अरत्निर्द्विवितस्ति-

रिति दीक्षितभाष्यम्। अङ्गुष्ठपर्व्वपरिमाणेन वृत्तोवर्त्तुलः। स्रुवस्य धारणदण्डः खल्वयममङ्गुष्ठपर्व्ववृत्तः स्यात्। अग्रे पुनरस्य नाशारन्ध्रवत् मध्यस्थितमथ्यादमङ्गुष्ठद्वयपरिमाणं वर्त्तुलं बिलं कर्त्तव्यम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"खादिरो वाऽथ पालाशो द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः।
स्रुग्बाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः॥
स्रुवाग्रे घ्राणवत् खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम्।
जुह्वाः शरावत् खातं सनिर्बाहं षड़ङ्गुलम्"॥

इति। अग्रभागे अङ्गुष्ठपर्व्वभ्यां वृत्तोवर्त्तुलः,—इति वा वर्णनीयम्॥ ८२॥

स्रुचः स्वरूपमाह,—

पार्णीं स्रुचं बाहुमात्रीं पाणितलाकारपुष्कलाम्।
त्वग्बिलां त्वग्रे कुर्व्वीत मेक्षणं स्रुक्स्रुवादिवत्॥८३॥

पर्णः पलाशः—इत्यनर्थान्तरम्। पार्णीं पलाशसंबन्धिनीम्, बाहुमात्रीं बाहुपरिमिताम्, अग्रे अग्रदेशावच्छेदेन,—पाणितलाकारपुष्कलां—पाणितलस्याकारेण पुष्कलां विस्तीर्णाम्, त्वग्बिलां—त्वक्पर्य्यन्तखातां त्वचि खातां वा। एतेन त्वचा युक्तमेवास्या अग्रं स्यादित्यर्थादवगम्यते। तदेवम्भूतां स्रुचं कुर्व्वीत। इयमेव जुहूरित्युच्यते। अत्रापि विशेषः कर्म्मप्रदीपादुपलब्धव्यः। मेक्षणमपि स्रुक्स्रुवादिवत् काष्ठनिर्म्मितम्। विशेषस्तु कर्म्मप्रदीपे।

"इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्।
वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्॥
एषैव दर्व्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे।
दर्व्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनन्तु मेक्षणम्"॥

इति॥ ८३॥

शङ्कुश्चैवोपवेशश्च द्वादशाङ्गुल इष्यते।

अन्वष्टक्यादिकर्म्मणि कर्षूणां खननार्थः शङ्कुर्भवति, 'वृषीं चोपदध्यात्,'—इति सूत्रोक्तो वृष्यपरपर्य्याय उपवेशः',—इति नारायणोपाध्यायाः। 'उपवेशो हस्ताप्रतिरूपकः',—इति दीक्षितभाष्यम्। स खल्वयं शङ्कुरुपवेशश्च द्वादशाङ्गुल इष्यते आचार्य्यैः। अत्रापि,—

"शङ्कुश्च खादिरः प्रोक्तो रजतेन विभूषितः"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तोविशेषो द्रष्टव्यः॥

नवैः शोभनैरगर्भं पवित्रन्तु कुशाग्रजम्॥ ८४॥
ललाटाच्चिबुकं प्राहुर्बाहुमात्राः परिधयः।

नवैर्न पुनरास्तृतैरित्यर्थः। शोभनैः कुशैः पवित्रं प्राहुराचार्य्याः। बहुवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायम्। कथं ज्ञायते?

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्"॥

इति कर्म्मप्रदीपे द्विदलस्योक्तत्वात्। अपर आह,

"चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामथापिवा।
पवित्रं कारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्व्वकर्म्मसु"॥

इति।

“पवित्रन्तु द्विजः कुर्य्यात् कुशपत्रद्वयेन वा।
पत्त्रत्रयेण वा कार्य्यं नैकपत्त्रेण कुत्रचित्” ॥

इति चैवमादिस्मृत्यन्तरदर्शनात् बहुभिरपि कुशैः पवित्रं भवतीति किं व्यक्तिभेदाभिप्रायेण बहुवचनवर्णनया,—इति। सङ्केतित-विशिष्टद्विदलासम्भवे अवस्थाविशेषशून्यैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा कुशैः पवित्रं भवतीति किल वदन्ति साम्प्रदायिकाः। तदभिप्रायकत्वे तु नवैरगर्भैरित्याद्युपादानं नातीव समञ्जसं स्यादिति सुधीभिरवधेयम्। पवित्रं विशिनष्टि, अगर्भं गर्भशून्यम्। कुशाग्रजं साग्रकुशेन जातम्। ललाटात् ललाटमारभ्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी। चिबुकं चिबुकपर्य्यन्तम्—ललाटावधि चिबुकपर्य्यन्तपरिमाण-मित्यर्थः। तदनेन,—“तत एव बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते”—इत्यादिसूत्रोक्तं पवित्रं व्याख्यातम्। “ललाटप्रमाणेन चिबुकं सन्दंशं प्राहुराचार्य्याः”— इति दीक्षितभाष्यम्।

“परिधीनप्येके कुर्व्वन्ति शामीलान् पार्णान् वा”—इति सूत्रोक्तान् परिधीन् व्याचष्टे। परिधयो बाहुमात्रा भवन्ति। विशेषस्तु कर्म्मप्रदीपे।

“बाहुमात्राः परिधयो ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम्” ॥

इति ॥ ८४ ॥

दीप्ताग्नौ विस्फुलिङ्गेऽत्र वने दग्धेषु दारुषु ॥८५॥

न च संस्कारदोषोऽस्ति तथा चरु-कपालयोः ।

'विक्षिप्ते दीप्ताग्नौ'—इति दीक्षितभाष्यम् । विस्फुलिङ्गे अग्निकणे, वने दवाग्निना दग्धेषु काष्ठेषु, चरौ च मार्ज्जारादिदृष्ट्याद्युपघाते, कपाले च, संस्कारे प्रोक्षणादौ कृते सति दोषो नास्ति ॥ ८५ ॥

अथेदानीं कर्म्मक्रममाह,--

लेखनाभ्युक्षणे कृत्वा निहितेऽग्नौ समिद्ददत् ॥८६॥
ततो भूमिग्रहं कृत्वा कुर्य्यात् परिसमूहनम् ।

समिदित्यार्षो विभक्तिलोपः । ददिति शत्रन्तम् । तदयमर्थः । रेखोल्लेखनमभ्युक्षणञ्च कृत्वा निहिते स्थापितेऽग्नौ समिधं दद्यात् । ततः,--"पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्येदं भूमेर्भजामह इति"—इतिसूत्रोक्तं भूमिग्रहं कृत्वा, "इमं स्तोममितित्र्यृचेन परिसमूहेत्"—इतिसूत्रोक्तं परिसमूहनं कुर्य्यात् ॥ ८६ ॥

ब्रह्माणमुपसंकल्प्य चरुश्रपणमारभेत् ॥ ८७ ॥
ब्रह्माणं स्तरणं विद्याच्चरुर्यत्र न कल्पितः ।

ततो ब्रह्माणमुपसंकल्प्य,—अग्निसमीपे सम्यक् गृह्योक्तप्रकारेण स्थापयित्वा, चरुश्रपणमारभेत । तस्मात्,—भूमिजपादेः पूर्व्वं ब्रह्मस्थापनमित्यसङ्गतं वचनम् । यत्र कर्म्मणि चरुर्न कल्पितस्तत्र ब्रह्माणमेव स्तरणं जानीयात् । न तत्र गृह्योक्तं स्तरणं कुर्य्यादित्यर्थः ॥ ८७ ॥

ब्रह्मविष्टरयो*श्चापि सन्देहे समुपस्थिते ॥ ८८ ॥
ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः।

ब्रह्मविष्टरयोः स्वरूपसन्देहे निर्णयमाह,—ऊर्द्ध्वकेशो ब्रह्मा भवेत्। अधोलम्बितकेशो विष्टरो भवेत्। केशोऽग्रम् ॥ ८८ ॥

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा? कतिभिर्विष्टरः स्मृतः? ॥ ८९ ॥
पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः।

ऋजुरक्षरार्थः। आभ्यां श्लोकाभ्यां गोभिलोक्तौ दर्भवटुविष्टरौ व्याख्यातौ। कर्म्मप्रदीपे तु,—

"यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि" ॥

इति दर्भवटौ विष्टरे च दर्भसंख्या निषिद्धा। तदनयोर्विकल्पः,—पञ्चाशद्भिर्वा कुशैर्भवति, अपरिमितैर्वा कुशैः,—इति। कुतः? द्वयोरप्यस्मच्छास्त्रेऽभिधानात्। 'सम्भवे पञ्चाशद्भिः कुशैरसम्भवे अपरिमितैरिति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः'—इति नारायणोपाध्यायाः। रघुनन्दनस्तु च्छन्दोगोऽपि, आचार्य्यपुत्रस्यैतद्वचनमित्यजानानः,—शाख्यन्तरीयमेतत् संख्यावचनम्,—इति कल्पयाञ्चकार ॥ ८९ ॥

उदग्धारामविच्छिन्नामाग्न्यमारभ्य दक्षिणाम् ॥ ९० ॥
दद्याद्ब्रह्मासनस्थाने सर्व्वकर्म्मसु नित्यशः।

---

* ब्रह्माविष्टरयोः,—इत्यादर्शपुस्तके अशुद्धः पाठः।

अग्नेरिदं आग्न्यं स्थण्डिलमारभ्य दक्षिणां दक्षिणाग्रामिति- दीक्षितभाष्यम्। अग्निमारभ्य,—इति तत्त्वकारः पठति। तदेवं ब्रह्मासनस्य स्थाने अविच्छिन्नामुदकस्य धारां दद्यात्। तदनेन,—"दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मासनमास्तीर्य्य"—इति सूत्रोक्तं ब्रह्मासनास्तरणम्,—तत्स्थाने इत्थमुदकधारां दत्त्वा करणीयमिति व्याख्यातम्। प्रागग्रवारिधारादानम्—इति केचित्॥ ९०॥

एकाग्नौ* पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत्॥९१॥
सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्म्मसु।

एकोऽग्निर्यस्मिन्, तस्मिन्नेकाग्नौ पितृयज्ञे,—इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः, श्रौतस्य बह्वग्निसाध्यस्य पिण्डपितृयज्ञस्य निरासार्थः। चकारः पुनरर्थः। एकाग्नौ पितृयज्ञे पुनर्ब्रह्माणं नोपकल्पयेत्। पितृयज्ञे अन्वष्टक्यकर्म्मणि पिण्डपितृयज्ञे च,—इति दीक्षितभाष्यम्। एकाग्नौ, पितृयज्ञे च,—इत्युभयत्र ब्रह्माणं नेच्छन्त्यन्ये। तदसङ्गतम्। एकाग्न्योरपि दर्शपौर्णमासयोर्ब्रह्मोपवेशनस्याचार्य्येण गृह्ये अभिधानात्। अपिच, एवं खल्वेकाग्निसाध्ये गृह्योक्तकर्म्ममात्र एव विवाह-होमादौ ब्रह्मा न स्यात्। इष्यते च। लिङ्गञ्च विवाहहोमे ब्रह्मणः पश्यामः। तथाच वक्ष्यति।

"प्राजग्राहमुदग्राहं ब्रह्माणमृत्विजं तथा।
एतानि वाह्यतः कृत्वा शेषाणान्तु प्रदक्षिणम्"॥

---

* एकाग्नौ,—इति परिशिष्टप्रकाशधृतः पाठः।

इति । तस्माद् यथोक्तमेवास्तु । 'राकाग्नौ'—इति पाठे, राकायां पौर्णमास्यां योऽग्निः, तत्र ब्रह्माणं न कल्पयेदित्यर्थः । तथाच गोभिलसूत्रम् । "पौर्णमास्यां रात्रौ खदिरशङ्कुशतं जुहुयादायुःकामः"—इति ।

सायं प्रातर्होमेषु, चशब्दादन्येष्वपि क्षिप्रहोमेषु, बलिकर्मसु-चैत्यहोमकेष्वित्यर्थः । तदेतेषु ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् । तथाच गृह्यान्तरम् ।

"एकसाध्येष्ववर्हिःषु न स्यात् परिसमूहनम् ।
नोदगासादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते स्मृताः" ॥

इत्येकसाध्यत्वम्—होतृमात्रसाध्यत्वं क्षिप्रहोमानामाह ॥ ९१ ॥

"अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृतस्य वा"—इत्यादिसूत्रोक्तं कृतादिपदं व्याचष्टे,—

यवव्रीह्यकृतं ज्ञेयं तण्डुलादि कृताकृतम् ॥ ९२ ॥
ओदनन्तु कृतं विद्यात् न तस्य करणं पुनः ।

ऋजुरक्षरार्थः । यवव्रीहि,—इति द्वन्द्वैकवद्भावः । तच्च गोधूमादीनामप्युपलक्षणम् । तण्डुलादि,—इत्यादिपदात् माषमुद्गादिवैदलादीनां ग्रहणम् । ओदनपदम्—मोदकपिष्टकादीनामप्युपलक्षणम् । 'तण्डुलादि,—इत्यादिपदात् सक्तुग्रहणम्,'—इत्यसङ्गतैषा कल्पना दीक्षितस्य । कुतः ? तस्य कृतत्वात् । कथं ज्ञायते ? यदयमोदनस्य कृतत्वे 'न तस्य करणं पुनः'—

इति हेतुतया निर्दिशति। अविशिष्टं खल्वेतत् सक्तौ। न हि तस्यापि पुनः कारणमस्ति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्।
व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा मतम्" ॥

इति ॥ ६२ ॥

सीमन्ते दर्भपिञ्जूल्यस्तिस्रस्ताभिस्त्रिरुन्नयेत् ॥ ६३ ॥
त्रिभिः श्वेतैश्च शलली, प्रोक्तोवीरतरः शरः।

सीमन्तकरणे कर्म्मणि तिस्रोदर्भपिञ्जूल्यो भवन्ति। ताभिस्तिसृभिरेव वारत्रयं सीमन्तमुन्नयेत्। तदनेन,—"अथ सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्जूलीभिरेव प्रथमं भुवरितिद्वितीयं स्वरितितृतीयम्"—इति सूत्रोक्ता दर्भपिञ्जूल्य उन्नयनञ्च व्याख्यातम्। भवदेवभट्टस्त्वेतदजानानः, नव दर्भपिञ्जूलीराह। दर्भपिञ्जूलीनां त्रित्वमभ्युपगच्छन्नपि भट्टनारायणः—एकैकया पिञ्जूल्या एकैकमुन्नयनं वदन्ननादेयवचन एव।

त्रिभिः स्थानत्रये स्थितैः श्वेतैः—अन्तरा वर्णान्तरसम्भिन्नैरित्यर्थः। इत्यम्भावे तृतीया। तदेवम्भूतैः श्वेतैः,—"त्रिश्वेतया च शलल्या"—इति सूत्रोक्ता शलली व्याख्याता। "अथ वीरतरेण"—इति सूत्रोक्तो वीरतरः शरः प्रोक्तः ॥ ६३ ॥

दिशाञ्च विदिशाञ्चैव यत्र नोक्ता विचारणा ॥ ६४ ॥
"सर्व्वतः" तत्र शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते।

यत्र विधियोगे—विधानयोगे, दिशां पूर्व्वादीनां विदिशामाग्ने-

ष्यादीनाञ्च विचारणा, नोक्ता नाभिप्रेता, तत्र 'सर्व्वतः,'—इत्ययं शब्दोनिपात्यते क्रियते। तथाच गोभिलसूत्रम्। "यत्र श्वभ्राः स्वयं खाताः सर्व्वतोऽभिमुखाः स्युस्तत्रावसानं प्रागृद्वारं यशस्कामोबलकामः कुर्व्वीत"—इति। दीक्षितः पुनः—"एवं दक्षिणैवं प्रतीच्येवमुदीची"—इति सूत्रमत्रोदाजहार॥ ९४॥

विहितप्रतिषिद्धाञ्च प्रणीतां नोपकल्पयेत्॥ ९५॥

पूर्व्वं विहिता पश्चात् प्रतिषिद्धा या प्रणीता,—सेयं विहितप्रतिषिद्धा। तामिमां प्रणीतां नोपकल्पयेत्,—'गृह्याकर्म्मसु'—इति पराचीनमनुषज्य संबन्धनीयम्। आह। केयं विहितप्रतिषिद्धा नाम? उच्यते। महतः पात्रान्तरस्य सद्भावे अपां पूर्णः स्रुवः। तथाच गोभिलसूत्रम्। "उत्तरतोऽपां पूर्णः स्रुवः प्रणीता, भावे न वा स्यादित्येके"—इति॥ ९५॥

वैरूपाक्षं जपेन्मन्त्रं प्रपदञ्चैव यज्ञवित्।
परिधींस्तु न कुर्व्वीत गृह्याकर्म्मसु याज्ञिकः॥९६॥
उदकाञ्जलयस्तिस्रस्ते वै परिधयः स्मृताः।

"वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानाम्"—इति सूत्रोक्तं वैरूपाक्षं मन्त्रम्, प्रपदञ्च,—"तपश्च तेजश्चेति जपित्वा"—इति सूत्रोक्तम्,—गृह्याकर्म्मसु जपेदन्यत्र क्षिप्रहोमेभ्यः। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"न कुर्य्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्।
वैरूपाक्षञ्च न जपेत् प्रपदञ्च विवर्जयेत्"॥

इति। "पूर्व्वेषु चैके"—इत्युपक्रम्य वैरूपाक्षादीनामुक्तत्वात्

प्रणीतावद्विहितप्रतिषिद्धतया एतान्यपि गृह्याकर्म्मसु न कर्त्तव्यानीति मा प्रशाङ्क्षीदिति खल्वाचार्य्यपुत्रः,—वैरूपाक्षं जपेत्,—इत्याह। परिधींस्तु,—"परिधीनप्येके कुर्व्वन्ति"—इति सूत्रोक्तान्, गृह्याकर्म्मसु न कुर्व्वीत। तत्र हेतुः। अदितेऽनु,—इत्यादि मन्त्रैर्ये त्रयः,—'तिस्रः'—इति व्यत्ययेन स्त्रीत्वम्, त्रय-इत्यर्थः। उदकाञ्जलयः, तएव परिधयोऽस्माकमाचार्य्यैः स्मृताः। तस्मात्, यत्रापि परिस्तरणं नास्ति, तत्रापि परिधीन् न कुर्व्वीत॥ ८६॥

सर्व्वेषामेव होमानां समिदादौ विधीयते॥ ८७॥
कर्म्मान्ते चैवमेव स्यात् स्वाहां तत्र न कारयेत्।

सर्व्वेषामेव होमानामाद्यन्तयोः समिदग्नौ दातव्या। तत्रच स्वाहां न कुर्य्यात्। स्वाहापदं मन्त्रोपलक्षणम्। दैवतमप्यस्या नास्ति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्ज्जिता।
पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत्"॥

इति॥ ८७॥

"अथेध्मानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा"—इति सूत्रोक्तानिध्मान् व्याकुरुते,—

इध्ममष्टादश दारु प्रवदन्ति विचक्षणाः॥ ८८॥
दर्शे च पौर्णमासे च, क्रियास्वन्यासु विंशतिः।

दर्शपौर्णमासयोरष्टादशसंख्यकं दारु इध्मं वदन्ति पण्डिताः। अपरासु क्रियासु विंशतिरिध्मा भवन्ति। अन्यत्राङ्गहोमादिभ्यः। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोष्यन्त्याख्येषु कर्म्मसु।
येषाञ्चैतदुपर्य्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च॥
अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्म्मणि।
सोमाहुतिषु सर्व्वासु नैतेष्विध्मो विधीयते"॥

इति॥ ९८॥

प्रादेशमात्रं कुर्व्वीत मेक्षणं समिधस्तथा॥ ९९॥
इध्मः समानवृक्षाणां द्विप्रादेशप्रमाणतः।

मेक्षणं समिधश्च प्रादेशमात्रं कुर्य्यात्। इध्मस्तु द्विप्रादेशप्रमाणतः कर्त्तव्यः। स चायमिध्मः—समानजातीयानां वृक्षाणां, संबन्धलक्षणा षष्ठी, करणीयः। न पुनः कतिचिदिध्माः खादिराः कतिचिच्च पालाशाः कर्त्तव्याः॥ ९९॥

प्रागग्राः समिधोदेयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः॥१००॥
शान्त्यर्थेषु सशक्ताऽऽर्द्रा विपरीता जिघांसति।

समिधः प्रागग्राः कृत्वा अग्नौ देयाः। ताश्च समिधः काम्येषु कर्म्मस्वपाटिताः कर्त्तव्याः। शान्त्यर्थेषु कर्म्मसु, सशक्ता,—शक्तं शक्तिः, (भावे निष्ठा) तया सह वर्त्तमानाः—समर्थाः सवीर्य्या इति यावत्, आर्द्रा च समित् कर्त्तव्या। जिघांसति हन्तु

मिच्छति कर्म्मणि—अभिचारकर्म्मणीत्येतत् । एतद्विपरीता समित् कर्त्तव्या निर्वीर्य्या शुष्का चेत्यर्थः । एतद्विपरीता समित् कर्त्रीं कर्म्मकर्त्तारं हन्तुमिच्छति,—इति वा वर्णनीयम् ॥ १०० ॥

इध्मः सन्नहनादानं चरुश्रपणमेव च ॥ १०१ ॥
तूष्णीमेतानि कुर्व्वीत समस्तञ्चेध्ममाददेत् ।

इध्मः पूर्व्वोक्तः । सन्नहनम्—"कंसमपां पूरयित्वा सर्व्वौषधीः कृत्वा हस्तावववधाय प्रदक्षिणमाचार्य्योऽहतेन वसनेन परिणह्येत्"—इति सूत्रोक्तं परिणहनमित्यर्थः । कुतः ? तत्रापि सन्नहनपदप्रयोगात् । तथाच, 'अक्षिसन्नहनत्यागः'—इति तदेव परिणहनं निर्दिशति । सन्नहनं बन्धनरज्जुः—"तन्तीं प्रसार्य्यमाणाम्"—इत्यादिसूत्रोक्ता,—इति केचित् । आदानं हविषां ग्रहणम् । चरुश्रपणञ्च । उपलक्षणञ्चैतत् । अन्यस्यापि हविषः श्रपणं बोद्धव्यम् । एतानि तूष्णीं कुर्य्यात् । समस्तञ्चेध्ममग्नौ दद्यात् ॥ १०१ ॥

आचार्य्यानुमतं वाक्यमेकीयं गृह्यते क्वचित् ॥ १०२ ॥
शेषाणि चैव वाक्यानि आचार्य्यो न प्रशंसति ।

यत्र क्वचिदुच्चावचानि वाक्यान्याचार्य्येण गोभिलेन पठितानि, तत्र यद्वाक्यमेकीयमेकीभूतम्—यन्मतं बहूनामभिन्नमित्येतत् । तदाचार्य्यानुमतं गृह्यते—तदेवाचार्य्यस्यानुमतमिति ज्ञायते इत्यर्थः । शेषाण्येकीयमतविरुद्धानि वाक्यानि क्वचिदप्याचार्य्यो न प्रशंसति ।

अत्रायमर्थः। "चतुरष्टकोहैमन्तः ताः सर्व्वाः समांसाश्चिकीर्षेदितिकौत्सः"--इत्याचार्य्येण चतुरष्टकपक्षः सूचितः। "त्र्यष्टकइत्यौद्गाहमानिः" "तथा गौतमवार्कखण्डी"--इत्यनेन त्र्यष्टकपक्षोऽपि सूचितः। न च किमत्र स्वमतमित्येतत् कण्ठत उक्तम्। तत्र, त्र्यष्टकपक्षएवानुमत आचार्य्यस्य,--इति प्रतिपद्यामहे। कस्मात् कारणात्? तत्रैव बहूनामैकमत्यात्। अतएव, परतः कर्त्तव्योपदेशादिभिस्त्र्यष्टकपक्षएवाचार्य्येणानुगृहीतः, न चतुरष्टकपक्षः। चतसृष्वष्टकास्वाचार्य्येण कर्म्मानुपदेशात्। मध्यमाष्टकायामेवान्वष्टक्यकर्म्मविधानाच्च। चतुरष्टकपक्षे हि सर्व्वत्रैव मांससद्भावात् सर्व्वत्रैवान्वष्टक्यं भवितुमर्हति। कथं ज्ञायते? अष्टकासंज्ञपितपशुसाध्यत्वात्तस्य। तदिदमुक्तम्—शेषाणि वाक्यानि क्वचिदप्याचार्य्यो न प्रशंसति,—इति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ।
वार्कखण्डिश्च सर्व्वासु कौत्सोमेनेऽष्टकासु च"॥

इति।

एवं वा,—

एकीयं एके इति कृत्वा पठितं वाक्यं क्वचिदाचार्य्यस्यानुमतं ज्ञायते। तत्र व्यतिरेकेण हेतुवचनमुत्तरार्द्धम्। यस्मात् आचार्य्यः शेषाणि स्वस्याननुमतान्येकीयवाक्यानि न प्रशंसति तदुचितकर्त्तव्योपदेशादिना न प्रकर्षेण स्तौति। तस्मादेकीयं मतं क्वचिदेवाचार्य्यस्यानुमतं न सर्व्वत्र। तथाच, यदेकीयं मतमुपन्यस्य तदुचितकर्त्तव्योपदेशादिना तत् प्रशंसति, तदेकीयं मतमाचार्य्यस्या-

नुमतम् । यत् पुनरेकीयं मतमाचार्य्यः केवलमुपन्यस्तवान्, न तु तदुचितकर्त्तव्योपदेशादिना तत् प्रशंसितवान्, तदेकीयं मतं नाचार्य्यस्यानुमतमित्यर्थः । तत्रोदाहरणम् । "द्वादश महानाम्निकाः संवत्सरा नव षट् त्रय इति विकल्पः"—इति सूत्रेण स्वमतेन महानाम्निकव्रतकालमुपदिश्य "संवत्सरमप्येके" इति सूत्रेण एकीयं मतमुपन्यस्य "व्रतन्तु भूयः" इत्यादिभिः सूत्रैः तदेव एकीयं मतं तदुचितकर्त्तव्योपदेशादिना आचार्य्यः प्रशंसितवान् । तस्मात् तदेकीयं मतमाचार्य्यस्यानुमतमिति ज्ञायते । अपर आह । यानि एकीयमतानि आचार्य्येणोक्तानि तानि सर्व्वाण्येव कस्याञ्चिदवस्थायामाचार्य्यस्यानुमतानि । यानि पुनरेकीयमतान्याचार्य्यः प्रकर्षेण न कथितवान्—नैवोक्तवानित्यर्थः । तान्येकीयमतानि नाचार्य्यस्यानुमतानि,—इति ॥ १०२ ॥

द्रव्याणामुपक्लृप्तानां होमीयानां यथाविधि ॥ १०३ ॥
प्रसिञ्चन् * वीक्षणं कुर्य्यादद्भिरभ्युक्षणमेव च † ।

यथाविधि,—

"प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः ।
तत्तथाऽऽसादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते" ॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तविध्यनुसारेण, उपक्लृप्तानाम्, समासादितानामित्यर्थः । होमीयानां होमसम्बन्धिनां द्रव्याणाम् । षष्ठी चेयं वीक्षणाभ्युक्षणसंबन्धापेक्षया द्रष्टव्या । तथा चोक्तम् ।

* सादयन्,—इति तत्त्वकारधृतपाठः । † तथा,—इति पाठान्तरम् ।

"प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते"—इति। अद्भिः प्रसिञ्चन्, वीक्षणं दर्शनं, अभ्युक्षणञ्च,—

"उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम्।
न्यञ्चताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं मतम्"॥

इत्युक्तलक्षणं कुर्य्यात्। "एव च,"—इति निपातसमुदायः समुच्चयवाची॥ १०३॥

गोभिलोक्तं सम्पूयनं व्याकुरुते,—

पवित्रमन्तरे* कृत्वा स्थाल्यामाज्यं समावपेत्॥१०४॥
एतत् सम्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं स्मृतम्।

अन्तरे मध्ये, पवित्रम्—

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्॥
एतदेव हि पिञ्जूल्या लक्षणं समुदाहृतम्।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेव तु"॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणं, कृत्वा संस्थाप्य, आज्यस्थाल्यामाज्यं प्रक्षिपेत्। तदेतत् सम्पूयनं नाम स्मृतम्। एतदनन्तरमुत्पवनम्। तथाच गोभिलसूत्रम्। "सम्पूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम्"—इति॥ १०४॥

"आज्यं संस्कुरुते"—इति सूत्रोक्तमाज्यं व्याकरोति,—

अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा॥ १०५॥

* अन्तरा,—इति पाठान्तरम्।

चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरद्घृतम् ।

अग्निना अधिश्रयणं, मन्त्रेण—देवस्य त्वा,—इत्यादिना, पवित्रेण च यथोक्तलक्षणेनोत्पवनं, चक्षुषा वीक्षणम्। एभिश्चतुर्भिर्यत् पूतं तदाज्यमित्युच्यते। एतदन्यदसंस्कृतं यत्, तद्घृतम्। "आज्यं संस्कुरुते"—इति सूत्रे त्वाज्यशब्दे "उद्वहेत द्विजो भार्य्याम्"—इत्यादिवद्भाविनि भूतवदुपचारो बोद्धव्यः ॥ १०४ ॥

घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकम् ॥१०६॥
आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते ।

पयोदुग्धम्। यावकं यवागूः। आज्यस्याभावे आज्यस्थाने नियुक्तानामेषामाज्यशब्दोविधीयते। तदनेन "आज्यं संस्कुरुते सर्पिस्तैलं दधि पयो यवागूं वा"—इति गोभिलसूत्रं व्याख्यातम् ॥ १०६ ॥

आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिचोदिते ॥ १०७॥
अनधिश्रयणं दध्नः शेषाणां श्रयणं स्मृतम् ।

विधिचोदिते संस्कारे,—तद्विषये इत्यर्थः। दध्नोऽधिश्रयणं नास्ति, शेषाणामधिश्रयणं स्मृतमाचार्य्यैः। स्पष्टमन्यत्।

एवं वा—

विधिचोदिते संस्कारे कृते सति आज्यशब्दोविधीयते,—इति गतेन संबन्धः। तत्र विशेषमाह अनधिश्रयणम्—इत्यादि। पूर्व्ववद्व्याख्यानम् ॥ १०७ ॥

यथा सीमन्तिका* नारी पूर्व्वगर्भेण संस्कृता ॥ १०८ ॥
एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारे विधिनोदिते ।

यथा सीमन्तिका नारी पूर्व्वगर्भेण—प्रथमगर्भेण संस्कृता भवति ;—द्वितीयादिगर्भे न पुनः सीमन्तकरणसंस्कारो यथेत्यर्थः। तथाच गोभिलसूत्रम्। "अथ सीमन्तकरणं प्रथमगर्भे"—इति। विधिना उक्ते संस्कारे—तद्विषये इत्येतत्। आज्यस्य संस्कारोऽप्येवमेव भवति। संस्कारविधिचोदितः,—इति पाठे, संस्कारविध्युक्त आज्यस्य संकारोऽप्येवमिति व्याख्येयम्। एतदनेनोक्तं भवति। सीमन्तकरणसंस्कारो गर्भस्य पात्रस्य च,—इति सकृत् संस्कृतपात्रजातानां सर्व्वेषां गर्भाणां संस्कृतत्ववत् आज्यसंस्कारोऽप्याज्यस्य तत्पात्रस्य च,—इति सकृत् संस्कृताज्यपात्रे यान्याज्यानि निःक्षिप्यन्ते तानि सर्व्वाणि संस्कृतानि भवन्ति, न पुनरमीषां पृथक् संस्कारः करणीयः,—इति। तथाच आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्। "सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे, सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गार्भपात्रसंस्कारः"—इति ॥ १०८ ॥

एतदेवाह,—

आज्यस्य हविषां चैव आज्ये पूर्व्वक्रियाविधिः ॥१०९॥
तस्य संपवनं पूर्व्वं चरोः पर्य्युक्षणं परम्।

यस्मात् आज्ये आज्यविषये आज्य-संस्कारविषये इत्येतत्। आज्यस्य आज्यस्थाने गृहीतानां हविषाञ्च मध्ये, पूर्व्वं प्रथममेव

* सीमन्तिनी,—इति पाठान्तरम्।

क्रियायाः संस्कारस्य विधिर्विधानम्, तस्मात् तस्य पूर्व्वं प्रथममेव संपवनं पवित्रीकरणं संस्कारः,--इति यावत् ; न पुनः पश्चाद्गृहीतस्यापीत्यर्थः। चरोस्तु परं केवलं परि सर्व्वतोभावेन उक्षणं प्रोक्षणमेव संस्कारः इत्यर्थः।

एवं वा--

पूर्व्वमेव तस्य संपवनं सम्पूयनादि विधिचोदितः संस्कारः। चरोः,--उपलक्षणत्वात् यश्चाद्गृहीतस्य हविषः, पर्य्युक्षणमेव परं संस्कारः। पश्चाद्ग्राह्यं हविः--संप्रोक्ष्य ग्रहीतव्यमित्यर्थः। दीक्षितस्त्वाह। चरोः देवसवितः-इति पर्य्युक्षणं परं पश्चात्,—इति ॥ १०९ ॥

अथेदानीम्—"पर्य्युक्ष्य स्थालीपाक आज्यमानीय मेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते"—इति सूत्रोक्तमुपघातं व्याकुरुते,—

पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः ॥ ११० ॥
हूयते चानुपस्तीर्य्य उपघातः स उच्यते।

पाणिना मेक्षणेन वा स्रुवेणैव वा यत् हविर्हूयते, स खल्वयं होम-उपघात उच्यते। यत्,—इति होमक्रियाविशेषणम्। किं कृत्वा हूयते ? अनुपस्तीर्य्य। उपस्तरणमभिघारणञ्चाकृत्वा। स्रुवेण स्रुचि प्रथमं यदाज्यं दीयते तदुपस्तरणम्, यत् पुनराज्यं चरुमवदाय अनन्तरं दीयते तदभिघारितम्,—इत्याचक्षते याज्ञिकाः। आचार्य्यपुत्रस्तु पूर्व्वापरकालकृतमवान्तरभेदमनादृत्य उपस्तरणमभिघारणञ्चोभयमेवोपस्तरणं मन्यमानः—'अनुपस्तीर्य्य' इत्याह ॥ ११० ॥

यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समावपेत् ॥ १११ ॥
मेक्षणेन तु होतव्यं नाज्यभागौ न स्विष्टकृत्।

यदि उपघातं जुहुयात्, तदा स्थालीपाके चरौ आज्यं प्रक्षिपेत्। मेक्षणेन होतव्यम्। तुशब्दश्चशब्दार्थः समुच्चये, पूर्व्वोक्तपाण्यादिकमपि समुच्चिनोति। तत्र च आज्यभागौ न होतव्यौ, न च स्विष्टकृत् होतव्यः।

स खल्वयमुपघातहोमः समशनीयचरुपितृयज्ञचर्व्वोः, अन्यत्रापि बहुदैवत्ये चरौ, अन्वष्टक्यचरौ च भवति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"चरौ समशनीये तु पितृयज्ञचरौ तथा।
होतव्यं मेक्षणेनान्यदुपस्तीर्य्याभिघारितम्" ॥

इति।

"चरौ तु बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवत्"।

इति च परिशिष्टप्रकाशादौ स्मृत्यन्तरम्। तथा अन्वष्टक्यकर्म्मणि गोभिलसूत्रम्। "कंसे चरू समवदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्"—इति। वृषोत्सर्गहोमस्य तु बहुदैवतत्वेऽपि नोपघातत्वम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"एतेभ्य एव जुहुयान्मेक्षणेनावदाय च।
स्रुच्याहुतीश्चरोः पृथक् सिञ्चेदाज्याभिघारितम्" ॥

इति। यत्रापि गोभिलेन "स्थालीपाकावृताऽन्यत्"—इति सूत्रितम्, तत्रापि होमस्य नोपघातत्वमिति वक्ष्यामः ॥ १११ ॥

हुत्वाऽऽज्यं परिशेषेण यत् द्रव्यमुपकल्पितम् ॥११२॥
स्रुवेणैव तु तत् स्पृष्टं सम्पातं चैव तं विदुः ।

आज्यं हुत्वा होमावशिष्टं यदाज्यद्रव्यं उप समीपे पात्रान्तरे कल्पितं स्थापितं, तत् सम्पातं विदुः । आज्यं हुत्वा होमावशिष्टं यदाज्यं स्रुवेण बध्वा मस्तके स्पृष्टं, तदपि सम्पातं विदुः । तथाच चतुर्थीकर्म्मणि गोभिलसूत्रम् । "आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत्"---इति । तथोत्तरविवाहे । "आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धनि बध्वा अवनयेत्"—इति ॥ ११२ ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत्तु यत्र संज्ञा निपात्यते ॥ ११३ ॥
तत्राज्यभागौ हुत्वैव स्रुचमास्तीर्य्यावद्यति ।

इति गृह्यासंग्रहे प्रथमः प्रपाठकः ॥

यत्र यत्र गोभिलेन, "स्थालीपाकावृतान्यत्"— इतीयं संज्ञा निपात्यते,—अयंशब्दः प्रयुज्यते इत्यर्थः । तत्राज्यभागौ हुत्वा स्रुचमास्तीर्य्य आज्येनोपस्तीर्य्य, अवद्यति अवदानं गृह्णाति। न पुनस्तत्रोपघातहोमः इत्यर्थः । यथा, श्रावण्यां प्रदोषे चरोर्बहुदैवतत्वेऽपि, 'स्थालीपाकावृताऽन्यत्'—इति सूत्रणात् तत्रोपघातहोमो न भवति । एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ ११३ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य ब्रह्ममयीसूनोः श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ गृह्यासंग्रहभाष्ये प्रथमः प्रपाठकः ॥ ० ॥

श्लोकाः—११३ ॥

गृह्यासंग्रहः ।

द्वितीयः प्रपाठकः ।

यज्ञवास्तुकर्म्मणि गोभिलेन "तत एव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय"— इति सूत्रितम् । तत्र, 'तत एव वर्हिषः'—इत्येतदनुद्भिन्नपदार्थं वाक्यं व्याकुरुते,—

स्तृतेभ्यो न प्रचिन्वीयात् यातयामं स्तृतं स्मृतम् ।
स्तृतशेषात्ततो गृह्य यज्ञवास्तुक्रिया तथा ॥ १ ॥

यज्ञवास्त्वर्थं स्तृतेभ्यः कुशेभ्यः कुशं न चिनुयात् । कस्मात्? यस्मात् स्तृतं वर्हिर्यातयामं निर्वीर्य्यं स्मृतमाचार्य्यैः । स्मरन्ति च ।

"स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत्" ।

इति । यस्मादेवं, तस्मात् स्तृतशेषाद्वर्हिषः कुशमुष्टिं गृहीत्वा, तथा—गोभिलोक्तेन प्रकारेण, यज्ञवास्तुक्रिया कर्त्तव्या । स च प्रकारो गृह्यसूत्रादुपलब्धव्यः । अपरे पुनरेतविद्वांसः, स्तृतादेव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय यज्ञवास्तुक्रियां कुर्व्वन्ति । तदशास्त्रम् ॥१॥

यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
आज्यधारामविच्छिन्नां जुहुयात् सार्व्वकामिकीम् ॥ २ ॥

विधिदृष्टेन कर्म्मणा यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा, अविच्छिन्नां सन्ततां

सार्व्वकामिकीं सर्व्वकामप्रदामाज्यधारां जुहुयात् । विधिदृष्टेन कर्म्मणा सार्व्वकामिकीमाज्यधारां जुहुयात्—इति वा वर्ण-नीयम् । तदनेन गोभिलानुक्ताऽपि पूर्णाहुतिर्विधीयते । कथं ज्ञायते ? सार्व्वकामिकीम्,—इतिवचनात् । "पूर्णाहुत्या सर्व्वान् कामानाप्नोति"—इति हि ब्राह्मणम् । सेयं पूर्णाहुतिः,— "वसुभ्यः स्वाहा,"—इति मन्त्रेण होतव्या,—इति दीक्षितभाष्यम् । "पूर्णहोमं यशसे जुहोमि"—इत्यादिमन्त्रेण,—इति भवदेवभट्ट-प्रभृतयः ॥ २ ॥

सायंप्रातर्वैश्वदेवे पितृयज्ञे तथैव च ।
कंबूके गोमये नित्यं व्रतानां समिधासु च ॥ ३ ॥
चैत्ये यूपे व्रीहियवे भूमावप्सु च याज्ञिकैः ।
व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या यज्ञवास्तुक्रिया तथा ॥ ४ ॥

सायंप्रातर्होमे, वैश्वदेवहोमे, पितृयज्ञे—अन्वष्टक्यकर्म्मणि पिण्ड-पितृयज्ञे च, कंबूके—"वृत्त्यविच्छित्तिकामः कंबूकान् सायंप्रात-र्जुहुयात्"—इति सूत्रोक्ते कंबूकहोमे । कंबूकाश्च,—

"कंबूकाश्च कणाश्चैव फलीकरणकक्कुशाः" ।

इत्युक्तलक्षणाः । गोमये—"वृत्त्यविच्छित्तिकामो हरितगोमयान् सायंप्रातर्जुहुयात्"—इति सूत्रोक्ते गोमयहोमे, व्रतानां वेदव्रतानां समिधासु समिद्धोमेषु, (हलन्तलक्षणः टाप्प्रत्ययः) चैत्ये चिता-कर्म्मणि, यूपे यूपकर्म्मणि, व्रीहियवे—नवयज्ञोक्ते, "वशङ्गमौ

ग्रहश्चेति पृथगाहुती व्रीहियवहोमौ प्रयुञ्जीत"—इत्यादिसूत्रोक्ते वा व्रीहियवहोमे, भूमौ—"वृत्त इवेति पञ्चर्चः तस्मिन् प्रथमं पार्थिवं कर्म्म"—इति सूत्रोक्ते पार्थिवकर्म्मणि, भूम्यां होमे वा, अप्सु च—"पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि ह्रदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षततण्डुलान्गन्त्येष्वास्येन जुहुयात् स्वाहेत्युदके"—इति सूत्रोक्ते जलहोमे च, याज्ञिकैर्व्याहृतयो न प्रयोक्तव्याः. यज्ञवास्तुक्रियाऽप्येषु न कर्त्तव्या। व्याहृतीः,—इति छान्दसः पूर्व्वसवर्णो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

चरवे योविधिः प्रोक्तः स यज्ञइति निश्चयः।
बलिन्तेभ्यो न कुर्व्वीतोपसिद्धार्थैर्बलीन् हरेत् ॥ ५ ॥

चरवे,—इति तादर्थ्ये चतुर्थी। सर्व्वार्थं यो विधिरुक्तः स खलु यज्ञे ज्ञातव्यः—इत्याचार्य्याणां निश्चयः। अतो बलिकर्म्मार्थं तान् विधीन् न कुर्व्वीत। बलये तान् न कुर्व्वीत,—इति वक्तव्ये, बलिन्तेभ्यो न कुर्व्वीत,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते। बलिकरणार्थं चरुर्न पक्तव्यः—इत्ययमत्र विवक्षितोऽर्थः। अतोयत्र कारणान्तरात् चरुः पच्यते, तत्र तस्मादपि बलिहरणमविरुद्धम्। तथा च गोभिलसूत्रम्। "सर्व्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत्—पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनस्य वा अर्थार्थस्य वा"—इति।

उप—समीपे महानसे सिद्धार्थैः सिद्धैरन्नैर्बलीन् हरेत्। होमग्निपेणैव बलिहरणस्य कर्त्तव्यत्वात् वैश्वदेवहोमोऽप्यनेन व्याख्यातः। मनुरप्याह।

"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्योऽग्नौ विधिपूर्व्वकम् ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्" ॥

इति । विश्वे देवाः सर्व्वे देवाः ते यस्य पाकस्य देवताः सोऽयं वैश्वदेवोऽहरहर्महानसे यत् पच्यते, तदुच्यते । "वैश्वदेवादन्नात् पर्य्युक्ष्य जुहोति"—इति च गृह्यान्तरम् । तथा कात्यायनः ।

"स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्" ।

इति ॥ ५ ॥

**यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।
मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म्म समाचरेत् ॥ ६ ॥**

यत्र मन्त्रा नोपपदिश्यन्ते, तत्र व्याहृतीर्वक्ष्यमाणलक्षणाः योजयेत्—अन्यत्र सायंप्रातर्वैश्वदेवहोमादिभ्यः इध्मादिभ्यश्च । मन्त्राणां पुनरुपदेशे मन्त्रात् कर्म्म कुर्य्यात्,– इत्यादरार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥

**भूरादयोव्याहृतयोवेदेभ्योनिःसृताः पुरा ।
महत्त्वं व्याहृतित्वञ्च प्राप्ताः स्वेनैव कर्म्मणा ॥ ७ ॥**

भूर्भुवःस्वरिति तिस्रोव्याहृतयः, वेदेभ्यः—ऋग्यजुःसामलक्षणेभ्यः पूर्व्वं निर्गताः । ताः खल्वेताः स्वेनैव कर्म्मणा वक्ष्यमाणलक्षणेन महत्त्वं व्याहृतित्वञ्च प्राप्ताः । महतोभावोमहत्त्वम् । व्याहृतीनां भावो व्याहृतित्वम् ॥ ७ ॥

**ओंकारजननात्तासां महत्त्वं परिभाष्यते ।
व्याहृता व्याहृतित्वञ्च तेन त्रैविद्यतां ययुः ॥ ८ ॥**

ॐकारस्य जननात् तासां महत्त्वमाचार्य्यैरुच्यते । ताश्च वेदेभ्यो-

व्याहृताः सत्यः व्याहृतित्वं ययुः। तेनैव वेदत्रयेभ्योव्याहृतत्वेन हेतुना त्रैविद्यताञ्च ययुः। त्रिवेदेषु भवास्त्रैविद्याः। तद्भावस्त्रैविद्यता। अथ वा। विद्या,—इति वेदमाचक्ष्महे। तिसृणां विद्यानां भावः त्रैविद्यम्। यस्माद्वेदत्रयेभ्यो व्याहृताः, तस्माद्वेदत्रयभावं ययुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
अण्डं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनैतौ मङ्गलावुभौ ॥ ९ ॥

ॐकारश्च अथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणोऽण्डं भित्त्वा पूर्व्वं निर्गतौ। 'कण्ठं भित्त्वा'—इति पाठे व्यक्त एवार्थः। तेनैतावुभौ मङ्गलजनकौ। आयुर्घृतमितिवत् तज्जनके तच्छब्दप्रयोगः। लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। 'तेन माङ्गलिकावुभौ'—इति पाठे व्यक्तएवार्थः ॥ ९ ॥

अथैताः स्वव्याहृतयोऽयवीयस्यः पराः स्मृताः।
ऐरावतः प्रतिच्चेत्रे वेदान्तेष्वाश्रिताश्च याः ॥ १० ॥

अथ पूर्व्वोक्ता एताः स्वस्ववेदस्य व्याहृतयः अयवीयस्यः ज्येष्ठाः, पराः उत्कृष्टाः कथिताः। याश्च ऐरावतः प्रतिच्चेत्रे इरावतः स्थाने—(इराशब्दस्यादिवृद्धिः)—ऊहगाने,—इत्येतत्। वेदान्तेषु च आश्रिताः,—इति ता एव व्याहृतयः स्तूयन्ते।

एवं वा।

यज्ञायज्ञीयसाम्नो योनिभूता ऋक् यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे इत्यादिका समाम्नायते। तत्र, "न गिरा

गिरेति ब्रूयात् यद्गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरेत् ऐरं कृत्वोद्गेयम्,"—इति ब्राह्मणेन गिराशब्दं निषिध्य ऐरं कृत्वा गेयमित्युपदिष्टम् । तदुपदिष्टमैरमिति पदमत्र ऐरशब्देन निर्दिश्यते । ऐरं विद्यते अस्येत्यैरवान् । ऐरवानेवैरावान् । मत्वर्थीये परे पूर्व्वस्वरदीर्घश्छान्दसः । तद्योगात् ग्रन्थोऽपि तथोच्यते ।

ऊहगाने उदाहरणम् । "भूः । भुवाः । सुवाः"—इति । वेदान्तेषु खल्वपि । "भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्व्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्ये"—इति ॥ १० ॥

मध्ये स्थण्डिलमन्ते च वारिणा परिसंवृतम् ।
अविदासिनं ह्रदं विद्यात्तादृशं कर्म्मणो विदुः ॥११॥

मध्ये स्थण्डिलं स्थलं, अन्ते च वारिणा परि सर्व्वतोभावेन संवृतं वेष्टितम् । एवम्भूतं ह्रदमविदासिनं जानीयात् । तादृशं ह्रदं कर्म्मणो विदुर्जानन्त्याचार्य्याः । कर्म्मणः,—इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । तदनेन,—"पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि ह्रदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षततण्डुलानृगन्तेष्वास्येन जुहुयात् स्वाहेत्युदके"—इति सूत्रोक्तः अविदासी ह्रदो व्याख्यातः ॥ ११ ॥

"अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति"—इति सूत्रोक्तमभिरूपं व्याकुरुते,—

यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्म्मः शमोदमः ।
अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे योव्यवस्थितः ॥ १२ ॥

वित्तम्—इति भावप्रधानो निर्देशः । ख्यातिर्विचारो वा तदर्थः ।

अथ वा। वित्तं धनमिति यथाश्रुत एवार्थः। वृत्तञ्च,—इति पाठे, वृत्तम्—

"गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः।
प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत् सर्व्वं वृत्तमुच्यते" ॥

इत्युक्तलक्षणम्। तत्र सत्यादीनां पुनरुपादानमादरार्थम्। शमो-वहिरिन्द्रियनिग्रहः। दमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः। प्रसिद्धमन्यत्। यत्रैतानि विद्यन्ते, यश्च स्वाश्रमे—गृह्याकर्म्मकर्त्तुरात्मीयाश्रमे,—समानाश्रमे व्यवस्थितः,—गृहस्थः,—इति यावत्। सोऽयमभि-रूपो विज्ञेयः ॥ १२ ॥

लौकिके लोकसामान्ये क्रव्यादाग्नौ वृथा हुतम्।
याज्ञिकं पुण्यमायुष्यं कर्म्मणा नोपपद्यते ॥ १३ ॥

सामान्यं साधारणमित्यनर्थान्तरम्। लोकसामान्ये—असंस्कृते इत्यर्थः। लौकिकस्याग्नेर्विशेषणमिदम्। तदयमर्थः। असंस्कृते लौकिके अग्नौ, क्रव्यादाग्नौ श्मशानाग्नौ च, हुतम् (भावे निष्ठा) होमः, वृथा भवति। तदेव विवृणोति। आयुष्यम्—आयुषे हितम्, याज्ञिकम्—यज्ञोद्भवं पुण्यं तेन कर्म्मणा नोत्पद्यते—इति। सोऽयमसंस्कृते लौकिकाग्नौ होमे निन्दावादः। एतदभि-प्रायेणैव लोकसामान्ये इति लौकिकाग्नेर्विशेषणमुपात्तम्। अतएव संस्कृतं लौकिकमग्निमभिप्रेत्य तत्र होतुः फलवादं वक्ष्यति।

लौकिकस्याप्यग्नेः संस्कारात् परं न लौकिकत्वम्,—इत्य-

सङ्गतैषा कल्पना रघुनन्दनस्य । कस्मात्? प्रमाणाभावात् । लोकसामान्ये इति विशेषणस्यार्थवत्तोपपत्तेश्च । तथात्वस्याभ्युपगमे च लौकिकेऽग्नौ होतुः फलवचनं न खल्वपि उपपत्स्यते । न खल्वसंस्कृते लौकिके अग्नौ होमं मन्यते भवान् । अपि चैवं सति, "अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा"—इति विष्णुसूत्रे अग्निग्रहणात् पितृयज्ञहोमस्य लौकिकाग्नौ निषेधाच्च अन्वष्टकायामनग्निमतां नाधिकारः,—इति स्वोक्तमपि व्याहन्येत । लौकिकस्याप्यग्नेः संस्कारात् परं लौकिकत्वाभावे तत्रैव होमस्योपपत्तेः कथमनग्निमतां तत्रानधिकारं ब्रवीति । तदास्तां तावदार्षवचनविरोधो यावत् स्ववचोव्याघातमपि नालोचयति भवान्,—इति किमत्र ब्रूमः । यथा चानग्निमतामप्यस्त्यधिकारोऽन्वष्टकायां तथा गृह्यभाष्येऽभिहितमस्माभिः ॥ १३ ॥

वैदिके लौकिके वाऽपि यज्जुहोति प्रयत्नतः ।
वैदिके ब्रह्मलोकः स्यात् लौकिके पापनाशनम् ॥१४॥

वैदिके लौकिके वा संस्कृते अग्नौ यज्जुहोति, तस्य फलवचनमुत्तरार्द्धम् ॥ १४ ॥

स्ववर्णाभिरनिन्द्याभिरद्भिरक्षतमिश्रितैः ।
स्नानं चतुर्भिः कलसैः स्त्रीभिः स्त्रीं यच्च प्लावनम् ॥१५॥

यत्र विवाहादौ स्त्रीभिः कर्त्रीभिः स्त्रीं कन्यां प्रति प्लावनं क्रियते, तत्र अनिन्दिताभिः स्ववर्णाभिः समानवर्णाभिः स्त्रीभिः— ब्राह्मण्याः ब्राह्मणीभिः, क्षत्रियायाः क्षत्रियाभिः, वैश्यायाः वैश्याभिरित्यर्थः ।

चतुर्भिः कलसैः, अक्षतमिश्रितैः (लिङ्गव्यत्ययोऽत्र द्रष्टव्यः) यवमिश्रिताभिरद्भिः स्नपनं कर्त्तव्यम् ॥ १५ ॥

गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा।
पाणिकर्म्मणि गौड़ी स्यात् सत्या माध्व्यधमा सुरा॥१६॥

पाणिकर्म्मणि गौड़ी सुरा सत्या स्यात्, माध्वी पुनरधमा। पैष्टी मध्यमेत्यर्थादुक्तं भवति। स्पष्टमन्यत्। सेयं विवाहे क्षत्रियाणामाचारप्राप्ता सुरा विशेषिता। केचित्तु, विवाहात् पूर्व्वं ज्ञातिकर्म्मणि "क्लीतकैर्यवैर्माषैर्वाऽऽप्लुतां सुहृत् सुरोत्तमेन सशरीरां त्रिर्मूर्द्धन्यभिषिञ्चेत्" इति सूत्रेण सुरोत्तमेन कन्यायाः योऽयमभिषेक उक्तः, स खल्वयं सुरयैवेति मन्यमानाः तत्सुराविवरणपरतया श्लोकमिमं वर्णयन्ति। तदसङ्गतम्। "सुरास्नानसमं तैलम्"—इति सुरास्नानस्य निन्दितत्वात्। अतएव वक्ष्यति,

"तस्मात् सुरोत्तमा ह्यापो अद्भिरेवाभिषेचयेत्"।

इति ॥ १६ ॥

"नग्निका तु श्रेष्ठा"—इति सूत्रोक्तां नग्निकां व्याकुरुते,—

नग्निकान्तु वदेत् कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत्।
ऋतुमती त्वनग्निका तां प्रयच्छेत्त्वनग्निकाम् ॥ १७ ॥

यावन्न ऋतुमती रजस्वला भवेत्, तावत् कन्यां नग्निकां वदेत्। ऋतुमती पुनरनग्निका भवति। तां कन्यामनग्निकामृतुमतीमपि दद्यात्। तुरप्यर्थो भिन्नक्रमेण योजनीयः। तदेवमनग्निका-

मपि दद्यात्, नग्निका पुनः श्रेष्ठा, न पुनरनग्निकायाविवाहएव न भवतीत्यभिप्रायः। मनुरपि,—

"काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्"॥

इति स्मरन् ऋतुमत्या अपि विवाहमनुजानाति। यानि पुनरनग्निकाविवाहनिन्दापराणि स्मृतिवचनानि, तेषामनग्निकायाः अप्राशस्त्ये नग्निकायाः प्राशस्त्ये च तात्पर्य्यम्, गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयत्वं वा वर्णनीयम्॥ १७॥

अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी।
अव्यञ्जिता भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका॥१८॥

रजसः,—इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी। रजः,—इति च ऋतुर्भण्यते। रजसा अप्राप्ता गौरी भवति;—तां ददद् गौरीदानफलं लभते इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि वर्णनीयम्। रजसि प्राप्ते रोहिणी। अनेनापि प्राप्तरजस्काया अपि विवाहं दर्शयति। व्यञ्जितं व्यञ्जनं (भावे निष्ठा)। व्यञ्जनं चिह्नमित्यनर्थान्तरम्। तच्चार्थाद्यौवनस्य। न व्यञ्जितं यस्याः सेयमव्यञ्जिता—अनागतयौवनचिह्नेत्येतत्। कुचहीना नग्निकेत्यपरां नग्निकामाह॥ १८॥

व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम्।
पयोधरैस्तु गन्धर्व्वा रजसाऽग्निः प्रकीर्त्तितः॥ १९॥

भुञ्जीत भुङ्क्ते। पयोधरैः समुत्पन्नैर्गन्धर्व्वा भुञ्जते। रजसा समुत्पन्नेनाग्निर्भोक्ता कथितः ॥ १९ ॥

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम्।
अभुक्ताञ्चैव सोमाद्यैः कन्यकान्तु प्रशस्यते ॥ २० ॥

अरजामरजस्काम्। तदीदृशीं कन्यकामभिप्रेत्य, प्रशस्यते (सकर्म्मकादपि भावे तिङ् छान्दसो) प्रशंसा क्रियते, आचार्य्येण,--इति वाक्यशेषः। तथा च गोभिलसूत्रम्। "नग्निका तु श्रेष्ठा"—इति। स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

विवाहे स्त्रीलक्षणविदोऽलाभे नव पिण्डान् कृत्वा स्त्रीलक्षणं परीक्षितव्यमित्याचार्य्येणोक्तम्। तथा च गोभिलसूत्रम्। "तदलाभे पिण्डान्"। "वेद्याः सीताया ह्रदाद्गोष्ठाच्चतुष्पथादादेवनादादहनादीरिणात्"। "सर्व्वेभ्यः सम्भार्य्यं नवमम्"--इति। "पूर्व्वेषां चतुर्णां गृह्णन्तीमुपयच्छेत्"—इति "सम्भार्य्यमपि त्वेके"—इति च। तत्र, वेदिपिण्डादिग्रहणे फलार्थवादमाह,—

वेदिपिण्डात् क्रियावती सीतायाः फलते कृषिः।
अक्षोभ्या च ह्रदे ज्ञेया गोष्ठे भवति गोमती ॥ २१ ॥
चतुष्पथे प्रकीर्णा स्यात् द्यूतस्थाने कलिप्रिया।
श्मशाने म्रियते भर्त्ता बन्ध्या भवति चोषरे ॥ २२ ॥
नवमे सर्व्वएवैते कन्यायाः परिगृह्यन्ते।

वेदिपिण्डात् गृहीतात् क्रियावती भवति। सीतापिण्डात् गृही-

तात् कृषिः फलति,—कृषिभूयिष्ठा भवतीत्यर्थः। सीता कृष्टक्षेत्रम्। कृदपिण्डे गृहीते अच्छोभणीया ज्ञातव्या। गोष्ठपिण्डे गृहीते गोमती भवति। चतुष्पथपिण्डे गृहीते प्रकीर्णा विच्छिन्ना,—इतश्चेतश्च गमनशीलेत्येतत्। द्यूतस्थानपिण्डे गृहीते कलहप्रिया भवति। कलिः कलहः। श्मशानपिण्डे गृहीते भर्त्ता म्रियते—विधवा भवतीत्यर्थः। ऊषरपिण्डे गृहीते बन्ध्या भवति। नवमपिण्डे गृहीते कन्यायाः सर्व्वएवैते पूर्व्वोक्ताः फलवादाः परिगृह्यन्ते। किं कारणम्? नवमस्य सर्व्वघटितत्वात्। तस्मात् नवमं पिण्डमाददानामिच्छयोपयच्छेद्वा, न वोपयच्छेदित्यभिप्रायः। अतएव गोभिलेनोक्तम्। "सम्भार्य्यमपि त्वेके"—इति। शाखान्तरेऽप्येवमेव प्रायः फलवादाः पठ्यन्ते। परन्तु तत्र क्रियावत्त्वादयोऽपत्यगताः श्रूयन्ते। तथा चोक्तम्।

"गृह्णाना वेदिपिण्डञ्च प्रसूते याज्ञिकान् सुतान्।
सीतापिण्डन्तु गृह्णाना सुतान् सूते कृषीबलान्॥
सर्व्वकामसमृद्धांश्च तृतीयस्य परिग्रहात्।
गोष्ठपिण्डग्रहाच्चापि गोमिनः सुखिनस्तथा॥
इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्चमेनाश्रिताः सुताः।
षष्ठेन तु गृहीतेन भवन्ति द्यूतसेविनः॥
श्मशानपिण्डग्रहणाद्विधवा जायते ध्रुवम्।
बन्ध्या वा विधवा वा स्यादष्टमग्रहणादपि॥
मिश्रमेतद्भवेत् सर्व्वं यतः पूर्व्वोदितं फलम्।
नवमस्य ग्रहस्तस्मात् शुभो वा यदि वाऽशुभः"।

इति ॥ २२ ॥

पाणिग्रहणमन्त्रैस्तु नियतं दारलक्षणम् ॥ २३ ॥

पाणिग्रहणमन्त्राः गृह्योक्ताः गृभ्णामि ते—इत्यादयः। तृतीया चेयं प्रकृत्यादित्वादभेदे द्रष्टव्या। पाणिग्रहणमन्त्राः निश्चितं दारलक्षणमित्यर्थः। तथाच मनुः।

"पाणिग्रहणिकामन्त्रा नियतं दारलक्षणम्।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे"।

इति ॥ २३ ॥

विवाहे यो विधिः प्रोक्तो मन्त्रा दाम्पत्यवाचकाः।
वरस्तु तान् जपेत् सर्व्वान् ऋत्विग्राजन्यवैश्ययोः॥२४॥

विवाहे योविधिरनिर्दिष्टकर्त्तृकः,—"प्रोक्ते नक्षत्रे षड़ाज्याहुतीर्जुहोति"—इत्यादिक आचार्य्येणोक्तः, तान् वरः कुर्य्यात्। अपर आह। 'विवाहे योविधिरग्निस्थापनादिः प्रोक्तः, तं विधिं वरः कुर्य्यात्'—इति। ये च दाम्पत्यवाचकामन्त्राः, तान् वरोजपेत्। एवं वा—

विवाहे योविधिराचार्य्येणोक्तः, तत्र दाम्पत्यवाचका ये मन्त्राः, तान् सर्व्वान् वरो जपेत्। क्षत्रियवैश्ययोः पुनस्तान् मन्त्रान् ऋत्विक् जपेत्। तस्मात्,—"अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां समञ्जन्त्वित्येतयर्चा"—इति सूत्रे 'औदकएव मन्त्रं पठति'—इति सरलावर्णनमसङ्गतम् ॥ २४ ॥

"अथ जन्यानामेकोध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा"--इत्यादि-सूत्रोक्ता ध्रुवा अपो व्याकुरुते,—

महानदीषु या आपः कौप्यान्याश्च ह्रदेषु च ।
गन्धवर्णरसैर्युक्ता ध्रुवास्ता इति निश्चयः ॥ २५ ॥

महानदीषु गङ्गाद्यासु या आपः, याश्च कूपोद्भवाभ्योऽन्यास्तड़ागादिसम्भवा आपः, ह्रदेषु अगाधजलेषु या आपः, ता इमाः शोभनगन्धवर्णरसैर्युक्ताः सर्व्वा अप्यापः ध्रुवाः,—इत्ययमाचार्य्यस्य निश्चयः । अन्ये तु वर्णयन्ति,—'कूपे या आपः, अन्याश्च तड़ागादिषु या आपः',—इति । तेषाम्—'कौप्यान्याः'—इति विसर्गलोपे सन्धिरार्षः द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

"अथ जन्यानामेकोध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते" —इति सूत्रोक्तमुदकुम्भधारिणोऽवस्थानं विशिनष्टि,—

गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य सकुम्भो वाग्यतः शुचिः ।
धारयेत् त्रिषु वर्णेषु प्रावृतांसो द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥

गन्धमाल्यैरुदकुम्भमलङ्कृत्य सकुम्भो नियमितवचनः शुचिः, प्रावृतांसः--प्रावृतौ अंसौ यस्य सोऽयं प्रावृतांसो वस्त्राच्छादितस्कन्धद्वयः—इत्येतत् । द्विजोत्तमः--उत्तमो द्विजः, त्रिषु वर्णेषु धारयेत् —ध्रुवा अपः,—इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यदा निष्क्रामयेत् कन्यां वरः पाणिं जिघृक्षयन् ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा कटस्तीर्णं पदं व्रजेत् ॥ २७ ॥

यदा पाणिं ग्रहीष्यन् वरः कन्यां गृहान्निष्क्रामयेत्, तदा सा कन्या अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा कटस्तीर्णं कटविशिष्टं स्तरणयुक्तं पदं स्थानं व्रजेत्। एतदनेनोक्तं भवति। गच्छन्ती कन्या अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा कटमास्तृतकुशपर्य्यन्तं नयेत्,--इति। तथाच गोभिल-सूत्रम्। "वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत्"--इति। अथवा। पदं कटस्तीर्णं कृत्वा--कटे पदं संस्थाप्य व्रजेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

पदा प्रपद्य पन्थानं पतियानं संजपेद्वधूः।
वरो वाऽत्र जपेन्मन्त्रमाकटान्तादिति स्थितिः ॥ २८ ॥

पदा चरणेन प्रपद्य प्राप्य, कटमित्यर्थात्। वधूश्चरणेन कटप्राप्तेर-नन्तरं पदा कटं प्रवर्त्तयन्तीत्येतत्। पन्थानं पतियानं – पथिलिङ्ग-प्रमे पतियानः,—इति मन्त्रं संजपेत्। अजपन्त्यां वध्वां वरो वा अत्र मन्त्रं जपेत्। आकटान्तात्—कटस्य वर्हिरन्तप्राप्तिपर्य्यन्तम् —"वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत्"—इतिसूत्रोक्तकर्म्मपर्य्यन्तं जपे-दित्येषा स्थितिः शास्त्रमर्य्यादा ॥ २८ ॥

लाजानाज्यं स्रुवं कुम्भं प्राजनाश्मानमेवच।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत दम्पती तु विना ग्रही ॥ २९ ॥

"हुते पतिर्य्येतं परिव्रज्य प्रदक्षिणमग्निं परिणयति"—इति-सूत्रोक्ताग्निप्रदक्षिणकाले दम्पती लाजादीनामपि प्रदक्षिणं कुर्व्वीत—कुर्य्याताम्। क्वचित्तथैव पाठः। ग्रही विना। 'अन्यतो-ऽपिच'—इति ग्रहेरिः। ग्रही इति द्वितीयाद्विवचनान्तं पदम्। उदकग्राहं प्राजग्राहञ्च विनेत्यर्थः। तुशब्दः पुनरर्थः। रघुनन्दनेन

तु चतुर्थचरणमाकुलीकृत्य पठितम्—'दम्पती न विनाऽग्निकम्" —इति। तदनाकरम् ॥ २९ ॥

तदेतत् सुव्यक्तमाह,—

प्राजग्राहमुदग्राहं ब्रह्माणमृत्विजं तथा ।
एतानि वाह्यतः कृत्वा शेषाणान्तु प्रदक्षिणम् ॥ ३० ॥

प्राजनग्राहमुदकग्राहं ब्रह्माणमृत्विजञ्च, एतानि—(सामान्य-विवक्षया व्यत्ययाद्वा नपुंसकनिर्देशः) एतान् वाह्यतः कृत्वा, शेषाणां लाजादीनां प्रदक्षिणं कुर्य्यातम् ॥ ३० ॥

प्राजग्राहादीनां वाह्यतः करणे हेतुमाह,—

दक्षिणां दिशमास्थाय यमो मृत्युश्च तिष्ठतः ।
तयोस्तु रक्षणार्थाय तस्माद् ब्रह्मा वहिर्भवेत् ॥ ३१ ॥

यस्मात् दक्षिणां दिशमाश्रित्य यमोमृत्युश्च तिष्ठतः, तस्मात् तयो-र्वरवध्वोः रक्षणार्थाय ब्रह्मा वहिर्भवेत् । तुशब्दश्चशब्दार्थः समुच्चये भिन्नक्रमेण योजनीयः । ब्रह्मा च वहिर्भवेत्,—इति । स खल्वयं प्राजग्राहादीन् समुच्चिनोति ॥ ३१ ॥

अथेदानीं लाजहोममधिकृत्याह,—

सोमः प्रकृतिरेखा हि लाजानाश्रित्य तिष्ठति ।
विरुद्धमाज्यं सोमेन नाभिघारणमर्हति ॥ ३२ ॥

सोमः चन्द्रः, प्रकृतिरेखा सोमदैवत्या लाजानाश्रित्य तिष्ठति, आज्यञ्च सोमेन विरुद्धम्, तस्मात् न अभिघारणमर्हति लाजः ॥३२॥

कथन्तर्हि गोभिलेन,—"तं सोपस्तीर्णाभिघारितम्"—इत्यादि-सूत्रेण लाजानामुपस्तरणमभिघारणञ्चोक्तम् ? तत्राह,—

शमीपलाशमिश्राणां लाजानामभिघारणम् ।
पूर्व्वाणां घृतमिश्राणामाचार्य्यैः कल्पितं तथा ॥३३॥

शमीपलाशमिश्राणाम्—शमीपत्रमिश्राणाम्, घृतमिश्राणां वा । "खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति रौहितके बध्नाति"—इतिवत् विकल्पोऽत्र द्रष्टव्यः । तदेवम्भूतानां पूर्व्वाणाम्—पूर्व्वमासादितानां लाजानामभिघारणं करणीयम् । अतएव 'आचार्य्यैः' गोभिलैः, 'तथा' शमीपलाशमिश्राणामेव लाजानामासादनं तेषामेव चाभि-घारणं कल्पितम् । तथाच गोभिलसूत्रम् । "शमीपलाशमिश्रांश्च लाजांश्चतुरञ्जलिमात्रान् सूर्पेणोपसादयन्ति पश्चादग्नेः"—इति । "सकृत् संगृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता बध्वञ्जलावावपति"—इति । "तं सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नौ जुहोति"—इति च । तस्मात्, केवलानां लाजानां नास्त्यभिघारणार्हता, किन्तु शमी-पलाशमिश्राणां घृतमिश्राणां वा पूर्व्वमासादितानामित्यभिप्रायः । अपर आह । शमीपलाशमिश्राणां घृतमिश्राणाञ्च लाजानामा सादनम्, घृतमिश्राणामासादनादेव आचार्य्यैरभिघारणं कल्पितम्, न पुनः परमार्थतोऽभिघारणमत्रास्ति,—इति ॥ ३३ ॥

तथा लाजाञ्जलिर्बध्वा हूयतेऽङ्गुलिपर्व्वभिः ।
एवं लाजहविःशेषं होतव्यं सूर्पजिह्वया ॥ ३४ ॥

तथा—गोभिलोक्तप्रकारेण, अङ्गुलिपर्व्वभिर्लाजाञ्जलिर्बध्वा हूयते ।

एवं लाजहविःशेषं सूर्पजिह्वया होतव्यम्। गोभिलोक्तप्रकारश्च गृह्यसूत्रादुपलब्धव्यः॥ ३४॥

अवसिक्तन्तु विधिना पाणिग्राहन्तु प्राजनी।
रक्षणार्थमनुगच्छेत् सप्ताहं त्र्यहमेव वा॥ ३५॥

विधिना—"अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतराम्"—इत्यादिसूत्रोक्तप्रकारेण, उदकग्राहिणा अवसिक्तं पाणिग्राहं वरम्, तुशब्दात् बधूञ्च, सप्ताहं त्र्यहमेव वा प्राजनी अनुगच्छेत्। अथवा। तुशब्दो यथाश्रुतार्थएव बधूव्यवच्छेदार्थो वर्णनीयः। एकस्य प्राजनिनो द्वयोरनुगमनासम्भवात्। पाणिग्राहस्य प्रयोजनवशाद्बहिर्गमनस्य सम्भवेन तदनुगमनवर्णनस्यैवौचित्यप्राप्तेश्च। त्र्यहमेव च,—इति पाठेऽप्ययमेवार्थो वर्णनीयः। किमर्थमनुगच्छेत्? रक्षणार्थम्। तदनेन, "प्राजनेनान्यः"—इति सूत्रोपदिष्टस्य प्राजनिनो विनियोगो दर्शितः॥ ३५॥

ब्राह्मस्यार्षस्य* दैवस्य प्राजापत्यस्य याज्ञिकैः।
पूर्व्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात् परिणयः स्मृतः॥३६॥

ब्राह्मादयः शब्दाः विवाहविशेषाणां वाचकाः। तथाच मनुः।

"चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान्।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत॥

---

* 'ब्राह्मस्यार्षस्य'—इत्ययमेव पाठः संग्रहकारैर्धृतः। आदर्शपुस्तके तु,—'ब्राह्मणार्षस्य'—इति पाठो दृश्यते।

ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" ॥

इति। लक्षणममीषामन्यत्रानुसन्धेयम्। ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्य-विवाहेषु, प्रथमं लाजहोमविधिरुक्तः, पश्चात् परिणयः—अग्नेः परितोनयनमुक्तं याज्ञिकैः। तथाच गोभिलसूत्रम्। "हुते पति-र्यथेतं परिव्रज्य प्रदक्षिणमग्निं परिणयति"—इत्यादि। ब्राह्मणा-र्षस्य,—इति पाठेऽपि ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मणः—ब्राह्मः इत्येतत्। तस्यार्षस्य चेति पूर्व्वोक्त एवार्थः ॥ ३६ ॥

गान्धर्व्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसाश्च ये।
तेषां परिणयः पूर्व्वं पश्चाद्धोमो विधीयते ॥ ३७ ॥

गान्धर्व्वादिषु विवाहेषु पूर्व्वमग्नेः परिणयनं पश्चाल्लाजहोमोविधीयते अस्माभिः। स खल्वयमाचार्य्यानुपदिष्टोविशेषः आचार्य्यपुत्रेणोप-दिष्टः। आचार्य्यस्तु प्रशस्तान् विवाहानभिप्रेत्य होमानन्तरं परिणयनं सूचयाञ्चकार,—इति श्लिष्यते। तथाच स्मरणम्।

"चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयोविदुः"।

इति। कश्चित् पुनर्ब्राह्मादिशब्दानां विवाहनामत्वमविद्वानि-वान्यथेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार,—'ब्राह्मस्यार्षस्य'—इत्यादिम्। 'ब्राह्मणस्य ऋषेर्देवस्य प्रजापतेर्विवाहे पूर्व्वं लाजहोमः, पश्चादग्नेः परितोनयनम्। गन्धर्व्वासुरपिशाचानां विवाहे, राक्षसानां रावणादीनाञ्च विवाहे, पूर्व्वं परिणयः पश्चाल्लाजहोमः'—इति। तदश्रद्धेयम् ॥ ३७ ॥

अथेदानीम्—'तत्रैनां सकेशनखामभ्यज्य स्नापयित्वाऽऽप्लावयन्ति" —इतिसूत्रोक्तं स्नासनं व्याकुरुते,—

उद्वर्त्तनं नखच्छेदोरोमच्छेदनमेवच ।
स्रंसनं मेखलायाश्च स्नासनानि विदुर्बुधाः ॥ ३८॥

उद्वर्त्तनं—कल्केन शरीरादाज्यादीनामपनयनम् । मेखलायाः काञ्च्याः स्रंसनम्—अधःपातनम् । प्रसिद्धमन्यत् । एतानि स्नासनानि जानन्ति पण्डिताः ॥ ३८ ॥

चूड़ाकर्म्मणि सीमन्ते यश्च पाकः सदा गृहे ।
विवाहे चैव लाजानां नोक्तो निर्व्वपणो विधिः ॥३९॥

चूड़ाकर्म्मणि,—"आनडुहोगोमयः कृसरः स्थालीपाकोवृथापक्क-इत्युत्तरतः"—इतिसूत्रोक्तोयः स्थालीपाकः, यश्च सीमन्तकरणे,—"कृसरः स्थालीपाकउत्तरघृतस्तमवेक्षयेत्"—इति सूत्रोक्तः स्थालीपाकः, यश्च सर्व्वदा भोजनाद्यर्थं गृहे पाकः, यश्च विवाहे लाजानां पाकः, तेष्वेतेषु निर्व्वपणोविधिः—(निर्व्वपणः—इति अणन्तत्वेपि वृद्धेरभावश्छान्दसः ।) —निर्व्वपणसंबन्धी विधिः, निर्वपणरूपोवा विधिः,—'अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्व्वपामि'—इत्येवंरूपः, आचार्य्यैर्नोक्तः ॥ ३९ ॥

दक्षिणाकपर्द्दाः शिष्टा आत्रेयास्त्रिकपर्द्दिनः ।
आङ्गिरसः पञ्चचूड़ा मुण्डा भृगोः शिखिनोऽन्ये ॥४०॥

'शिष्टाः कौण्डिन्यादयः'—इति दीक्षितभाष्यम् । दक्षिणस्यां कपर्द्दोयेषां तइमे दक्षिणाकपर्द्दाः भवन्ति । कपर्द्दोजटा शिखेत्य-

नर्थान्तरम्। मस्तक--दक्षिणभागे शिखिनोभवन्त्यमी,—इत्यर्थः। अपरे पुनरेतदविद्वांसोभासन्ते,—'शिष्टाः कौण्डिन्यादयोविवाहे त्रीन् कपर्द्दान् प्रयच्छन्ति दक्षिणाः'—इति। आत्रेयास्त्रिकपर्दिनो-भवन्ति। आङ्गिरसः पञ्चचूड़ाः—पञ्चशिखाभवन्ति। भृगोर्वंश-जाताः—भार्गवाः, मुण्डितशिरसोभवन्ति। उक्तेभ्योऽन्ये, शिखिनः --अनियतशिखाः भवन्तीत्यर्थः। एतदपि,--

"वाशिष्ठाः पञ्चचूड़ाः स्युस्त्रिचूड़ाः कौण्डपायिनः"।

इत्यादिविशेषविधिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम्। कौथुमराणायना-दीनामपि सशिखमेव वपनं गृह्यसूत्रभाष्ये समर्थितमस्माभिः। तदनेन,—"उदगग्नेरुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोत्रकुलकल्पम्" —इति सूत्रोक्तोगोत्रकुलकल्पोव्याख्यातः॥ ४०॥

सर्व्वयज्ञेषु विप्राणामद्भिः पूर्व्वं प्रवर्त्तते।
तस्मात् सुरोत्तमाह्यापो अद्भिरेवाभिषिचयेत्॥ ४१॥

सर्व्वकर्म्मसु विप्राणां प्रथममद्भिः क्रिया प्रवर्त्तते। तस्मात् कार-णात्—आपएव सुरोत्तमाः। अतः, अद्भिरेव कन्यामभिषिचयेत्। तदनेन—"सुहृत् सुरोत्तमेन सशरीरां त्रिर्मूर्द्धन्यभिषिञ्चेत्"— इति सूत्रस्थं सुरोत्तमपदं व्याख्यातम्। अद्भिरित्यकारलोपाभाव-श्छान्दसः। आह। कस्मात् पुनः कारणादापः सुरोत्तमाः उच्यन्ते? उच्यते। नैघण्टुककाण्डे तावत् 'सुरा'—इत्युदकनामसु पठितम्। तच्च तत्र पञ्चविंशतितमं नाम। तस्मादुत्तममुदकमेव सुरोत्तमशब्दस्यार्थः॥ ४१॥

ब्रह्मचारी व्रतादेशे व्रतनाम प्रवाचयेत् ।
चरिष्ये यावदन्ताय सावित्रे चान्तकीर्त्तनम् ॥ ४२ ॥

"अग्ने व्रतपते इति हुत्वा"—इति सूत्रोक्ते व्रतादेशे । अथवा । व्रतस्यादेशोयत्र तस्मिन्, व्रतादेशे,—'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि' --इत्यादिमन्त्रपञ्चके,—इत्येतत् । ब्रह्मचारी व्रतस्य नाम प्रवाचयेत्—प्रकथयेत् । यावदन्ताय व्रताचरणं तस्यान्तस्यापि कीर्त्तनं कुर्य्यात् । व्रतादेशशब्दात्,--"समिधमाधेहि"—इत्यादि सूत्रोक्तं व्रतानामादेशं मा प्रशाङ्क्षीदिति 'सावित्रे च'--इत्याह । सावित्रे व्रते--सहप्रवचनीयापरनामधेये, उपनयनव्रते--इत्येतत् । तस्य सावित्र्यध्ययनार्थत्वात् सावित्रत्वम् । च-शब्दादनुप्रवचनीये च गोदानादौ । तत्रोदाहरणम् । 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि,—इत्येवमादयः पञ्च मन्त्राः पठ्यमानमन्त्रकाण्डे समाम्नायन्ते । तत्र च, अग्ने व्रतपते व्रतं सावित्रं अष्टवर्षं अष्टमासं अष्टदिनं वा चरिष्यामि,—इति ब्रूयात् । एवमपरेष्वपि मन्त्रेषु ऊहनीयम् । एवं गोदानादिव्रतेष्वप्यूहनीयम् ॥ ४२ ॥

समामासाअहोरात्रास्तुल्याब्राह्मणचोदिताः ।
सावित्रमष्टभिर्वर्षैः कार्य्यं मासैर्दिनैश्च वा ॥ ४३ ॥

समाः—संवत्सराः, मासाः, अहोरात्राश्च, ब्राह्मणेन तुल्याः कथिताः । अतः सावित्रं व्रतमष्टभिर्वर्षैरष्टभिर्मासैरष्टभिर्दिनैरपिवा करणीयम् । अयमर्थः । आचार्य्येण,--"गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्"—इति गर्भाष्टमे उपनयनं सूत्रयित्वा, "अथातः षोड़शे

वर्षे गोदानम्”—इति षोड़शवर्षे गोदानस्य सूत्रणात् अष्टौ वर्षाः सावित्रव्रतस्य कालाः लभ्यन्ते। ब्राह्मणेन तु समामासाहोरात्राणां तुल्यत्ववचनात् अष्टौ मासाः अष्टौ दिनान्यपि तस्य कालः,—इति निर्णीयते। तस्मात्,—“आषोड़शाद् ब्राह्मणस्यानतीतः कालोभवति”—इत्येतस्मिन्नपि कल्पे, अन्ततोऽष्टौ दिनान्यपि सावित्रव्रतमाचरणीयम्,—इति सिद्धम्। तथा च ब्राह्मणम्। “योवै मासः स संवत्सरः”—इति। “आदित्योवा सर्व्वऋतवः, स यदैवोदेत्यथ वसन्तो, यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो, यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा, यदाऽपराह्णोऽथ शरत्, यदाऽस्तमेत्यथ हेमन्तशिशिरौ”—इति च। अत्र खलु “सर्व्वान् ऋतून् अहनि सम्पादयति, सर्व्वे च ऋतवः संवत्सरः, तस्मात् अहः संवत्सरशब्देनोच्यते”—इति पूर्व्वमीमांसाभाष्ये शवरस्वामिनः। केचित् पुनरेतदविद्वांसः,—“द्वादश वै रात्रयः संवत्सरस्य प्रतिमा” इति ब्राह्मणवाक्यमिहोदाहरन्ति। तदसङ्गतम्। कस्मात्? तत्र संवत्सरशब्दस्य साक्षात् प्रतिमाशब्देन संयोगात्। एतच्च षष्ठाध्याये प्रपञ्चितं, तत्रैव द्रष्टव्यम्। अलमिह ग्रन्थगौरवेण ॥ ४३ ॥

सावित्रं यावदन्ताय धार्य्यं सर्व्वाश्रमस्थितैः।
चूड़ाकरणधर्म्मेण गोदाने चास्य वापनम् ॥ ४४ ॥

सर्व्वैराश्रमस्थितैः—प्रस्तावात् ब्रह्मचर्य्याश्रमस्थितैः सर्व्वैरित्यर्थः। यावदन्ताय सावित्रं व्रतं धार्य्यम्—इत्यादरार्थमुक्तम्। तेन, गोदानादिव्रतान्तराणां यथावदनुष्ठानासम्भवेऽपि, सावित्रव्रत-

मवश्यमनुष्ठेयमिति सिध्यति। अपरआह। 'सर्व्वाश्रमस्थितैः— सर्व्वेषां; ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-यतीनामाश्रमस्थितैर्विप्रैः, सावित्रम्—सवितुरिदं मन्त्रं; सावित्र्या अभिमन्त्रितं यज्ञोपवीतं धार्य्यम्, यावदन्ताय मरणपर्य्यन्तम्'—इति। अनयोर्युक्तायुक्तत्वे सूरिभिरुन्नेये। मम तु, 'पूर्व्वाश्रमस्थितैः'—इत्येव पाठः प्रतिभाति। गोदाने गोदानाङ्गकेशान्तकरणे चूड़ाकरणोक्त-प्रकारेण अस्य ब्रह्मचारिणोवापनं करणीयम्। तथा च गोदानो-पक्रमे गोभिलसूत्रम्। "चूड़ाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम्"—इति ॥ ४४ ॥

विप्राणामग्निराचार्य्य इन्द्रस्त्राता व्रते व्रते।
तस्मात् सर्व्वव्रतान्तेषु चरुरैन्द्रोविधीयते ॥ ४५ ॥

यस्मात् अग्निर्विप्राणामाचार्य्यः, इन्द्रश्च सर्व्वेषु व्रतेषु पालनकर्त्ता, तस्मात् कारणात् सर्व्वव्रतान्तेष्वैन्द्रश्चरुः क्रियते। सखल्वयमनु-प्रवचनीयव्रतान्तेषु विधिर्द्रष्टव्यः। सहप्रवचनीयापरनामधेयस्योप-नयनव्रतस्यान्ते तु सावित्रएव चरुर्भवति। तथा च गोभिल-सूत्रम्। "ऐन्द्रः स्थालीपाकस्तस्य जुहुयाद्दचं साम यजामहइत्येतयर्चा सदसस्पतिमद्भुतमितिचोभाभ्यां वा" "अनुप्रवचनीये-ष्वेवं सर्व्वत्र"—इति। "तस्यान्ते सावित्रश्चरुः"—इति च ॥४५॥

अजिनं सर्व्वदैवत्यमैन्द्रोदण्डइति स्मृतः।
सावित्रीं मेखलामाहुस्तस्मात् सर्व्वाणि धारयेत् ॥ ४६ ॥

यस्मात्,—"ऐणेयरौरववास्तान्यजिनानि"– इति सूत्रोक्तमजिनं

सर्व्वदैवत्यं, "पार्णवैल्वाश्वत्यादण्डाः"—इति सूत्रोक्तोदण्डइन्द्र-दैवत्य इत्याचार्य्यैः स्मृतः ; "मुञ्जकाशताम्बल्योरशना:"—इति सूत्रोक्तां मेखलां सावित्रीम्—सवितृदेवताकामाहुराचार्य्याः, तस्मात् कारणात् सर्व्वाण्येतानि धारयेत्—ब्रह्मचारी । तथा च गोभिलसूत्रम् । "मेखलाधारण भैक्षचर्य्य-दण्डधारण-समिदाधानोदकोपस्पर्शन-प्रातरभिवादाइत्येते नित्यधर्म्माः"—इति । मनुरपि,—

"यद् यस्य विहितं चर्म्म यत् सूत्रं या च मेखला ।
योदण्डोयच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि" ॥

इति स्मरति ॥ ४६ ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्येद्विनष्टानि गृहीत्वाऽन्यानि मन्त्रतः ॥ ४७ ॥

विनष्टानि मेखलादीनि अप्सु उदके प्रास्यत् प्रक्षिपेत् । किं कृत्वा ? अन्यानि मेखलादीनि मन्त्रेण गृहीत्वा । तत्र, मेखला-दण्डमन्त्रौ गृह्यसूत्रोक्तौ । 'अजिनमन्त्रश्च स्वशाखायामभावात्,—"मित्रस्य चक्षुर्वरुणं बलीयः"—इति तैत्तिरीयशाखापरिपठितो-द्रष्टव्यः । उपवीतमन्त्रोऽपि—("यज्ञोपवीतमसि"—इति) शाखान्तरादुपादेयः'—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । उपवीते विशेषं वक्ष्यति । कमण्डलुमन्त्रोऽप्यनुसन्धेयः ॥ ४७ ॥

अथेदानीम्—"यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा"—इत्यादिसूत्रोक्तं यज्ञोपवीतं व्याकरोति,—

यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत सूत्रेण नवतान्तवम्।
देवतास्तत्र वक्ष्यामि आनुपूर्व्व्येण याः स्मृताः॥ ४८॥

सूत्रेण यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत। कीदृशम्? नवतान्तवम्। नवतन्तुघटितमित्यर्थः। तत्र—तेषु तन्तुषु, आनुपूर्व्येण—क्रमेण, या देवता आचार्य्यैः स्मृताः, ता अहं वक्ष्यामि॥ ४८॥

ओंकारः प्रथमस्तन्तुर्द्वितीयश्चाग्निदैवतः।
तृतीयोनागदैवत्यश्चतुर्थः सोमदैवतः॥ ४९॥
पञ्चमः पितृदैवत्यः षष्ठश्चैव प्रजापतिः।
सप्तमो वासुदैवत्यो अष्टमो यमदैवतः॥ ५०॥
नवमः सर्व्वदैवत्यइत्येते नव तन्तवः।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि एकग्रन्थिकृतं विदुः॥ ५१॥

ॐकारादयस्तन्तुदेवताः। वासुदैवत्यः,—इत्युभयपदवृद्धिः। तदेतन्नवतन्तुकं यज्ञोपवीतं द्विगुणं द्विसरम्; अपि वा, त्रिगुणं त्रिसरं एकेन ग्रन्थिना कृतं विदुः जानन्त्याचार्य्याः। 'वाऽपि'—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते,—अपि वा इत्यर्थः। द्विगुणम्—इति त्रिगुणत्वासम्भवे द्विगुणत्वं बोद्धव्यम्,—इति नारायणोपाध्यायाः। कात्यायनेनापि त्रैगुण्यमेवोक्तम्। तथाच कर्म्मप्रदीपे,—

"त्रिवृदूर्द्ध्ववृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्।
त्रिवृतच्चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते"॥

इति। अयमपि परतस्त्रैगुण्यमभ्यसिष्यति। "कार्पासमुपवीतं षट्-

तन्तु विप्रब्राह्मणस्य"—इति पैठिनसिवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्त-विषयम्। कथं ज्ञायते? शाखान्तरसूत्रकारत्वात्तस्य। नवतन्त्व-सम्भवे षट्तन्तुविधायकम्—इति परिशिष्टप्रकाशः॥४९॥५०॥५१॥

अत्र पृच्छति,—

केनैवोत्पादितं सूत्रम्? केन वा त्रिगुणीकृतम्?।
केन वाऽस्य कृतोग्रन्थिः? केन मन्त्रेण मन्त्रितम्?॥५२॥

ऋज्वर्थः श्लोकः॥ ५२॥

उत्तरमाह,—

ब्रह्मणोत्पादितं सूत्रं विष्णुना त्रिगुणीकृतम्।
रुद्रेण तु कृतोग्रन्थिः सावित्र्या चाभिमन्त्रितम्॥ ५३॥

ब्रह्मणा सूत्रमुत्पादितम्, विष्णुना तत् त्रिगुणीकृतम्, रुद्रेण तत्र ग्रन्थिः कृतः, सावित्र्या तदभिमन्त्रितम्। सावित्री गायत्री। तुशब्दः स्वस्वमन्त्रसंबन्धद्योतनार्थः, सर्व्वत्र संबन्धनीयः,—इति दीक्षितरामकृष्णस्य स्वरसः। 'इदानीम्—"ब्रह्म यज्ञानम्"—इति मन्त्रेण सूत्रोत्पादनम्, "इदं विष्णुः"—इति मन्त्रेण त्रिगुणीकरणम्, "आवोराजानम्"—इति मन्त्रेण तत्र ग्रन्थिकरणम्, "तत्सवितुः"—इति मन्त्रेणाभिमन्त्रणम्, ततोधार्य्यम्,'—इति दीक्षितभाष्यम्॥ ५३॥

यज्ञोपवीतस्य परिमाणमाह,—

स्तनादूर्द्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन।
स्तनादूर्द्ध्वे श्रियं हन्ति नाभ्यधस्तात्तपःक्षयः॥५४॥

स्तनादूर्द्धं नाभेरधश्च यज्ञोपवीतं कथञ्चन न करणीयम्। स्तनादूर्द्धं यज्ञोपवीतं कुर्व्वन् श्रियं हन्ति। नाभेरधस्तात् कुर्व्वतस्तपःक्षयो-भवति। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। तत्र तावत्,—

"पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम्।

तद्धार्य्यमुपवीतं स्यान्नातीलम्बं न चोच्छ्रितम्"॥

इति कर्म्मप्रदीपे नाभ्यां धृतस्योपवीतस्य कटिपर्य्यन्तं लम्बनमुप-दिष्टम्। तदनेन विरुध्यते। कथं कृत्वा? नाभेरधस्तात् करणस्यात्र निषेधात्। उच्यते। उपवीतस्य धारणं न नाभेरधस्तादित्येतदत्र प्रतिपिपादयिषितम्। लम्बता पुनः कटिपर्य्यन्तमेवोपदिष्टा ग्रन्थान्तरे, न निवार्य्यते। अतोन विरोधः। ननु, तथापि विरोधः। कुतः? यतो "न चोच्छ्रितम्"—इत्यनेन नाभेरूर्द्ध-मेव धारणं कात्यायनस्याननुमतमवगच्छामः। आचार्य्यपुत्रस्तु "स्तनादूर्द्ध्वं न कर्त्तव्यम्"—इति वदन् नाभेरूर्द्ध्वमपि स्तनादध-स्तात् करणमनुजानाति। नैष दोषः। कस्मात्? यस्मात् स्तना-दूर्द्ध्वं न कर्त्तव्यमिति वचनं स्तनादूर्द्ध्वं करणं शक्नोति निषेद्धुम्, न नाभेरूर्द्धं करणमनुमन्तुम्। तत्रास्य सामर्थ्याभावात्। अर्थाद्धि खल्वयमर्थोऽवगम्यते। स चायमवगम्यमानोऽप्यर्थो वचना-न्तरविरोधान्न शक्नोत्यात्मानं लब्धुम्। यद्धि नाभेरूर्द्ध्वं न क्रियते, न क्रियतएवैतत् स्तनादूर्द्धमिति नास्ति विरोधः। किमर्थं तर्हि स्तनादूर्द्ध्वमित्यभिधानम्? ननु स्तनादधोऽपि नाभेरूर्द्ध्वञ्चेत् न कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तम्। दोषातिशयार्थम्,—इति गृहाण।

अथवा। उभयोरप्यस्मच्छाखायामुपदेशात् सम्भवासम्भवा-

भ्यामनयोर्व्यवस्था भविष्यति। कथं नाम? सम्भवे कर्म्मप्रदीपोक्तम् परिमाणम्, असम्भवे पुनरत्रोक्तम्,--इति न विरोधः। तदत्रैव कल्पे नाभेरधःकरणं निषिध्यते, न कर्म्मप्रदीपोक्तकल्पे,--इति तत्र कटिपर्य्यन्तं लम्बनमविरुद्धम्। निन्दाऽप्यत्रोक्ता न कर्म्मप्रदीपोक्तं परिमाणं निन्दति। विवक्षितार्थ-स्तुतिपरत्वात्तस्याः। "न निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते, अपितु इतरत् स्तोतुम्"--इति हि तन्त्रस्थितिः। तदिदं वचनमाचार्य्यपुत्रस्येत्येतदविदुषोनारायणोपाध्यायस्य,--'कर्म्मप्रदीपोक्तम् परिमाणं गोभिलीयानाम्। अन्येषान्तु,--

"स्तनादूर्द्धमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन"।

इति देवलोक्तं परिमाणम्'--इत्यभिधानं नादरणीयम् ॥ ५४ ॥

"सूत्रेण नवतान्तवम्"--इत्येतत्तावदुक्तम्, सूत्रमिदानीं व्याकुरुते,--

गोभिर्बालपवित्रेण धार्य्यमाणेन नित्यशः।
न स्पृशन्तीह पापानि श्रियं गात्रेषु तिष्ठति ॥५५॥

गोभिः,--इति व्यत्ययात् षष्ठ्यर्थे तृतीया। एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम्। गवां ये बालाः—केशाः, तन्निर्मितेन पवित्रेण यज्ञोपवीतेनेत्यर्थः। कुतः? "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्"—इति दर्शनात्। अभिधानकाण्डे पाठाच्च। तथा देवलोऽपि,--

"कार्पास-क्षौम-गोबाल-शर-वल्क-तृणोद्भवम्।
सदा सम्भवतोधार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः" ॥

इति गोबालनिर्म्मितयज्ञोपवीतस्य धारणं स्मरति। तदनेन गोबालनिर्म्मितपवित्रेण नित्यशोधार्य्यमाणेन इह शरीरे, लोके वा, पापानि न स्पृशन्ति। पवित्रपापयोर्विरोधात्।' तथा, गात्रेषु श्रीर्लक्ष्मीस्तिष्ठति। श्रियम्,--इति व्यत्ययात् प्रथमार्थे द्वितीया। अन्तर्भूतणिजर्थतया तथाविधोपवीतस्य नित्यशोधारणकर्त्ता गात्रेषु श्रियं स्थापयतीति वा व्याख्येयम् ॥ ५५ ॥

गोभिर्बालपवित्रेण यस्तु सन्ध्यामुपासते ।
गोधर्म्मेष्वेव वर्त्तन्ते न स पापेन लिप्यते ॥ ५६ ॥

उपासते – उपास्ते। वर्त्तन्ते वर्त्तते। गोधर्म्मः पवित्रत्वम्। कथं ज्ञायते ? "गावः पवित्रं परमम्"--इति स्मरणात्। अतएव, स पापेन न लिप्यते,--इति पूर्व्ववदर्थः। अपर आह। 'गोधर्म्मेषु गोदानधर्म्मेषु वर्त्तते,—गोदानपुण्यं भवतीत्यर्थः'--इति ॥ ५६ ॥

गोभिर्बालपवित्रेण यस्तु ह्यग्निमुपासते ।
पञ्चाग्नयो हुतास्तेन यावज्जीवं न संशयः ॥५७॥

यावज्जीवं पञ्चाग्नयस्तेन हुताः,—यावज्जीवं पञ्चाग्निहोमफलं स प्राप्नोतीत्यर्थः। पञ्चाग्नयश्च,—

"पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे"।

इत्युक्तलक्षणाः। व्याख्यातमन्यत्। तदत्र, गोबालनिर्म्मितयज्ञोपवीतस्य प्राशस्त्यमात्रावगतेरप्रतिषेधाच्च कार्पासादिसूत्रनिर्म्मितमप्युपवीतं भवति। तथाच स्मृत्यन्तरम्।

"कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञोवैश्यस्याविकसौत्रिकम्" ॥

इति। गोबालनिर्म्मितपवित्रन्त्वस्माकं प्रशस्यते,--इति द्रष्टव्यम्। नारायणोपाध्यायस्त्वेतदनालोच्य, गोभिलीयानामपि कार्पासाद्यसम्भवे गोबालैर्यज्ञोपवीतमिच्छति ॥ ५७ ॥

अथेदानीं ब्रह्मचारिणाऽन्त्या समित् यत्र होतव्या, तमग्निमाह,—

आचार्य्येणाभ्यनुज्ञातआचार्य्याग्नौ विधिर्यथा।
प्रणीतेऽग्नौ समिद्दद्यादन्त्या सा ब्रह्मचारिणाम् ॥५८॥

आचार्य्येणाभ्यनुज्ञातोब्रह्मचारी, यथा विधिस्तथा, आचार्य्यस्याग्नौ समित्—समिधं, दद्यात्--जुहुयात्। स्वयं प्रणीते वा अग्नौ समिधं जुहुयात्। सेयं समित्, ब्रह्मचारिणामन्त्या समिदित्युच्यते। तत्र, यद्याचार्य्याग्नौ अन्त्यां समिधं जुहोति, तदा नासावग्निरस्य गृह्यो भवति। तदा खलु विवाहाग्निरेव गृह्यः स्यात्। यदा पुनः स्वयं प्रणीतेऽग्नौ जुहोति, तदा सएवास्य गृह्योऽग्निर्भवति। "ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्"--इत्यादिना अन्त्यसमिदाधानार्थमग्निप्रणयनं सूत्रयित्वा, "सएवास्य गृह्योऽग्निर्भवति"--इति सूत्रयन्नाचार्य्योऽप्येतदेवाह। अनेनाप्युक्तम्,--'अन्त्या समिद्विवाहश्च'—इनि। 'अन्त्या सा ब्रह्मचारिणाम्'—इति च ब्रुवन् प्रणीतस्यैवाग्नेर्गृह्यत्वं भङ्ग्यन्तरेणाह। कथं ज्ञायते? अन्त्या समित्,--इत्याधानकालाभिधानात्, प्रणीते चाग्नौ हुतायाः समिधोऽन्त्यत्ववचनात्। तथाच, 'अन्त्या सा ब्रह्म-

चारिणाम्'--इत्यत्र, सा—इति सन्निहिततरा प्रणीतेऽग्नौ होतव्यैव समित् परामृश्यते,—इति न किञ्चिदनुचितम्। स खल्वयम्,—"खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रौहितके बध्नाति"—इति वद्विकल्पः,—आचार्य्याग्नौ वा जुहुयात्, प्रणीते वा अग्नौ जुहुयात्,--इति। आचार्य्याग्नौ,--इति, प्रणीतेऽग्नौ,--इति चाग्निशब्दस्य द्विरुच्चारणस्याप्येतदेव प्रयोजनम्। अन्यथा अनर्थकत्वापत्तेः। दीक्षितस्त्वेतदनालोच्य व्याचष्टे,—'आचार्य्याग्नौ स्थण्डिले प्रणीते'—इति। तदसङ्गतम्। न खल्वाचार्य्याग्नेरग्निप्रणयनस्यार्थवत्तां पश्यामः।

"न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम्"।

इति कर्मप्रदीपे आचार्य्याग्नावपि ब्रह्मचारिणः समिद्धोमानुज्ञानात्। आचार्य्याग्नौ,--इति चाधिकरणनिर्देशात्। अलं पल्लवितेन।

इयमपरा योजना। आचार्य्येणाभ्यनुज्ञातो ब्रह्मचारी आचार्य्यस्याग्नौ यथाविधि समिधं जुहुयात्,—इति पूर्व्वार्द्धस्यार्थः। उत्तरार्द्धस्य खल्वपि। ब्रह्मचारी स्वयमग्निं प्रणीय तस्मिन् प्रणीते अग्नौ समिधं जुहुयात्। सा खल्वियं समिदन्त्येत्युच्यते। ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्य्यसमये यत् सायंप्रातःसमिदाधानमुक्तं तत् खल्वाचार्य्याग्नौ कर्त्तव्यम्। न तदर्थमग्निः प्रणेतव्यः। ब्रह्मचर्य्यपरिसमाप्तिसमये येयं शेषा समिदाधातव्या, सा त्वग्निं प्रणीय तत्रैवाधातव्या, न त्वाचार्य्याग्नौ। सेयं प्रणीतेऽग्नौ या समिदाधीयते, सा खल्वन्त्या समित्। स च प्रणीतोऽग्निस्तस्य

गृह्योऽग्निर्भवति। तदनेन "अन्त्यां समिधमभ्याधास्यन्"—इत्यादि गोभिलसूत्रं व्याख्यातमिति बोद्धव्यम् ॥ ५८ ॥

अथेदानीम्,—"आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातके पायसश्चरूरौद्रः"—इति सूत्रोक्तं पृषातकं, तस्य स्थापनस्थानञ्चाह,—

दधि सर्पिश्च संयुक्तः प्रोक्तोह्येष पृषातकः।
होमकाले तु तस्याग्नेः स्थानमुत्तरपूर्व्वतः ॥ ५९ ॥

दधि प्रसिद्धम्। सर्पिर्घृतम्। तदेतत् द्वयं संयुक्तं सत्, पृषातकः प्रोक्तम्। संयुक्तः,—इत्यादौ व्यत्ययात् पुंस्त्वम्, विधेयप्राधान्यविवक्षया वा समर्थनीयम्। होमकाले तु तस्य पृषातकस्य स्थानम्, अग्नेरुत्तरपूर्व्वतः,—ऐशान्यां दिशि, स्यात्। भट्टनारायणस्त्वेतदनवलोकयन्,—अग्नेरुत्तरतः पृषातकस्य स्थानमाह ॥ ५९ ॥

आश्वयुजीकर्म्मण्येव ;—"गोनामभिश्च पृथक् काम्यासीत्येतत्प्रभृतिभिः"—इति सूत्रोक्तानि गोनामान्याह,—

काम्या प्रिया च हव्या च इड़ा रन्ता सरस्वती।
मही विश्रुता चाघ्न्या च गोनामानि विदुर्बुधाः ॥ ६० ॥

ऋजुरक्षरार्थः। चकाराः 'असि' शब्दस्याध्याहारार्थाः,—इति दीक्षितभाष्यम्। वस्तुतस्तु काम्याप्रियाहव्येति नामत्रयमेवासिकारान्तमन्यानि च नामानि संबोधनविभक्त्यन्तानि बोद्धव्यानि। तथाच पञ्चविंशब्राह्मणम्। "काम्यासि प्रियासि हव्यासीड़े रन्ते सरस्वति महि विश्रुते एतानि तेऽघ्न्ये नामानि"—इति। विस्तरस्तु

गृह्यभाष्यादुपलब्धव्यः । 'अग्नग्र'—नाम्ना खल्वत्र होमोनास्तीत्यष्टावाहुतयो भवन्ति । तथाच कर्म्मप्रदीपः ।

"धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्यात्होनामसु तथाऽष्टसु ।
चतुर्थीमग्नग्र इत्येतद्धोनाम्नि न हि हूयते" ॥

इति ॥ ६० ॥

मधुपर्कं पिबेन्मन्थमन्ततोहृदयं स्पृशेत् ।
अपूपानां चरोश्चापि सर्व्वस्थानान्यनक्ति च ॥ ६१ ॥

मधुपर्कं वक्ष्यमाणलक्षणं पिबेत् । मन्थमपि वक्ष्यमाणलक्षणम्—दधिमन्थमधुमन्थोदमन्थभेदात् त्रिविधं, पिबेत् । अन्ततः—पानात् परं, हृदयं स्पृशेत् । अष्टकाविधौ अपूपानां चरोश्च सर्व्वाण्यवदानस्थानानि, अनक्ति च घृतेनाप्लावयति च । तदेतद्‌यथार्थमभिप्रेतम् । कथं नाम ? चतुरवत्तिनां द्वे अवदानस्थाने भवतः—मध्यं पूर्व्वार्द्धश्च । पञ्चावत्तिनां पुनस्त्रीण्यवदानस्थानानि भवन्ति—मध्यं पूर्व्वार्द्धः पश्चार्द्धश्च,—इति । तदेतत् सर्व्वमस्मत्कृतगृह्यसूत्रभाष्यादुपलब्धव्यम् । अलमिह ग्रन्थगौरवेण ॥ ६१ ॥

अथेदानीम्,—"विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कानेकैकशस्त्रिस्त्रिर्वेदयेरन्"—इति सूत्रोक्तमर्घ्यादिकं व्याकुरुते,—

दध्यक्षतसुमनसश्चापश्चेति चतुष्टयम् ।
अर्घ्यएष प्रदातव्यो गृह्ये ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः ॥ ६२ ॥

दधि, अक्षताः—यवाः, सुमनसः—पुष्पाणि, आपः—उदकम्,—

इत्येतत् चतुष्टयं मिलितमर्घ्यः। स खल्वेषोऽर्घ्यः प्रदातव्यः। कस्मै? "षड़र्घ्यार्हा भवन्ति"—इति सूत्रेण गृह्ये ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः, तेभ्यः ॥ ६२ ॥

अपरमर्घ्यमाह,—

दध्यक्षतः सुमनसोघृतं सिद्धार्थकाः यवाः।
पानीयञ्चैव दर्भाश्च अष्टाङ्गोह्यर्घ्य उच्यते ॥ ६३ ॥

अक्षतस्तण्डुलः। यवानां पृथगुपदेशात्। सिद्धार्थकाः श्वेतसर्षपाः। पानीयमुदकम्। प्रसिद्धमन्यत्। अष्टावङ्गानि यस्य, सोऽयमष्टाङ्गोऽर्घ्यउच्यते ॥ ६३ ॥

मधुपर्केणार्चनप्रकारमाह,—

सर्पिषा मधुना दध्ना अर्चयेदर्हयन् सदा।
ऋषिप्रोक्तेन विधिना मधुपर्केण याज्ञिकः ॥ ६४ ॥

याज्ञिकः, सदा—"परिसंवत्सरानर्हयेयुः" "पुनर्यज्ञविवाहयोश्च"—इति गृह्योक्तसर्व्वकाले, मधुपर्केणार्हयन्,—पूजयन्, ऋषिप्रोक्तेन गोभिलोक्तेन विधिना, सर्पिषा मधुना दध्ना—इत्येतत् त्रितयेनार्चयेत् ॥ ६४ ॥

कंसे त्रितयमासिच्य कंसेन परिसंवृतम्।
परिश्रितेषु देयः स्यान्मधुपर्कइति ध्रुवम् ॥ ६५ ॥

कंसे कांस्यपात्रे, त्रितयम्—सर्पिर्मधु दधि चासिच्य, कंसेन परि सर्व्वतोभावेन संवृतम्—सम्यगाच्छादितं कृत्वा, परिश्रितेषु—

अर्हणीयस्य सर्व्वतः समाश्रितेषु गृह्येषु,—इत्यर्थः। तथाच वाजसनेयके प्रवचने। "यत्र चार्ह्य आगच्छति, सर्व्वे गृह्याइतरे तत्र वेष्टयन्ति"—इति। अपर आह। 'कटादिना परितः श्रितेषु सर्व्वतो वेष्टितेषु स्थानेषु',—इति। तदेवं मधुपर्कोदेयः स्यात्,—इति ध्रुवं निश्चयः ॥ ६५ ॥

मधुपर्के तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च।
अनुच्छिष्टो भवेद्विप्रोयथा वेदविदोविदुः ॥ ६६ ॥

मधुपर्कभक्षणे, सोमभक्षणे, अप्सु—उदके आस्येन होमे पूर्व्वोक्ते, जलपाने वा, प्राणाहुतीषु च—उपनिषद्ब्राह्मणोक्तेषु प्राणव्यानापानसमानोदानरूपपञ्चाहुतिषु, विप्रोनोच्छिष्टोभवति, यथा वेदविदोजानन्ति ॥ ६६ ॥

प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च।
आस्यहोमेषु सर्व्वेषु नोच्छिष्टोभवति द्विजः ॥ ६७ ॥

आस्यहोमेषु—"सर्पिरास्येन जुहुयात्"—इत्यादिसूत्रोक्तेषु। सर्व्वेषु,—इतिकरणादन्येष्वप्येवंविधेषु—उपाकरणादावक्षतधानाभक्षणादिषु, द्विजोनोच्छिष्टोभवति। तदेतद्विशेषाभिधित्सया पुनरारम्भः। पूर्व्वं विप्रपदोपादानात् राजन्यवैश्ययोरुच्छिष्टताऽऽशङ्काऽपि स्यात् कस्यचिदिति वा पुनरारम्भः। समादरार्थोवा ॥ ६७ ॥

अन्यमपि मधुपर्कमाह,—

दधनि पयसि वाऽथवा कृतान्ने
मधु दद्यान्मधुपर्कमेतदाहुः।
दधि-मधु-सलिलेषु सक्तवः
पृथगेते विहितास्त्रयस्तु मन्थाः॥ ६८॥

दधनि, पयसि,—दुग्धे वा, कृतान्ने-ओदनादौ वा, मधु दद्यात्—क्षिपेत्। दघ्यात्,—इतिपाठे धारयेदित्यर्थः। एतन्मधुपर्कमाहुराचार्य्याः। दधि–मधु–सलिलेषु सक्तवोदेयाः। तइमे त्रयोमन्थाभवन्ति ;—दधिमन्थः, मधुमन्थः, उदमन्थश्च,—इति। तदिदम्—"रसोऽसि वानस्पत्योरसं मयि धेहीति मधुमन्थस्य पिबेदिति गौतमः, वानस्पत्यइति प्रवचनम्, तथा दधिमन्थोदमन्थयोः"—इति द्राह्यायणादिकल्पसूत्रोक्तानां दधिमन्थमधुमन्थोदमन्थानां निर्व्वचनं प्रसङ्गागतमिति बोद्धव्यम्। कल्पसूत्रवृत्तिकारा अग्निस्वामिनोऽप्येवमेव श्लोकमिमं पठितवन्तः। द्विजौतस्त्वन्यथेमं श्लोकं पठति—

दधनि पयसि वा कृतान्ने मधु निदध्यान्मधुपर्कमाहुः।
दधिमधूदकं वाऽपि सक्ताविल्येते विहितास्त्रयस्तु मन्थाः॥

इति। अत्रापि पाठे पूर्व्वोक्तएवार्थः।

एवन्तावत् छन्दोगानां स्वशाखापरिभाषितश्चतुर्विधोमधुपर्कोभवति ;—दधि-मधु-घृतम्, दधनि मधु, पयसि मधु, कृतान्ने मधु-चेति। एवञ्च, सर्व्वत्रैव मधुपर्कः—इति समाख्याऽनुगृह्यते। तत्र प्रथमोमधुपर्कः कांस्यस्थः कांस्यापिधानश्च भवति। द्वितीयेऽप्यमुं

विशेषं वक्ष्यामः। शिष्टयोरनियमः। कथं ज्ञायते? पूर्व्वस्मिन्नेव मधुपर्के तदभिधानात्। शिष्टयोरनभिधानाच्च। न चेदं वाक्यं घृतासम्भवपरम्। प्रमाणाभावात्। आराच्चाभिधानात्। यदि हि घृतासम्भवएव विधिरयं स्यात्। तदनुपदमेवैतदपि कुर्य्यात्। तस्माद्व्यवहितकरणादवगच्छामः,—पृथगेवैते मधुपर्कप्रकाराः,—इति। अपिच। 'अथवा' 'वा' शब्दयोरुपादानादेकार्थत्वाच्च विकल्पएवामीषां युक्तोवर्णयितुम्। तथा चोक्तम्। "एकार्थास्तु विकल्पेरन्"--इति। 'पृथक्'--इति वचनाच्चैवमवगच्छामः। तच्च यद्यपि पराचीनम्, तथाप्यविशेषात् पूर्व्वत्राप्यनुषञ्जनीयम्। पयःकृतान्नाभ्यामपि मधुपर्काभिधानमसुमर्थमुपोद्बलयति। घृतालाभे,--इत्यकरणाच्च। तस्मादियमेवावधारणा,--प्रथमएव मधुपर्कः कांस्यस्थः कांस्यापिधानश्च भवति, नान्तिमौ—इति। 'कंसे त्रितयमासिच्य'---इति ब्रुवन्नाचार्य्यपुत्रस्त्रितयस्यैव कंसे समासेचनं कंसेनापिधानञ्च, न द्वयोः,---इति दर्शयति। यथा खल्वभिक्रमणं प्रयाजमात्रस्यैवाङ्गं न पुनरनुयाजादीनां प्रकरणोपात्तानाम्,--इति तृतीयाध्याये सिद्धान्तितम्, तद्वदत्रापि स्यात्। अतएव,--

"साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिमिश्रितम्।
अर्घ्यं, दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्कोविधीयते॥
कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदर्घ्यमञ्जलौ।
कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं निवेदयेत्"॥

इति कर्म्मप्रदीपेऽपि मधुपर्कपदं स्वोक्तमेव मधुपर्कमाह, नापरम्। व्यक्तिवचनं खल्वेतत् सन्निहितामेव व्यक्तिं शक्नोति वदितुं नास-

न्निहिताम्। आग्नेयीन्यायात्। तदनेन दधिमधुभ्यां यो मधुपर्को विधीयते, सोऽपि कांस्यापिधानः कांस्यस्थश्चेति कात्यायनेनोक्तम्। तस्मादाद्यौ मधुपर्कौ कांस्यापिधानौ कांस्यस्थौ च भवतः, नापरौ,—इति सिद्धम्।

यच्च,—"दधनि मध्वानीय सर्पिर्वा मध्वलाभे"—इति गृह्यान्तरम्। तदन्येषामेव नास्माकम्। कस्मात्? अस्मच्छास्त्रे तदनुपदेशात्। विशेषस्योपदेशाच्च।

रघुनन्दनस्तु च्छन्दोगोऽप्येतदनालोचयन्,—दधिमधुमात्रेण मधुपर्काभिधानं घृतासम्भवपरम्'—इति परिकल्प्य, 'तत्सम्भवे गोभिलः'—इत्यभिधाय, "मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन"—इति पारस्करगृह्यसूत्रम्; "पिहितं कांस्यस्थम्"—इत्याकुलीकृत्य लिखित्वा, 'पूर्ववचने पात्रानुपदेशात् कांस्यपात्रं विनाऽपि मधुपर्कोदीयते'—इति वर्णयाञ्चकार।

तदसङ्गतम्। मधुपर्कान्तरे मधुपर्कान्तरोक्तविशेषस्य संश्लेषाभावात्। 'यद्धि यदुपक्रम्य श्रुतं तत्तत्रैवाङ्गं नान्यत्र,'—इति भवानेवाह। प्रथमयोर्हि मधुपर्कयोर्विशेषः श्रूयते, नापरत्र। स खल्वयं विशेषएवान्यत्र नास्ति। तत्कृतएव तत्र पात्रानुपदेशात् प्रथमावपि मधुपर्कौ कांस्यपात्रं विना देयौ स्याताम्। अपिच। मध्वभावे घृतेन मधुपर्कं गृह्यान्तरकाराः स्मरन्ति, भवान् पुनर्मन्यते,—घृतासम्भवे दधिमधुमात्रेण मधुपर्कः—इत्यहो प्रमादः। घृतासम्भवे वचनस्य विषयत्वे खल्वशक्तविषयमेव वचनमिति कांस्यापात्रासम्भवेऽपि शक्यं नेतुम्। तस्याशक्तविषयत्वस्य

भवतोऽविवादात्। तत् कथमेतद्वचनावष्टम्भेन दधिमधुघृतवाक्ये श्रूयमाणस्यापि कांस्यपात्रस्योपलक्षणतां भङ्ग्यन्तरेणाभ्युपगच्छति। वाक्ययोरनयोः परस्परसम्बन्धाभावात्। अपिच। भवान् खलु पारस्करीयं सूत्रं गोभिलीयमिति ब्रवीति पारमर्षञ्च सूत्रमाकुलयति,—इति किमत्र ब्रूमः॥ ६८॥

अथेदानीम् —"शृतमभिघार्य्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत्"—इति सूत्रोक्तं चरोरभिघारणं प्रत्यभिघारणञ्च व्याकुरुते,—

पवित्रान्तर्हितं कृत्वा चरुं प्राज्ञोऽभिघारयेत्।
उद्वास्य चैव विधिना एवं तन्त्रं न लुप्यते॥ ६९॥

प्राज्ञोबुद्धिमान्, उदगग्रेण पवित्रेण चरुमन्तर्हितं व्यवहितं कृत्वा; चरुमध्ये उदगग्रं पवित्रं निधायेत्यर्थः। अभिघारयेत्—घृतस्रुवेणाप्लावयेत्। चरुमुत्तरस्यां दिशि उद्वास्य उत्तार्य्य च, पूर्व्वोक्तेनैव विधिना पुनरभिधारयेत्। एवं कृते तन्त्रमङ्गविस्तारोन लुप्यते॥६९॥

चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्य्यश्चतुर्णामुत्तरोऽपि वा।
कपालस्य प्रमाणेन अपूपानष्टकाविधौ॥ ७०॥

चरुतन्त्रे चतुर्मुष्टिपरिमितश्चरुः कर्त्तव्यः। अपि वा,—अथवा, बहुदैवत्ये चरौ चतुर्णां मुष्टीनामुत्तरोऽधिकोऽपि चरुः कर्त्तव्यः। अष्टकाविधौ तु कपालस्य प्रमाणेन अपूपान्—मण्डकान् कुर्य्यात्। मुष्टिः पलमित्यनर्थान्तरम्। बहुपाणिः कस्मान्नोच्यते? आचार्य्यविरोधादित्याह। एवं खल्वेकदैवत्येऽपि चरौ चतुर्मुष्टिकरणे आचार्य्यसूत्रं विरुध्येत। तथाच सूत्रम्। "अमुष्मै त्वा जुष्टं

निर्व्वपामीति देवतानामादेशं सकृत् द्विस्तूष्णीम्"—इति। तस्मात्,—मुष्टिरत्र पलमेव,—इति प्रतिपद्यामहे। तदिदं हविःपरिमाणपरं वचनम्। अतएव कर्म्मप्रदीपेऽपि,—

"देवतासंख्यया ग्राह्या निर्व्वापाश्च पृथक् पृथक्।
तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयाद्धोमश्चापि पृथक् पृथक्॥
यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र कीर्त्तिता।
शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्, तावन्तं निर्वपेच्चरुम्"॥

इत्यत्र परवचनेन हविःपरिमाणमेवोक्तम्, न मुष्टिसंख्या। तस्याः पूर्व्ववचनेनैवोक्तत्वात्। 'तावन्तं चरुं निर्वपेत्'—इत्यस्यावचन-व्यक्तेर्हविःपरिमाणएव तात्पर्य्यावगतेश्च। तदनयोः परिमाण-योर्विकल्पो बोद्धव्यः। द्वयोरप्यस्मच्छास्त्रोक्तत्वात्। कात्यायनो-ऽपि 'भवेद्वा'—इति वा-शब्देन परिमाणान्तरं सूचयति॥ ७०॥

**चतुर्भागं पाणितलात् कपालं याज्ञिकाविदुः।
पृथक्कपालान् कुर्व्वीत अपूपानष्टकाविधौ॥ ७१॥**

पाणितलाच्चतुर्भागं कपालं याज्ञिकाः जानन्ति। तदिदं कपालं यज्ञ एवोपयुक्तम्। अष्टकाविधौ पुनर्नैतादृशं कपालं, किन्तु तत्र पृथक्कपालान्—अन्यादृशकपालसंस्कृतानपूपान् कुर्व्वीत। अथवा। करतलाच्चतुर्भागं कपालमित्येकं वाक्यम्। तदिदं न्यूनतरकपालपरिमाणाभिप्रायं वचनम्,—न पुनरतोऽपि न्यून-परिमाणं कपालं कुर्य्यादित्ययमत्रार्थः। एवं खल्वनेन वाक्येन,—"त्रैयम्बकप्रमाणान्"—इति सूत्रम्—

"त्रैयम्बकं करतलमपूपामण्डकाः स्मृताः" ।

इति वचनञ्च न विरोत्स्यते । अष्टकाविधौ पृथक्कपालान्— नानाकपालसंस्कृतान् अपूपान् कुर्व्वीत,—इत्यपरं वाक्यम् । तदनेन,—"एककपालान्"—इति सूत्रं व्याख्यातम् ॥ ७१ ॥

वपाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा ।

व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या मुखे नाप्सु च लक्षणम् ॥ ७२ ॥

"स्थालीपाकावृता वपामवदाय स्विष्टकृदावृता वाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति"—इति सूत्रोक्ते वपाहोमे, मुखेन होमे—पूर्व्वोक्ते, स्विष्ट-कृद्धोमे च, मन्त्रानादेशे प्रयोक्तव्यत्वेन पूर्व्वमभिहिताः व्याहृतयोन प्रयोक्तव्याः । एषु मन्त्रस्योपदेशात्—एषु कर्त्तव्येषु एतदनुकूलं यत् किञ्चित् क्रियते, तत्र न व्याहृतिप्रयोगः,—इत्ययमत्रार्थः । व्याहृतीः,—इत्यत्र पूर्व्वसवर्णोद्रष्टव्यः । "जातरूपेण वाऽऽदाय कुमारस्य मुखे जुहोति"—इत्यादिसूत्रोक्ते मुखे होमे, उदकहोमे च पूर्व्वोक्ते, लक्षणं गोभिलोक्तं न कर्त्तव्यम् ॥ ७२ ॥

सन्ततः प्रणवः कार्य्यः पितृयज्ञेषु ब्राह्मणैः ।

उपांशुकरणञ्चापि सह कर्त्रा समस्वरैः ॥ ७३ ॥

पितृयज्ञेषु पितृकर्म्मसु, कर्त्रा कर्म्मकर्त्रा सह, समस्वरैर्ब्राह्मणैः, सन्ततोऽविरतः,—प्रतिमन्त्रमित्यर्थः । प्रणवओँकारः करणीयः । होमे, अन्यत्र च,—

"नोद्धुर्य्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कर्हिचित् ।

अन्येषाञ्चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना" ॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तं द्रष्टव्यम्। "स्वरादिमृगन्तमोङ्कारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वोत्तरस्य अर्द्धर्चेऽवस्येत् तत् सन्ततम्"—इति श्रौताश्वलायनोक्तलक्षणो वा सन्ततो द्रष्टव्यः। उपांशु,—

"शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयन्।
किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः"॥

इत्युक्तलक्षणं यथा भवति, तथा करणञ्च ज्ञेयम्। अथवा। उपांशुशब्दोविविक्तपर्य्यायोऽव्ययम्। तदयमर्थः। उपांशु विविक्ते पितृयज्ञस्य करणं बोद्धव्यम्। तथाच मनुः।

"शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत्"।

इति॥ ७३॥

"आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति"—इत्यादिसूत्रैरतीतहोमानामागामिहोमकाले करणमुपदिष्टम्। तत्र, किमतीतहोमं कृत्वा आगामिहोमः कर्त्तव्यः, आहोस्वित् आगामिहोमं कृत्वा अतीतहोमः करणीयः?—इत्येतदिदानीं वर्णयिष्यामः,—

कालातीतेषु होमेषु उत्तरेष्वागतेषु च।
कालातीतानि हुत्वैव उत्तराणि समारभेत्॥ ७४॥

ऋज्वर्थः श्लोकः॥ ७४॥

यान्यतीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समारभेत्।
न देवाः पितरस्तस्य प्रतिगृह्णन्ति तद्धविः॥ ७५॥

यः पुनर्यानि अतीतानि कर्म्माण्यकृत्वा उत्तराण्यारभते, देवाः पितरश्च तस्य तत्—अतीतहोमीयं हविर्न प्रतिगृह्णन्ति। अथवा।

'यानि'—इति यः,—इत्यर्थे व्यत्ययात् पदम् । यः अतीतान्यक्त्वा उत्तराण्यारभते, देवाः पितरश्च तस्य तत्—सर्व्वमपि हविर्न प्रतिगृह्णन्ति ॥ ७५ ॥

अथेदानीम्—"अग्नये स्वाहेति पूर्व्वां तूष्णीमिवोत्तरां मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशीतिसायम्"—इति सूत्रोक्तामपराजितां दिशं व्याकुरुते,—

प्रक्रमणे तथोद्वाहे होमे स्विष्टकृते तथा ।
यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तामाहुरपराजिताम् ॥ ७६ ॥

प्रक्रमणे—वध्वाः सप्तपदीगमने, तथोत्तरविवाहे, स्विष्टकृद्धोमे च, यस्यां दिशि विधानं प्राहुराचार्य्याः, तां दिशमपराजितां ब्रुवन्त्याचार्य्याः; प्रागुदीचीमैशानीमित्यर्थः । तथाच प्रक्रमणे गोभिलसूत्रम् । "सूर्पेण शेषमग्नावोप्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामयन्त्येकमिषइति"—इति । तथोत्तरविवाहे । "प्रागुदीच्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलमभिरूपम्"—इति । तथा स्विष्टकृद्धोमे । "अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्व्वार्द्धे जुहुयात्"—इति ॥ ७६ ॥

अयुक्तमम्ललवणैरपर्य्युषितमेव च ।
हविष्यमेतदन्नाद्यमसुरैश्चाप्यसंयुतम् ॥ ७७ ॥

अम्ललवणैर्न युक्तम्, न च पर्य्युषितम्, नाप्यसुरैर्म्मिश्रितम् । तदीदृशमोदनाद्यं हविष्यमाहुः । असुरः—इति नैघण्टुककाण्डे मेघनामसु पठितम् । तच्च तत्रोनत्रिंशत्तमं नाम । तथा च,

असुरैर्मेघैर्मेघजलैर्न मिश्रितमित्येतत्। मेघोदकस्यापवित्रत्वात्। तथाच स्मरणम्।

"स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्।
शूद्रोदकैर्न कुर्व्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः" ॥

इति। अथ वा। असुरैः—क्षारविदाहिभिरमिश्रितमित्यर्थः। कथं ज्ञायते? शृणु यथा ज्ञायते। असुरुपतापः—इति ह्यनर्थान्तरम्। असुं रान्ति ददति ये क्षारादयस्ते खल्विमे असुराः भण्यन्ते। असुरैः,—इति लिङ्गव्यत्ययाद्वा पदं द्रष्टव्यम्। असुराभिरित्यर्थः। असुरा रजनी हरिद्रेत्यनर्थान्तरम्। बहुवचनादन्यैरप्येवंविधैरमिश्रितम्—इति। अपरआह। 'असुरैरश्वादिभिर्न भक्षितम्'—इति।

तदनेन,—"हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत"—इति सूत्रोक्तं हविष्यमन्नं व्याख्यातम्। "तावुभौ तत्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ"—इत्यादिना सूत्रितमक्षारलवणमप्यनेनैव व्याख्यातं वेदितव्यम्। एतदनुपदमेव 'हविष्यमन्नम्'—इति सूत्रणात्। तस्यैव खल्वक्षारलवणाशनस्य प्रथमे अशने विशेषविवक्षया सूत्रमिदं प्रवृत्ते,—'हविष्यमन्नम्'—इत्यादि। तदत्र, लवणमात्रप्रतिषेधात्,—क्षारमृत्तिकादिकृतलवणभिन्नं लवणमक्षारलवणम्,—इति रघुनन्दनव्याख्यानं नादरणीयम्। यच्च,—"लवणे सैन्धवसामुद्रे"—इति हविष्यान्नविषयं स्मरणान्तरम्। तदप्येतद्व्यतिरिक्तविषयं बोद्धव्यम्। कस्मात् कारणात्? स्वशास्त्रपरि-

भाषायाः शीघ्रमुपस्थितत्वात् । सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वोपपत्तेश्च ॥ ७७ ॥

इक्षवः सर्व्वखल्वाश्च कोद्रवा वरटैः सह ।
अकृताग्रयणाभक्ष्या येषां नोक्ताहविर्गुणाः ॥७८॥

इक्षवः, सर्व्वखल्वाः चणकाः, कोद्रवाः प्रसिद्धाः, वरटोवरटीत्यनर्थान्तरम् । तैर्वरटैः सह, इमे इक्षुप्रभृतयः अकृताग्रयणाः भक्षणीयाः । येषां हविर्गुणाः नोक्ताः—येषां हविष्ट्वं नोक्तं, तदिमे इक्षुप्रभृतयः इत्यर्थः । न कृतं आग्रयणं नवशस्येष्टिर्यैः, तदिमे अकृताग्रयणाः—अकृतनवशस्येष्टयोभक्षणन्ते ॥ ७८ ॥

नवयज्ञेऽधिकारस्थाः श्यामाकाव्रीहयोयवाः ।
नाश्नीयान च हुत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः ॥ ७९ ॥

नवयज्ञे योऽधिकारः, तत्र तिष्ठन्ति,—इति नवयज्ञेऽधिकारस्था,—नवयज्ञे अधिकृताः—इत्येतत् । तदित्थम्भूताः श्यामाकादयः न हुत्वा—होममकृत्वा नवयज्ञमकृत्वा,—इति यावत् । नाश्नीयाः नाशनीयाः । अन्येषु पुनर्गोधूमादिषु एवमनियमः होमस्यानियमः स्मृतः । अतएव गोभिलेन व्रीहियज्ञमभिधाय, "एतयैवावृता श्यामाकयवानाम्"—इति त्रिष्वेव नवयज्ञः सूत्रितः । गोधूमादिषु तु करणेऽभ्युदयः, अकरणेऽपि न प्रत्यवायः । सोऽयमाचार्य्यानुक्तो विशेषः । श्यामाकयज्ञोऽपि वनस्थस्यैव । "श्यामाकोवनिनः स्मृतः"—इति वचनात् ॥ ७९ ॥

अथेदानीं श्राद्धमधिकृत्य पृच्छति,—

श्राद्धे ब्राह्मणएकश्चेत् स्वल्पञ्च प्रकृतं यदि।
वैश्वदेवं कथं तत्र ? इति मे संशयोमहान् ॥८०॥

श्राद्धे यद्येकोब्राह्मणः स्यात्, प्रकृतं श्राद्धोपयुक्तमन्नं वा यद्यल्पं स्यात्, तदा तत्र कथं वैश्वदवं भवति,--इति मम महान् संशयः। तदिदं प्रश्नद्वयम्--बहुद्रव्यसद्भावेऽपि ब्राह्मणासम्पत्त्या एकब्राह्मण-पक्षे कथं वैश्वदेवं स्यात्,—इति। ब्राह्मणसम्पत्तिसम्भवेऽपि द्रव्यस्याल्पत्वेन बहुब्राह्मणभोजनासम्भवे कथं वैश्वदेवं स्यात्,—इति च ॥ ८० ॥

अत्रोत्तरमाह,—

प्रणीतान्नाद्यमुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु।
ब्राह्मणाय प्रदातव्यम्, एवं भवति सम्पदि ॥८१॥

प्रकृतस्य श्राद्धार्थमुपकल्पितस्य सर्व्वस्य, प्रणीतं प्रणेतुं योग्यमन्ना-द्यमुद्धृत्य पृथक् कृत्वा, वैश्वदेवार्थमित्यर्थः। वैश्वदेवस्य प्रश्नविषय-त्वादुत्तरमपि तद्विषयमेव भवितुमुचितम्। तदेवं वैश्वदेवार्थमन्नं पृथक् कृत्वा निवेद्य श्राद्धात् परं तदन्नं ब्राह्मणाय कस्मैचित् प्रदातव्यं प्रतिपादयितव्यम्। तथा च वशिष्ठः।

"यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ?
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु।
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समापयेत् ॥
प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणि"।

इति ।

"एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साग्नेरग्निर्भवेत् सदा ।
अनग्नेः कुशमुष्टिः स्यात् श्राद्धकर्म्मणि सर्व्वदा" ॥

इति च स्मृत्यन्तरम् । स खल्वयं बहुद्रव्यसद्भावेऽपि ब्राह्मणासम्पत्तौ विधिः । कथं ज्ञायते ? द्रव्यविशेषणतया सर्व्वस्येति श्रुतेः । स हि भूरिद्रव्यकृत्स्नवाची । अतोऽवगच्छामः—भूरिद्रव्यसद्भावेऽपि ब्राह्मणासम्पत्तौ विधिरयम्—इति । तमिमं विधिं ब्राह्मणसम्पत्तावपि द्रव्यस्याल्पत्वे अतिदिशति,—एवं भवति सम्पदि,—इति । ब्राह्मणसम्पत्तावपि द्रव्यस्याल्पत्वे एवमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

तत्र सामगस्य प्रशंसामाह,—

यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे च्छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति ॥८२॥

पूर्व्वार्द्धस्य हेतुरूपमुत्तरार्द्धम् । त्रैविद्यं त्रयोवेदाः । स्वार्थे तद्धितः । तत्र च्छन्दोगे । छन्दोगे तावत् साम्नां तदाश्रयभूतानामृचां च स्थितिः सुप्रसिद्धैव । पठ्यमानमन्त्रकाण्डे ताण्ड्यब्राह्मणादौ च केषाञ्चित् यजुषां पाठात् यजुषामपि तत्र स्थितिरवबोद्धव्या । छन्दोगस्य स्तुतितात्पर्य्यकं वा वाक्यम् । ऋज्वन्यत् ॥ ८२ ॥

तत्र फलार्थवादमाह,—

ऋग्भिस्तु पितरः प्रीतायजुर्भिस्तु पितामहाः ।
सामभिः प्रपितामहास्तस्मात्तं तत्र भोजयेत् ॥ ८३ ॥

तं च्छन्दोगम् । तत्र श्राद्धे । श्लिष्टमन्यत् ॥ ८३ ॥

अटेत पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम्।
लभेत यदि पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकम्॥ ८४॥

वनकाननयोरवान्तरभेदविवक्षया पृथगुपन्यासः। अथवा। वनं नीरं जलमित्यनर्थान्तरम्। काननशब्दस्य गृहमप्यर्थोऽस्ति॥८३॥

एकस्य पुनः पुनः श्राद्धभोक्तृत्वेऽपि दोषोनास्तीति प्रसङ्गादाह,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राब्राह्मणाश्च विशेषतः।
नैते निर्माल्यतां यान्ति नियोज्यास्तु पुनः पुनः॥८५॥

कृष्णाजिनं कृष्णमृगचर्म्म। प्रसिद्धाअन्ये। एते दर्भादयोनिर्माल्यतां निर्वीर्य्यतां न प्राप्नुवन्ति। एवं खल्वग्रिमश्लोके,—"निर्माल्याश्चिति पावकाः"—इति वचनमाञ्जस्येनोपपद्यते। तस्मात्, पुनः पुनरपि नियोज्याः। तत्त्वकारस्त्वन्यथेमं श्लोकं पठति;—

"दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राब्राह्मणाहविरग्नयः।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः"॥

इति। तत्र, अयातयामत्वम् अपि अनिर्म्माल्यतापर्य्यवसायि बोद्धव्यम्। कुतः?

"जीर्णञ्च परिभुक्तञ्च यातयाममिदं द्वयम्"।

इत्युक्तेः। स्मृत्यन्तरे तु विशेषः;—

"संग्रहाद्वत्सरं यावत् शुद्धिः स्यादिध्मवर्हिषाम्।
अतः परं न गृह्णीयात् जपादौ यज्ञकर्म्मणि"॥

इति। 'अत्र च,—

"मासि नभस्यमावस्या तस्यां दर्भचयोमतः।
अयातयामास्ते दर्भाविनियोज्याः पुनः पुनः" ॥

इति मरीचिवचनात् श्रावणामावस्यायामेव चितानां दर्भाणामयातयामत्वम्'। एवमेके। 'सर्व्वदैव चितानां दर्भाणामयातयामत्वम्। मरीचिवचनन्तु,—

"वार्षिकांश्चतुरोमासान् नाहरेत् कुशमृत्तिकाः।
आददीत त्वभावे तु सद्योयस्योपयोजनम्" ॥

इति शिवरहस्यीयस्य निषेधस्यापवादकम्'। एवमपरे। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम्। पूर्व्वस्तु कल्पो युक्तः प्रतिभाति। कुतः? मरीचिवचने ते दर्भा इति तच्छब्देन नभस्यमावस्यायां चितान् दर्भान् परामृश्य तेषामयातयामत्वकथनादुभयोरेकवाक्यतोपपत्तेः। शिवरहस्यानार्षत्वन्तु तेषामप्यनुमतम्। अन्धुकभट्टेनापि दानसागरेऽभिहितम्—"लोके प्रसिद्धमेतद्विष्णुरहस्यं शिवरहस्यञ्च द्वयमिह न परिगृहीतं संग्रहरूपञ्च यत्नतोऽवधार्य्यम्"—इति ॥ ८५ ॥

किममीषां न भवत्येव निर्माल्यता? एवं खलु प्राप्तम्। तत इदमारभ्यते,—

दर्भाः पिण्डेषु निर्माल्याविप्राः प्रेतान्नभोजने।
मन्त्राः शूद्रेषु निर्माल्यानिर्म्माल्याश्चिति पावकाः ॥८६॥

पिण्डेषु प्रक्षिप्तादर्भानिर्माल्याभवन्ति—कर्म्मान र्हाइत्यर्थः। प्रेतान्नस्य—प्रेताशौचिनामन्नस्य प्रेतश्राद्धान्नस्य वा भोजने कृते,

विप्रानिर्म्माल्याभवन्ति। शूद्रेषु प्रयुक्तामन्त्रानिर्म्माल्याभवन्ति। चितायां ये अग्नयः ते निर्म्माल्याभवन्ति ॥ ८६ ॥

पिण्डार्थं ये स्तृतादर्भास्तर्पणन्तु कृतन्तु यैः।
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥ ८७ ॥

ये दर्भाः पिण्डनिर्व्वपणार्थं स्तृताः, यैश्च दर्भैः—"यैः कृतं पितृतर्पणम्"—इति स्मरणात्—पितृतर्पणं कृतम्, धृतैर्दर्भैः—(इत्थम्भावे तृतीया)—विण्मूत्रे कृते च, तेषां दर्भाणां परित्यागः क्रियते। तत्र विशेषमाह लघुहारीतः।

"पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भायैः कृतं पितृतर्पणम्।
मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद् यथा कायस्तथा कुशाः" ॥

इति। तदत्र मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च इत्यस्यापवादतया परवचनारम्भः इति नारायणोपाध्यायाः। एवञ्च विण्मूत्रोत्सर्गकाले नीवीमध्ये ब्रह्मसूत्रे वा धृतानां कुशानां त्यागो न करणीयः,—इत्युक्तं भवति ॥ ८७ ॥

अवसिता प्रासङ्गिकी कथा। प्रकृतामिदानीमनुवर्त्तामहे,—

उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः।
प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतक्षुकाः ॥ ८८॥

श्राद्धे एकस्य ब्राह्मणस्य भोजने, तस्योरसि हृदये—अग्रतइत्येतत्। पितरोभुञ्जते। परतोऽप्येवं वर्णनीयम्। 'पिण्डतक्षुकाः पिण्ड-

लेपभुजश्चतुर्थाद्याः पितरः',—इति दीक्षितभाष्यम्। तद्दमे पृष्ठतोभुञ्जते ॥ ८८ ॥

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते।
पतितानाञ्च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ ८९ ॥

क्षुते कृते। निष्ठीवने श्लेष्मादिनिरसने कृते। दन्तोच्छिष्टे—दन्तलग्नोच्छिष्टे, जिह्वाभिमर्षणयोग्ये निगीर्णे वा,—इत्यभिप्रेतम्। कथं ज्ञायते? "दन्तश्लिष्टे दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात्, प्राक् च्युतेरित्येके। च्युतेरास्रावबद्विद्यान्निगिरन्नेव तत् शुचिः"—इति स्मरणात्। तथा अनृते मिथ्यावचने कथिते, पतितानां सम्भाषे च, दक्षिणं कर्णं स्पृशेत्। स खल्वयं कर्म्मकाले विधिरित्यवगच्छामः। "सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा विपरिधाय च, रथ्यामाक्रम्य श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत्"—इति गोभिलसूत्रमपि कर्म्मकालादन्यत्र,—इति च प्रतिपद्यामहे। किं कारणम्? परस्परविरोधोन भविष्यति,—इति। तथाच स्मरणम्।

"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने।
कर्म्मस्थएषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" ॥

इति ॥ ८९ ॥

दक्षिणकर्णस्पर्शे हेतुविवक्षया इदमाह,—

मरुतः सोमइन्द्राग्नी मित्रावरुणौ तथैव च।
एते सर्व्वे च विप्रस्य श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ ९० ॥

एतस्मात् कारणात् दक्षिणश्रवणं स्प्रष्टव्यम्। मरुतोवायवः अमरा-वा। सोमादीनां पृथगुपन्यासोविवक्षया भविष्यति। मित्रा-वरुणौ,—इति देवताद्वन्द्वे दीर्घः ॥ ९० ॥

आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत् कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम्।
विशेषाः खलु सामान्याये चोक्ता वेदवादिभिः ॥ ९१ ॥

तन्त्रं शास्त्रमित्यनर्थान्तरम्। आत्मनस्तन्त्रेषु यन्नोक्तं, तत् पर-तन्त्रोक्तं कुर्य्यात्। ये च सामान्याः सर्व्वशाखिसाधारणाः, विशेषाः—

"नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्"।

इति।

"सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतोभवेत्"।

इति चैवमादयः, वेदवादिभिर्मन्वादिभिरुक्ताः, ते च कर्त्तव्याः। एवं वा—

ये च साधारणाविशेषाः—आचमनादयः, मन्वादिभिरुक्तास्तेच कर्त्तव्याः। तदिदं श्रौताभिप्रायं वचनम्। कथं ज्ञायते?

"स्मार्त्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्म्मसु"।

इति गृह्यपरिशिष्टान्तरदर्शनात्।

एवं वा—

ये च सामान्याः साधारणाः—परिभाषारूपाः इत्येतत्। विशेषाः—"उच्चैरृचा क्रियते उच्चैः साम्ना उपांशु यजुषा"—इत्येवमादयः, वेदवादिभिरुक्ताः, ते च कर्त्तव्याः। वेदं वदितुं

शीलं येषां तइमे वेदवादिनो वेदप्रवक्तारः कठादयो भण्यन्ते। न खलु तत्रभवन्तो मन्वादयो वेदवादिनः, स्मर्त्तारोहि ते वेदार्थस्य ।

एवं वा—

सामान्याः—समानकर्म्माश्रयाः ये विशेषाः वेदवादिभिरुक्ताः, ते च करणीयाः। तदनेन,—शाखान्तरीयगुणानामपि शाखान्तरे उपसंहारः कर्त्तव्यः—इत्युक्तं भवति। तथाच गृह्यपरिशिष्टान्तरम्।

"श्रौतेषु सर्व्वशाखोक्तं सर्व्वस्यैव यथोचितम्" ।

इति। सेयं शाखान्तराधिकरणन्यायमूला स्मृतिरिति द्रष्टव्यम्। किं भवति तर्हि प्रयोजनं पूर्व्वार्द्धस्य ? ननु परार्द्धेनैव गुणोपसंहार-उपदिष्टः। उच्यते। यदात्मतन्त्रे उपदिष्टं तत्र परतन्त्रोक्तगुणोपसंहारः परार्द्धस्यार्थः। यत् पुनर्नोपदिष्टमेवात्मनस्तन्त्रे, तदपि परतन्त्रोक्तं करणीयमिति प्रयोजनं पूर्व्वार्द्धस्य। यथा खल्वग्निहोत्रमस्मच्छाखायां नोपदिष्टं, तदपि याजुर्व्वेदिकमनुष्ठीयतेऽस्माभिः। तदेतत् परिशिष्टकृतः कात्यायनस्य वचनसंवादेनावधार्य्यते। तच्चोदाहरिष्यामः ॥ ९१ ॥

ऊनोवाऽप्यतिरिक्तोवा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत् ।
तेन सन्तनुयात् यज्ञं न कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम् ॥९२॥

स्वशास्त्रे न्यूनो वा अधिको वा योविधिरुक्तः, तं स्वशास्त्रोक्तं विधिमाचरेत्। तेनैव यज्ञं विस्तारयेत्। परतन्त्रोक्तं न कुर्य्यात् ॥ ९२ ॥

य: स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत्।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति ॥ ९३ ॥

यः पुनः स्वशाखोक्तं त्यक्त्वा परशाखोक्तमाचरति, स खल्वयमृषिं स्वशाखाचार्य्यमप्रमाणं करोति। स खल्वृषिमप्रमाणं कृत्वा अन्धे तमसि—नरके पतति।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। एवन्तावत्—'आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तम्'—इत्यनेन पारतन्त्रिकमपि कर्त्तव्यतयोपदिष्टम्, 'ऊनोवाप्यतिरिक्तोवा'—इत्यनेन 'यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य'—इत्यनेन च पुनरेतन्निषिद्धम्, किं पुनरत्र तत्त्वम्? उभयं तत्त्वमित्याह। कुतः? उभयोरेवोपदेशात्। विरुद्धं तर्हि? न। विषयभेदात्। कथम्? उच्यते। 'आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तम्'—इति तावत् श्रौताभिप्रायम्। 'ऊनोवा'—इत्यादिकन्तु गृह्यशास्त्राभिप्रायकम्; इति विषयभेदादुभयं तत्त्वमिति निश्चीयते। कथं पुनर्ज्ञायते;—गृह्यशास्त्राभिप्रायेणोत्तरः पक्षः—इति? पारिशेष्यादिति ब्रूमः। श्रौताभिप्रायेण पूर्व्वः पक्ष इति खल्ववोचाम। तस्मादुत्तरः पक्षः पारिशेष्याद्गृह्यशास्त्राभिप्रायेण भविष्यति।

इतश्चैतदेवं भविष्यति। अप्रमाणमृषिं कृत्वेत्यभिधानात्। नो खल्वपि श्रौतेषु पारशाखिकमाचरन् ऋषिमप्रमाणं करोति। न खल्वृषिः कर्त्ता वेदस्य। नित्योहि वेदराशिर्मीमांसकानाम्, अपौरुषेयश्चान्येषाम्। 'प्रवक्तेतिचेत्,—इति चेद्भवान् पश्यति; माभूत् कर्त्ता ऋषिर्वेदस्य, प्रवक्ता तु भवति'। 'भवतु, किमतो-

भवति ?' 'एतदतो भवति,—यद्येवं, श्रौतेष्वपि पारशाखिकमाचरन् प्रवक्तारमृषिमप्रमाणं करोति'। 'नैतत् साधु मन्यामहे। पूर्व्वसिद्धां हि वाचमृषिः प्रोवाच। पारशाखिकञ्चाचरन् तामेव वाचमप्रमाणं करोति, न ऋषिम्। न वा, नित्यनिर्दोषस्य पूर्व्वसिद्धस्य वेदस्य अप्रामाण्यमनुपन्यस्य परसिद्धस्य प्रवक्तुर्ऋषेरप्रामाण्यं युक्तमुपन्यसितुम्। तदधीनसिद्धत्वात्तस्य। गृह्यशास्त्राभिप्रायत्वे तु वाक्यस्यैतत् स्यात्। वेदार्थमनुस्मरन् खल्वृषिः प्रयोगशास्त्रं रचयाञ्चकार। तञ्चातिक्रामन् नूनमृषिमप्रमाणं करोति। तदनुमितां श्रुतिमपि,—ऋषिमप्रमाणं कुर्व्वन्नेव अप्रमाणं करोति'। शास्त्रान्तरदर्शनाच्चैवमवगच्छामः। तथाच नीलाम्बरादिधृतं गृह्यपरिशिष्टान्तरम्।

"प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः।
प्रयोगशास्त्रताहानिरनारम्भविधानतः॥
बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म्म प्रकीर्त्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतोभवेत्॥
श्रौतेषु सर्व्वशाखोक्तं सर्व्वस्यैव यथोचितम्।
स्मार्त्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्म्मसु"॥

इति। "यथोचितम्"—इति कुर्व्वन्नविरोधिनएव परोक्तस्य करणमनुजानीते। कात्यायनोऽपि कर्म्मप्रदीपे,—

"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्म्मकारिणाम्।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया"॥

इति गृह्यशास्त्राभिप्रायेण परोक्तां क्रियां निन्दित्वा,—

"यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत्"॥

इति श्रौतमेवाग्निहोत्रादिकं पारशाखिकं कर्त्तव्यमुपदिशति। तदेवमादिभिर्वचनैरवगच्छामः,—श्रौतेषु पारशाखिकं करणीयं न गृह्योक्तेषु,—इति।

आह। 'यदि प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि परैर्न समुच्चीयते, परं तर्हि सामान्यं विधानमनर्थकं भवति'। 'यदि भवत्यनर्थकं, किमिति वयमुपालभ्येमहि'। 'न युष्मानुपालभामहे,—किन्तु, माभूदनर्थकमिति तदपि समुच्चिनुमः,—इति ब्रूमहे'। 'सत्यमेवं ब्रवीषि, न तु प्रमाणोपेतं ब्रवीषि। प्रयोगशास्त्रविरोधाद्धि नायं समुच्चयः सेद्धुमर्हति। योहि सामान्यस्यविधानस्यानर्थक्यं परिजिहीर्षुस्तदपि समुच्चिनोति, स खल्वयं स्वशास्त्राचार्य्यमृषिं प्रमाणं सन्तमप्रमाणं करोति। क्रममपि प्रयोगशास्त्रीयं विरुणद्धि। उत्सृजति च स्वशाखाश्रयं विधानम्। सेयं पितरमुपेक्ष्य श्वशुरे गाढ़ा भक्तिः। कात्यायनोऽपि,—

"स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः।
कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम्"॥

इत्यनेन एनं निन्दति। योहि ऋषिभिर्निन्द्यते, स कथं श्रद्धेयवचनस्तत्रभवतां शिष्टानाम् भवेत्। 'अथ यथोभयमपि न विरोत्स्यते, तथा करिष्यामः'। 'नैवं शक्यम्'। 'कस्मात्?' 'असम्भवात्। स्वशाखाश्रयस्य खल्वन्तराऽन्तरा किमपि किमपि सामान्यं विधानं निवेशयन् सामान्यमपि विधानमाकुलयति,

स्वशाखाश्रयमपि। सोऽयं समुच्चयो न प्रयोगशास्त्रं न खल्वपि सामान्यं विधानमुपकरोति, क्रममन्यथयन् प्रधानमपि विगुणयति। तथाच. वृद्धिमिष्टवती मूलमपि नष्टं स्यात्'। 'अथ, क्रमः पदार्थानामुपकारे वर्त्तते। पदार्थप्राप्तिरुत्तरकालं हि क्रम आपतति। यदा च पदार्थः प्राप्नोति, तदा क्रमएव नास्ति। न खलु पश्चिमसिद्धेन क्रमेण विरोधात् पूर्व्वसिद्धः पदार्थएव न कर्त्तव्योभवति। तस्मात्, न्यायविरोधस्त्वत्पक्षे दोषः'। 'भवेदेतदेवम्,—यदि वचनमत्रार्थे प्रमाणं न स्यात्। अस्ति च वचनम्—प्रयोगशास्त्रम्—इत्यादि। किमिवहि वचनं न कुर्य्यात्। नहि वचनस्य कश्चिदतिभारोनाम। भवदीयेऽपि पक्षे न्यायान्तरविरोधोजागर्त्ति। न च पदार्थोऽपि पूर्व्वसिद्धः। सिषाधयिषितः खल्वेष भवता। विषमश्चायमुपन्यासः। सर्व्वपदार्थानां शेषभूताः खल्वाचमनादयः पदार्थप्राबल्यादनुष्ठीयन्ते, न सर्व्वे। न चात्रानुतिष्ठासितानां शेषत्वं प्रामाणिकम्।

भिन्नानि चेमानि कर्म्माणि प्रयोगशास्त्रीयाणि सामान्यानि च नामसाम्येऽपि, यथासम्भवं रूपभेदादिभ्योहेतुभ्यः। संयोगचोदनाभेदमप्येतेषु बहुलमुपलभामहे। तत्रैवंसति कुत्र कस्य गुणानुपसंहरसि। कर्म्मभेदे गुणोपसंहारन्यायस्याविषयत्वात्। श्राद्धोऽसि चेत्, प्रयोगशास्त्रीयं विधानमनुष्ठाय यथासम्भवं सामान्यमपि विधानं कामं पृथगेवानुतिष्ठ। किमित्युभयमपि विधानमन्यथयित्वा नरसिंहाकारमभिनवं विधानान्तरं स्वरुच्यैव निर्म्मिमीषे। यथा खल्वेकस्माद्वाक्यादाख्यातपदमन्यस्माच्च नामपदं

गृहीत्वा योवाक्यार्थः सम्पद्यते पुरुषकल्पनामूलः, तादृशोह्ययं परिचिकल्पयिषितः प्रयोगोभवति। स खल्वनपेक्षणीयस्तत्र-भवताम्। तथाचोक्तम्। "धर्म्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्"—इति। अतएव स्वशाखाश्रययोर्वैश्वदेवबलिकर्म्मणोरन्ते सामान्ययोरपि तयोः काममनुष्ठानं कात्यायनः स्मरति कर्म्म-प्रदीपे,—

"न स्यातां काम्यसामान्यजुहोतिबलिकर्म्मणी।
पूर्व्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्म्मणोः॥
काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन।
नैकस्मिन् कर्म्मणि तते कर्म्मान्यत्तायते यतः"।

इति। यदि समुच्चयं कात्यायनोऽभिप्रैष्यत्, नूनमवदिष्यत्। अवदनाच्चावगच्छामः,—नैष समुच्चयः कात्यायनस्याभिप्रेतः,—इति। तस्मादियमेवावधारणा,—श्रौतेषु पारशाखिकं सामान्यञ्च विधानं कर्त्तव्यम्, गृह्योक्तेषु तु पारशाखिकं न कर्त्तव्यमेव, सामान्यञ्च विधानं गृह्योक्तविधानानुष्ठानादनन्तरमिच्छया प्रयो-गान्तररूपेण करणीयम्,—इति। तदेवं सति "प्रयोगशास्त्रम्"—इत्यादीनि वचनान्यनुगृहीतानि भवन्ति नान्यथा। श्रौतेषु च तासु तासु शाखासु तत्तच्छाखिनामेवर्त्विजां कर्म्मोपदिष्टं न सर्व्वेषाम्, सर्व्वशाखिभिश्चर्त्विग्भिः प्रायोयज्ञोनिर्व्वहति, न ताव-न्मात्रैः,—इति विशेषोऽप्यस्ति। अन्येऽपि विशेषाः शाखान्तराधि-करणे शारीरके च द्रष्टव्याः'।

रघुनन्दनस्त्वेतदनालोचयन् वचनञ्चापश्यन्,—'सर्व्वत्रैवा--

विशेषेणाकाङ्क्षितं पारशाखिकं करणीयं न अनाकाङ्क्षितम्'—इति कल्पयाञ्चकार। तदश्रद्धेयम्। आकाङ्क्षाऽपि तदभिप्रेता न प्रामाणिकी। यत्र हि यावती इतिकर्त्तव्यता निर्दिष्टा, तत्र तत एव आकाङ्क्षा निवर्त्तते—विशेषहेतुं विना, इति हि तान्त्रिकानां निर्णयः। अवश्यञ्च तेनाप्येतद्वक्तव्यम्। अन्यथा पारशाखिकगुणोपसंहारेऽप्याकाङ्क्षा न निवर्त्तेत। इत्यस्तु किं विस्तरेण॥ ९३॥

पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम्।
गोभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गोभिलम्॥९४॥

पुनरुक्तम्—उक्तस्य पुनःकथनम्। अतिक्रान्तम्—अतिक्रम्य संबन्धः व्यवहितयोजना इति यावत्। यच्च सिंहावलोकितम्—सिंहावलोकितन्यायेन पराचीनस्य पूर्व्वत्रान्वयः। ये खल्वेतत् त्रयं गोभिले—गोभिलगृह्यशास्त्रे न गृह्णन्ति, ते गोभिलगृह्यशास्त्रं तत्त्वतो न ज्ञास्यन्ति। उदाहरणममीषां गृह्यसूत्रादस्मत्कृततद्भाष्याच्चोपलब्धव्यम्। विस्तरभयान्नेह प्रस्तूयते॥ ९४॥

एतच्छास्त्राध्ययनफलमाह,—

गोभिलाचार्य्यपुत्रस्य योऽधीते संग्रहं पुमान्।
सर्व्वकर्म्मस्वसंमूढः परां सिद्धिमवाप्नुयात्॥ ९५॥

इति गृह्यासंग्रहे द्वितीयः प्रपाठकः॥

गोभिलाचार्य्यपुत्रस्य संग्रहमिमं गृह्यासंग्रहाख्यं यः पुमानधीते, स खल्वयं सर्व्वकर्म्मसु गृह्योक्तेषु असंमूढः मोहरहितः परामुत्कृष्टां सिद्धिं प्राप्नोति॥ ९५॥

अत्रैव शिवम् ॥

श्लोकाः—६५

आदितः श्लोकाः—२०८ ॥

कैकयेषु वसता द्विजन्मना
तन्त्रजालमवलोक्य निर्म्मितम्।
जीवरन्ध्रमुनिचन्द्रसम्मिते
वत्सरे वृषगते रवाविदम् ॥ १ ॥

सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतौ
अलोकसामान्यनयप्रवृत्तौ।
दोषाकरेऽप्यादरमादधाने
समर्पितं भाष्यमिदं स्मरारौ ॥ २ ॥

सत्यपि दोषकलापे गुणलेशनिबद्धपक्षपातानाम्।
जनयतु विदुषां तोषं कृतिरेषा चन्द्रकान्तस्य ॥ ३ ॥

अन्ध इव स्फुटदोषे गुणेषु विरलेषु वैनतेयइव।
जयति जगत्यां लोकः कतिपयइह नौमि तं भक्त्या ॥ ४ ॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यस्य राधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य ब्रह्ममयीसूनोः महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ गृह्यासंग्रहभाष्ये द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ समाप्तञ्चेदं गृह्यासंग्रहभाष्यम् ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

———

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1222.

गोभिलपरिशिष्टम् ।

GOBHILA PARIÇIṢTA.

FIRST PART,

CONTAINING

SANDHYĀ-SÚTRA, SNĀNA-SÚTRA, SNĀNA-SÚTRA-PARIÇIṢTA, ÇRĀDDHAKALPA, ÇRĀDDHAKALPA-PARIÇIṢTA WITH BHĀṢYA.

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA TARKĀLANKĀRA

SECOND EDITION.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1909.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 57, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6–14 @ /10/ each		5	0
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5 ; Vol. II, Fasc. 1–5 ; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /10/ each		14	6
Aitereya Lochana.		2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2–5 @ /10/ each		2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-		1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 4-5 @ /10/ each		1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each		0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1–5 @ /10/ each		3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–6 ; Vol. II. Fasc. 1–5 @ 1/ each		11	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1–2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each		1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-2 @ /10/ each ...		3	2
*Bhāmatī, Fasc. 4–8 @ /10/ each		3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1–6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...		4	6
Baudhyostatrasangraha		2	0
Brahma Sutra, Fasc. 1 @ /10/ each		0	10
Bṛhaddēvatā Fasc. 1–4 @ /10/ each		2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1–6 @ /10/ each		3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1		0	10
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–4 @ 2/ each		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1–7, Vol II, Fasc. I–5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each		14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each		3	2
Ditto Voi. VII, Fasc. 1-3 @ /10/		1	14
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1–12 @ /10/ each		7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1–25 ; Vol. III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each		36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7, @ 1/4/ each		1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8, @ /10/		0	10
Çlockavartika, (English) Fasc. 1–7 @ 1/4/ each		8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12–17 @ /10/ each		3	12
Ditto Çāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1–7 ; Vol. II, Fasc. 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4 ; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each		10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1–3 @ /10/ each		1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1–2 @ /10/ each		1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1–7 @ /10/ each		4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each		3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each		3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each		2	8
Haralata		1	14
Karmapradiph, Fasc. I		1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1–7 @ /10/ each		4	6
Kātantra, Fasc. 1–6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ 1/4/ each		17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3–9 @ /10/ each		4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1–3 @ 1/- each		3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1–11 @ /10/ each		6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1–9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-9 @ /10/ each		18	12

GOBHILA PARIÇIṢTA.

FIRST PART.

New Series, No. 1222.

CONTAINING

SANDHYĀ-SŪTRA, SNĀNA-SŪTRA, SNĀNA-SŪTRA-PARIÇIṢTA,
ÇRĀDDHAKALPA, ÇRĀDDHAKALPA-PARIÇIṢTA
WITH BHĀṢYA.

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA TARKĀLANKĀRA.

SECOND EDITION.

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
No. 5, Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane, Calcutta.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1909.

गोभिलपरिशिष्टम् ।

प्रथमभागरूपम् ।

सन्ध्यासूत्र-स्नानसूत्र-तत्परिशिष्ट-श्राद्धकल्प-तत्परिशिष्टात्मकम् ।

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यकृतभाष्यसहितम् ।

तेनैव परिशोधितम् ।

श्राद्धकल्पभाष्ये क्वचित् क्वचित् परित्यक्तं परिवर्द्धितं परिवर्त्तितञ्च ।

(द्वितीयसंस्करणम् ।)

श्रील श्री-

वङ्गदेशीयाख्यातिकसमाजानामनुमत्या व्ययेन च ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउमेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितम्

एसियाटीकसोसाइटीनामिकया सभया प्रकाशितञ्च ।

शकाब्दाः १८३१ ।

अथ छन्दोगसन्ध्यासूत्रम्।

ॐ नमः सामवेदाय।

प्रणिपत्य परात्मानं देहपातैर्मुहुर्मुहुः।
छन्दोगसन्ध्यासूत्रस्य भाष्यमाभाष्यतेऽधुना॥

अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः॥ १॥

अथेत्ययं शब्दो ग्रन्थारम्भावद्योतकः। छन्दसि प्रणव इवार्षेयेषु ग्रन्थेष्वादावथशब्दः पठ्यते इति ह्युक्तं प्रातिशाख्ये कात्यायनेन। अथवा। अथशब्द आनन्तर्य्यार्थः श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनो भवति। उपनयनानन्तरं स्नानानन्तरं वेति तदर्थः। कृतोपनयनस्य सन्ध्यावन्दनेऽधिकारात्। स्नानमभिधाय,

"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम्।"

इति कर्म्मप्रदीपे स्नानानन्तरं तदुपदेशाच्च।

अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्मात् सन्ध्याहीनः कर्म्मणामनर्हः। यस्माच्च सन्ध्योपासनरहितो ब्राह्मण एव नोच्यते।

"अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः"।

इति।

"एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्।
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते" ॥

इति च कर्म्मप्रदीपोक्तेः। अत एतस्मात् कारणात्। सन्ध्योपासनस्य विधिं विधानमितिकर्त्तव्यतामित्येतत्। व्याख्यास्यामः विशेषेण कथयिष्यामः। अत्र च सन्ध्याशब्दस्तदुपासनकाले तावत् प्रयुज्यते।

"अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जितः।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" ॥

इति।

"ह्रासवृद्धी तु सततं दिनरात्रयोर्यथाक्रमम्।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासवृद्धौ समा स्मृता" ॥

इति चैवमादिस्मृतिषु। तथोपासनक्रियायाम्—

"उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च।
तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः" ॥

इति। "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा" इति चैवमादौ। एवमुपास्या देवताऽपि सन्ध्योच्यते। "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इति श्रुतेः।

"सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ"।

इति स्मृतेश्च। तदेवं यद्यपि सन्ध्याशब्दो नानार्थः, तथाप्यत्रो-पास्या देवतैव सन्ध्याशब्देन गृह्यते। कुतः? श्रुत्यनुगमात्। "अथेमां सन्ध्यां नोपास्ते" इत्याद्युपसंहारदर्शनात्। वक्ष्यमाण-षड्‌विंशब्राह्मणेऽपि तथैवाभिधानाच्च। सा खल्वियं सन्ध्याशब्दवाच्या देवता ब्रह्मैव। अतएव तैत्तिरीयाः समामनन्ति। "उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्व्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते-

ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद"—इति। प्राणायामादिकं कुर्व्वन् आदित्यमभिध्यायन्नित्यर्थः। मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदत्रादित्यशब्देनादित्यमण्डलमध्यवर्त्ती परमात्मा भण्यते। गायत्र्यर्थानुगमात्। स्थानेन स्थानिनोलक्षणाच्च। स्मरन्ति च।

"गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम्।
निःसृतं कर्म्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम्॥
एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः।
विना चोपासनां देवो न करोति हितं नृषु॥
प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च।
उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः"॥

इति।

"आदित्ये ब्रह्म इत्येषा निष्ठा ह्युपनिषत्स्वपि।
छान्दोग्ये बृहदारण्ये तैत्तिरीये तथैव च"॥

इति।

"आदित्यान्तर्गतं यच्च ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम्।
हृदये सर्व्वजन्तूनां जीवभूतः स तिष्ठति"॥

इति चैवमादि बहुलम्। सेयं सन्ध्यैव देवता गायत्रीरूपेणापि प्रतिष्ठितेति स्मर्य्यते।

"सा सन्ध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता"।

इत्येवमादौ। तथा—

"न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ।"

इति । "ॐकारो भगवान् विष्णुः" इत्यादिवद्वाच्यवाचकयोरभेदादित्यभिप्रायः । गायत्रीप्रतिपाद्यः सूर्य्यमण्डलान्तर्गतः परमेश्वरोऽहमस्मीति प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभेदबुद्ध्योपासीतेत्यर्थः । तदस्या देवतायाः कालभेदेन नामभेदः स्मर्य्यते । यथा—

"गायत्री नाम पूर्व्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।
सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिधा स्थिता ॥
प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।
गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्तं त्रायते यतः ॥
सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता ।
जगतः प्रसवितृत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती" ॥

इति । सेयमेकैव देवता एकैव च गायत्री कालभेदेनोपाधिभेदेन च नामभेदेन निर्दिश्यते । उपासनन्तु तस्या अभिध्यानम् । पूर्व्वोक्ततैत्तिरीयश्रुतेः । केचित्तु—

"वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति" ॥

इति वचनादुपासनं प्रसादनमित्याहुः ॥ १ ॥

सुप्रक्षालितपाणिपादवदन उपविश्योपस्पृश्य ॥ २ ॥

पाणिपादवदनानां प्रक्षालनक्रमः पाठक्रमादुन्नेयः । उपस्पृश्य गृह्यसूत्रोक्तक्रमेणाचम्य । तत्र विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

"सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्य्यादाचमनक्रियाम्।
ह्रस्वाः प्रवरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः॥
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि।
सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः"॥

इति॥ २॥

उपविश्येत्युक्तं, कुत्र कथमुपवेशनं कर्त्तव्यम्? तदभिधातुमाह,—

प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा बद्धशिखी यज्ञोपवीती॥ ३॥

प्रागग्रेष्वित्यादेरुपविश्य इति गतेन सम्बन्धः। बद्धा चासौ शिखा चेति बद्धशिखा। साऽस्यास्तीति बद्धशिखी। बद्धशिख-इत्यनेनैव सिद्धे बद्धशिखीतिनित्ययोगे मत्वर्थीयप्रयोगः शिखाबन्धनस्यावश्यकत्वप्रज्ञापनार्थः। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

"सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु।
विशिखोव्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम्"॥

इति। यज्ञोपवीती, "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽशे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति" इति श्रुत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः॥ ३॥

अथेदानीं प्राणायामं वक्तुमुपक्रमते—

तत ओंपूर्व्वा भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपः सत्यमिति

सप्त व्याहृतयः सप्रणवा गायत्र्यापोज्योतीरसोऽमृत-मिति शिरः ॥ ४ ॥

तत इति विशिष्टमानन्तर्य्यं द्योतयति। वारिणा आत्मानं रक्षित्वा सोदकविन्दुभिः कुशैः शिरसो मार्ज्जनं कृत्वा प्राणायामं कुर्य्यात्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

"रक्षयेद्वारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः।
शिरसो मार्ज्जनं कुर्य्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः" ॥

इति। एतदनन्तरं हि तत्र प्राणायामोऽभिहितः। अथवा। अत्रादितः मार्ज्जनानभिधानात् प्राणायामात् परतस्तदभिधानाच्च छन्दोगपरिशिष्टे चैतद्विपर्य्ययेणाभिधानात् उभयत्रैकरूपस्यैव मार्ज्जनस्योपदेशाच्च छन्दोगपरिशिष्टानुसारेण प्राणायामात् पुरतो-वा मार्ज्जनं, एतद्ग्रन्थानुसारेण परतो वेति युक्तमुत्पश्यामः। द्वयोरेव स्वशास्त्रत्वात्। शिष्टाचारस्य चोभयथोपलम्भात्। केचित् किल शिष्टाः प्राणायामात् पुरत एव, केचिच्च प्राणायामात् परत-एव मार्ज्जनं कुर्व्वतो दृश्यन्ते। अतएव माधवाचार्य्यप्रभृतिभिः प्राणायामात् परस्तादेव, सुबोधिनीकारादिभिश्च पुरस्तादेव तन्मार्ज्जनं लिखितम्। पुरस्तादुपरिष्टाच्चोभयत्र तु केनापि न लिखितम्।

सूत्रमिदानीं व्याख्यायते। प्रत्येकमोंपूर्व्वाः सप्त व्याहृतयः। सप्रणवा गायत्री। व्याहृतीनामादितः प्रणवोपदेशात् गायत्र्या-अप्यादितः प्रणवो बोद्धव्यः। अथैवं सप्रणवा इत्येतदवाच्यं ॐपूर्व्वा

इति वर्त्तते एव। उच्यते। सत्यमोंपूर्व्वा इति वर्त्तते। सप्रणवा इत्यनुक्तौ परतोऽप्योंपूर्व्वा इत्येव वर्त्तिष्यते। तथा च शिरसोऽन्ते प्रणवो न प्राप्नोति। अतस्तदुक्तम्। शिर इत्यत्र लिङ्गविपरिणामेन सप्रणवमित्यनुषञ्जनीयम्। शिरश्च सप्रणवमादावन्ते चेत्यर्थः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

"भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
महर्ज्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा॥
आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरितिशिरः।
प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः"॥

इति। अथैवं सप्रणवं शिर इत्येवोच्यतां किमिति सप्रणवा गायत्रीत्युच्यते। नैष दोषः। यतस्तथासति ॐपूर्व्वाः सप्तव्याहृतयः इति सामानाधिकरण्येन निर्द्देशादन्ते च सप्रणवं शिर इत्युपादानात् नास्त्येव गायत्र्याः सप्रणवत्वमित्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात्। सा माभूदिति सप्रणवा गायत्रीत्युक्तमित्यदोषः॥ ४॥

सोऽयं मन्त्रगणः,—

दशप्रणवसंयुक्तस्त्रिरभ्यस्तः पूरककुम्भकरेचकाख्यः प्राणायामः॥ ५॥

ऋजुरक्षरार्थः। शिरसोऽन्तेऽपि प्रणवप्रज्ञापनार्थं दशप्रणवसंयुक्त इत्याह। पूरकादिस्वरूपमुक्तं स्मृत्यन्तरे—

"नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातुः पूरक उच्यते।
कुम्भको निश्चलश्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः"॥

इति।

"पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित्।
वहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः"॥

इति च। तदत्र त्रिरभ्यस्तस्य मन्त्रगणस्य प्राणायामत्वमुक्तम्। तस्य कथं पूरककुम्भकरेचकाख्यता? प्राणः खल्ववस्थाविशेषात्तत्तदाख्योभवति। उच्यते। सत्यं प्राणस्यैवावस्थाविशेषात् पूरककुम्भकरेचकाख्यता मुख्या। तद्योगात्तु मन्त्रगणोऽपि पूरककुम्भकरेचकाख्यः कथ्यते। दण्डयोगात् दण्डः पुरुष इतिवत्। तस्मात् पूरककुम्भकरेचकयोगात् त्रिरभ्यस्तो मन्त्रगणोऽपि भवति पूरककुम्भकरेचकाख्यः। एवञ्च पूरकेण मन्त्रगणस्यैकोऽभ्यासः कुम्भकेनैकः रेचकेनैक इति सिध्यति। मनुरपि—

"सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते"।

इत्यायतप्राणस्त्रिः पठेदित्याह। अत्र पाठस्य प्राणायामत्वं पूर्व्वोक्तदिशाऽवसेयम्। अत्र चाभ्यस्तोमन्त्रगणस्तदभ्यासो वा प्राणायाम इत्युभयथाऽपि फलतो न विरोधः। यथा न्यायनये अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावयोर्विवक्षातन्त्रत्वादर्थाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानोवाऽर्थः सिद्धान्त इत्यविरोधोपपादनं, तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम्। तदनेन सूत्रेण प्राणायामपदार्थः परिभाषितो नात्र प्राणायामस्य कर्त्तव्यतोच्यते। तथाविधवचनव्यक्तेरभावात्। उत्तरसूत्रे तदुपदेशाच्च। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

"एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह।
त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते"॥

इति। प्राणायामः स उच्यते इत्यनेन नायं प्राणायामस्य कर्त्तव्यताविधिः किन्तु कोऽसौ प्राणायाम इत्यपेक्षायां स एव परिभाष्यते इत्युक्तम्। मनुनाऽप्येवमेवोक्तम्। याज्ञवल्क्यः,—

"स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्ज्जनं प्राणसंयमः।
सूर्य्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः॥
गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
दशप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः"॥

इति पूर्व्ववचनाभिहितं प्राणसंयममुत्तरवचनेन परिभाषितवान्। योगियाज्ञवल्क्यः—

"भूर्भुवः स्वर्महर्जनः तपः सत्यं तथैवच।
प्रत्योङ्कारसमायुक्तास्तथा तत्सवितुः परम्॥
ॐ आपोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत्।
त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु शब्दितः"॥

इति। प्राणायामः प्रकीर्त्तित इति पाठान्तरम्। सोऽयं प्राणायामः परिभाषितः। विनियोगस्त्वस्य उत्तरसूत्रे वच्यते। केचित्तु अर्थवादानां विधिशेषतयैव प्रामाण्यात् तदर्थं कर्त्तव्यपदमत्राध्याहार्य्यम्। तथाच प्राणायामः कर्त्तव्य इत्येकवचनसंयोगात् एकः प्राणायाम आवश्यकः। उत्तरसूत्रोपात्ता संख्या तु फलातिशयार्था, इत्याहुः। तदसङ्गतम्। स्वर्गादिबोधकार्थवादवाक्यस्येव उत्तरसूत्रोपात्तविधिशेषतयैवास्य प्रामाण्यसम्भवे कर्त्तव्यपदा-

ध्याहारे प्रमाणाभावात्। तथात्वेऽपि अत्रैककवचनसंयोगेऽपि, उत्तरसूत्रे संख्याविशेषोपादानात् अष्टका रात्रिदेवता इतिवत् एकत्वसंख्याया अविवक्षितत्वोपपत्तेश्च। वाक्यभेदश्चैवमापद्येत। कथम्? प्राणायामः कर्त्तव्यः स चैवंरूप इत्यर्थभेदात्। सर्व्वैरेव मुनिभिः संज्ञापरतया निर्द्देशेन च विधिपरत्वं वचनस्य नैवोपपद्यते। अधिकमुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः॥ ५॥

एवं त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोड़श वाऽऽचामेत्॥६॥

एवमा प्राणायामः परामृश्यते। प्राणायामो व्याख्यातः। त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा। एवं त्रिः कृत्वेति पाठान्तरम्। तत्रापि तथैवार्थः। सप्त वा षोड़श वा प्राणायामान् कृत्वा आचमनं कुर्य्यात्।

तदत्र त्रीन् कृत्वेत्यत्र वाशब्दानुपादानात् सप्त वा षोड़श वेत्युत्तरत्र प्रत्येकं वाशब्दोपादानाच्च त्रयः प्राणायामा अवश्यं कर्त्तव्याः, उत्तरपक्षयोस्तु विकल्प इति प्रतीयते। तथाच,

"एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः"।

इति मनुवचनव्याख्याने प्राणायामा इति बहुवचननिर्द्देशात् त्रयोऽवश्यं कर्त्तव्या इत्युक्तमिति कुल्लूकभट्टः। तथा मदनपारिजाते मनुरेवाह—

"प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः।
प्राणायामत्रयं कार्य्यं सन्ध्यासु च तिसृष्वपि"॥

इति। त्रयोऽपीत्यपिकारेण जघन्योऽयं पक्षः नातोन्यूनः पक्षोऽस्तीत्युक्तम्। अत्रिः—

"कर्म्मणा मनसा वाचा यदह्ना कुरुते त्वघम्।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु शुध्यति"॥

इति। वशिष्ठः—

"कर्म्मणा मनसा वाचा यदह्ना कृतमेनसः।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति॥
कर्म्मणा मनसा वाचा यद्रात्र्या कृतमेनसः।
उत्तिष्ठन् पूर्व्वसन्ध्यायां प्राणायामैर्व्यपोहति"॥

इति। कौर्म्मे—

"प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः"॥

इति। व्यासः—

"आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिःस्त्रिः समभ्यसेत्।
ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात्"॥

इति। यत्तु—

"त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते"।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने त्रिर्जपमात्राभिधानात् अत्र त्रिस्त्रिरिति वीप्सा सन्ध्यात्रयापेक्षया इति तत्त्वकृद्भिर्व्याख्यातं, तदुक्तवचनजातानवलोकनेन। पूर्व्वलिखिततद्धृतकूर्म्मपुराणवचनविरोधश्च तस्यावर्ज्जनीयः स्यात्। किञ्च छन्दोगपरिशिष्टवचने, न प्राणायामो विधीयते। किन्तु परिभाष्यते। अत्र तु स विधीयते

इति कस्य केनाभिसम्बन्धः। प्राणायामत्रयस्य कर्त्तव्यताबोधकानि सन्त्यन्यान्यपि बहूनि वचनानि। ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितानि।

बृहस्पतिः—

"बध्वाऽऽसनं नियम्यासून् स्मृत्वा ऋष्यादिकं तथा।
संनिमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समाचरेत्"॥

इति। व्यासः—

"अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः।
कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वामं प्राणस्य संग्रहे॥
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी, सामगायनः।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु, ग्राह्यः सर्व्वैरथर्व्वभिः"॥

इति। योगियाज्ञवल्क्यः—

"प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन्।
अन्तरं क्षियते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्"॥

इति। आचमने तु मन्त्रविशेषो नोपदिष्टः। शिष्टास्तु—

"सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्य्येत्यपः पिबेत्।
आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्"॥

इति भरद्वाजवचनात् तत्तन्मन्त्रैराचमनं कुर्व्वन्ति। शौनकस्याप्येताडृग्वचनम्। किन्तु तत्र, तत इत्यत्र एतैरिति विशेषः॥ ६॥

ततो मार्ज्जनम्॥ ७॥

कुर्य्यादिति सूत्रशेषः॥ ७॥

मार्ज्जनमन्त्रानाह—

प्रणवेन महाव्याहृतिभिस्तिसृभिर्गायत्र्याऽऽपोहिष्ठाभिस्तिसृभिः ॥ ८ ॥

सप्तानां महाव्याहृतीनां पूर्व्वमुक्तत्वात् परतमानां चतुर्णां व्यवच्छेदार्थं तिसृभिरिति महाव्याहृतिविशेषणम्। तिस्रो हि व्याहृतयो भूराद्या एव प्रसिद्धाः। तथाचोक्तम्—

"भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः"।

इति। आपोहिष्ठाभिरापोहिष्ठादिभिः। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"शिरसो मार्ज्जनं कुर्य्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः।
प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च सावित्री च तृतीयिका।
अब्दैवत्यं तृचश्चैव चतुर्थमिति मार्ज्जनम्"॥

इति। हारीतस्त्वाह। "मार्जनार्च्चनवलिकर्म्मभोजनानि दैवतीर्थेन कुर्य्यात्" इति। मार्जनन्त्वस्माकं प्रणवेनैकं, तिसृभिर्महाव्याहृतिभिरेकं, गायत्र्यैकं, आपोहिष्ठादित्यृचेन चैकमिति बोद्धव्यम्। कुतः? भेदेन निर्देशात्तथाऽवगतेः। छन्दोगपरिशिष्टे सावित्र्यास्तृतीयत्वस्याब्दैवत्यत्यृचस्य चतुर्थत्वस्याभिधानाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। अतएव—

"ऋगन्ते मार्जनं कुर्य्यात् पादान्ते वा समाहितः।
आपोहिष्ठा-तृचा कार्य्यं मार्ज्जनन्तु कुशोदकैः॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन् मूर्द्ध्नि पदे पदे।
तृचस्यान्तेऽथवा कार्य्यमृषीणां मतमीदृशम्" ॥

इति। तृचस्यान्ते इत्यस्मच्छाखिविषयम् ॥ ८ ॥

अथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिकामवधायायतासुरनायतासुर्वा जपेदृतञ्च सत्यञ्चेति ॥ ९ ॥

अथानन्तरमुदकं दक्षहस्ते कृत्वा। दक्षहस्ते इति कुतो वर्ण्यते ?

"यत्रोपदिश्यते कर्म्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः" ॥

इति कर्म्मप्रदीपदर्शनात्। तत्र तस्मिन्नुदके नासिकामवधायासज्य आयतासुर्नियमितप्राणः अनायतासुरनियमितप्राणो वा एकवारं वारत्रयं वा ऋतञ्च सत्यञ्चेति तृचमघमर्षणसूक्तापरपर्य्यायं जपेत्। तृचमिति कुतो व्याख्यायते ? "तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे" इति सूत्रकारवचनात्। अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्—

"करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च।
जपेदनायतासुर्व्वा त्रिः सकृद्वाऽघमर्षणम्" ॥

इति। कृतार्थस्योदकस्य भूमौ परित्यागोऽर्थप्राप्त इति कृत्वा न सूत्रितः। स्मरन्ति च—

"जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत्।
ऋतञ्चेति पठित्वा तु तज्जलन्तु क्षितौ क्षिपेत्" ॥

इति ॥ ९ ॥

त्रीनुदकाञ्जलीनादित्यं प्रति क्षिपेत् सावित्र्या ॥१०॥

त्रीनुदकाञ्जलीनादित्याभिमुखो भूत्वा सावित्र्या क्षिपेत् । उदकपूरितोऽञ्जलिरुदकाञ्जलिः । यद्यपि तौ युतावञ्जलिः पुमान् इत्यभिधानकाण्डे पाठात् विन्यासविशेषविशिष्टौ हस्तावेवाञ्जलिः तस्य च क्षेपो न सम्भवति । तथापि "सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इति न्यायेनाञ्जलिस्थोदकस्यैव क्षेपः। विशेषणीभूतस्योदकस्य क्षेपेण तद्विशिष्टस्याञ्जलेर्वा क्षेप उपचर्य्यते । शिखी विनष्ट इत्यादिवत् । अञ्जलेरुदकमिति वा वर्णनीयम् । अस्मिन् पक्षे व्यत्ययेन च्छान्दसं पुंस्त्वमास्थेयम् । अयञ्चोदकाञ्जलिक्षेप उत्थाय प्रणवव्याहृतियुक्तया गायत्र्या करणीयः । प्रणवव्याहृतिसाहित्येनैव गायत्र्याः सर्व्वत्र प्रयोगदर्शनात् । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसः" ।

इति । त्रिकेण, 'सावित्री च तृतीयिका' इत्युक्तेः प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपेण । अञ्जलिमित्येकवचनं जात्यभिप्रायम् । सूत्रे अञ्जलित्रयक्षेपस्योक्तत्वात् । भवतु वा विकल्पः अञ्जलित्रयं वा एकं वा अञ्जलिं क्षिपेत् इति । तथा गायत्र्या वा त्रिकेण वा, इति । तत्त्वकारस्त्वाह—

"कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्द्ध्वः सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
मध्याह्ने तु सकृदेवं क्षेपणीयं द्विजातिभिः" ॥

इति व्यासवचनाद्यवस्थितोऽयं विकल्पः सन्ध्ययोरञ्जलित्रयं क्षेपणीयं मध्याह्ने त्वेकोऽञ्जलिः इति। तच्चिन्त्यम्। सन्ध्यात्रयप्रक्रमे छन्दोगपरिशिष्टे तदभिधानात्—

"सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः।
मध्ये त्वह्न उपस्थस्य विभ्राड़ादीच्छया जपेत्"॥

इति परतः सूर्य्योपस्थाने मध्याह्ने विशेषाभिधानेनात्र तदनभिधानेन चैतस्य सन्ध्यात्रयसाधारण्यावगतेः। व्यासवचनोक्ता व्यवस्था त्वन्येषां भविष्यति॥ १०॥

तत उपस्थानमुदुत्यं चित्रमिति॥ ११॥

तदनन्तरं उदुत्यं जातवेदसमिति चित्रं देवानामिति चैताभ्यामृग्भ्यामुपस्थानमाराधनं कुर्य्यात्। सूर्य्यस्येति शेषः। तत्र विशेषमाह च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"तदसंसक्तपार्ष्णिर्वा एकपादर्द्धपादपि।
कुर्य्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्द्ध्वबाहुरथापि वा।
यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते"॥

इति। तदत्र कृताञ्जलिरूर्द्ध्वबाहुर्व्वेति तुल्यवद्विकल्पाभिधानात्—

"सायं प्रातरुपस्थानं कुर्य्यात् प्राञ्जलिरानतः।
ऊर्द्ध्वबाहुस्तु मध्याह्ने तथा सूर्य्यस्य दर्शनात्"॥

इति हारीतवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम्। वस्तुतस्तु तथा

करणेऽपि गोभिलीयानां स्वशास्त्रोक्तविकल्पस्यानुपालनात् नास्ति काचिद् वस्तुक्षतिरित्यवधेयम्॥ ११॥

ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोंपूर्व्वां गायत्रीम्॥ १२॥

ध्यानयुक्तमिति क्रियाविशेषणम्। ध्यानयुक्तं यथा भवति, तथा ॐपूर्व्वां गायत्रीमावर्त्तयेत् जपेत्। गायत्रीं ध्यात्वा जपेदित्यर्थः। ध्यानञ्च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्। यथा महाप्रयोगसारादौ।

"कुमारीमृग्वेदयुतां ब्रह्मरूपां विचिन्तयेत्।
हंसस्थितां कुशहस्तां सूर्य्यमण्डलसंस्थिताम्॥
मध्याह्ने विष्णुरूपाञ्च तार्क्ष्यस्थां पीतवाससीम्।
युवतीञ्च यजुर्व्वेदां सूर्य्यमण्डलसंस्थिताम्॥
सायाह्ने शिवरूपाञ्च वृद्धां वृषभवाहिनीम्।
सूर्य्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम्"॥

इति। एतद्वैकल्पिकं ध्यानान्तरं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम्। यद्यपि ॐपूर्व्वां गायत्रीमावर्त्तयेदित्युक्तं, तथापि व्याहृतिपूर्व्वामित्यपि बोद्धव्यम्। कुतः? तत्साहित्येनैवास्याः प्रयोगदर्शनात्। स्मरन्ति च।

"प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं च जपेत्ततः।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत्"॥

इति। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्वां मध्यमामपि शक्तितः।
आसीतोडूद्गमाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन्"॥

इति। पूर्व्वत्रिकं—

"प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च गायत्री च तृतीयिका"।

इति पूर्व्वमुक्तं प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपम्। अथैवं ॐपूर्व्वामिति न वक्तव्यं, प्रणवव्याहृतिगायत्रीणां युगनद्धवाहित्वेन प्रयोगादेव तत्प्राप्तेः। अथोच्यते कारणं वक्तव्यम्। उच्यते। केचित् किल गायत्र्याः पूर्व्वतः परतश्च प्रणवं प्रयुञ्जते। यथाह योगियाज्ञवल्क्यः—

"ॐकारं पूर्व्वमुच्चार्य्य भूर्भुवःस्वस्ततः परम्।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जप एवमुदाहृतः"॥

तदस्माकं न भवतीति प्रज्ञापनार्थमोंपूर्व्वामित्युक्तम्। कथं नाम? ॐकारपूर्व्वामेव न पुनरोङ्कारान्तामपीति। अतएव पूर्व्वत्रिकमित्युक्तं कात्यायनेन। यत्तु अन्ते प्रणवप्रयोगेऽपि प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यात् पूर्व्वत्रिकमित्येतदविरुद्धमिति तत्त्वज्ञैरुक्तम्। तदसङ्गतम्। प्रणवत्वेन द्वयोरैक्येऽपि व्यक्तीनां चतुष्टापत्तेर्विरोधपरिहारस्यासम्भवात्। पूर्व्वमन्ते प्रणवस्यानभिधानेन पूर्व्वत्रिकमित्यनुपपत्तेश्च। यदपि हलायुधेनोक्तम्—

"ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति"॥

इति मनुवचनादादावन्ते च प्रणवप्रयोगः इति। तदपि न युक्तम्—

"अध्येष्यमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत्"॥

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तस्य वेदाध्ययनविषयत्वादेतद्विषयत्वानुपपत्तेः। अन्यथा मन्त्रान्तराणामप्यन्ते प्रणवकरणापत्तेः। स्नानसूत्रपरिशिष्टे तु कल्पान्तरमुक्तम्। यथा—

"व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवं गायत्रीं च प्रति प्रति।
षट्प्रणवसंयुक्तं गायत्रीजपलक्षणम्"॥

इति। तत्रापि अन्ते प्रणवो नोक्तः। तस्मात् स्वशास्त्रविरोधात् कौथुमादिभिरन्ते प्रणवो न कर्त्तव्यः। तथा हि कुर्व्वन् प्रमाणं सन्तमृषिमप्रमाणं कुर्य्यात्। तच्चानिष्टम्। तथाच गृह्यासंग्रहः—

"यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत्।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति"॥

इति। जपे विधिनिषेधौ स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यौ। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः॥ १२॥

आवर्त्तयेदित्युक्तम्। कतिकृत्व आवर्त्तयेत्? तदुच्यते—

अष्टकृत्व एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः पञ्चदशकृत्वः शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्चेति॥ १३॥

ऋजुरक्षरार्थः। चशब्दो विकल्पार्थः। कथं ज्ञायते? एकार्थत्वात्। "एकार्थास्तु विकल्पेरन्" इति हि तन्त्रस्थितिः। अत्र चोत्तरोत्तरकल्पेषु फलभूमा बोद्धव्यः। अन्यथा सम्भवति लघूपाये गुरूपायत्वेनाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येतोत्तरकल्पानाम्। तथाच फलवादं वक्ष्यति।

स्नानसूत्रपरिशिष्टे दशकृत्वोऽपि गायत्रीजप उक्तः। यथा—

"सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्।
गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते"॥

तत् तु पापापनोदनार्थं भविष्यति। न स पापेन लिप्यते,—इत्युपसंहारात्। तत्र दशावरामित्युक्तत्वादत्र चाष्टकृत्वो जपोपदेशात्। तत्रैव—

"दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम्"॥

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तथाऽवगतेश्च। अपिच तत्र षट्-प्रणवयुक्तगायत्रीजपस्योक्तत्वात् तद्विषयिण्येव तदुक्तदशसंख्येति न किञ्चिदनुचितम्॥ १३॥

पूर्व्वोक्तकल्पानां फलवादमाह—

अष्टकृतः प्रयुज्य पृथिवीमभिजयत्येकादशकृत्वोऽन्तरीक्षं द्वादशकृत्वोदिवं पञ्चदशकृत्वः सर्व्वादिशोजयति शतकृत्वः सर्व्वान् सहस्रकृत्वो यत्किञ्चित् सर्व्वमिति॥ १४॥

प्रयुज्य इत्युत्तरत्र सर्व्वत्रानुषञ्जनीयम्। पृथिवीमभिजयतीति पृथिवीस्थेषु भोग्यवस्तुष्वस्य कामचारो भवतीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। पृथिवीद्युलोकयोरन्तराले अन्तरीक्षलोकः। काम्यन्ते इति कामाः। सर्व्वान् कामान् पूर्व्वोक्तानाप्नोतीत्यर्थः। पूर्व्वोक्तानिति कथं ज्ञायते? "सर्व्वत्वमाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तात्। अथवा पूर्व्वोक्तव्यतिरिक्तमपि यत् किञ्चित् कमनीयमस्ति,

तत् सर्व्वमाप्नोति । "सर्व्वत्वमाधिकारिकम्" इति न्याया-दत्रापि पूर्व्वोक्तमेव सर्व्वमिति मा प्रज्ञाङ्क्षीदिति यत् किञ्चि-दित्युक्तम् ॥ १४ ॥

अथ य इमां सन्ध्यां नोपास्ते नाचष्टे न स जयति ॥ १५ ॥

अथेत्यधिकारानन्तर्य्यमाह । यः खल्वधिकारी इमां सन्ध्यां नोपास्ते पूर्व्वोक्तेन विधिना, न स जयति । नाचष्टे इत्यनेनैतदाह । यदु-पासनाऽशक्तौ सन्ध्योपासनविधेरध्ययनमपि कुर्व्वीत । तावताऽपि न प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः । कुतः ?

"यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम्" ।

इत्यादिदर्शनात् । क्वचित्, नाचष्टे इति प्रतीकं नास्ति । एतदुप-संहारात् गायत्रीजपान्ता सन्ध्येति प्रतीयते । षड्‌विंशब्राह्मणे सन्ध्योपासनमेवमाम्नायते ।

"ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद्‌ब्राह्मणः सायमासीनः सन्ध्या-मुपास्ते कस्मात् प्रातस्तिष्ठन्, का वा सन्ध्या कश्च सन्ध्यायाः कालः किञ्च सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं, देवाश्च वा असुराश्चास्पर्द्धन्त तेऽसुरा-आदित्यमभिद्रवंस्त आदित्यो बिभेत्तस्य हृदयं कूर्म्मरूपेणातिष्ठत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्य प्रजापतिरेतद्भेषजमपश्यद्दतच्च सत्यञ्च ब्रह्म चोङ्कारश्च त्रिपदाञ्च गायत्रीं ब्रह्मणोमुखमपश्यत्तस्माद्‌ब्राह्म-णोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनात् सोऽस्याः कालः सा सन्ध्या तत्सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं, यत् साय-मासीनः सन्ध्यामुपास्ते तया वीरस्थानं जयत्यथ यदपः प्रयुङ्क्ते

ताविप्रुषो वज्रीभवन्ति ताविप्रुषो वज्रीभूत्वाऽसुरानपाघ्नन्ति ततो-देवा अभवन् परासुरा भवन्त्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति य-एवं वेद, यत् सायञ्च प्रातश्च सन्ध्यामुपास्ते तया वीरस्थानꣳ स्थानञ्च सन्ततमविच्छिन्नं भवति य एवं वेद" ।

ये तूपासते श्रोत्रिया भवन्तीति ॥ १५ ॥

ये पुनरुपासते सन्ध्यां ते श्रोत्रिया भवन्तीति फलवादः । अत्र यच्छब्दोपादानात् तच्छब्द उपात्तप्राय इति स प्रतीयते । तथाच योगियाज्ञवल्क्यः—

"तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।
उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः" ।

इति ॥ १५ ॥

उपनीताश्छेदनभेदनभोजनमैथुनस्वप्नस्वाध्यायाना-चरन्ति ये सन्ध्याकाले, ते श्वशूकरशृगालगर्दभ-सर्पयोनिष्वभिसम्पद्यमानास्तमोऽभिसम्पद्यन्ते ॥१६॥

उपनीतानामेव सन्ध्योपासनेऽधिकारादुपनीता इत्याह । ये किलोपनीताः सन्ध्याकाले छेदनादीन्याचरन्ति न सन्ध्यामुपासते, ते श्वादियोनिषु जायमानास्तावद्भवन्ति ततोऽपि तमोऽभि-सम्पद्यन्ते। स्वप्नो निद्रा। स्वाध्यायो वेदाध्ययनम्। अतिरोहितार्थ-मन्यत् । सन्ध्याकाले सन्ध्योपासनं विहाय लौकिकं वैदिकं वा ऽन्यत् किमपि कर्म्म न करणीयम् । तदानीं कृतं वेदाध्ययन-मप्यनर्थाय भवति कैव कथाऽन्येषां कर्म्मणामित्यभिप्रायः ॥ १६॥

यस्मात् सन्ध्योपासने महानभ्युदयः विपर्य्यये कालातिपाते च महाननर्थः—

तस्मात् सायं प्रातः सन्ध्यामुपासीत ॥ १७ ॥

ऋज्वरक्षरार्थः। अत्र सायं प्रातरित्युपादानात् षड्विंशब्राह्मणेऽपि तथैव पठितत्वात् सायंप्रातर्होमवत् सन्ध्योपासनमपि कौथुमादीनां सायमुपक्रममेव प्रतीयते ॥ १७ ॥

अथेदानीं सन्ध्योपासनानन्तरं कश्चिज्जपोऽभिधीयते—

उदुत्यं चित्रमुद्वयं तमसस्परि भासं प्रागन्यदनुवर्त्तते उन्नयं गायत्र्यनुगानं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् जपेत् ॥१८

उदुत्यमित्यादयस्त्रयो मन्त्रप्रतीकाः। तत्रोदुत्यं चित्रमित्येतौ मन्त्रौ छन्दस्यार्च्चिके पठितौ सूर्य्योपस्थाने विनियुक्तावेव। उद्वयमित्ययं मन्त्रः छान्दोग्योपनिषदि पठ्यते। भासादयः सामविशेषाः। तत्र भासस्य बहुत्र गीयमानत्वेऽपि छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातायां प्रत्नस्य वृष्णो अरुषस्य नूमह इत्यस्यामृचि गीयमानं यद्भासं नाम सामारण्यके पठ्यते तदेवाद्रियन्ते वृद्धाः। प्रागन्यदनुवर्त्तते इत्यनेन तत्संबन्धात्ताच्छब्द्यमिति न्यायात् तद्वाक्यसंबन्धात् उदुत्यं जातवेदसमित्यस्यामृचि आरण्यके गीयमानं आद्यमहोरात्रव्रतं नाम साम लक्ष्यते। उन्नयं नाम साम, उत्। नयामि। आदित्यम्। इत्यादिके स्तोभे आरण्यक एव गीयते। गायत्र्यामृचि यत् साम गीयते, तद्गायत्र्यनुगानम्। एतत् सर्व्वं प्रातः पूर्व्वाभिमुखस्तिष्ठन् दण्डवदूर्द्ध्वः सन् जपेत् ॥ १८ ॥

एषो उषा अपूर्व्व्या आवुन्दं वृहवा ददे ऋजु-नीतिनो वरुणः प्रत्यु अदर्श्यायत्युद्वेदभिश्रुता इव-मिति वर्गमस्तं गते शतशो धारा अवकीर्य्य गायत्र्यनु विसृज्य प्राङ्मुख उपविश्य जपेत् ॥ १६ ॥

गायत्रीजपादनन्तरं गायत्रीं विसृज्य प्राङ्मुख उपविश्य जपेत्। गायत्र्यनुविसृज्य इति छान्दसः प्रयोगः। सुपां सुलुगित्यादिना द्वितीयैकवचनस्य स्थाने सुर्व्वा। तथाच अनु जपानन्तरं गायत्रीं विसृज्येत्यर्थः। गायत्र्यनुविसृज्य इति केचित् न पठन्ति। पठन्ति च प्राङ्मुख इत्यत्र प्रत्यङ्मुख इति। कदा जपेत्? अस्तं गते। सूर्य्ये इति शेषः। सूर्य्यास्तगमनपर्य्यन्तकालस्य सन्ध्यो-पासनेनावरुद्धत्वात् तदानीं जपासम्भवादित्यभिप्रायः। किं कृत्वा जपेत्? शतशो धारा अवकीर्य्य। शतशब्दोबहुत्ववचनः। कस्मात्? नैघण्टुके काण्डे बहुनामसु पाठात्। बह्वीरुदकधारा-अवकीर्य्य विक्षिप्य। किं जपेत्?

एषो उषा अपूर्व्व्या इत्यादिवर्गं जपेत्। तत्र, एषो उषा अपूर्व्व्या इत्यादिका ऋक् छन्दस्यार्च्चिके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयार्द्धे चतुर्थदशतेः चतुर्थी। आवुन्दं वृत्रहा ददे इत्यादिका तस्यैव तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धस्य तृतीयदशतेः तृतीया ऋक्। ऋजु नीतिनोवरुण इत्यादिका ऋक् तस्यामेव दशतौ पञ्चमी। प्रत्यु अदर्श्यायति इत्यादिका च तस्यैवार्च्चिकस्य चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे द्वितीयदशतौ प्रथमा ऋक्। उत्तरार्च्चिकस्य प्रथम-

प्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे चतुर्द्दशसूक्तस्य प्रगाथात्मकस्य प्रथमा च। उद्वेदभिश्रुता ह्वमित्यादिका तु तस्यैवार्च्चिकस्य द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धस्य चतुर्थदशती प्रथमा ऋक्। उत्तरार्च्चिकस्य षष्ठ-प्रपाठकस्य तृतीयार्द्धगतद्वितीयसूक्तस्य प्रथमा च। वर्गमिति करणात् सर्व्वत्रैव दशतिसमाप्तिपर्य्यन्तं यथायथं सूक्तसमाप्ति-पर्य्यन्तं वा जपः करणीय इति प्रतिभाति।

एषो उषा अपूर्व्व्या इति प्रतीकं केचिन्न पठन्ति। तत्-स्थाने च केचिदत्र षोड़शाब्दमिति केचिच्च अन्तषोड़शाब्दमिति पठन्ति। उभयथा पाठेऽपि तत् पृथगेव सूत्रम्। तत्र तावदत्र षोड़शाब्दमिति पाठे अष्टवर्षोपनीतस्य ब्रह्मचारिणः षोड़श-वर्षपर्य्यन्तमयं जप इत्यर्थः। पाठान्तरेऽपि व्यत्यासेन प्रयोगात् षोड़शवर्षस्यान्तपर्य्यन्तमिति तथैवार्थः। तच्च सूत्रं पूर्व्वेण प्रात-र्जपेन परेण च सायं जपेन संबध्यते। मध्यपठितस्य विशेषा-भावात्। साहचर्य्यात् मध्यन्दिनजपेऽपि तथा॥ १९॥

मध्यन्दिने विभ्राड़्बृहदासीनो जपेदासीनोजपेदिति॥२०

विभ्राड़् बृहदिति मन्त्रः छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते। द्विर्वचनमिति करणच्च सन्ध्यासूत्रसमाप्तिं द्योतयति। केचिदेतत् सूत्रमन्यथा पठन्ति। मध्यन्दिने विभ्राड़् बृहद्वयमहाꣳ असीति वयमहाꣳ असीति इति। तत्पाठे तु प्राङ्मुख उपविश्य जपेदिति पूर्व्वसूत्रा-दनुवर्त्तनीयम्। वयमहाꣳ असीत्ययमपि मन्त्रः छन्दस्यार्च्चिके उत्तरार्च्चिके च पठ्यते।

स खल्वयं जपः सन्ध्योपासनात् परं करणीयः न सूर्य्योपस्थानकाले। प्रमाणाभावात्। सूर्य्योपस्थानमतिक्रम्य सन्ध्योपासनञ्चोपसंहृत्याभिधानात्। अस्तं गते सूर्य्ये सायं जपविधानात्। सायंप्रातःसन्ध्योपासनमभिधाय तद्वैपरीत्येन प्रातःसायंजपस्याभिधानाच्च। तथा कात्यायनः—

"उच्चित्रमृग्द्वयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम्।
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः॥
मध्ये त्वह्न उपस्थाने विभ्राड़ादीच्छया जपेत्"॥

इति प्रातःसायमुपस्थानमुच्चित्रमृग्द्वयेन मध्याह्ने तु उपस्थाने विभ्राड़ादीनामिच्छया जपमाह। तदत्र मध्यन्दिने विभ्राड़् बृहदित्यस्य जपोऽपि सन्ध्योपासनात् परमेव न सूर्य्योपस्थानकाले। प्रातःसायंजपेन साहचर्य्यात्तथाऽवगतेः। कात्यायनेन उपस्थाने विभ्राड़ादीनां जपाभिधानात् अत्र तु विभ्राड़्बृहन्मन्त्रस्यैव जपोक्तेश्च तस्माद्वैलक्षण्यमस्यावगम्यते॥

विप्रेण चन्द्रकान्तेन तत्त्वसिद्धान्तवेदिना।
छन्दोगसन्ध्यासूत्रस्य भाष्यं काश्यां विनिर्मितम्॥
यः सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिर्मामत्र विनियुक्तवान्।
प्रीयतां कर्म्मणैतेन स एव परमेश्वरः॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीगर्भसम्भूतश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यकृतं छन्दोगसन्ध्यासूत्रभाष्यं समाप्तम्।

छन्दोगस्नानसूत्रम् ।

प्रथमा खण्डिका ।

विश्वेश्वरं नमस्कृत्य पितरौ च गुरूंस्तथा ।
छन्दोगस्नानसूत्रस्य भाष्यं वक्ष्ये समासतः ॥

अथ स्नानविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथेत्ययं निपात आर्षग्रन्थस्यादितः प्रयुज्यते ग्रन्थोपक्रमावद्योतकः । श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनो भवति । सन्ध्याग्रन्थानन्तर्य्यं वाऽभिधत्ते । तदनन्तरमेतस्याभिधानात् । स्नानं नाम सर्व्वाङ्गीणो जलसंयोगविशेषः । तस्य विधिं विधानमितिकर्त्तव्यतामिति यावत् । व्याख्यास्यामः विशेषेण विस्पष्टं वा सम्यक् कथयिष्यामः ॥ १ ॥

नदीदेवखातगर्त्तप्रस्रवणादीन् गत्वा ॥ २ ॥

स्नानार्थं नद्यादीनां मध्ये कञ्चित् जलाशयं गत्वा । नदीगर्त्तलक्षणमाह च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः" ॥

इति । देवखातमकृत्रिमखातजलाशयः । प्रस्रवणं निर्झरः ।

आदिशब्दः विलकृत्रिमजलाशयादिसंग्रहार्थः। नद्यादीन् जलाशयानिति जलाशयापेक्षया पुंसा निर्देशः। नदीं देवखातं गर्त्तप्रस्रवणादिकं स्नानार्थं गत्वा,—इति क्वचित् पाठः ॥ २ ॥

शुचौ देशे मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुपकल्प्य ॥ ३ ॥

जलाशयस्य तीरे शुचौ देशे मृदादिकमुपकल्प्य स्थापयित्वा। अक्षता यवाः। कुतः ?

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते"।

इति वचनात्। प्रसिद्धमन्यत्। तत्तीरं जलेन प्रक्षाल्य तद्देशे मृत्तिकां कुशं गोमयं तिलानक्षतांश्चोपकल्पयेत्,—इति केचित् पठन्ति ॥३॥

पारक्यनिपाने पञ्च पिण्डानुद्धृत्य ॥ ४ ॥

निपीयतेऽस्मादिति निपानं जलाधारः। परकीयजलाशये यदि स्नायात्, तदा तस्मात् निपानात् पञ्च मृत्पिण्डानुद्धृत्य वहिः क्षिप्त्वा स्नातव्यम्। पिण्डोद्धरणस्यार्थवत्त्वार्थं तस्य वहिर्निःक्षेपोऽवगम्यते ॥ ४ ॥

नमस्कृत्य तीर्थं पावकानः सरस्वतीति ॥ ५ ॥

पावकानः सरस्वतीत्यनेन मन्त्रेण तीर्थं नमस्कृत्य वक्ष्यमाणं कुर्य्यात् ॥ ५ ॥

पादावारभ्य मृद्भिर्गात्राणि प्रक्षाल्योपविशेत् ॥ ६ ॥

मृदा प्रक्षालनायोगात् मृद्युक्ताभिरद्भिः पादावारभ्य शिरोऽन्तान्यङ्गानि प्रक्षाल्य उपविशेत्। मृद्भिरिति बहुवचनात् मृदां भागेन

बहुत्वसम्पादनं कार्य्यमिति प्रतीयते। मृदां त्रिधा करणं त्रिधा-कृतानां तासां पृथग्विनियोगश्च स्मृत्यन्तरेऽभिहितः। तद्यथा।

"मृत्तिकां तु त्रिधा कृत्वा भागेनैकेन लेपयेत्।
दक्षिणेनैव हस्तेन अष्टावेताननुक्रमात्॥
ललाटमंसौ हृत्पृष्ठमुदरं च सकुक्षिकम्।
ततो वामकरेणैव नाभिवस्त्युरुजङ्घकम्॥
दक्षिणादिक्रमेणैव चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः।
मृदा तृतीयभागेन करौ च त्रिः समार्जयेत्"॥

इति। अन्यत्रापि।

"गत्वोदकान्तं विधिवत् स्थापयेत्तत् पृथक् क्षितौ।
त्रिधा कृत्वा मृदं तान्तु गोमयं तद्विचक्षणः॥
अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनन्तु तैः।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्य्यात् क्षालने मृदसङ्करम्"॥

इति। वस्तुतस्त्वन्येषामेवैष विधिर्नास्माकम्। कथं ज्ञायते? एकत्र ललाटादिक्रमेणान्यत्राधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षाल-नोक्तेः। अस्मत्सूत्रकारेण च पादावारभ्याङ्गानां प्रक्षालनोप-देशात्। तस्मात् मृदः भागत्रयं कृत्वा एकेन भागेनेदानीं पादा-वारभ्याङ्गानि प्रक्षालनीयानि। अपरभागद्वयविनियोगः परतो-वक्ष्यते। अधममध्यमोत्तमाङ्गविनियोगार्थमेकैकं मृद्भागं पुनस्त्रिधा विभज्यते चेत्, नास्ति वस्तुक्षतिः। तदिदानीमङ्गानां प्रक्षालनं न स्नानार्थं किन्तु स्नानयोग्यतासम्पत्त्यर्थम्। कुतः? इदानीं देवताऽभिसन्धेरनभिधानात् परतश्च तदभिधानात्तथाऽवगतेः। अग्रे

स्नानयोग्यतासम्पत्त्यर्थानां शिखाबन्धनादीनामुपदेशाच्च। स्नानन्तु द्वितीयखण्डिकायां वक्ष्यते ॥ ६ ॥

कथमुपविशेत्? तदुच्यते।

बद्धशिखो यज्ञोपवीती प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशहस्तः शुचिः समाहितः ॥ ७ ॥

शुचिरस्पृश्यस्पर्शनादिरहितः। समाहितोऽविक्षिप्तचित्तः। अतिरोहितार्थमन्यत्। केचित्, बद्धशिखो नित्यं यज्ञोपवीत्याचम्य प्राङ्मुख इत्याद्यन्यथा सूत्रमिदं पठन्ति। तत्पाठे तु नित्यमिति पूर्व्वेण बद्धशिखोत्यनेन परेण च यज्ञोपवीतीत्यनेन संबध्यते। कुतः? मध्यपठितस्य विशेषाभावात्। तेन सर्व्वस्यामवस्थायामेतयोरावश्यकत्वं कुशहस्तत्वस्य तु नैवमित्यवगम्यते। आचम्येति वचनादिदानीमप्याचमनं कर्त्तव्यमिति च। परन्त्वनुपदमेवाचमनस्य वक्ष्यमाणत्वादिदानीमन्यदाचमनं न सुश्लिष्टमिति बहुषु पुस्तकेषु दृष्टः पूर्व्वएवपाठो मम समीचीनः प्रतिभाति। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ७ ॥

अथ सप्त व्याहृतीः सावित्रीं च जप्त्वा ॥ ८ ॥

अथ यथोक्तोपवेशनानन्तरम्। सप्त व्याहृतीः "भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यमिति सप्त व्याहृतयः"—इति सन्ध्यासूत्राद्युक्ताः। सप्तव्याहृतय इति पाठे च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः। जप्त्वा इत्यत्र जपसंख्यानुपदेशात् सकृदेव जपः। यत्र हि संख्याविशेषोऽभि-

प्रेयते, तत्र स निर्दिश्यते । यथोत्तरसूत्रादौ । सकृज्जप्त्वा,—इत्येव केचित् पठन्ति ॥ ८ ॥

सप्तकृत्वः साविच्याऽनुमन्त्रितं सकृदुदकमाचामेत् ॥९॥

सप्तकृत्वः सावित्रीमुदकोपरि जप्त्वा तदनुमन्त्रितमुदकं सकृदाचामेत्, "चमु भक्षणे"—इति स्मरणात् सम्यग् भक्षयेत् । "हृद्गाभिः पूयते विप्रः"—इति ह्याचमने स्मरन्ति । अथ सकृदित्येतदवाच्यं, संख्याविशेषस्यानुपदेशादेव सकृदाचमनं भविष्यति । उच्यते । "त्रिराचामेत्"—इति गृह्यसूत्रे,—

"त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतानुपस्पृशेत्" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचने, अन्यत्र च, सर्व्वत्रैवाचमने वारत्रयमब्भक्षणविधानात् सकृदित्यनुक्तौ वारत्रयमब्भक्षणमपि कश्चिदाशङ्कीत । सा माभूदिति सकृदित्युक्तम् । उत्तरसूत्रे यथाविधि इति करणादत्र परिमार्ज्जनादिकं नास्तीति प्रतीयते । त्रिराचामेदित्युपक्रम्य परिमार्ज्जनादिविधानात् सकृदाचमने न खल्वेतत् प्राप्नोति । सोऽयं सकृच्छब्दोऽमुमप्यर्थं सूचयति ॥ ९ ॥

तत आचम्यापो यथाविध्याचम्यापो यथाविधि ॥१०॥

ततः गायत्र्यनुमन्त्रितोदकपानानन्तरं यथाविधि गृह्योक्तप्रकारेणाप आचम्य । द्विर्वचनमादरार्थं स्नानयोग्यतासम्पादककर्म्मसमाप्त्यर्थञ्च । केचित् द्विर्वचनं न पठन्ति ॥ १० ॥

इति स्नानसूत्रभाष्ये प्रथमा खण्डिका ।

द्वितीया खण्डिका।

अथ देवताऽभिसन्धिं कृत्वा ॥ १ ॥

अथ स्नानयोग्यतासम्पत्त्यनन्तरं, यस्या देवतायाः प्रीतये स्नानं कर्त्तव्यं तस्या देवताया अभिसन्धानं कृत्वा। अमुकदेवताप्रीतये स्नानं करिष्ये इति यथावत् सङ्कल्पेत्यर्थः। देवता चात्र परमेश्वर-एवेति शिष्टाः। अन्यासामपि देवतानां तदात्मकत्वादित्यभि-प्रायः। एष उ ह्येव सर्व्वे देवा इति श्रुतेः। देवानादेशे विष्णुरिति च स्मरन्ति। देवताध्यानं कृत्वा इति वाऽर्थः ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षाघृतवत्यश्वक्रान्ताभिर्ऋग्भिर्मृत्तिकामा-दाय ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षा इति घृतवतीति ऋचोः प्रतीकौ। अश्वक्रान्ताशब्देन तच्छब्दयोगात् अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते इत्यादितैत्तिरीयशाखापरि-पठिता ऋगुच्यते। भवति हि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्द्यम्। यथा दण्डयोगात् दण्डः पुरुष इति। अर्शआदित्वादच्प्रत्ययाश्रयणाद्वा तदर्थलाभः। अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षडृचेन संमृज्य ॥ ३ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षडृचं सूक्तं उत्तरार्चिके पठ्यते। तत्र इदं विष्णुर्विचक्रमे इति प्रथमा। त्रीणि पदा विचक्रमे इति

द्वितीया। विष्णोः कर्म्माणि पश्यत इति तृतीया। तद्विष्णोः परमं पदमिति चतुर्थी। तद्विप्रासो विपन्यव इति पञ्चमी। अतो देवा अवन्तु न इति षष्ठी। आभिः ऋग्भिर्मृत्तिकां संमृज्य सम्यक् शोधयित्वा। मृज शुद्धौ इति स्मरणात्। मृदः शोधनञ्च जलसंयोगेन। अपां सर्व्वशोधकत्वात्॥ ३॥

उद्वयं तमसस्परि उदुत्तममिति चोर्द्ध्वौ पाणी कृत्वाऽऽदित्यमवेक्षेत॥ ४॥

ततो हस्तावूर्द्ध्वौ कृत्वा उद्वयमिति उदुत्तममिति चैताभ्यामृग्भ्या-मादित्यं पश्येत्॥ ४॥

उद्धृतासि वराहेणाश्मोसीति च प्रतिलोमान्यङ्गा-न्यभिमृशेरन्॥ ५॥

उद्धृतासीति अश्मोसीति चाभ्यामृग्भ्यां प्रतिलोमानि पूर्व्वं पादा-वारभ्येत्यभिधानात्तद्विपरीतक्रमेण शिरःप्रभृतीन्यङ्गानि अभिमृशे-रन् सर्व्वतोभावेन स्पृशेरन् पूर्व्वोक्तया संमृष्टया मृदा। तां मृदमङ्गेषु लिम्पेयुरित्यर्थः। उद्धृतासीति मन्त्रः तैत्तिरीयारण्यके, अश्मोसीति च मन्त्रब्राह्मणे पठ्यते॥ ५॥

द्विरेतयैवावृता कृत्वा॥ ६॥

एतयाऽनन्तरोक्तया आवृता इतिकर्त्तव्यतया। एवकारकरणात् मृत्तिकादानादिसमस्तैवावृत् द्विः कर्त्तव्येति दर्शयति। द्विवारद्वयं कृत्वा अङ्गेषु मृत्तिकालेपनमित्यर्थः। प्रथमेन सहैव द्वित्वम्॥ ६॥

गावश्चिद्घासमन्यव इत्येतेन गोमयं गात्रेषु मृत्तिकावत् ॥ ७ ॥

गावश्चिदित्येतेन मन्त्रेण गोमयं गात्रेषु लेपयेत्। मृत्तिकावदित्यनेन अत्रापि प्रतिलोमत्वमङ्गानाम्। द्विश्च लेपो गोमयस्य ॥७॥

ऋतञ्च सत्यञ्चेति त्रिः शुष्काघमर्षणं जपेत् ॥८॥

ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यघमर्षणसूक्तं स्थले वारत्रयं जपेत्। स्थले यदघमर्षणसूक्तं जप्यते, तत् शुष्काघमर्षणमित्युच्यते।

"अपि चाप्सु निमज्जित्वा त्रिः पठेदघमर्षणम्"।

इत्येवमादौ हि जले तज्जपः प्रसिद्धः। अत्र तु स्थले जपार्थं शुष्काघमर्षणमित्युक्तम्। एतावत् पर्य्यन्तं स्थले कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

ततो देवताऽभिसन्धिं कृत्वा ॥ ९ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत्। तदिदं गोभिलीयानां स्नानद्वयम्। यदितः पूर्व्वं स्थले कर्त्तव्यमुक्तं तत् शुष्कस्नानमिति मृत्तिकास्नानमिति चाख्यायते। यदितः प्रभृति वक्ष्यमाणं तज्जलस्नानमिति वारुणस्नानमिति चोच्यते। तत्र पूर्व्वत्र स्नानशब्दो गौणः वारुणस्नानाधिकारसम्पत्त्यर्थः, परत्र मुख्य इत्यनुसन्धेयम्। अतएव स्नानस्य द्वित्वात् सङ्कल्पद्वयमविरुद्धम्। अथवा पूर्व्वमुक्तमिदानीं वक्ष्यमाणञ्चोभयं मिलित्वैकमेव स्नानम्। तस्यैव किञ्चित् स्थले किञ्चिच्च जले कर्त्तव्यम्। स्नानस्यैकत्वे चैकस्मिन् स्नाने सङ्कल्पद्वयायोगादत्र देवताभिसन्धिं कृत्वेत्यस्य जलाभिमानिनीं देवतां ध्यात्वेत्यर्थो वर्णनीयः ॥ ९ ॥

नाभिमात्रजले स्थित्वा ॥ १० ॥

नाभिपरिमितजले दण्डवदूर्द्ध: स्थित्वेत्यर्थ: ॥ १० ॥

शन्नोदेव्यापोहिष्ठीयाभि: पावमानीभिस्तरत्सम-न्दीभिरेतोन्विन्द्रं तमुष्टवाम नकि इन्द्र इत्याभि-र्ऋग्भि: पवित्रवतीभिर्मार्ज्जयित्वा ॥ ११ ॥

अत्र प्रतीकादिना मन्त्राणां निर्देश: । तत्र तावत् शन्नोदेवीर-भिष्टये इत्यादिर्मन्त्र: छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते । आपोहिष्ठेति तृचात्मकं सूक्तमुत्तरार्च्चिके । तत्र आपोहिष्ठा मयो भुव इति प्रथमा । यो व: शिवतमोरस इति द्वितीया । तस्मा अरं गमाम व इति तृतीया ।

पावमानीभि: पावमानपर्व्वपठिताभि: । यद्यपि कपिञ्जल-न्यायेन बहुवचनस्य त्रित्वे पर्य्यवसानं, यद्यपि च छन्दस्यार्च्चिके पावमानपर्व्वपरिपठितास्तिस्र ऋच: ग्रहीतुं योग्या:, तथापि उत्तरार्च्चिकस्य प्रथमे खण्डे यदिदं पावमानं तृचं सूक्तत्रयं पठ्यते, तदेवाद्रियन्ते शिष्टा: । तत्र उपास्मै गायता नर इति प्रथमा । अभि ते मधुना पय इति द्वितीया । स न: पवस्व शं गवे इति तृतीया । दवि द्युतत्या रुचा इति चतुर्थी । हिन्वानो हेतुभिर्हित इति पञ्चमी । ऋधक् सोम स्वस्तये इति षष्ठी । पवमानस्य ते कवे इति सप्तमी । अच्छा कोशं मधुश्चुतं इत्यष्टमी । अच्छा समुद्रमिन्दव इति नवमी ।

तरत्समन्दीभिः तच्छब्दयुक्ताभिर्ऋग्भिः । तत्संबन्धात्ताच्छब्द्यम् । ताश्च चतस्रः ऋचः उत्तरार्च्चिके समाम्नायन्ते । तत्र, तरत्समन्दी धावति इति प्रथमा । उस्रा वेद वसूनां इति द्वितीया । ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योः इति तृतीया । आययोस्त्रिꣳशतं तना इति चतुर्थी ।

एतोन्विन्द्रमित्यादि तृचात्मकं सूक्तमुत्तरार्च्चिके पठ्यते । एतोन्विन्द्रमित्यनेन तस्य परिग्रहः । कथं ज्ञायते ? तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे इति सूत्रकारवचनात् । तत्र एतोन्विन्द्रꣳस्तवाम इति इति प्रथमा । इन्द्र शुद्धो न आगहि— इति द्वितीया । इन्द्र शुद्धो हि नोरयिं इति तृतीया ।

तमुष्टवाम यङ्गिर इत्युत्तर्च्चिके तृचसूक्तस्य तृतीयाया ऋचः प्रतीकम् । अतस्तन्मात्रस्यैवात्र ग्रहणम् । न कि इन्द्र त्वदुत्तरं इत्येषा छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते ।

पवित्रवतीभिः पवित्रशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः । पवित्रन्ते इत्यादि तृचं सूक्तमुत्तरार्च्चिके पठ्यते । बहुवचनस्यार्थवत्त्वार्थं तस्यैव ऋक्त्रयस्य ग्रहणम् । यद्यपि तत्र द्वे ऋचौ पवित्रशब्दयुक्ते, तथापि स्रष्टीरुपदधातीति भूम्ना व्यपदेशस्य सिद्धान्तितत्वात् तिस्र एव ऋचः पवित्रवत्य उच्यन्ते । तत्र पवित्रन्ते विततं ब्रह्मणस्पते इति प्रथमा । तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे इति द्वितीया । अरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय इति तृतीया । पवित्रवतीभिरित्यत्र चकारो लुप्तवत् द्रष्टव्यः । ऋज्वन्यत् । एतदनन्तरं, ॐ भूः पुनातु । ॐ भुवः पुनातु । ॐ स्वः पुनातु । ॐ भूर्भुवः स्वः पुनातु । इति समाचारात् मार्ज्जयन्ति ॥ ११ ॥

त्रिः प्राणायामं कृत्वा त्रिः प्लुत्य ॥ १२ ॥

गृह्यसूत्राद्युक्तरीत्या वारत्रयं प्राणायामं कृत्वा वारत्रयं निमज्य ॥१२॥

सहस्रशीर्षा इति तृचेनाघमर्षणं जपेत् ॥ १३ ॥

तृचेणेति च्छान्दसोऽयं प्रयोगः। धान्येन धनवामितिषद्‌भेदे तृतीया। सहस्रशीर्षा इति ऋक्‌त्रयाभिन्नमघमर्षणं जपेत्। ऋतञ्चेत्याद्यघमर्षणसूक्तजपो माभूदिति सहस्रशीर्षा इति तृचेणेत्याह। तत्र सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रथमा। त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुष इति द्वितीया। पुरुषएवेदं सर्व्वमिति तृतीया। नेदं त्र्यृचं सूक्तं, येनादिग्रहणेन ऋक्‌त्रयग्रहणं स्यात्। किन्तु छन्दस्यार्च्चिके पठितानां सहस्रशीर्षा इत्यादीनां तिसृणामृचां ग्रहणार्थं सहस्रशीर्षा इति तृचेणेत्युक्तम्। जपश्चासां जलनिमग्ननासिकेन वायुं निरुध्य कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिकाः। युक्तस्तु जलनिमग्नेन कर्त्तुम् ॥ १३ ॥

ततस्त्रिराप्लुत्य ॥ १४ ॥

ऋज्वर्थम् ॥ १४ ॥

पुनः शन्नोदेव्यादिभिर्मार्ज्जनञ्च मार्ज्जनञ्च ॥ १५ ॥

शन्नोदेव्यादिभिः पूर्व्वोक्ताभिर्ऋग्भिः पुनर्मार्ज्जनञ्च कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः। द्विर्व्वचनं स्नानविधिसमाप्त्यर्थम्। सोऽयं मध्याह्नस्नानविधिः। कथं ज्ञायते? सन्ध्याग्न्यानन्तरमेतस्याभिधानात् परतो ब्रह्मयज्ञोपदेशाच्च तथाऽवगतेः। अतएव,

"यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः" ।

इत्यनेन प्रातःस्नानेऽहःस्नानधर्म्मातिदेशः कात्यायनस्योपपद्यते । किन्त्वग्निमतामयं विस्तृतः स्नानविधिः प्रातःस्नाने न भवति । तथात्वे होमकालस्यात्ययापत्तेः । तदपि स एवाह ।

"अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः ।
प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः" ॥

इति ॥ १५ ॥

इति स्नानसूत्रभाष्ये द्वितीया खण्डिका ।

तृतीया खण्डिका ।

उक्तः स्नानविधिरथेदानीं स्नानाङ्गं तर्पणं वक्तव्यम् । अस्ति तावत् प्रधानं तर्पणं, पितृयज्ञस्तु तर्पणम्,—इत्यादिशास्त्रैरुक्तम् । अस्ति च स्नानाङ्गमपि तर्पणम् । कथं ज्ञायते ?

"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्" ॥

इति स्मरणात् । अग्रे चायमर्थः प्रवेदयिष्यते । अतस्तद्विवक्षया तावदुपक्रमते ।

अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत ॥ १ ॥

अथ स्नानानन्तरं सन्ध्यामुपासीत । सन्ध्यासूत्रे सायंप्रातःसन्ध्योपासनं नित्यमित्युक्तम् । सायंप्रातःसन्ध्योपासनवत् मध्याह्नसन्ध्योपासनमपि नित्यमित्यर्थः । तथाच कात्यायनः ।

"एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम् ।
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते" ॥

इति । नित्यवदित्यनेन सायंप्रातःसन्ध्योपासनयोः कृत्स्नविध्यतिदेशः ॥ १ ॥

तत्र मध्याह्नसन्ध्योपासने सूर्य्योपस्थाने विशेषमाह ।

उदुत्यं चित्रमायं गौरपत्ये तरणिरुद्यामेष्याभि-र्ऋग्भिः सवितुरुपस्थानम् ॥ २ ॥

उदुत्यमित्यादयः ऋचां प्रतीकाः। यद्यपि नित्यवत् सन्ध्या-मुपासीतेत्यतिदेशादेवोदुत्यं चित्रमिति ऋग्द्वयं प्राप्नोति इति तत्प्रतीककीर्त्तनमनर्थकम्। तथापि तदवचने आयं गौरित्यादि-कात् वैकृतात् विशेषोपदेशात् शरमयबर्हिषा कुशमयबर्हिर्वत् प्राकृतस्य ऋग्द्वयस्य निवृत्तिः स्यादिति तत्प्रतीकपरिकीर्त्तन-मित्यवगन्तव्यम्।

तत्र तावत् उदुत्यं चित्रमिति मन्त्रौ सायंप्रातःसन्ध्योपा-सनयोः सूर्य्योपस्थाने विनियुक्तावेव। आयं गौरित्युत्तरार्च्चिके तृचस्य सूक्तस्य प्रथमा। तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे इति सूत्रकारवचनात् आयं गौरित्यनेन तदादिकस्य तृचसूक्तस्यैव ग्रहणम्। तत्र, आयं गौः पृश्निरक्रमीदिति प्रथमा। अन्तश्चरति रोचना इति द्वितीया। त्रिंशद्धाम विराजति इति तृतीया।

अपत्ये तायवो यथा इतीयमृक् च्छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते। तरणिर्विश्वदर्शत इत्यादिकाऽपि तत्रैव पठ्यते। परिगृहीता चेयं शिष्टैः। उत्तरार्च्चिकेऽपि तरणिरित् सिषासति इति प्रगाथात्मके सूक्ते प्रथमा पठ्यते। न त्वियमत्र शिष्टैः परिगृह्यते। उद्यामेषि रजः पृथु इतीयमपि छन्दस्यार्च्चिक एव समाम्नायते।

साम्प्रदायिकास्तु अपत्ये तायवो यथा इत्यादि ऋग्द्वयं, तरणिर्विश्वदर्शत इत्यादि ऋक्त्रयं, उद्यामेषि रजः पृथु इत्यादि

ऋक्त्रयञ्चात्र परिगृह्णन्ति। उदुत्यं चित्रमित्यादिऋग्द्वय-पाठानन्तरं विभ्राड्बृहत् पिबतु सोम्यं मधु इत्यादिकामृचं पठित्वा चित्रं देवानामुदगादनीकं इतीमामपि ऋचं पुनः पठित्वा आयं गौरित्याद्याऋचः पठन्ति च। तेषामयमाशयः।

"उच्चित्रमृग्द्वयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम्।
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः॥
मध्ये त्वह्न उपस्थाने विभ्राड़ादीच्छया जपेत्"।

इति कात्यायनेन मध्याह्नसन्ध्योपासने उदुत्यं चित्रमिति ऋग्द्वयेन सवितुरुपस्थानानन्तरं विभ्राड़ादीनां दशतिसमाप्तिपर्य्यन्तं तदर्व्वाग् वा इच्छया जपोऽभिहितः। तदनुरुन्धानैः साम्प्रदायिकैः दशतिसमाप्तिपर्य्यन्तं सर्व्वासामृचां संग्रहार्थं अपत्ये इत्यादौ यथायथमृक्द्वयमृग्त्रयञ्च परिगृह्यते। छन्दस्यार्च्चिके ह्यारण्यकाण्डे पञ्चमदशतौ ताः पर्व्वा ऋचः समाम्नायन्ते। तत्र विभ्राड्बृहदित्येषा द्वितीया ऋक्। चित्रं देवानामिति तृतीया। आयं गौरिति चतुर्थी। अन्तश्चरतीति पञ्चमी। त्रिंशद्धामेति षष्ठी। अपत्ये इति सप्तमी। अदृश्रन्नस्य केतव इत्यष्टमी। तरणिर्विश्वदर्शत इति नवमी। प्रत्यङ् देवानां विश इति दशमी। येना पावक चक्षसा इत्येकादशी। उद्यामेषीति द्वादशी। अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः इति त्रयोदशी। सप्त त्वा हरितो रथे इति चतुर्दशी। ततो दशतिसमाप्तिः।

इदन्त्विह वक्तव्यम्। नित्यवत् सन्ध्यामुपासीतेत्युपक्रम्याभि-ऋग्भिः सवितुरुपस्थानमित्यभिधानात् फलसंयोगाद्यनभिधाना-

चासामृचां सवितुरुपस्थाने नित्यवत् संयोगोवगम्यते। कात्यायनेन त्विच्छया जपेदित्यभिधानात् विभ्राड़ादीनामनित्यसंयोगः। तत्कथमुभयोरेकार्थत्वं सम्भवति। नित्यानित्यसंयोगविरोधापत्तेः। एवमत्र विभ्राड़ादीनामनुपदेशात् अन्यत्र चोपदेशात् व्यक्तमनयोर्भिन्नार्थत्वम्।

कथं वा आयं गौरित्यादौ अनुल्लिखितप्रतीकानां द्वित्राणामृचामुपसंग्रहः शक्यते कर्त्तुम्। आभिरितीदमः सन्निहितवचनत्वात्। आदिग्रहणस्य च तन्मन्त्रमात्रग्रहणज्ञापनार्थत्वात्। तृचसूक्तानामेव परमादिग्रहणेन ग्रहणमुक्तम्। तथात्वे चाभिरृग्भिरिति वचनमत्यन्तमेव कदर्थितं स्यात्। न चैतदुचितम्। स्नानसूत्रपरिशिष्टपरिसमाप्तौ अथ मन्त्रा इत्युपक्रम्य एकैकमन्त्रप्रतीकानामेवोल्लेखः कृतः। छन्दोगाह्निकेऽपि आयं गौरित्यादिपरिकीर्त्तितप्रतीका एव ऋचोलिखिता न त्वन्याः। तस्मात् भिन्नाविमौ कल्पौ न त्वनयोरेकत्वम्। उदुत्यं चित्रमित्याभ्यामुपस्थाय इच्छया विभ्राड़ादीनां जप इति मतं कात्यायनस्य। अत्रभवतः सूत्रकारस्य तु मतं परिकीर्त्तितप्रतीकाभिरृग्भिः सवितुरुपस्थानमिति कस्य केनाभिसम्बन्धः। गोभिलीयानामुभयोरेव स्वशास्त्रोक्तत्वाद्विकल्पएवानायत्या प्रतिपत्तव्यो भवति॥२॥

नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्यन्ते॥ ३॥

ऋग्भिरुपस्थानस्यान्ते नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्यन्तेन सवितुरुपस्थानमित्यनुवर्त्तते। तत्त्वकारादिभिरप्येवमेव वर्णितम्।

नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्येवमन्तेन चेति सूत्रपाठे व्यक्तएवायमर्थः। एवमन्तेनेति चकाररहितपाठेऽपि सवितुरुपस्थानमित्यनुवर्त्तत एव। केचित्तु नमो ब्रह्मणे इत्यादिसूत्रस्य वक्ष्यमाणेन सूत्रेण सम्बन्धं कुर्व्वन्तस्तर्पणएवास्य विनियोगं मन्यन्ते। न त्वेतेन तर्पयन्ति। किन्तु तर्पणात् पूर्व्वं कृताञ्जलयो भूत्वा मन्त्रमिमं पठन्ति। मन्त्रश्चायं वंशब्राह्मणप्रारम्भ एव पठ्यते ॥ ३ ॥

अथेदानीं तर्पणमभिधीयते।

अग्निस्तृप्यत्विति च तृप्यतां वा ॥ ४ ॥

इतिशब्दोगणस्य सूचकः। इत्यादिबहुवचनान्ताः गणस्य संसूचकाभवन्तीत्युक्तेः। चशब्दश्चानुक्तसमुच्चयार्थः। अतएवाग्रिमसूत्रे, एतानिति बहुवचनोपादानं सङ्गच्छते। अन्यथा अग्निमात्रस्यात्र तर्पणीयत्वे बहुवचनोपादानमसङ्गतं स्यात्। तत्र साम्प्रदायिकाः अग्न्यादिगणमित्थमाचक्षते। अग्निः। वषट्कारः। महाव्याहृतयः। गायत्री। ब्रह्मा। विष्णुः। वेदाः। देवाः। छन्दांसि। यज्ञाः। अध्ययनम्। द्यावापृथिव्यौ। अन्तरिक्षम्। अहोरात्राणि। मासाः। ऋतवः। संवत्सरः। वरुणः। समुद्राः। नद्यः। गिरयः। क्षेत्राणि। वनानि। ओषधयः। वनस्पतयः। पशवः। नागाः। उरगाः। सुपर्णाः। वयांसि। गावः। वसवः। रुद्राः। आदित्याः। मरुतः। सिद्धाः। साध्याः। गन्धर्व्वाः। पिशाचाः। यक्षाः। रक्षांसि। भूतानि। नक्षत्राणि। अश्विनौ। अप्सरसः। चतुर्विधभूतग्रामः। मरीचिः। अत्रिः। अङ्गिराः। पुलस्तिः। पुलहः।

क्रतुः। प्रचेताः। वशिष्ठः। भृगुः। नारदः। पुलस्तिरित्यत्र पुलस्त्य इति केचित् पठन्ति। सोऽयं सम्प्रदायागतोऽग्न्यादिगणः। अत्रान्ते यथायथं तृप्यतु इति, तृप्येतां इति, तृप्यन्तु इति वा प्रयोक्तव्यम्। सर्व्वत्रादौ प्रणवः प्रयोक्तव्यः। लिखिष्यमाणस्नान-सूत्रपरिशिष्टवचनात्। तृप्यतामिति पक्षेऽपि तथैव यथायथं परिणामः करणीयः। तृप्यतां वेति केचिन्न पठन्ति। स्नानसूत्र-परिशिष्टे तु तदप्युक्तम्। यथा।

"तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना च प्रणवादिना"।

इति। अग्न्यादितर्पणानन्तरं, एवमादयः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्याशंसावाक्यं कृताञ्जलयः पठन्ति ॥४॥

सर्व्वत्र सव्येनैतां स्तर्पयेत् ॥ ५ ॥

सर्व्वत्र तर्पणे। अपवादस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् सर्व्वत्र देवतर्पणे इत्यर्थः। सव्येनेति उपवीती भूत्वा दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा देवतीर्थेनैतान् देवान् तर्पयेदित्यर्थः। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा।
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि"॥

इति। देवतीर्थस्य देवकर्म्मार्थत्वन्तु प्रसिद्धमेव। गणस्य बुद्धौ सन्निहितत्वादेतानिति बहुवचननिर्देशः। अग्निमात्रतर्पणस्य पूर्व्व-मुक्तत्वे त्वेतदसङ्गतं स्यादित्युक्तमादावेव। केचित्तु पूर्व्वेण सूत्रेणा-स्यैकसूत्रतां कृत्वा किञ्चिच्चान्यथाकृत्य, अग्निस्तृप्यत्विति च देवांस्तर्पयेयुरिति पठन्ति ॥ ५ ॥

अथापसव्येन ॥ ६ ॥

अथानन्तरमपसव्येनेति प्राचीनावीती भूत्वा पातितवामजानुः पितृतीर्थेन तर्पयेदित्यनुवर्त्तते। अपसव्यशब्दः पितृतीर्थमप्यभिधत्ते। तथाच गृह्यान्तरम्। "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अवसलवि अपसव्यं वा तेन पितृभ्यो ददाति" इति ॥ ६ ॥

राणायनिशटीति ॥ ७ ॥

राणायनिश्च शटिश्च राणायनिशटी। इतिशब्दोगणलक्षणार्थः प्रत्येकं संबध्यते। सन्धिश्छान्दसः। राणायनिगणं शटिगणञ्चापसव्येन तर्पयेदित्यर्थः। तत्र राणायनिगणे त्रयोदश सामगाचार्य्या भवन्ति। शटिगणे च दश प्रवचनकर्त्तारः। राणायनिगणस्तावत्। राणायनिः। सात्यमुग्रिः। व्यासः। भागुरिः। और्गुण्डिः। गौग्गुलविः। भानुमानौपमन्यवः। कराटिः। मशकोगार्ग्यः। वार्षगण्यः। कौथुमिः। शालिहोत्रिः। जैमिनिः। एतेषां तर्पणान्ते, त्रयोदशैते सामगाचार्य्याः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्याशंसावाक्यं पठन्ति। द्विगुणभुग्नकुशैः कृष्णतिलैरञ्जलित्रयदानेन चैतांस्तर्पयन्ति। एवमग्रेऽपि। शटिगणः खल्वपि। शटिः। भाल्लविः। काल्लविः। ताण्ड्यः। वृषाणः। शमबाहुः। रुरुकिः। अगस्त्यः। वष्कशिराः। हूहूः। एतेषां तर्पणानन्तरं, दशैते प्रवचनकर्त्तारः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्याशंसावाक्यपाठः शिष्टाचारागतः ॥ ७ ॥

अथ कव्यबालादयोदिव्या यमाश्च ॥ ८ ॥

अथानन्तरं कव्यबालादयो दिव्याः पितरो यमाश्च तर्पणीया-इत्यर्थः । व्यत्ययाद्वा द्वितीयार्थे प्रथमा । कव्यबालादीन् दिव्यान् पितॄन् यमांश्च तर्पयेदिति वर्त्तते । कव्यबालादय इत्यादिशब्दो-नलादिसंग्रहार्थः । यमा इति बहुवचनं गणलक्षणार्थम् । कव्य-बालादयस्तावत् । कव्यबालः । नलः । सोमः । यमः । अर्य्यमा । अग्निष्वात्ताः । सोमपीथाः । वर्हिषदः । यमाः खल्वपि । यमः । धर्म्मराजः । मृत्युः । अन्तकः । वैवस्वतः । कालः । सर्व्वभूतक्षयः । औदुम्बरः । दध्नः । नीलः । परमेष्ठी । वृकोदरः । चित्रः । चित्रगुप्तः ।

अथापसव्येन इत्युपक्रम्यैतदभिधानात् यमतर्पणमपि गोभि-लीयानामपसव्येनैव कर्त्तव्यम् ।

"दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।
देवतीर्थेन देवत्वात् तिलैः प्रेताधिपो यतः" ॥

इति स्कन्दपुराणीयं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् । अन्यथा तेषां स्वशास्त्रोपरोधापत्तेः ॥ ८ ॥

अथात्मीयाꣳस्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतो माता-महाꣳश्च तत्पत्नीश्चेति पितृतर्पणम् ॥ ९ ॥

अथानन्तरमात्मीयांस्तर्पयेत् । आत्मीयानेवाह त्रीनिति । पितृतस्त्रीन् पितृपितामहप्रपितामहान् । मातृतस्त्रीन् मातृ-

पितामहीप्रपितामह्यौः । त्रीन् मातृत इति आत्मीयाभिसम्बन्धात् पुंसा निर्देशः । मातृतस्त्रीनात्मीयानित्यर्थः । “तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः” इति च्छान्दोग्योपनिषत्श्रुतिव्याख्याने “उभयग्रहणमविवक्षितं यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छतीति यद्वत्”—इति शङ्कराचार्य्यचरणोक्तवदत्रापि त्रीन् मातृत इति पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वोपपत्तेश्च । मातामहा-नित्यत्रापि त्रीनित्यनुषज्यते । त्रीन् मातामहान् मातामह-प्रमातामहवृद्धप्रमातामहानित्यर्थः । त्रीनित्यनुषङ्गात् माता-महानिति बहुवचननिर्देशात्

“मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः” ।

इति दर्शनाच्च मातामहपदं तदादित्रिकपरम् । ते खल्वमी त्रयोऽपि मातामहा एव । तत्राद्यो निरुपपदः परौ तु सोपपदा-वित्येतावान् परं विशेषः । तत्पत्नीश्च तेषां मातामहानां पत्नीश्च तर्पयेत् । तत्पत्न्यश्चेति पाठे व्यत्ययेन प्रथमा । तत्पत्नीश्चेत्यर्थः । तर्पयेदित्यनुवर्त्तते । इत्येतत् पितृतर्पणम् । तेनामीषां तर्पणमवश्यं कार्य्यमिति तात्पर्य्यम् । केचित् इतिकारं न पठन्ति । तदत्र पाठक्रमात् प्रथमं पित्रादीनां ततो मात्रादीनां तदनु मातामहा-दीनां ततस्तत्पत्नीनां तर्पणं कर्त्तव्यम् । स्मृत्यन्तरेऽप्येवमेव तर्पण-क्रमोऽमीषामुपदिश्यते ।

“पित्रादित्रयपत्नीनां पृथग्देयं ततो जलम् ।
ततो मातामहानाञ्च क्रम एष हि तर्पणे” ॥

इति ।

"स्वपितृभ्यस्ततो दद्यान्मातृभ्यस्तस्य चाप्यनु।
ततो मातामहानाञ्च पितृव्यानान्ततःपरम्" ॥

इति।

"पितॄणामथ मातॄणां ततो मातामहस्य च" ॥

इति।

"पितृभ्यः प्रथमं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च।
ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च" ॥

इति।

"अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातॄणां यः प्रयच्छति।
तर्पणं पिण्डदानञ्च नरकं स तु गच्छति" ॥

इति चैवमादौ बहुलम्।

रघुनन्दनभट्टाचार्य्यास्तु, अथात्मीयांस्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतस्तत्पत्नीश्चेति सूत्रं पठित्वा, त्रीनिति पुंलिङ्गनिर्देशेन तत्पत्नीश्चेति पृथगुपादानेन च मातृत इत्यस्य मातामहपरत्वं वर्णयाम्बभूवुः। तच्चिन्त्यम्। पुंलिङ्गनिर्देशस्योपपादितत्वात्। तत्पत्नीश्चेति पृथगुपादानस्य मात्रादिसपत्नीपरिग्रहार्थत्वेनोपपत्तेश्च। अस्मदवलोकितेषु सूत्रग्रन्थेषु परिदृष्ट एव तु पाठोऽस्माभिर्लिखितः ॥ ९ ॥

सनकादयश्च निवीतमिति मनुष्यधर्म्माः ॥ १० ॥

निवीतं यथा भवति तथा सनकादयस्तर्पणीयाः। निवीतत्वे हेतुगर्भविशेषणं मनुष्यधर्म्मा इति। छान्दसोऽयं प्रयोगः। यतस्ते मनुष्यधर्म्माणः अतएव तेषां तर्पणं निवीतं यथा भवति तथा

करणीयम्। निवीतं मनुष्याणामिति हि श्रूयते। व्यत्ययेन वा द्वितीयार्थे प्रथमा। सनकादीन् तर्पयेदिति वर्त्तते। इतिशब्द-स्तर्पणपरिसमाप्तिद्योतनार्थः। सनकादयो निवीत्यथ मनुष्यधर्म्मा-इति पाठे, अथानन्तरं निवीती भूत्वा सनकादीन् तर्पयेदित्यर्थः। समानमन्यत्। सनकादयश्च निवीतमिति मनुष्यधर्म्मः इति पाठे निवीतस्य मनुष्यधर्म्मत्वेनोक्त्या सनकादितर्पणं निवीतिना कर्त्तव्य-मित्यर्थादुक्तं भवति। सनकादयः खल्वपि। सनकः। सनन्दनः। सनातनः। कपिलः। आसुरिः। वोढुः। पञ्चशिखः। सनन्दनः इत्यत्र सनन्दः इति केचित् पठन्ति। आचार्य्येण खल्वत्रभवता तर्पणमात्रमुक्तं, तत्र तत्राञ्जलिसंख्या तु नोक्ता। सा च,

"एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्" ॥

इति।

"मातृमुख्याश्च यास्तिस्रस्ताभ्यो दद्यात् त्रिरञ्जलीन्"।

इति चैवमादिस्मृत्यन्तरेभ्योऽवगन्तव्या। एकैकमञ्जलिमिति वचनं गोभिलसुतसंहिताया इति हलायुधः। गोभिलपुत्रस्येति तत्त्व-कारोऽप्याह। दिङ्नियमस्तु "मनुष्याणामेषा दिक् या प्रतीची" इति षड्विंशब्राह्मणात्। "प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुरा अपरेषामुदीचीं मनुष्याः" इति ब्राह्मणान्तराच्च प्रतिपत्तव्यः। तृप्यतु तृप्यतां वेत्यभिधानात् गोत्रनामादीनां प्रथमान्ततयोल्लेखोऽर्थादुक्तः। तथाच स्नानसूत्र-परिशिष्टम्।

"गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति॥
सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि।
पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता॥
शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले च पितॄणां दत्तमक्षयम्"॥

इति। तथा।

"अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च।
तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना च प्रणवादिना"॥

इति। योगियाज्ञवल्क्यस्याप्येतत्। एतच्च पात्रकरणकतर्पणे बोद्धव्यम्। हस्तकरणकतर्पणे त्वञ्जलिनैव तर्पणम्। तथाच तत्रैवोक्तम्।

"श्राद्धे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत्।
तर्पणे तूभयं कुर्य्यादेष एव विधिः स्मृतः"॥

इति। यत्तु पितृतर्पणे तृप्यतामित्यनन्तरं, एतत् सतिलोदकं तस्मै स्वधेति वाक्यरचना तत्त्वकृद्भिः कृता। तत्र प्रमाणं नास्ति। तैः किल असावेतत्ते उदकमिति इति जातूकर्ण्यवाक्यम्,

"नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्व्वशः"।

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनञ्च पश्यद्भिस्तथा लिखितम्। तच्चायुक्तम्। जातूकर्ण्यवाक्ये संबोधनान्तनामोल्लेखाभिधानेन तस्य गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयत्वात्। गोभिलीयानां स्वशास्त्रे तृप्यतु तृप्यतां वेत्येतावन्मात्रविधानेन योगियाज्ञवल्क्योक्तस्वधाकार-

स्यापि तद्विषयत्वानुपपत्तेस्तस्यापि यजुर्व्वेदिविषयत्वात्। अतएव, ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोग-विधिर्ग्राह्यः इत्यभिधाय, ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामिति प्रयोग इति तैरेवोक्तम्। तस्मात् गोभिलीयानां तृप्यतु तृप्यतां वेत्यन्तमेव तर्पणवाक्यं न तत्र सतिलोदकादेरुल्लेखः। अतएव तृप्यतामिति सेक्तव्यमित्युक्तम्। गृह्यपरिशिष्टेऽपि।

"बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म्म प्रकीर्त्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतो भवेत्"।

इति। छन्दोगपरिशिष्टोक्तेऽपि तर्पणे तिलोदकादेरुल्लेखो न कृतः। अन्यथा तदुक्तब्रह्मादितर्पणेऽपि ब्रह्मा तृप्यतामेतदुदकं तस्मै नम इत्यादिवाक्यरचना किमिति तैर्न क्रियते।

तदिदं स्नानाङ्गतर्पणमेवात्रभवता सूत्रकारेणोक्तम्। कथं ज्ञायते? स्नानविधिमभिधायैतस्य तर्पणस्याभिधानेन प्रकरणादस्य स्नानाङ्गताऽवगतेः।

"आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम्।
गायत्रीं च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः॥
आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा।
तर्पणं कुर्व्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्"॥

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टोक्तेश्च। अत्र खल्वाप्लवने तु संप्राप्ते इत्युपक्रमात् स्नानमेव वृथा भवेदिति चोपसंहारात् स्नानाङ्गमेव तर्पणं सूर्य्योपस्थानात् परं गायत्रीजपात् स्वाध्यायजपाच्च पूर्व्वं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। गायत्रीजपात् परतस्तत्करणे तु तस्यायथाकाल-

कृतत्वेनाकृतकल्पत्वात् तदङ्गवैगुण्येन स्नानमेव वृथा भवेदिति निन्दा सुतरामुपपद्यते। प्रधानतर्पणञ्च पितृयज्ञरूपं छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेनोक्तम्। तच्च ब्रह्मयज्ञात् परतः कर्त्तव्यमित्यपि तत्रैव तेनैवोक्तम्। तस्मात् स्नानाङ्गतर्पणं गायत्रीजपात् सामजपरूपात् ब्रह्मयज्ञाच्चार्व्वाक्, प्रधानतर्पणन्तु श्रुतिजपरूपात् ब्रह्मयज्ञात् परतः करणीयमित्यविरोधः। सूत्रकारेण खल्वत्रभवता स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं साम्नां जपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्तः। कात्यायनेन तु प्रधानतर्पणात् पूर्व्वं श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञोऽभिहित इति नास्ति विरोधगन्धोऽपि। तथाच कात्यायनः।

"वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्"।

इति।

"यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स वोच्यते।
स चार्व्वाक् तर्पणात् कार्य्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात्"॥

इति च। स्नानाङ्गं प्रधानञ्चेति तर्पणद्वयं प्रत्यहं कर्त्तव्यतया शास्त्रदेशितमित्यत्र कस्यापि न विप्रतिपत्तिः। तर्पणद्वयं सर्व्वे एव मन्यन्ते। तत्र केचित्तावदेवं मन्यन्ते। प्रधानतर्पणं खल्वेतत् स्नानाङ्गतर्पणेन विक्रियते। एवञ्च ज्योतिष्टोमस्येष्ट्युत्तरकालत्वं तद्विकृतौ सोम इव स्नानाङ्गतर्पणस्य सूर्य्योपस्थानोत्तरकालत्वं तद्विकृतौ प्रधानतर्पणेऽप्यतिदेशात् प्राप्नोति। तथाचैकेनैव तर्पणेन कृतेन तन्त्रेणोभयसिद्धिरित्याचक्षते।

सेयमभित्तौ चित्ररचना। द्वयोरेव सपरिकराभिहितत्वेन

प्रकृतिविकृतिभावस्यैवाभावात् । सपरिकराभिहिता प्रकृतिर्विकृतिरन्या इति हि मीमांसकसिद्धान्तः । स्नानाङ्गं तर्पणं खल्वत्रभवता सूत्रकारेण सपरिकरमभिहितम् । प्रधानतर्पणमपि कात्यायनेन सपरिकरमेवोपदिष्टं कर्म्मप्रदीपे । तत् कस्य केनाभिसंबन्धः । विस्तरेण चैतद्गृह्यसूत्रभाष्ये विचारितमस्माभिरिति नेह प्रस्तूयते ग्रन्थगौरवभयात् ॥ १० ॥

ततः प्रत्युपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीन् जप्त्वा ॥ ११ ॥

ततस्तर्पणादनन्तरं गायत्र्यष्टशतादीन् जप्त्वा सवितुः प्रत्युपस्थानं कुर्य्यात् । अष्टाधिकं शतमष्टशतम् । आदिना सन्ध्यासूत्रोक्तानि पक्षान्तराणि गृह्यन्ते । प्रातिलोम्येन चात्र संख्या निर्दिश्यते । सन्ध्यासूत्रे तावदष्टैकादशद्वादशपञ्चदशशतसहस्रसंख्यानां क्रमेणोपदेशः । अत्र वैपरीत्येन शतसंख्यामुपदिश्यादिना ततः प्राक्तनानि संख्यान्तराण्युररीकृतानि । शतस्याष्टाधिकत्वमात्रमत्र विशेषः । अथवा, अष्टशतादीनित्यत्राष्टपदेन सन्ध्यासूत्रोक्ताया आदिमाया अष्टसंख्यायाः, शतशब्देन तदुक्ताया उपान्तिमायाः शतसंख्यायाः, आदिपदेन च तदन्तरालपठितानां संख्यान्तराणामुपसंग्रहः ।

तत्त्वकारप्रभृतिभिरेवमेव सूत्रमिदं पठितं प्रत्युपस्थानपरतया व्याख्यातञ्च । अन्ये पुनरन्यथैतत् सूत्रं पठन्ति । तत्रोपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीन् कृत्वेति केचित् । तत्र तस्मिन्नवसरे तर्पणावसाने इत्येतत् । गायत्र्यष्टशतादीन् कृत्वा जप्त्वा उपस्थानं सवितुरिति तस्यार्थः । अत्र फलतो न कश्चिद्विरोधः ।

ततो गायत्र्यष्टशतमादौ कृत्वा इत्यपरे। ततस्तर्पणानन्तरं आदौ वक्ष्यमाणब्रह्मयज्ञात् पूर्व्वं गायत्र्यष्टशतं कृत्वा इति तत्रार्थः ॥ ११ ॥

स्नानाङ्गतर्पणं सवितुः प्रत्युपस्थानञ्चाभिधायाथेदानीं सामजपरूपोब्रह्मयज्ञोऽभिधीयते।

भासं दशस्तोभमुन्नयं गायत्रीसामौशनं शुद्धाशुद्धीये राजनरौहिणके बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्महानाम्न्यो महादिवाकीर्त्त्यं ज्येष्ठसामानि देवव्रतानि पुरुषव्रतानुगानं तत्रश्यावीयमादित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानम् ॥ १२ ॥

जपेदिति विपरिणामेनानुषञ्जनीयम्। च-शब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः। भासादयः सामविशेषाः। तत्र यद्यपि भासादीनि कानिचित् सामान्यनेकत्र गीयन्ते, तथापि यान्यत्र शिष्टैः परिगृहीतानि तान्येवात्र प्रदर्श्यन्ते। अपरिशीलितसाम्नां साम्नामाश्रयभूतानामृचां त्रिधा पाठोपपत्तये यस्यामृचि यत् साम गीयते, तदपि प्रवेदयिष्यते।

तत्र, हाउ हाउ हाउ। ओहा। २। इत्युपक्रमं, हियाहाउवा ३। भा २३४५ स्। इत्यवसानं, भासं नाम साम अरण्यगाने, च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायां प्रत्नस्य वृष्णो अरुषस्य नूमहः इत्यस्यामृचि गीयते।

दशस्तोभं, तस्मिन्नेवार्चिके समाम्नातायां इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि अरण्यगाने गीयते। तच्च साम, हाउ। वि:। ओहा। चि:। इत्यादिकं, आयुर्धा अस्मभ्यं वर्चोधा देवेभ्या२३४५ :। इत्यन्तं, हा!उ इत्यादिकै: वय: इत्यन्तैर्दशभि: स्तोभैरुपेतम्।

उन्नयं नाम साम, आदित्यस्योन्नयमित्यार्षेयब्राह्मणे निर्दिश्यते। तच्च सामारण्यगाने, उत्। नयामि। इत्यादिके स्तोभे गीयते। स च स्तोभ: स्तोभग्रन्थे पठ्यते। तच्चैतत् साम, उन्नयामि। होइ। ३। इत्यादिकं, प्रियेधाम॑स्त्रियचरे २३४५। इत्यन्तम्।

गायत्रीसामौशनं द्विधा गीयते। एकं तावत् ऊहगाने उत्तरार्च्चिकगतं प्रेष्ठं वो अतिथि॑स्तुषे इत्यादित्यृचसूक्ते गीयते। तत्र प्रेष्ठं वो अतिथि॑ स्तुषे इति प्रथमा। कविमिव प्रश॑स्यं इति द्वितीया। त्वं यविष्ठ दाशुष: इति तृतीया। तस्य च साम्न:. प्रेष्ठं वा:। अता २३ इथीम्। इत्यादि:, दा २३४ यो ६ हाइ। इत्यन्त: प्रथमोऽंश:। कविमिवा। इत्यादि:, दा २३४ धो ६ हा। इत्यन्तो द्वितीयोऽंश:। तुवं यवायि। इत्यादि:, आ २३४ नो ६ हायि। इत्यन्तस्तृतीयोऽंश:। अपरञ्च छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातायां प्रेष्ठं वो अतिथि॑स्तुषे इत्यस्यामृचि वेयगाने (गेयगाने) गीतम्। तच्चोत्तरं सामैव शिष्टा: इह समाद्रियन्ते। तच्चोहगानगीतस्य साम्न: प्रथमांशरूपमेव। तदपि सामोशनसा दृष्टमित्यौशनमाख्यायते। "आतिथ्यायां गायत्रीसामौशनम्" इति

लाट्यायनीयकल्पसूत्रभाष्ये, आतिथ्यायामिष्टौ औशनं गायेत् गायत्रीसाम। त्रैष्टुभान्यप्यौशनानि सन्ति अतो विशेषणार्थं गायत्रीग्रहणम्, इत्यग्निस्वामिनः।

शुद्धाशुद्धीये, शुद्धाशुद्धीयं नाम सामद्वयं, वेयगाने (गेयगाने) एतोन्विन्द्रꣳ स्तवाम शुद्धं इत्यस्यामृचि गीयते। ऋक् चेयं छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते। तत्र, एतोन्विन्द्रꣳ स्तवामा। इत्यादि, ममा ३४ औहोवा। तू २३४५। इत्यन्तं प्रथमम्। एतोन्विन्द्रꣳ-स्तवा ६ मा। इत्यादिकं, औ २३४५ इ। डा। इत्यन्तं द्वितीयम्।

राजनं रौहिणञ्च नाम सामद्वयं अरण्यगाने, इन्द्रं नरो-नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि गीयते। ऋक् चेयं छन्दस्यार्च्चिके समाम्नायते। तत्र, हुम्। ३। हो। ३। हꣳ। ३। इत्यादि, वागीडा सूवोऽहहा २३४५ः। इत्यन्तं राजनम्। हाउ। ३। आइही। ३। इत्यादिकं, वा२३४औहोवा। ऊ २३४५। इत्यन्तं रौहिणम्।

बृहत् साम, ऊह्यगाने उत्तरार्च्चिकस्य प्रगाथरूपे सूक्ते गीयते। तत्र, त्वामिद्धि हवामहे इति प्रथमा ऋक्। स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त इति द्वितीया। तत्र, च्छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातायां प्रथमायामृचि गीयमानं, औहोयि त्वामिद्धि हवा-महा २ ए। इत्यादिकं, उहुवा ६ हाउ। वा। हस्। इत्यन्तं सामैवाद्रियन्ते शिष्टाः। न तु प्रगाथसूक्ते गीतम्। आर्षेयब्राह्मण-भाष्येऽपि, त्वामिद्धि हवामहे इत्यत्रैकं साम, औहोयि त्वामिद्धि

हवामहा ३ ए। इति द्वितीयतृतीयादिकं भरद्वाजस्य बृहन्नामधेयमित्युक्तम्।

रथन्तरं साम अरण्यगाने, उत्तरार्च्चिकस्य, अभित्वा शूर नोनुमइत्यस्यामृचि गीयते। साम चैतत्, अभित्वा शूर नोनुमोवा इत्यादि. ओवा ६। हाऊ वा। अस्। इत्यन्तम्।

सेतुसामापरनामधेयं पुरुषगतिः नाम साम अरण्यगाने, अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य इत्यस्यामृचि गीयते। ऋक् चेयं छन्दस्यार्च्चिके समाम्नायते। तदेतत् साम, हाउ। ३। सेतूꣳस्तर। इत्यादि, सेतूꣳस्तीर्व्वा चतुरा २३४५ :। इत्यन्तम्।

महानाम्न्य इति बहुवचनात् महानाम्नीसंज्ञकानां सर्व्वेषां साम्नामिह ग्रहणम्। तानि च सामानि महानाम्न्यार्च्चिके समाम्नातासु ऋक्षु गीयन्ते। तत्र, विदा मघवन् इति, अभिष्टमभिष्टिभिः इति, एवाहि शक्रो राये इति चैवमादिकासु तिसृषु ऋक्षु प्रथमं साम गीयते। विदा राये सुवीर्य्यं इति, योमꣳहिष्ठोमघोनां इति, ईशे हि शक्रस्तमूतये इति चैवमादिकासु तिसृषु ऋक्षु द्वितीयम्। इन्द्रं धनस्य सातये इति, पूर्व्वस्य यत्ते अद्रिव इति, प्रभोजनस्य वृत्रहन् इति चैवमादिकासु तिसृषु ऋक्षु तृतीयम्। एवाह्येव इत्यादिकेषु पञ्चसु पुरीषपदेषु गीतं चतुर्थं सामापि शिष्टैः परिगृहीतम्। तेषामपि तत्रैव पठितत्वात्। तदन्तर्भूतत्वाच्च। अत्र च, "महानाम्न्यश्चर्चः विदा मघवन्नित्याद्याः प्रकृत्या तिस्रः अध्ययनसिद्धासु नवसंख्याकाः त्यृचः"—इत्यार्षेयब्राह्मणभाष्यमनुसन्धेयम्।

तत्र, ए २। विदा मघवन् विदाः। इत्यादि, आया। हि पिबमा २ त्सुवा। इड़ा २३४५। इत्यन्तं प्रथमं साम। ए २। विदाराये सुवीरियाम्। इत्यादि, क्रातूः। छन्दऋता २ म्बृहात्। इडा २३४५। इत्यन्तं द्वितीयम्। ए २। इन्द्रस्वनस्य सातयाइ। इत्यादि, साखा। सुशेवो २ इयूः। इडा २३४५। इत्यन्तं तृतीयम्। आइवा। हियेवा २३४५। इत्यादिकं, वाहा ३१ उवा २३। ई ३४ डा। इत्यन्तं पञ्चसु पुरीषपदेषु गेयं चतुर्थम्।

महानाम्न्यो महावैराजं महादिवाकीर्त्यमिति केचित् पठन्ति। तत्र महावैराजमेवाधिकम्। तच्च, पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा इति च्छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातायामृचि समुत्पन्नं, होइयाहोइयाहोइया ३४३ पिब। मत्स्वाहाउ। इत्यादिकं, इयपिबमत्स्वा ३। हाउवा ३। ई २३४५। इत्यन्तं इन्द्रस्य वसिष्ठस्य वा महावैराजनामकं साम अरण्यगाने गीयते।

महादिवाकीर्त्यं, ऐन्द्रं महादिवाकीर्त्यं सौर्य्यं वा दशानुगान-मित्यार्षेयब्राह्मणोक्तैर्दशभिरनुगानैरुपेतं महादिवाकीर्त्यं नाम साम। तत्र, हाउ। ३। आयुः। ३। इत्यादिकं, वाग्ज्योती-२३४५ :। इत्यन्तं प्रथममनुगानं शिरो नाम। एवाहियेवा २३४ औहोवा। इत्यादिकं, हिपूषान्। हिदेवा २३४५ :। इत्यन्तं द्वितीयमनुगानं ग्रीवा नाम। वयोमनोवयःप्राणाः। इत्यादिकं, वा ३। ई २३४५। इत्यन्तं तृतीयमनुगानं स्कन्धो नाम। वयोमना२३ः। इत्यादिकं, होइहोवाओ२३४५वा६५६। ऊ २३४५। इत्यन्तं चतुर्थमनुगानं कीकसो नाम। ऊर्क्।

हाउ। ३। इत्यादिकं, धर्मो ३ धर्मः। ३। इत्यन्तं पञ्चममनुगानं पुरीषनाम। धर्म्मविधर्म्म। ३। इत्यादिकं, ह्ऌवंव२०वं व२०वम्। ३। इत्यन्तं षष्ठमनुगानं पच्चो नाम। औहौहोवा होइ। २। इत्यादिस्तोभयुक्तं, अभ्राजीज्ज्योतिरभ्राजी२३४५ त्। इत्यन्तं, विभ्राड् बृहत् पिबतु सोम्यं मधु इत्यस्यामृचि गीयमानं सप्तममनुगानमात्मा नाम। भूमिः। ३। अन्तरिक्षं। ३। इत्यादिकं, भूताया २३४५। इत्यन्तं अष्टममनुगानं ऊरुनाम। द्यौः। ३। अन्तरिक्षम्। ३। इत्यादि, ए ३। आयुषे २३४५। इत्यन्तं नवममनुगानमप्यूरुनाम। हाउ ३। ज्योतिः। २। इत्यादि, औ हो वा। ई २३४५। इत्यन्तं दशममनुगानं पुच्छं नाम। तदेतत् दशानुगानोपेतं महादिवाकीर्त्त्यं नाम साम सुपर्णमित्याचक्षते। तदत्र सप्तममनुगानं विहायान्यानि सामानि न खलु ऋक्षु गीयन्ते। किन्तु ऋगक्षररहितान्येव स्तोभेषु गीयन्ते। सर्व्वाणि चैतानि सामान्यरण्यगाने पठ्यन्ते।

ज्येष्ठसामानि, आज्यदोहान्येव ज्येष्ठसामानीत्याख्यायन्ते। तथाच पञ्चविंशब्राह्मणम्। "ज्येष्ठसामानि वा एतानि" इति। व्याख्यातञ्चैतद्भाष्यकृद्भिः "एतान्याज्यदोहानि साम्नां मध्ये ज्येष्ठानि प्रथमभूतानि खलु" इति। त्रीणि तावदाज्यदोहानि अरण्यगाने, मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्येतस्यां छन्दस्यार्च्चिके उत्तरार्च्चिके च समाम्नातायामृचि गीयन्ते। तत्र तावत्, हाउ। ३। आज्य दोहम्। ३। मूर्द्धानं दायि। इत्यादिकं, आज्यदोहम्। २। ए। आज्यदोहा २३४५म्। इत्यन्तं प्रथमम्। हाउ ३। हुम्। चिदो-

हम् । ३ । इत्यादि, चिदो३हाउ । वा ३ । ई २३४५ । इत्यन्तं द्वितीयम् । हाउ । ३ । चोहम् । ३ । इत्यादि, चो ३ हाउ । वा ३ । ए ३ । ऋतम् । इत्यन्तं तृतीयम् ।

देवव्रतानि त्रीणि सामान्यारण्यके गीयन्ते । तानि चैतानि सामानि न खल्वपि ऋक्षु गीयन्ते किन्तु ऋगक्षररहितान्येव स्तोभेषु ।

तत्र, अधिप । ताइ । मित्रप । ताइ । इत्यादिकं, आउ । वा २३ । ना २३४ माः । इत्यन्तं प्रथमम् । अधिप । ताइ । मित्रप । ताइ । इत्यादिकं, युयो ३ । आउ । वा २३ । ना २३४ माः । इत्यन्तं द्वितीयम् । अधिप । ताइ । मित्रप । ताइ । इत्यादिकं, आउ । वा २३ । ना २३४ माः । इत्यन्तं तृतीयम् । तेषां खल्वेषां त्रयाणां देवव्रतानामारम्भः परिसमाप्तिश्च समानैव । मध्ये तु वैलक्षण्यमस्ति । तच्च गानग्रन्थाद्बुध्यितव्यम् ।

पुरुषव्रतानुगानं, पुरुषव्रतनामकानि षट् सामानि छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातासु षट्सु ऋक्षु गीतानि । तत्र, सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रथमा । त्रिपादूर्द्ध उदैत् पुरुष इति द्वितीया । पुरुषएवेदं सर्व्वमिति तृतीया । तावानस्य महिमा इति चतुर्थी । ततो विराडजायत इति पञ्चमी । कयानश्चित्र आभुवदिति षष्ठी । यद्यप्यार्षेयब्राह्मणे, "द्वे पुरुषव्रते पञ्चानुगानञ्चैकानुगानञ्च" इति पुरुषव्रतस्य द्वित्वमुक्तं, तथापि तत्र पञ्चानुगानञ्चैकानुगानञ्चेत्यभिधानात् पञ्चानुगानपदाभिधेयं सामपञ्चकं समु-

दायरूपेणैकं एकानुगानञ्चैकमित्यभिप्रायेण पुरुषव्रतस्य द्वित्व-मुक्तम्। परमार्थतस्तु षड़ेव पुरुषव्रतानि भवन्ति। अतएव "एतानि षडृगाश्रितानि सामानि द्वे पुरुषव्रते इत्यभिधेयानि। तेनाद्यं पञ्चानुगानं पञ्चऋगाश्रितैरनुगानैरुपेतं द्वितीयमेकानुगानं एकर्चाश्रितेन सामरूपेणानुगानेनोपेतमिति समुदायापेक्षया द्विवचनम्" इत्यार्षेयब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्य्याः।

तत्र तावत्, उहुवा हाउ। ३। इत्यादि, वा ३। इट् इडा २३४५। इत्यन्तं पञ्चानुगानस्य प्रथममनुगानम्। उहोवौ होवा २। ३। इत्यादि, औहोवा। ऊ २३४५। इत्यन्तं द्वितीयम्। इयौ होवा २। ३। इत्यादि, औहोवा। ई २३४५। इत्यन्तं तृतीयम्। हाउ। ३। तावानस्य। महा २३ इमा ३। इत्यादि, हाउ ३। वा ३ इट् इडा २३४५। इत्यन्तं चतुर्थम्। हाउ३वा। ततोविराडजायत। इत्यादि, हाउ३वा ३। ई २३४५। इत्यन्तं पञ्चमम्। गतं तावत् पुरुषव्रतं पञ्चानुगानम्। एकानुगानं खल्वपि। हाउ ३। अस्मीनस्मिन्। ३। इत्यादि, हा२३४औहोवा। सुवर्ज्योती २३४५ :। इत्यन्तम्। सामानि चैतानि सर्वाण्येवा-रण्यगाने गीयन्ते।

तवश्यावीयं नाम साम, ॐ हᳶ २३४५। ॐ भूः। इत्यादि, अतवद। ३। हᳶवंव२वंव२वम्। ३। इत्यन्तं अरण्य-गानात् पृथगेव स्तोभगायत्रीनामकर्चोर्गीयते इति केचित्। केचित्तदप्यरण्यगानान्तर्गतमेव वदन्ति। परमार्षेयब्राह्मणे अरण्यगानगीतानां साम्नामृषिनामादिकमुपदिष्टमस्ति। तत्र-

श्यावीयस्य तु साम्नस्तत्रोपदेशो न दृश्यते। तेनैतत् पृथगेव न त्वरण्यगानान्तर्गतमिति युक्तं वक्तुम्। पूर्व्वोक्तं साम तवश्यावीयमिति केचिन्मन्यन्ते। तवश्याव इत्यस्यामुत्पन्नं तवश्यावीयमिति सामविधानब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्य्याः। साम्प्रदायिकास्तु, अग्नेरिलान्दं पञ्चानुगानमिरान्नं वा इत्यार्षेयब्राह्मणोक्तमग्नेरिलान्दमिरान्नं वा पञ्चानुगानं तवश्यावीयं मन्यन्ते। व्यवहरन्ति चैवम्। स तवश्यावीयानि सामानि ब्रूते इति निदानवचनं, अग्नेरिलान्दं पञ्चानुगानं तवश्यावीयमित्यस्य संज्ञा निदानवचनात्,—इत्यूह्यगानलेखश्च तत्र प्रमाणमाचक्षते। छन्दोगापरसूत्रनामधेये पितृमेधसूत्रेऽपि, तवश्यावीयानि सामानि,—इति बहुत्वेन निर्दिष्टम्। सौत्रमेकवचनन्तु पञ्चानुगानपुरुषव्रतवत् समुदायापेक्षयाऽप्युपपद्यते। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम्।

तत्र तावत्, हु इति स्तोभे गीयमानं, हाउ। ३। ऊ २। ३। इत्यादिकं, इट्इड़ा २३४५। इत्यन्तं साम प्रथममनुगानम्। अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इत्यस्यामृच्युत्पन्नं, हाउ३वा। इत्यादिकं, सुवः। इडा। इत्यन्तं साम द्वितीयमनुगानम्। पात्यग्निर्विपो अग्रं पदं वेः इत्यस्यामृचि गीयमानं, हाउ। ३। इत्यादिकं, हा ३१ उवा २३। ज्यो२३४तीः। इत्यन्तं तृतीयमनुगानम्। इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि गीयमानं, इया २। ३। इया हाउ। ३। इत्यादिकं, ए ३। व्रतमिसुवरेशकुनः। इत्यन्तं साम चतुर्थमनुगानम्। भ्राजन्त्यग्ने समिधान दीदिवः

इत्यस्यामृच्युत्पन्नं, भ्राजा औहो होहाइ इत्यादिकं, हो ५ इ। डा। इत्यन्तं साम पञ्चममनुगानम्।

आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानम्। एकविंशत्यनुगानमिति शाण्डिलीपुत्रस्य मतम्। वार्षायणीपुत्रस्य तु मते द्वाविंशत्यनुगानमेतत्। तथाचार्षेयब्राह्मणम्। आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानꣳ शाण्डिलीपुत्रः द्वाविꣳशतिरिति वार्षायणीपुत्रः इति। सूत्रकारेण त्वत्रभवता शाण्डिलीपुत्रमतमेवोररीकृतमित्यवगन्तव्यम्।

तत्र, सम्। त्वा। भूतानि। इत्यादिके स्तोभे गीयमानं साम प्रथममनुगानम्। वैश्वदेवाः समैरयाः संशानानि भूतवदित्येतत् सर्व्वं मिलित्वा प्रथमस्यानुगानस्य नामधेयम्। सन्त्वाभूतान्यैरयदित्यादिके तदाश्रयभूते देवताबाहुल्यम्, समैरयपदादेः श्रवणादुक्तनामत्वं बोद्धव्यमिति सायणाचार्य्याः।

चित्रं देवानामुदगादनीकं, अन्तश्चरति रोचना, इत्यनयोर्ऋचोर्गीयमानं, उवो २ उवि। इत्यादिकं, ए ३। देवा दिवा ज्योती२३४५ः। इत्यन्तं साम द्वितीयमनुगानम्।

आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्येतस्यामृचि सामद्वयं गीयते। तत्र, उवो २। त्विः। ह्निगो २। त्विः। इत्यादिकमाद्यं गन्धर्व्वाप्सरसामानन्दसंज्ञकं साम तृतीयमनुगानम्। उवो २। त्विः। ह्निगो। त्विः। इत्यादिकं गन्धर्व्वाप्सरसां प्रतिनन्दपत्त्रनामकं द्वितीयं साम चतुर्थमनुगानम्।

उदुत्यं जातवेदसं, चित्रं देवानामित्यादिकृग्द्वये गीयमानं, हाउ। त्विः। भ्राजा ओवा। इत्यादि पुरतोयुक्तं सौर्य्यातीषङ्ग-

नामकं साम पञ्चममनुगानम्। अत्र च, अतीषङ्गो नाम परस्पर-मिश्रणम्। उभयोर्ऋचोः सौर्थ्यत्वाद् व्यतिषज्य गेयत्वाच्चैतन्नाम सम्पन्नमित्यार्षेयब्राह्मणभाष्यमनुसन्धेयम्।

अदिद्युतत्। विश्वं। भूतं। इत्यादिस्तोभे गीयमानम्, हाउ। त्रिः। सहोभ्राजेत्यादिकमिन्द्रस्य सधस्थनामकं साम षष्ठमनुगानम्।

औ हो औ हो वा। इत्यादि पुरतः स्तोभयुक्तं, अन्तश्चरति रोचना इत्यस्यामृचि गीयमानं, मरुतां भूतिसंज्ञकं साम सप्तम-मनुगानम्।

प्रजापतेस्तिस्रः सार्पराज्ञ्य इति, सर्पाणां सार्पराज्ञ्य इति, अर्बुदस्य सर्पस्य सार्पराज्ञ्य इति वा समाख्यायमानं सामत्रयं यथाक्रममष्टमनवमदशमानुगानमित्याख्यायते। तत्र, हाउ। २। वा। इन्द्रः। इत्यादि पुरतः स्तोभयुक्तं, आयं गौः पृश्निरक्रमी-दित्यस्यामृचि गीयमानं साम अष्टममनुगानम्। हाउ २ वा। भूतम्। इत्यादि स्तोभसंयुक्तं, अन्तश्चरति रोचनेत्यस्यामृचि गीयमानं साम नवममनुगानम्। हाउ २ वा। आपः। तेजः। इत्यादिकं त्रिंशद्धाम विराजति इत्यस्यामृचि गीयमानं साम दशममनुगानम्।

उद्यन्। उत्। यन्। इत्यादिस्तोभे गीयमानं उद्यंल्लोकानरोचयः। होइ इत्यादिकं घर्म्मस्य रोचनं इन्द्रस्य रोचनं वा नाम साम एकादशमनुगानम्।

इन्द्रस्य परिधिसंज्ञकानि षट् सामानि यथाक्रमं द्वादशत्रयो-

दशचतुर्दशपञ्चदशषोड़शसप्तदशानुगानानि। तत्र, उदुत्यं जातवेदसमिति त्र्यचे समुत्पन्नं, हाउ ३। भ्राजा श्रोवा। इत्यादिकं साम द्वादशमनुगानम्। तस्मिन् त्र्यचे उदुत्यमिति प्रथमा ऋक्। अपत्ये तायवो यथा इति द्वितीया। अदृश्रन्नस्य केतव इति तृतीया। तस्मिन्नेव त्र्यचे गीयमानं, हाउ ३। शुक्रा श्रोवा। इत्यादि पुरतः स्तोभयुक्तं साम त्रयोदशमनुगानम्। तरणिर्विश्वदर्शत इति त्र्यचे गीयमानं, हाउ ३। भूता श्रोवा। इत्यादिस्तोभयुक्तं साम चतुर्दशमनुगानम्। तत्र, तरणिरिति प्रथमा ऋक्। प्रत्यङ् देवानां विशः इति द्वितीया। येनापावक चक्षसा इति तृतीया। तस्मिन्नेव त्र्यचे गेयं, हाउ। त्रिः। तेजाश्रोवा। इत्यादिस्तोभयुक्तं साम पञ्चदशमनुगानम्। उद्यामेषिरजः पृथु इत्यादिके त्र्यचे गीयमानं, हाउ। त्रिः। सत्या श्रोवा। इत्यादिस्तोभपूर्व्वं साम षोड़शमनुगानम्। तत्र, उद्यामेषीति प्रथमा ऋक्। अयुक्त सप्त शुन्ध्युव इति द्वितीया। सप्त त्वा हरितो रथे इति तृतीया। तस्मिन्नेव त्र्यचे समुत्पन्नं, हाउ। त्रिः। ऋता श्रोवा। इत्यादिस्तोभपूर्व्वं साम सप्तदशमनुगानम्।

वाक्। मनः। प्राणः। इत्यादिस्तोभे गीयमानं, ऋतूनां वागादिपित्र्यमित्याख्यायमानं, वाक्। मनः। प्राण इत्यादिकं साम अष्टादशमनुगानम्।

उदुत्यं जातवेदसं, चित्रं देवानामित्यादिके ऋग्द्वये परस्परव्यतिषङ्गेन गीयमानं द्वितीयोऽतीषङ्गस्तन्मित्रावरुणयोः श्रोत्रमित्याचक्षते चक्षुश्च तदेवैके इति व्यपदिष्टं, हाउ। त्रिः।

भ्राजाभ्राजेत्यादिस्तोभपूर्व्वं साम उनविंशमनुगानम्। यद्य-प्यार्षेयब्राह्मणे विंशानुगानत्वेनेदं निर्दिष्टं, अन्तश्चरति रोचना इत्यस्यामृचि गीयमानं, तन्मित्रावरुणयोश्चक्षुरित्याचक्षते श्रोत्रन्तु तदेवैके इत्युक्तं, अन्तर्देवेषू ३ रोचा १ सा २ यि। इत्यादिकं सामैव तु तत्रोनविंशानुगानतयोक्तं, तथापि द्वाविंशत्यनुगानपक्ष-एव तदुनविंशानुगानं भवति, न त्वेकविंशत्यनुगानपक्षे। तत्र तस्यागेयत्वात्। तथाचार्षेयब्राह्मणे। अन्त्यं वैकल्पिकम्—इति। व्याख्यातञ्चैतद्भाष्यकृद्भिः। अन्तर्देवेषू ३ रोचा १ सा २ यि इत्यस्य गानं वैकल्पिकम्। एकविंशत्यनुगानपक्षे न गेयम्। द्वाविंशत्यनु-गानपक्षे तु गीयते इत्यन्तेन। अनयैव रीत्या उत्तरयोरपि अनुगानयोः संख्यावैलक्षण्यं धीमद्भिः समाधेयम्।

उदुत्यं जातवेदसं, इन्द्रं नरो नेमधिता इत्यनयोरृचोः परस्पर-व्यतिषङ्गेन गीयमानं, हाउ। त्रिः। भ्राजा श्रोवा। इत्यादि-स्तोभपूर्व्वं तृतीयोऽतीषङ्गस्तदिन्द्रस्य शिर इत्याचक्षते इत्यभिहितं साम विंशमनुगानम्।

उत्। नयामि। आदित्यम्। इत्यादिस्तोभे गीयमानं, आदित्यस्योन्नयं तदादित्यात्मेत्याचक्षते इति व्यपदिष्टं, उन्नयामि। होइ। इत्यादिकमृगक्षररहितं साम एकविंशमनुगानम्। तदिदमेकविंशत्यनुगानमादित्यव्रतम्। तदेतत् सर्व्वमार्षेयब्राह्मणे स्पष्टम्। तथा चार्षेयब्राह्मणम्। आदित्यव्रतमेकविꣳशत्यनुगानꣳ शाण्डिलीपुत्रोद्वाविꣳशतिरिति वार्ष्यायणीपुत्रो वैश्वदेवाः समैरयाः सꣳशानानि भूतवदित्येकं, चित्रं देवानामन्तरिति द्वयोरपरं,

गन्धर्व्वाप्सरसामानन्दप्रतिनन्दपक्षौ, सौर्य्योऽतीषङ्ग,इन्द्रस्य च सधस्थं, मरुतां भूतिः, प्रजापतेस्तिस्रः सार्पराज्ञ्यः सर्पाणां वाऽर्बुदस्य वा सर्पस्य, घर्म्मरोचनमिन्द्रस्य वा, षडैन्द्राः परिधय, ऋतूनां वागादि पित्र्य, मन्त्यं वैकल्पिकं, तन्मित्रावरुणयोश्चक्षुरित्याचक्षते श्रोत्रं च तदेवैके, द्वितीयोऽतीषङ्गस्तन्मित्रावरुणयोः श्रोत्रमित्याचक्षते चक्षुश्च तदेवैके, तृतीयोऽतीषङ्गस्तदिन्द्रस्य शिर इत्याचक्षत आदित्यस्योन्नयं तदादित्यात्मेत्याचक्षते इति ।

केचित्तु भासं दशस्तोभं उन्नयं औशनं शुद्धाशुद्धीये राजनरौहिणे बृहत्साम रथन्तरं सेतुसाम महानाम्न्यः पुरीषपदानि महादिवाकीर्त्त्यं ज्येष्ठसामानि आज्यदोहानि देवव्रतानि पुरुषव्रतानि तवश्श्यावीयं सन्त्वाभूतानि उवी चित्रं देवानामन्तश्चरति तदुत्तरसामद्वयं अतीषङ्गः सधस्थं मरुतां भूतिः सार्पराज्ञ्यः धर्म्मरोचनं परिधयः ऋतुसाम चक्षुःसाम श्रोत्रसाम शिरःसाम इत्येतानि जप्तव्यानीति वदन्ति ।

तत्र तावत्, ज्येष्ठसाम्नामाज्यदोहानाञ्च पृथगुपन्यासः कथमिति न खल्वधिगच्छामि ! आज्यदोहान्येव तु ज्येष्ठसामानीति पुरस्तान्निवेदितम् । ज्येष्ठसामान्याज्यदोहानीति सूत्रपाठे सामानाधिकरण्येनान्वयोपगमात् आज्यदोहानां ज्येष्ठसामत्वमुक्तमित्याख्येयम् । सन्त्वाभूतानीत्यादिना एकविंशत्यनुगानमादित्यव्रतमेव भङ्ग्यन्तरेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

विशेषेण साम्नां विनियोगमभिधाय अथेदानीं सामान्येन तेषां विनियोगमाह,—

पर्कादारभ्य यथाशक्त्यहरहर्ब्रह्मयज्ञ इति गोभिलीया गोभिलीयाः ॥ १३ ॥

पर्को नाम साम वेयगानारम्भ एव अग्न आयाहि वीतये इति च्छन्दआर्चिकस्य प्रथमायामृचि गीयते। तस्मात् पर्कात् साम्न आरभ्य शक्त्यनुसारेण प्रतिदिनं सामानि जपेत्। योऽयं साम्नां जपः, स ब्रह्मयज्ञः इति गोभिलीया मन्यन्ते। ब्रह्मयज्ञाय इति पाठे योऽयं साम्नां जपः स ब्रह्मयज्ञफलसिद्ध्यर्थं इति व्याख्येयम्।

"ब्रह्मयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत्"।

इति हि स्मरन्ति। ब्रह्मयज्ञमिति पाठे योऽयं साम्नां जपः तं ब्रह्मयज्ञमाचक्षते गोभिलीया इति वर्णनीयम्। द्विर्वचनं स्नानविधिग्रन्थसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम्।

अत्रैव शिवम्।

ब्रह्मार्पणं भवतु।

विप्रेण चन्द्रकान्तेन तत्त्वसिद्धान्तवेदिना।
छन्दोगस्नानसूत्रस्य भाष्यं काश्यां विनिर्मितम्॥
यः सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिर्मामत्र विनियुक्तवान्।
प्रीयतामनया कृत्या स एव प्रभुरीश्वरः॥
पवित्रयन्तु सन्तोऽपि दृष्टिलेशार्पणादिदम्।
प्रसिद्धं खल्वमीषां हि परस्यानुग्रहो व्रतम्॥
वस्तुनोऽतिगभीरत्वात् दुर्लच्यत्वाद्विशेषतः।
दौर्व्बल्याच्चैव मद्बुद्धेर्यद्वचोऽभवदन्यथा॥
तदीश्वरो मे शमयेत् करुणासिन्धुरच्युतः।
मान्या मयि दयावन्तो महान्तः शोधयन्तु च॥
अन्ध इव स्फुटदोषे गुणेषु बिरलेषु वैनतेय इव।
एवं शीलाः सन्तो भवन्ति वसुधातले नमस्तस्मै॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-
सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीगर्भसम्भूतश्रीचन्द्र-
कान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचितं छन्दोगस्नान-
सूत्रभाष्यं समाप्तम्।

ॐ

स्नानसूत्रपरिशिष्टम् ।

प्रणम्य परमात्मानं पितरौ च गुरून् परान् ।
परिशिष्टं स्नानविधेर्व्याख्यास्यामि समासतः ॥

आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।
गायत्रीं च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः ॥ १ ॥

आप्लवने इति । आप्लवनं स्नानम् । तस्मिन् संप्राप्ते पुनस्तदनन्तरं तर्पणं कुर्य्यात् । तदनन्तरमित्यनेन स्नानसूत्रोक्तस्य सूर्य्योपस्थानानन्तर्य्यस्य परामर्शः । न तु स्नानानन्तर्य्यस्य । अनतिप्रयोजनत्वात् । उपजीव्यविरोधापत्तेश्च । आप्लवने संप्राप्ते यत्तर्पणं, तत् सूर्य्योपस्थानानन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तदनेन स्नानाङ्गतर्पणस्यैव कालोऽयमभिहितः । कथं ज्ञायते ? आप्लवने तु संप्राप्ते इत्युपक्रमात्, स्नानग्रन्थे स्नानाङ्गतर्पणस्यैवाभिधानाच्च, प्रधानतर्पणस्य परामर्शासम्भवात् । पश्चात् स्नानाङ्गतर्पणात् परं गायत्रीं स्वाध्यायं वेदञ्च यथाशक्ति जपेत् । शक्तित इति गायत्रीजपे स्वाध्यायजपे चोभयत्रैवान्वेति । तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्" ।

इति । स्नानग्रन्थे स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं जप्तव्यतयोक्तानां साम्नां

वा स्वाध्यायपदेन परामर्शः । अन्तरङ्गत्वात् । शक्तित इत्येतावान् परं विशेषः ॥ १ ॥

अन्वयेनोक्त्वा व्यतिरेकेणैतद् द्रढ़यति,—

आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।
तर्पणं कुर्व्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत् ॥ २ ॥

आप्लवनेत्विति । ऋजुरक्षरार्थः । गायत्रीजपानन्तरं स्नानाङ्गं तर्पणं कुर्व्वतस्तर्पणस्यायथाकालकृतत्वेनाकृतकल्पत्वात् तदङ्गवैगुण्येन स्नानमेव वृथा भवेदिति निन्दावादः सुतरामुपपद्यते । तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यां स्नानाङ्गतर्पणविषयत्वं वचनस्य सुव्यक्तमवगम्यते । तदत्रभवता सूत्रकारेण मध्याह्नस्नानाङ्गतर्पणस्य सूर्य्योपस्थानानन्तरं करणोपदेशात्,

"यथाऽह्नि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः" ।

इति कात्यायनेन च प्रातःस्नानेऽप्यह्नःस्नानधर्म्मातिदेशात्, उभयत्रैव सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वं तदङ्गतर्पणस्य । तदन्यत्र तूपरागादौ स्नानाङ्गतर्पणं स्नानप्रयोगान्तर्गतमेवेत्यविवादमेव । यत्तु

"स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् पितृदेवताः ।
उत्तीर्य्य पीड़येद्वस्त्रं सन्ध्याकर्म्म ततःपरम्" ॥

इति चतुर्विंशमतनाम्ना वचनं पठन्ति । तस्य कारिकारूपतया तत्र मूलं मृग्यम् । तस्य समूलत्वेऽपि गोभिलीयानां तावत् तन्न भवत्येव । तेषां स्वशास्त्रोपरोधापत्तेः । तच्चान्याय्यम् ॥ २ ॥

प्रसङ्गात् गायत्रीजपे कञ्चिद्विशेषमाह,—

कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् ।
गायत्र्यग्निमुखी यस्मात् तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥३॥

गायत्री यस्मादग्निमुखी, तस्मात् जलादुत्थाय गायत्रीं जपेत्। अतिरोहितार्थमन्यत् । वृद्धमनुस्त्वार्द्रवाससो जलेऽपि गायत्री-जपमभ्यनुजानाति ।

"यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहितः" ॥

इति । आचार्य्यस्तु नैतदनुजानातीति लक्ष्यते । कुतः ? कदा-चिदपीत्यभिधानात् । जलादुत्थाय जपस्योपदेशाच्च ॥ ३ ॥

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
जपहोमौ तथा दानं सर्व्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥ ४ ॥

यज्जले इति । इत्थम्भावलक्षणे तृतीये । शुष्कवस्त्रोपलक्षितेन जले आर्द्रवस्त्रोपलक्षितेन स्थले यज्जपादिकं क्रियते, तत् सर्व्वं निष्फलं भवति ॥ ४ ॥

गृहेषु तत् समं जप्यं गोष्ठे शतगुणं भवेत् ।
नद्यां शतसहस्रञ्च अनन्तं देवसन्निधौ ॥ ५ ॥

गृहेष्विति । तत् जप्यं गृहेषु चेत् क्रियते तदा समं समफलम् । नद्यामिति सामीप्याधारे सप्तमी । शतसहस्रं लक्षम् ॥ ५ ॥

दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ।
त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम् ॥ ६ ॥

दशभिरिति । दशसंख्यकजपेनैतज्जन्मजनितं, शतसंख्यजपेन पूर्व्वजन्मकृतं, सहस्रसंख्यजपेन युगत्रयकृतं पापं गायत्री हन्ति ॥ ६ ॥

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते ॥७॥

सहस्रेति । देवीं गायत्रीम् । गायत्र्याः सहस्रसंख्यजप उत्तमः । शतसंख्यजपो मध्यमः । दशसंख्यजपोऽधमः । पापे विद्यमाने तल्लेपस्यावश्यम्भावात् पापेन न लिप्यते इत्यनेनार्थात् पापक्षय-उक्तः । तत्राप्यायासतारतम्यात् पापक्षयतारतम्यं प्रतिपत्तव्यम् । "फलस्य कर्म्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात्" इति जैमिनिसूत्रात् । अतएव पापक्षयार्थंगायत्रीजप एवायं संख्याविकल्पः । "ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोंपूर्व्वां गायत्रीमष्टकृत्व एकदेशकृत्वोद्वादशकृत्वः पञ्चदशकृत्वः शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्च" इति सन्ध्यासूत्रोक्तः संख्याविकल्पस्तु सन्ध्योपासनविषय इत्यनयोर्न विरोधः ॥ ७ ॥

व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवां गायत्रीञ्च प्रतिप्रति ।
षट्प्रणवसंयुक्तां गायत्रीजपलक्षणम् ॥ ८ ॥

व्याहृतिभिरिति । इत्थम्भावलक्षणे तृतीया । प्रतिप्रतीत्यत्रैकः प्रतिशब्द उपसर्गः । अपरश्च प्रतीकपरः । एकदेशेन समुदाय-

लक्षणात् । छान्दसो वा प्रयोगः । तथाच प्रत्येकं तिसृणां व्याहृतीनामादौ गायत्र्याः प्रत्येकं पादत्रयस्यादौ च प्रणवप्रयोगात् मिलित्वा षट्प्रणवाः सम्पद्यन्ते । तदेवं षट्प्रणवसंयुक्तां गायत्रीं जपेदिति विपरिणामेनानुषञ्जनीयम् । तदिदं गायत्रीजपलक्षणं गायत्रीजपप्रकारः । षट्प्रणवसंयुक्तमिति पाठे गायत्रीजपलक्षण-मित्यस्य विशेषणमेतत् । पूर्व्वं पापक्षयार्थं यो गायत्रीजप उक्तः, स एवानेन विशेषितः । उपस्थितत्वात् । एवञ्च सन्ध्योपासन-कालीने गायत्रीजपे नैष विशेषोऽभिनिविशते । अनुपस्थितेः । अतएव, "ॐपूर्व्वां गायत्रीम्" इति सन्ध्यासूत्रेण,

"तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्वां मध्यमामपि शक्तितः ।
आसीतोड्गमाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन्" ॥

इति कर्म्मप्रदीपवचनेन च न विरोधः । पूर्व्वत्रिकं प्रणवव्याहृति-गायत्रीरूपमिति परिशिष्टप्रकाशः । इदं हि पूर्व्वमुक्तम् ।

"प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च सावित्री च तृतीयिका" ।

इति ॥ ८ ॥

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तं पथि गच्छन्ति देवताः ।
पितरस्तत्र गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणमिति । देवताः पितरश्च जलार्थिनोभूत्वा वायुभूता-अशरीरिणः सन्तः स्नानं कर्त्तुं सम्यग् गच्छन्तं ब्राह्मणं पथि अनु-गच्छन्ति ॥ ९ ॥

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीड़ने कृते ।
तस्मान्न पीड़येद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ १० ॥

निराशा इति । स्नानवस्त्रस्य निष्पीड़ने कृते ते देवाः पितरश्च निराशाः सन्तो निवर्त्तन्ते प्रतिगच्छन्ति । तस्मात् पित्रादितर्पण-मकृत्वा स्नानवस्त्रं न निष्पीड़येत् । प्राधान्यात् पितृतर्पणमित्यु-क्तम् । देवादितर्पणमपि बोद्धव्यम् । पूर्व्ववचने जलार्थिनां देवानां पितॄणाञ्चानुगमनस्योक्तत्वात् पितृपदं देवानामप्युपलक्षणं वा ॥१०॥

तत्रापि विशेषमाह,—

जलमध्ये तु यः कश्चिद् द्विजातिर्ज्ञानदुर्व्वलः ।
निष्पीड़यति चेद्वस्त्रं स्नानन्तस्य वृथा भवेत् ॥११॥

जलमध्ये इति । यः कश्चित् ज्ञानदुर्व्वलो द्विजातिर्यदि जलमध्ये स्नानवस्त्रं निष्पीड़यति तदा तस्य स्नानं वृथा भवति । तस्मात् स्थले स्नानवस्त्रं निष्पीड़येदित्यभिप्रायः । स्मृत्यन्तरेऽपि ।

"वस्त्रनिष्पीड़ितं तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजिनाम् ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीड़येत् स्थले" ॥

इति । स्नानवस्त्रस्य निष्पीड़नन्तु श्राद्धीयान्नप्रकरवदपसव्येन कर्त्तव्यमित्युक्तं स्मृत्यन्तरे ।

"अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीड़नम्" ।

इति । अन्नप्रकरवदित्यभिधानादपसव्येनेत्युक्तत्वाच्च दक्षिणामुखे-नैतत् कर्त्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ११ ॥

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीड़नोदकम् ॥ १२ ॥

ये चास्माकमिति वस्त्रनिष्पीड़नमन्त्रः ॥ १२ ॥

तर्पणे विशेषमाह,—

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च ।
तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना च प्रणवादिना ॥१३॥

अन्वारब्धेनेति। प्रणवादिना नाम्ना, चकारात् गोत्रादिना च। तथाचानुपदमेव वक्ष्यति। वामेन पाणिना अन्वारब्धेन संलग्नेन दक्षिणेन पाणिना, तृप्यतामित्युच्चार्य्य जलं सेक्तव्यम्। वक्तव्यमिति पाठान्तरम्। एतच्च सव्यान्वारब्धदक्षिणपाणिना तर्पणं पात्रकरणकतर्पणे द्रष्टव्यम्। हस्तेन तर्पणे तु अञ्जलिना तर्पणमनुपदमेव वक्ष्यते। तथाच पात्रकरणकतर्पणे वामपाण्यन्वारब्धेन दक्षिणपाणिना पात्रं गृहीत्वा तेन तर्पयेदित्यर्थात् सिध्यति ॥१३॥

आपोदेवगणाः सर्व्वे आपः पितृगणाः स्मृताः ।
तस्मादापोजले देयाः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ १४ ॥

आपइति। यस्मादापः सर्व्वे देवगणाः सर्व्वे च पितृगणा मुनिभिः स्मृताः, तस्मात् देवगणानां पितृगणानाञ्च तर्पणार्थं जले तर्पणोदकं देयम्। जले दत्तमुदकं पितॄणामक्षयं भवति। पितॄणामित्युपलक्षणम्। देवानामपीतिबोद्धव्यम्। एतच्च जले तर्पणं जलस्थस्य तर्पणपक्षे इत्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥ १४ ॥

प्रक्षालितैस्तिलैः कृष्णैस्तर्पयेत्तु पितॄन् सदा।
जलस्थोजलमध्ये तु त्रिस्त्रिरेकन्तु तर्पयेत् ॥ १५ ॥

प्रक्षालितैरिति। प्रक्षालितैः कृष्णतिलैः पितॄन् तर्पयेत्। जलस्थस्तु जलमध्ये तर्पयेत् न स्थलस्थः। एकैकं पित्रादिकं त्रिस्त्रिस्तर्पयेत्। प्रत्येकमञ्जलित्रयेण तर्पयेदित्यर्थः।

कृष्णैस्तिलैः पितॄन् तर्पयेदित्यभिधानादन्यैस्तिलैरन्यान् तर्पयेदित्यर्थादुक्तं भवतीति वदन्ति। देवलोऽप्याह।

"शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शवलैस्तिलैः।
पितॄन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयेत् सर्व्वथा द्विजः" ॥

इति। छन्दोगपरिशिष्टे तु,

"यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाद्भिः पितॄनपि।"

इति देवतर्पणं यवोदकेन कर्त्तव्यमित्युक्तम्। यद्यपि तदपि तदुक्तप्रधानतर्पणविषयम्, तथापि स्नानसूत्रोपदिष्टस्य यवोपकल्पनस्यार्थवत्त्वोपपत्त्यर्थं प्रधानतर्पणे छन्दोगपरिशिष्टानुशिष्टं यवाद्भिर्देवानां तर्पणं स्नानाङ्गतर्पणेऽप्यादर्त्तुमुचितमिति प्रतिपद्यामहे। शिष्टसमाचारश्चैवमनुसृतो भवति। स्मरन्ति च।

"देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः।
पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः" ॥

इति। यद्यपि जलस्थोजलमध्ये तर्पयेदित्युक्तम्,

"स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः।
नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम्" ॥

इति स्मृत्यन्तरे स्थलस्थस्य जले तर्पणं निषिद्धञ्च, गोभिलपरिशिष्टान्तरेऽपि,

"नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते" ॥

इति तथैवोक्तं, तथापि स्थलस्याशुचित्वे स्थलस्थस्यापि जले तर्पणमुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

"यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवतापितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम्" ॥

इति । स्थलेऽपि कुशानास्तीर्य्य तर्पणं कर्त्तव्यं न तु केवलायां भूमौ । तदाह हारीतः ।

"वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले विस्तीर्णबर्हिषि ।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थले तु विबर्हिषि ॥
केशभस्मतुषाङ्गारकण्टकास्थिसमाकुलम् ।
भवेन्महीतलं यस्माद्बर्हिषाऽऽस्तरणं ततः" ॥

इति ॥ १५ ॥

श्राद्धे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत् ।
तर्पणे तूभयं कुर्य्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥ १६ ॥

श्राद्धे इति । श्राद्धे ऊर्ज्जं वहन्तीरित्यादिमन्त्रेण यत् पिण्डानां सेचनमुक्तं, तदेकेन पाणिना दद्यात् । तर्पणे तूभयं पाणिं

मिलितं कुर्य्यात्। अञ्जलिना तर्पणं कुर्य्यात् न त्वेकेन पाणिनेत्यर्थः। एष एव विधिः पूर्व्वाचार्य्यैः स्मृतः। न क्रुद्धो नैकपाणिनेति-परिशिष्टान्तरवचनं प्रागेवोदाहृतम्। तथा कार्ष्णाजिनिः।

"श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते।
तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः"॥

इति। यत्तु,

"उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति।
स मूढ़ो नरकं याति कालसूत्रमनाक्‌शिराः॥"

इति व्याघ्रपादवचनम्. तन्नोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम्। श्राद्धादि विषयमिति माधवाचार्य्योक्तं वा समाधानमादरणीयम्। तथाच शिष्टसमाचारः परिपालितो भवति॥ १६॥

देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलीन्।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलीन्॥१७॥

देवतानामिति। अतिरोहितार्थः श्लोकः॥ १७॥

अथेदानीं गोत्रसम्बन्धनाम्नामुल्लेखप्रकारमाह,

गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति॥१८॥

गोत्रमिति। सर्व्वत्र गोत्रशब्दः स्वरान्तः संबुद्ध्यन्तः प्रोक्तो-मुनिभिः। अस्यापवादमाह गोत्रस्येति। अक्षय्योदकदाने गोत्रशब्दः गोत्रस्येत्येवं षष्ठ्यन्ततयोल्लेखनीयः। तर्पणे तु गोत्र-

इत्यसंबुद्धिप्रथमान्ततयोल्लेख्यः। एवं तत्तत्कर्म्मसु तत्तद्रूपेण गोत्रशब्दस्योल्लेखं कर्त्ता न मोहं प्राप्नोति। कर्त्तेति तृजन्तं पदम्। गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त इति प्रकृतस्नानाङ्गतर्पणविषयं वचनम्। सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति न्यायात्। प्रकृत-प्रत्ययश्च न्याय्य इति मीमांसाभाष्यकारोक्तेश्च। प्राधानतर्पणे तु कात्यायनेन द्वितीयान्तत्वमुक्तम्। यथा।

"यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाद्भिः पितॄनपि।
नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन्"॥

इति। अत्र तर्पयामीत्यभिसम्बन्धात् नाम्नोद्वितीयान्तत्वमवगम्यते। गोत्रसम्बन्धपदयोरपि सुतरां तथात्वम्। एवमत्र गोत्रपदमात्राभिधानात् गोभिलीयैर्गोत्रपदमेव वक्तव्यं न तु गोत्र-पर्य्यायं सगोत्रपदम्।

"सकारेणैव कर्त्तव्यं गोत्रं सर्व्वत्र धीमता।
सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्माद् यत्नेन तं वदेत्"॥

इति मत्स्यपुराणवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम्॥ १८॥

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पण कर्म्मणि।
पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता॥ १९॥

सर्व्वत्रैवेति। व्याख्यातप्रायोऽक्षरार्थः। यद्यपि आयन्तु नः पितर इति, एत पितरः इति चोभयथा दर्शनमस्ति, तथापि गोभिलीयैः स्वशास्त्रोपदिष्टं पितरित्यादिकमेव प्रयोज्यं न त्वस्मत्पितरित्यादि। सम्बन्धिशब्दानां पदिन्यायेन स्वसंबन्धि

परत्वाच्च सुकरा यजमानपित्रादिधीः । तदत्र बहुवक्तव्यसद्भावेऽपि ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यते । सिद्धान्तस्तूक्त एव ॥ १८ ॥

शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले च पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥२०॥

शर्म्मन्निति । व्याख्यातप्रायोऽक्षरार्थः । उत्तरश्लोकद्वयेऽपि प्रथम-श्लोकवत् कर्त्ता एवं न मुह्यति इति चतुर्थचरणे पाठान्तरम् । अत्र शर्म्मन्नर्घ्यादिके इत्युपसंहारवाक्ये दर्शनात्, गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र इति सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तमिति च पूर्व्वोक्तवाक्यद्वयमप्य-र्घ्यादिकार्य्याभिप्रायं बोद्धव्यम् । तथाचार्घ्यादिके कार्य्ये सर्व्वत्रेति तदर्थः । अतएव,

"पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत्" ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे आसनदाने गोत्राद्युल्लेखो नाभिहितः किन्त्वर्घ्यप्रदाने इति सुधीभिरवधेयम् । अत्र शर्म्मन्नित्याद्यभि-धानात् देवशर्म्मन्नित्यादिप्रयोगोऽप्रामाणिकः ॥ २० ॥

ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः ॥२१॥

ये बान्धवा इति । सोयमवसानाञ्जलिमन्त्रः । पित्रादितर्पणा-नन्तरमनेन मन्त्रेणोदकं दीयते ॥ २१ ॥

अथेदानीमाचमने कञ्चिद्विशेषमाह,—

उदक एवोदकस्थः स्थलगस्तु शुचिः स्थले ।
पादौ कृत्वोभयत्रैव आचम्योभयतः शुचिः ॥२२॥

उदक एवेति। उदके स्थित्वा आचम्य उदक एव शुचिर्भवति, स्थले स्थित्वा आचम्य स्थले शुचिर्भवति। जलस्थ आचम्य जले स्थित्वा यत्कर्म्म क्रियते तत्रैव शुचिर्भवति। न तु स्थलकर्त्तव्यकर्म्मण्यपि। एवं स्थले स्थित्वा आचम्य स्थलकर्त्तव्यकर्म्मण्येव शुचिर्भवति न तु जलकर्त्तव्यकर्म्मण्यपीत्यर्थः। उभयत्र जले स्थले च पादौ कृत्वा आचम्य उभयतः जलस्थलयोः कर्त्तव्ये कर्म्मणि शुचिर्भवति। तथाच पैठिनसिः। "अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति वहिरुदके आचान्तो वहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं वहिरेकं च पादं कृत्वाऽऽचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति" इति ॥ २२ ॥

कण्ठाधः प्रविशन्त्यापस्तावत् पूतो भविष्यति ।
अन्यथा न भवेत् शौचं मुक्तकच्छश्च नाचमेत् ॥ २३ ॥

कण्ठाध इति। याभिरद्भिराचमनं क्रियते, ता आपः कण्ठस्याधःप्रदेशं हृदयं प्रविशन्ति चेत्, ततः पूतो भवति। अन्यथा अपां कण्ठाधः प्रवेशाभावे शौचं न भवतीति ब्राह्मणाभिप्रायं वचनम्। मुक्तकच्छस्तु नाचमनं कुर्य्यात्। नाचमेदिति च्छान्दसं ह्रस्वत्वम्। मनुः।

"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः" ॥

इति। तथा व्यासः।

"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्" ॥

इति ॥ २३ ॥

पवित्रं न भवेत् त्याज्यमाचान्तेन कदाचन।
उच्चारे भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते ॥ २४ ॥

पवित्रमिति। सपवित्रेण हस्तेनाचमनं वक्ष्यति। येन पवित्रेणाचमनं कृतं, आचान्तेन पुरुषेण तत् पवित्रं त्याज्यं न भवति। स्मरन्ति च।

"सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्।
नोच्छिष्टं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्ज्जयेत्" ॥

इति। उच्चारे पुरीषोत्सर्गे भोजनस्यान्ते च तस्य पवित्रस्य त्यागो-विधीयते। उच्चारे इति मूत्रोत्सर्गस्याप्युपलक्षणम्। छन्दोगपरिशिष्टे।

"पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैवच।
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते" ॥

इति। विशेषमाह लघुहारीतः।

"पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्।
मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद् यथा कायस्तथा कुशाः" ॥

इति। एवञ्च विण्मूत्रोत्सर्गकाले यदि कुशानीवीमध्ये कृता-ब्रह्मसूत्रे वा धृतास्तदा तेषां न त्याज्यतेत्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

जानुभ्यामूर्द्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन् न दुष्यति ।
ताभ्यामधस्तथा तिष्ठन् नाचामेत विचक्षणः ॥२५॥

जानुभ्यामिति। जानुभ्यामूर्द्ध्वमिति स्थितिक्रियाविशेषणम्। जानुभ्यामूर्द्ध्वं जले तिष्ठन् दण्डवदूर्द्ध्वः स्थित्वा आचम्य न दोषभाग् भवति। जानुभ्यामधस्तु जले दण्डवदूर्द्ध्वस्तिष्ठन् नाचामेत्। किन्तूपविष्ट एव ॥ २५ ॥

वामहस्तकृतैर्दर्भैर्दक्षिणेनोदकं पिबेत् ।
रुधिरं तद्भवेत् तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥२६॥

वामहस्तकृतैर्दर्भैरितीत्थम्भावलक्षणे तृतीया। वामहस्ते कुशान् धृत्वा कुशरहितेन दक्षिणहस्तेन यद्याचमनार्थमुदकं पिबति, तदा तदुदकं रुधिरतुल्यं भवेत्। तदुदकं पीत्वा चान्द्रायणं कुर्य्यात्। आचमनार्थमिति कुतो ज्ञायते ? प्रकरणात्। सन्दंश-पठितत्वाच्च ॥ २६ ॥

दक्षिणेन कुशान् गृह्य दक्षिणेनोदकं पिबेत् ।
सोमपानेन तत्तुल्यं यथा पाणिस्तथा कुशाः ॥ २७ ॥

दक्षिणेनेति। तदुदकपानं सोमपानेन तुल्यम्। यथा पाणिस्तथा

कुशा इत्यनेन कुशानां त्याज्यता नास्तीत्युक्तं भवति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २७ ॥

सपवित्रेण हस्तेन ब्राह्मणा आचमन्ति ये ।
सोमपानं भवेत्तेषामन्नञ्च क्रतुमादिशेत् ॥ २८ ॥

सपवित्रेणेति । सपवित्रेण हस्तेन यदाचमनार्थमुदकपानं, तत्सोमपानसमम् । अन्नञ्च क्रतुमादिशेत्, सपवित्रेण हस्तेन यदन्नभोजनं तदपि क्रतुशेषभोजनतुल्यमित्यर्थः । अथवा, तथाविधान्नभोजनेनैव क्रतुफलं लभते इत्यर्थः । तथाच गोभिलपरिशिष्टे ।

"उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्" ॥

इति ॥ २८ ॥

कुशापूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेद् द्विजः ।
कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन तत्समम् ॥ २९ ॥

कुशापूतमिति । निगदव्याख्यातः श्लोकः ॥ २९ ॥

व्यतिरेके निन्दामाह,—

अकुशेन तु यत् स्नानं यद्दानं तोयवर्ज्जितम् ।
असंख्यया च यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥३०॥

अकुशेनेति । दानजपयोरभिधानं प्रसङ्गागतम् ॥ ३० ॥

अपपवित्रकैर्हस्तैर्दत्तं भुक्तं हुतञ्च यत् ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथा ॥ ३१ ॥

अपेति । अपगतं पवित्रं येभ्यस्तैरित्यर्थः । निगदव्याख्यातमन्यत् । अत्र च पवित्रशब्दो कुशजातिवचनः । अतएव तत्र तत्र दर्भकुश-शब्दोपादानं कृतम् । न तु

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टसङ्केतितविशिष्टद्विदलपरम् । दक्षिणेन कुशान् गृह्य इति कुशेनोपस्पृशेदिति चैवमादिनिर्देशात् । अतएव च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्य्यादाचमनक्रियाम् ।
ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः ॥
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि ।
सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" ॥

इति सन्ध्यादिकर्म्मसु निर्विशेषिता दर्भाः पवित्रमित्याह ॥ ३१ ॥

चितिजातं पथिजातं यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥ ३२ ॥

चितिजातमिति । यैः कुशैरास्तरणं कृतं, ये कुशाः पित्रादीना-मासने दत्ताः "स्वधानियनीयान् दर्भान् सपवित्रानास्तीर्य्य" इति "स्वधानिनयनीये धारां दद्यात्" इति च श्राद्धकल्पोक्तेः

"पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुशनपात्रकृत्" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टोक्तेश्च ये स्वधानिनयनीयाः कुशाः पिण्डेषु

दीयन्ते, तानित्यर्थः। ऋज्वन्यत्। षट्कुशानितिप्रदर्शनार्थं न तु वर्ज्जनीयानां कुशानां षट्संख्या विवक्षिता।

"उच्चारे भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते"।

इति परिगणितव्यतिरिक्तानामपि कुशानां त्यागस्य पूर्व्वमभिहितत्वात्। तथा हारीतः।

"चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्ज्जयेत्॥
ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भाः ये दर्भाः पितृतर्पणे।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते॥
अपूता गर्हिता दर्भा ये संछिन्ना नखैस्तथा।
क्वथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्ज्जयेत्"॥

इति षण्णां कुशानां वर्जनमभिधायान्येषामपि वर्ज्जनमाह। अत्र च तेषु तेषु कर्म्मसु विनियुक्तानां कुशानां वर्ज्जनोपदेशेन तदितरत्र विनियुक्तानामपि पुनरन्यत्र विनियोगः प्रतीयते। तथाच गृह्यपरिशिष्टम्।

"दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाहविरग्नयः।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः॥"

इति। विशेषमाह मरीचिः।

"मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः॥"

इति। विद्याकरवाजपेयिधृतम्।

"संग्रहाद्वत्सरं यावत् शुद्धिः स्यादिश्ववर्हिषाम् ।
अतः परं न गृह्णीयाज्जपादौ यज्ञकर्म्मणि ॥"

इति ॥ ३२ ॥

जलमध्ये श्मशाने वा वल्मीके मुषिकोत्करे ।
कृतशौचञ्च यच्छेषमग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः ॥३३॥

जलमध्ये इति । अन्तर्जलमृत्तिका श्मशानमृत्तिका वल्मीकमृत्तिका मुषिकोत्खातमृत्तिका शौचावशिष्टमृत्तिका चेति-पञ्च मृत्तिका न ग्रहणीयाः। कृतशौचञ्च यच्छेषमिति सामान्योपक्रमाभिप्रायेण नपुंसकनिर्देशः । शक्यं श्वमांसादिभिरपि क्षुत्-प्रतिहन्तुमित्यादौ यद्वत् । छान्दसो वा व्यत्ययः । "मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुपकल्प्य" इति स्नानसूत्रे यन्मृत्तिकोपकल्पनमुक्तं सैव मृदनेन विशेषितेति बोद्धव्यम् ॥ ३३ ॥

न कुर्य्याद्दन्तसंहर्षमालूनं देहभाजनम् ।
अपमृज्य च न स्नायाद्गात्रमम्बरपाणिना ॥ ३४ ॥

न कुर्य्यादिति । देहश्च भाजनञ्चेति देहभाजनमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । तदालूनं नखादिना उल्लिखितं न कुर्य्यात् । वस्त्रेण पाणिना वा शरीरं मार्ज्जयित्वा न स्नायात् । स्नानकाले वस्त्रेण पाणिना वा गात्रं न मार्ज्जयेदित्यर्थः । ऋज्वन्यत् ॥ ३४ ॥

स्नातोगात्राणि संमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना ।
न च निर्धूनयेत् केशानाचामेत्त्वेव चोत्थितः ॥ ३५ ॥

स्नातइति । स्नातः सन् स्नानशाट्या पाणिना च गात्राणि न

संमृज्यात्। न च केशान् कम्पयेत्। स्नातोत्थितस्त्ववश्यमाचामेत्॥ ३५॥

दुःस्वप्नं यदि वा पश्येत् वान्ते वा क्षुरकर्म्माणि।
मैथुने कटधूमे च स्नानमेव विधीयते॥ ३६॥

दुःस्वप्नमिति। कटधूमः चिताधूमः। स्मरन्ति च। "चिताधूमस्पर्शने सर्व्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः" इति। निगदव्याख्यातमन्यत्॥ ३६॥

द्विजोऽयं स्नाति नित्यं यः पञ्चाङ्गं विधिपूर्व्वकम्।
अश्वमेधफलं तस्य गोभिलीयवचो यथा॥ ३७॥

द्विज इति। पञ्चाङ्गं विधिपूर्व्वकमिति क्रियाविशेषणम्। योऽयं द्विज इति संबन्धः। पञ्चाङ्गं "मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुपकल्पय" इति स्नानसूत्रोक्तैः पञ्चभिरङ्गैरुपेतम्। तिलाक्षतयोः स्नानाङ्गतर्पणे विनियोगेऽपि प्रणाल्या स्नानाङ्गत्वमवगन्तव्यम्। मृद्गोमयकुशमन्त्रतर्पणरूपैः पञ्चभिरङ्गैरुपेतं वा। अतिरोहितार्थमन्यत्॥ ३७॥

मन्त्राः—पावकानइत्यादि, सप्तव्याहृतयः, सावित्री च सप्रणवाऽऽद्यन्ते, सहस्रशीर्षेत्यादि, घृतवतीत्यादि, अश्वक्रान्तेत्यादि, इदं विष्णुरित्यादि, त्रीणि पदेत्यादि, विष्णोः कर्म्माणीत्यादि, तद्विप्रास इत्यादि, अतोदेवा इत्यादि, उद्वयमित्यादि, उदुत्तममित्यादि, मृत्तिके ब्रह्मदत्तेत्यादि, अमोसीत्यादि, गावश्चिदित्यादि, ऋतञ्चेत्यादि, शंनोदेवीत्यादि, आपोहिष्ठेत्यादि, तरत्स-

मन्दीत्यादि, एतोन्विन्द्रमित्यादि, तमुष्टवामित्यादि, सहस्र-शीर्षेत्यादि, त्रिपादूर्द्ध्वइत्यादि, पुरुषएवेत्यादि, ऋतञ्चेत्यादि, पुनः शंनोदेव्यादयः । अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत । उदुत्य-मित्यादि, चित्रमित्यादि, आयं गौरित्यादि, अपत्येतादृत्यादि, तरणिरित्यादि, उद्यामेषीत्यादि ॥

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टं समाप्तम् ॥

मन्त्राइति । स्नानसूत्रे येषां मन्त्राणां विनियोग उक्तास्ते मन्त्रा-इह प्रतीकद्वारा निर्दिश्यन्ते कश्चिन्नामतोऽपि । निर्देशश्चायम-संमोहार्थः । मन्त्रा इत्यादि ग्रन्थः सर्व्वत्र न दृश्यते ॥

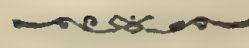
चन्द्रकान्तकृतिरर्पितेश्वरे
साधुभिः सकरुणैर्निरीक्ष्यताम् ।
ते ह्यनुग्रहपराः स्वभावतो-
नात्र कारणलवोऽप्यपेक्षितः ॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-
सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीपुत्रश्रीचन्द्रकान्त-
तर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचितं स्नानसूत्र-
परिशिष्टभाष्यं सम्पूर्णम् ॥

श्राद्धकल्पः ।

तत्र

प्रथमः खण्डः ।

वातोयस्य चिराय चामरधरोवेदादयोवन्दिनः
सूर्य्याचन्द्रमसौ प्रदीपसदृशौ स्वस्मिन् महिम्नि स्थितिः ।
सर्गोरक्षणमप्ययश्च जगतां कृत्यं गुणामन्त्रिणो-
स्त्यास्ते ऋतवोविचित्रविभवाः कस्मैचिदस्मै नमः ॥
उदयतु मानसगगने पित्रोः पद-नख-सुधाकर-श्रेणी ।
अन्तर्गतमपि भूयोया तमसां राशिमुपहन्ति ॥
विलोक्य पारमर्षाणि तन्त्राण्यालोच्य संग्रहान् ।
छन्दोगश्राद्धकल्पस्य भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥

तत्रभवान् सूत्रकारोगृह्यसूत्रोद्दिष्टस्यान्वाहार्य्यस्यान्येषाञ्च श्राद्धानां प्रयोगं प्रतिपिपादयिषुः श्राद्धकल्पाख्यमिदं शास्त्रं रचयाञ्चकार। छन्दोगश्राद्धप्रयोगजिज्ञासूनां सुखावगतये तस्येदमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते। व्याचिख्यासितस्य श्राद्धकल्पशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथ श्राद्धम् ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः। तत्रायमथशब्दआनन्तर्य्यार्थः। सम्बन्धकरणार्थश्च। उच्चार्य्यमाणश्च मङ्गलप्रयोजनोभवति। आनन्तर्य्यार्थ-

स्तावत्,—"अमावस्यायां तत् श्राद्धम्" "इतरदन्वाहार्य्यम्"—इति सूत्रयता भगवता गृह्यकारेणाग्निमतामन्वाहार्य्यं नाम श्राद्धं विहितम्। न च तस्येतिकर्त्तव्यता काचिदभिहिता। भवितव्यन्तु तया। अनग्निमतामपि श्राद्धं सपरिकरं वक्तव्यम्। अतो गृह्य-शास्त्राध्ययनानन्तरं श्राद्ध प्रयोग-प्रतिपित्सया श्राद्धकल्पाख्यमिदं शास्त्रमध्येतव्यमित्ययमर्थः। आवसथ्याधानादीनि कर्म्माणि गृह्य-कारेणोक्तानि। श्राद्धन्तु न तथोक्तम्। तदिदानीमस्माभिर्वक्तव्य-मित्यभिप्रायः।

सम्बन्धकरणस्य च प्रयोजनम्;—गृह्योक्ताः परिभाषाः कथम-त्रापि प्राप्नुयुः—इति। कथं च न प्राप्नुयुः? शास्त्रान्तरत्वादस्य, गृह्यकर्म्मविषयत्वाच्च परिभाषाणाम्। शास्त्रान्तरं खल्वेतत् श्राद्ध-कल्पाख्यं गृह्यशास्त्रात्। परिभाषाश्च गृह्यकर्म्मविषयाभवन्ति, इति गृह्यभाष्येऽवोचाम। अथापि स्यात्,—अन्वाहार्य्यस्य गृह्योक्त-त्वात् तत्र गृह्योक्ताः परिभाषाः प्राप्नुयुः?—इति। अत्रोच्यते। सत्यं प्राप्नुयुरग्निमतामेव। तेषामेव श्राद्धस्यान्वाहार्य्यपदाभिधेयत्वात्। अनग्निमतामपि श्राद्धे कथं नु ताः प्राप्नुयुरिति खल्वसौ सम्बन्धः क्रियते। उच्यते। अनग्निमतामपि प्राप्नुयुः,—इति पश्यामः। किं कारणम्? यदयं पिण्डपितृयज्ञधर्म्मानत्र प्रदेक्ष्यति। एवन्तर्हि सम्बन्धकरणात् कौथुमादिविषयत्वमस्यावगम्यते। तस्मात्,—गोभिलगृह्योक्तस्यैव पिण्डपितृयज्ञस्य धर्म्मा अत्र प्रदिश्यन्ते। अन्यथा न ज्ञायते,—कस्य पिण्डपितृयज्ञस्य धर्म्माः प्रदिश्यन्ते,—इति। अपूर्व्वकर्म्मोपन्याससूचनार्थो वाऽयमथशब्दः। ग्रन्थारम्भावद्योत-

नार्यौ वा। छन्दसि प्रणवइवार्षेयेषु ग्रन्थेष्वादौ खल्वथशब्दः पठ्यते।

श्राद्धम्,—इति वक्ष्यमाणस्य कर्म्मणोनामधेयम्। तथाचापस्तम्बसूत्रम्। "अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म्म प्रोवाच"—इति। तदिदम्—"तस्येदम्"—इति वा, "तेन कृतम्"—इति वा, "चूड़ादिभ्य उपसंख्यानम्"—इति वा भवति। सेयं यथाकथञ्चिद्व्युत्पत्तिः। प्रसिद्धिस्तु वक्ष्यमाणलक्षणे कर्म्मणि द्रष्टव्या। यच्च रघुनन्दनेन,—

"संस्कृतं व्यञ्जनाद्यान्नं पयोदधि घृतं मधु।
श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्धं निगद्यते"॥

इति पुलस्त्यवचनं श्राद्धशब्दस्य कर्म्मनामधेयतायां प्रमाणम्—इति, तद्वचनबलेनैव,—श्रद्धया अन्नादेर्यद्दानं तत् श्राद्धम्—इति चाभिहितम्। तदसङ्गतम्। दानार्थे तद्धितस्याननुशासनात्। अपिच। दीयते,—इति कर्म्मणि तिङः श्रवणादन्नं खल्वत्र विशिष्यते। तेन, दीयमानस्यान्नादेरत्र श्राद्धत्वमुच्यते, न कर्म्मणः। दृश्यते खल्वन्यत्राप्यन्नस्य श्राद्धव्यपदेशः,—"अदैवं भोजयेत् श्राद्धम्"—इति, "श्राद्धभुक् चाष्ट वर्जयेत्"—इति, "श्राद्धभोक्ता च कर्त्ता च"—इति, "अशक्तौ श्राद्धभोजने"—इति चैवमादौ बहुलम्। तदिदं पुलस्त्यवचनं न श्राद्धशब्दस्य कर्म्मनामधेयतायां नवोक्तार्थतायां प्रमाणमित्यस्थान एवायं संरम्भः। न खल्वन्नादेर्दानमेव श्राद्धं, किन्तु यच्चैतत् श्रद्धया दीयते, तदेव कर्म्म श्राद्धशब्दाभिधेयं भवति। कथं ज्ञायते?

"प्रेतं पितॄंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः ।
श्रद्धया दीयते यत्र तत् श्राद्धं परिकीर्त्तितम्" ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदयादिधृतमरीचिवचनात् । इत्यास्तां विस्तरः ॥१॥

अमावस्यायां पितृभ्योदद्यात् ॥ २ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अमावस्यायाम्,—इति सप्तमीनिर्देशात् निमित्तत्वमस्याश्चवगच्छामः । स्मरन्ति च ।

"न निर्व्वपति यः पिण्डं प्रमीतपितृकोनरः ।
इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः" ॥

इति । न च, कृष्णपक्षनिमित्तकएव श्राद्धे प्रशस्तकालोऽमावस्येत्यभिप्रायेणेदं वचनम्—इति भ्रमितव्यम् । प्रशस्तकालस्यातिक्रमे प्रायश्चित्ताभ्यनुज्ञानानुपपत्तेः । न चात्र कृष्णपक्षस्य नामापि श्रूयते । तथा याज्ञवल्क्यः ।

"अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्" ।

इति कृष्णपक्षाद्भेदेनैवामावस्यां स्मरति । तथा मत्स्यपुराणे,—

"अमावस्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च" ।

इत्यादीन्यभिधाय,—

"एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्य्यात् सर्व्वेषु सर्व्वसु ।
श्राद्धं साधारणं नाम सर्व्वकामफलप्रदम् ।
भार्य्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।
शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्य्यादनेन विधिना बुधः" ।

इत्यमावस्यायां कृष्णपक्षे च पृथक् पृथक् श्राद्धमभिहितम् । तदिदं

साधारणं नाम श्राद्धम्,—इत्यनग्निमतामप्यमावस्यायां कृष्णपक्षे च करणीयं भवति। अन्यथा साधारणत्वमस्य पीड्येत। अपि च मात्स्ये तावत् पुराणे, पूर्व्वस्मिन्नध्याये,—

"पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान्"।

इत्यादिना,—

"तत्रानेन विधानेन देयमग्निमता सदा"।

इत्यन्तेन ग्रन्थेनाग्निमतां श्राद्धमभिधाय,—

"अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितम्।
श्राद्धं साधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्"॥

इत्यादिना, "एतच्चानुपनीतोऽपि"—इत्याद्यन्तेन ग्रन्थेन अग्निमतामनग्निमताञ्च साधारणं श्राद्धं परस्मिन्नध्याये समुपदिष्टम्। अतएव, 'अग्निमत्श्राद्धम्'—इति, 'साधारणाभ्युदयकीर्त्तनम्'—इति चैतावध्यायावाचक्षते। तात्पर्य्यभेदकल्पनारसिकोरघुनन्दनस्त्वेतदपर्य्यालोचयन् कण्ठोक्तमपि साधारणत्वञ्चान्यथयन्,—'अमावस्यायां यन्नित्यत्वाभिधानं तत्साग्निपरं कृष्णपक्षस्य यन्नित्यत्वाभिधानं तत्साग्निभिन्नस्य'—इत्युत्प्रास्त्रमेव वर्णयाञ्चकार। तथा मार्कण्डेयपुराणम्।

"कार्य्यं श्राद्धममावास्यां मासिमास्युडुपक्षये।
तथाऽष्टकास्वप्यवश्यमिच्छाकालं निबोध मे"॥

इति। उडुपक्षयोऽमावस्या। सोयं निमित्तकालयोरभेदोनित्यतामस्य सूचयति। एतदपि तत्रैव सुव्यक्तमुक्तम्।

"दर्शस्तत्र निमित्तं वै कालश्चन्द्रक्षयात्मकः।
नित्यतां नियतः कालस्तस्याः संसूचयत्यथ" ॥

इति। चन्द्रक्षयात्मकः कालोऽपि दर्शएव। अतएव, यदेव निमित्तं सएव कालः—इति निमित्तनियतः कालस्तस्य नित्यतां सूचयति,—इत्याह। अपरे पुनरेतदविद्वांसोव्याचक्षते,—"मासि मासि कार्य्यं यत् श्राद्धं तत् चन्द्रक्षयेऽमावस्यां प्राप्यातिप्रशस्तम्। चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्द्धमानायां श्राद्धविधानेन अमावस्याऽभावेऽपि चतुर्दश्यन्तयामे श्राद्धविधानेन च विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः"—इति। तदिदमनार्षं कपोलकल्पितञ्चेत्युपेक्षणीयम्। तस्मात्,—नेदं कृष्णपक्षनिमित्तश्राद्धस्य प्रशस्तकालाभिप्रायं सूत्रं वर्णनीयम्। असंशब्दितत्वात्। प्रमाणाभावाच्च। इत्यास्थेयम्।

पितृभ्यः,—इति चतुर्थ्या पितॄणामत्र देवतात्वम्। तथाचापस्तम्बसूत्रम्। "तत्र पितरोदेवताः"—इति। देवतात्वन्तु देशनादेशिततुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वं वा,—इत्यन्यदेतत्। तस्मात्,—यागोऽयम्। "यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्"—इति जैमिनिसूत्रात्। ददातिप्रयोगस्य गौणः। उद्देश्यगतस्वामित्वजनकस्त्यागोहि दानम्। न च पित्रादीनां स्वामित्वमस्ति। ब्राह्मणस्येति चेन्नानुद्देश्यत्वात्। इति चेत् पश्यसि,—माभूत् पित्रादीनां स्वामित्वं ब्राह्मणस्य तु भविष्यति,—इति। तदपि नास्ति। कस्मात्? अनुद्देश्यत्वाद्ब्राह्मणस्य। कथं पुनरनुद्देश्यत्वं ब्राह्मणस्य? प्रमाणाभावात्। पितॄणामेव तथात्वोपदेशाच्च। तथा आपस्तम्बोऽपि। "ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे"—

इति सूत्रयन् अनुद्देश्यत्वं स्वामित्वाभावञ्च ब्राह्मणानां दर्शयति। यथा खल्वाहवनीयोऽग्निरनुद्देश्योऽपि प्रतिपत्तिस्थानं देवतोद्देशेन त्यक्तस्य द्रव्यस्य, एवमिहापि पितरएवोद्देश्याः ब्राह्मणास्तु प्रतिपत्तिस्थानमेव परं न पुनरुद्देश्याः,—इति। त्यागोऽयं ब्राह्मणस्य स्वामित्वमुत्पादयतीत्यत्रापि न प्रमाणम्। पित्रुद्देशेन त्यक्तस्य खल्वस्वामिकतया ब्राह्मणे तस्य प्रतिपत्तौ उपादानमेव हि तस्य स्वामित्वमुत्पादयेत्, नासौ त्यागः प्रामाण्याभावात्,—इति श्लिष्यते। न हि भवन्ति वक्तारः,—पितॄणां श्राद्धमितिवत् ब्राह्मणानां श्राद्धमिति। अपिच। "अप्सु पिण्डान् सादयेत्" "प्रणीते वाऽग्नौ" "ब्राह्मणं वा भोजयेत्" "गवे वा दद्यात्"—इत्यस्मदृह्यकारेण ब्राह्मणस्य भोजनमात्रोपदेशात् तस्य स्वामित्वं नोत्पद्यते,—इत्यवगच्छामः। न खलु येन ब्राह्मणं भोजयति, तत्रास्य स्वामित्वम्। तदुद्देशेन त्यागस्याभावात्। तस्य प्रतिग्रहाभावाच्च। अन्यथा यावद्भवति—परान्नमसौ भुङ्क्ते, इति, तावद्भवति—परान्नमसौ प्रतिगृह्णाति,—इति। तथाच तत्रभवतामृषीणामुभयोस्तुल्यदोषवादो न स्यात्। न चैवं शिष्टाः प्रतियन्ति। अबादिसामान्याच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। न खल्वप्सु पिण्डानां सादने प्रणीते वा अग्नौ, गवे वा दाने तत्र स्वामित्वमबादीनामुत्पद्यते। तस्मात्, तत्सामान्यात् ब्राह्मणस्यापि न तत्र स्वामित्वमुत्पद्यते,—इत्यास्थेयम्।

होमस्तर्ह्ययं स्यात्, प्रणीतेऽग्नौ सादनोपदेशात्। न,—इत्युच्यते। आसेचनाधिकं हि यजतिं होममाचक्षते मीमांसकाः। न खल्वत्र यजतिरासेचनाधिकः, किन्तु पश्चाद्भाविनी प्रतिपत्तिरेव

निमित्तान्तरप्रणीते अग्नावुपदिश्यते,—इति नासौ होमः। यदि वा होमोऽयं भवेदपि, किन्तव तेन भविष्यति, दानं खल्वसौ न भवत्येव। तस्मात्,—'ब्राह्मणाश्चाहवनीयार्थे,—इत्यनेन स्वामित्वजनकस्त्यागोदानम्,—इति दानलक्षणमत्रास्ति,—इति सूचितम्,'—इति, 'अस्तिचोद्देश्यताऽपि ब्राह्मणस्य, तद्गतस्वामित्वाभिसन्धानेन द्रव्यत्यागात्'—इति च वदन् शूलहस्तः परास्तः।

पितृभ्यः,—इति च पितृपितामहप्रपितामहपरम्। कथं ज्ञायते? पिण्डपितृयज्ञे तेषामेवोद्देश्यत्वात्। अत्रापि तस्यैव धर्म्मप्रदेशाच्च। मातामहादीनान्तु श्राद्धं पृथगवचनेनोपदेक्ष्यति। तदिदं बहुवचनम्,—"क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम्"—इत्यादिवदभिधानक्रियाऽपेक्षया साहित्यं बोधयति। उद्देशक्रिया हि प्रत्येकं परिसमाप्यते,—इति न तामपेक्ष्य साहित्यं सम्भवति। त्यागक्रियापेक्षयेति चेन्न नानात्वात्। इति चेत् भवान् पश्यति,—माभूत् उद्देशक्रियापेक्षया साहित्यं त्यागक्रियापेक्षया तु भविष्यति। नैष दोषः। कस्मात्? नानात्वात् त्यागक्रियायाः। त्यागक्रिया हि प्रत्येकमेवोपदिष्टा गृह्यकारेण। तथाच गृह्यसूत्रम्। "पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेष ते पिण्डोये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति" "अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः"—इति। यद्यपि, अन्वष्टक्यकर्म्मण्येतत् सूत्रितम्, तथापि—"अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यातः"—इति सूत्रेणान्वष्टक्यधर्म्मस्य पिण्डपितृयज्ञे पितृयज्ञधर्म्मस्य चात्र प्रदेशात् अत्रापि प्रत्येकमेव त्यागः सिध्यति। सूत्रकारोऽप्यत्रभवानर्घ्यादौ प्रत्येकं त्यागमुपदेक्ष्यति।

पितृभ्यः,—इति चतुर्थ्या अन्यथानुपपत्त्या हि देवतात्वं पितॄणां कल्पनीयम्। तच्च बहुवचनात् सहितानां परिचिकल्पयिषितम्। साहित्यस्य च त्यागक्रियापेक्षया परिचिकल्पयिषया त्यागस्यैकत्वमानुमानिकम्। प्रत्यक्षस्तु प्रत्येकं त्यागोपदेशः। तस्मात्,—अनन्यथासिद्धप्रत्येकत्यागोपदेशबलात् न मिलितानां देवतात्वम्। शक्यं हि बहुवचनमभिधानक्रियापेक्षयापि नेतुम्। "असावेतत्ते,—इति यजमानस्य पित्रे, असावेतत्ते,—इति यजमानस्य पितामहाय, असावेतत्ते,—इति यजमानस्य प्रपितामहाय,"—इत्यपि निगमोभवति ॥ २ ॥

पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

'पितृभ्योदद्यात्'—इत्यनुवर्त्तते। अपरपक्षस्य कृष्णपक्षस्य। तथाच श्रूयते। "पूर्व्वः पक्षोदेवानामपरः पक्षः पितॄणाम्"—इति। "योऽपक्षीयते सोऽपरपक्षः"—इत्यपि निगमोभवति। वाशब्दो वैकल्पिकं कल्पान्तरं समुच्चिनोति। कथं नाम? पञ्चमीप्रभृति वा दद्यात् प्रतिपत्प्रभृति वा,—इति। तथाच गौतमः। "पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य यथाश्राद्धं सर्व्वस्मिन् वा"—इति। अथवा। वाशब्दो वक्ष्यमाणकल्पापेक्षया विकल्पार्थः ॥ ३ ॥

यदहरुपपद्येत ॥ ४ ॥

'वाऽपरपक्षस्य'—इत्येतदिहापि सम्बध्यते। कुतः? मध्यपठितस्य विशेषाभावात्। तदयमर्थः। अपरपक्षस्य यदहर्यस्मिन्नहनि उपपद्येत सम्पद्येत द्रव्यादिकम्, तदहर्व्वा पितृभ्योदद्यात्,—इति। उप-

पद्यते,—इति पाठेऽपि तथैवार्थः। सोऽयं विकल्पः,—पञ्चमी-प्रभृति वा दद्यात्, यदहरुपपद्यते तदहर्वा दद्यात्,--इति।

तदनेन सूत्रद्वयेन कृष्णपक्षतिमित्तमपि श्राद्धमुपदिष्टं भवति। तदिदं श्राद्धद्वयम्—अमावस्यानिमित्तं कृष्णपक्षतिमित्तञ्च,—इति। तत्र, कृष्णपक्षनिमित्तएव श्राद्धे प्रशस्तकालोऽमावस्येति तन्त्रान्तर-काराः स्मरन्ति। तथाच निगमः। "अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावस्यायान्तु विशेषेण"—इति। न चैतावता अमावस्यायाः निमित्तत्वं शक्यमपह्नोतुम्। न खल्वन्यस्य प्रशस्तकालो न भव-त्यन्यस्य निमित्तमित्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति। अभिहितञ्चैत-दस्माभिरधस्तादेव। निगमवचनमात्रदर्शी रघुनन्दनस्त्वाह,—'अमावस्या न निमित्तान्तरं, किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तश्राद्धस्य प्रशस्तकालः'—इति। तदश्रद्धेयम्। अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते तदहः कुर्य्यात्, कृतेऽप्यपरपक्षे यस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि, अमावस्या-यान्तु विशेषेण यत्नेन कुर्य्यात्, तुशब्दात् पूर्व्वस्मादन्यदिदं श्राद्धम्--इति यदि निगमवचनस्यार्थः, तदा तदपि तन्मतमुन्मूलयति,—इत्यस्तु किं विस्तरेण ॥ ४ ॥

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,—

पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

अपरपक्षस्य,—

"आषाढ़ीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः।
स विज्ञेयोऽपरः पक्षः कन्यां गच्छतु वा न वा" ॥

इत्यादिस्मृत्युक्तलक्षणस्य। वाशब्दः,—

"अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने।
त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्त्वर्द्धमेववा" ॥

इति ब्रह्मपुराणाद्युक्तकल्पान्तरापेक्षया विकल्पार्थः। तत्र, 'अर्द्धम्'—इति पक्षस्यार्द्धमष्टम्यादिकमित्यर्थः। अर्द्धं पक्षम्,—इत्यन्वयोपपत्तेः। न तु त्रिभागस्यार्द्धम्। अर्द्धत्रिभागयोर्द्वयोरपि पक्षविशेषणतया समत्वेन परस्परमन्वयानुपपत्तेः। तथाच गौतमः। "अथापरपक्षे श्राद्धं पितृभ्योदद्यात् पञ्चम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्व्वस्मिंश्च"—इति।

यच्च,—

"पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्ऋणम्"।

इति वचनम्। पञ्चमीमारभ्योत्तरतिथिषु,—इति तस्यार्थः।

"पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः"।

इति हेमाद्रिप्रभृतयः पठन्ति। आश्विनकृष्णशुक्लपक्षपञ्चम्योर्मध्ये,—इति वर्णयन्ति च। सोऽयमपरपक्षश्राद्धस्य गौणकालः।

"भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम्"।

इत्यपि वचनं भवति। एतेन,—

"पञ्चम्यूर्द्ध्वञ्च तत्रापि दशम्यूर्द्ध्वं ततोऽप्यति"।

इति विष्णुधर्म्मोत्तरवचनमपि व्याख्यातं वेदितव्यम्। पञ्चमीमारभ्यकरणेऽपि त्रिभागहीनत्वं पक्षस्य नानुपपन्नम्। प्रतिपदादितिथिचतुष्कस्य चतुर्द्दश्याश्च त्यागेन तदुपपत्तेः। स्मरन्ति च।

"श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्द्दश्यां महालये"।

इति। त्रिभागादिकल्पेश्वप्येषैव रीतिरनुसर्त्तव्या। पक्षकल्पाश्रयणे तु चतुर्दश्यामपि श्राद्धं कर्त्तव्यमेव भवति। पक्षव्यापकतायाः प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः। तथाच कार्ष्णाजिनिः।

"नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने।
नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी" ॥

इति। तथा ब्रह्माण्डपुराणम्।

"कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च।
पार्व्वणेन विधानेन श्राद्धं तत्र विधीयते" ॥

इति। तथा तत्रैव।

"कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोड़श।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवोनारायणोऽब्रवीत्" ॥

इति। इदञ्च षोड़शत्वमाश्विनशुक्लप्रतिपदा सह द्रष्टव्यम्। कथं ज्ञायते ?

"अहःषोड़शकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह।
चन्द्रक्षयाविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्मृता" ॥

इति देवलवचनात्। कन्यां गते सवितरि,—इति कन्यासम्बन्धस्य प्राशस्त्यमभिप्रेत्योक्तम्। तदाह शाट्यायनिः।

"कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते"।

इति। वृद्धमनुः।

"मध्ये वा यदि वाऽप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्रविः।
स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धषोड़शकं प्रति" ॥

इति। एवञ्च, 'कन्यां गच्छतु वा न वा'—इति समस्तपक्षाभिप्रायं

वचनं भवति। ब्रह्मपुराणवचने, 'एववा'—इति निपातसमुदायो-विकल्पवाची। न तु एवशब्दो नियमार्थः, वाशब्दो विकल्पार्थः,—इति निपातद्वयम्। विभागकरणे, 'अर्द्धमेव,'—इति नियमानुपपत्तेः। अतएव सकृत्करणमप्याह नागरखण्डम्।

"आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्य्यादेकस्मिन्नपि वासरे॥

इति। एकस्मिन्नपि,—इत्यपिकारादनुकल्पोऽयम्। न चैतत् कन्यास्थरविनिमित्तश्राद्धपरं वचनम्। एकस्मिन्नपि,—इत्यपि-कारलभ्यस्यानेकत्वकरणस्य तत्राभावात्। सकृद्धि तत्करणमिष्यते। तथाच गर्गः।

"पक्षश्राद्धं यदा कुर्य्यात्तर्पणन्तु दिने दिने।
सकृन्महालये चैवं परेऽहनि तिलोदकम्"॥

इति। तथा नारदः।

"सकृन्महालये काम्ये पुनः श्राद्धेऽखिलेषु च।
अतीतविषये चैव सर्व्वमेतत् विचिन्तयेत्"।

इति सकृन्महालयं दर्शयति। एतत्,—इति नन्दादिवर्जनम्। तथा कात्यायनः।

"अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात् पिण्डदानं यथाविधि"।

इत्येकदिनेऽपि करणं सुस्पष्टमुपदिशति। तदत्र अपरपक्षश्राद्धे बहु वक्तव्यमस्ति। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः। अथैव-

मपरपक्षस्य पारिभाषिकत्वे कृष्णपक्षमात्रं श्राद्धकालो न सूचितं भवति ? माभूदनेन ग्रन्थेन, सूत्रयिष्यते तु ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

यदहरुपपद्येत ॥ ४ ॥

यदहर्द्रव्यदेशपात्रमुपपद्येत, तदहः पितृभ्यो दद्यात्। तथाच गौतमसूत्रम्। "द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधौ वा"—इति। द्रव्योपपत्तिरत्र नवशस्यादिप्राप्तिरूपा। स्मरन्ति च।

"यष्टव्याः पितरोराजन्! नवशस्यफलोदकैः।
पार्व्वणेन विधानेन खड्गमांसे तथाऽऽगते"।

इति। नवशस्यमपि व्रीहियवरूपं द्रष्टव्यम्। कुतः? नवयज्ञे तथा दर्शनात्। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकोवनिनः स्मृतः"।

इति।

"व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव!।
न तावाद्यौ महाराज! विना श्राद्धं कथञ्चन"।

इति च स्मर्य्यते पुराणेषु। तदनेन नवशस्यादिप्राप्तिः श्राद्धनिमित्तमित्युक्तं भवति। नवान्नेन कर्म्मानुष्ठानं निमित्तम्,—इत्यसङ्गतैषा कल्पना। प्रमाणाभावात्।

"नक्षत्रग्रहपीड़ासु दुष्टस्वप्नावलोकने।
इच्छाश्राद्धानि कुर्व्वीत नवशस्यागमे तथा"।

इति पुराणवाक्येऽप्यागमस्य प्राप्तिरूपत्वात्।

"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः" ।

इति कालान्तरन्त्वन्येषां मन्तव्यम् । कस्मात्? 'धान्यपाकवशादन्ये'—इति नवयज्ञे तथा दर्शनात् । अन्ये खल्वाचार्य्याः धान्यान्तरपाकवशादपि नवयज्ञमिच्छन्ति । शालयः किल वृश्चिके पच्यन्ते । रघुनन्दनस्तु नवशस्येष्टिदृष्टपरिकल्पनां श्राद्धेऽभ्युपगच्छन्नप्याह । 'वृश्चिकशुक्लपक्षो न कालान्तरं किन्त्वतिपतितव्रीहिश्राद्धस्य गौणकालमध्ये तस्य प्राशस्त्यमात्रम्'—इति । देशोपपत्तिस्तीर्थप्राप्तिरूपा । कथं ज्ञायते?

"गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्प्राप्तिहेतुकम् ।
पूर्व्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्यात् पूर्व्वदक्षिणे" ।

इत्यादिवचनेभ्यः । पात्रोपपत्तिः श्रोत्रियब्राह्मणप्राप्तिरूपा । कुतः?

"तस्मात् दद्यात् सदोद्युक्तोविद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" ।

इत्यादि स्मरणात् । तदेतासु द्रव्यदेशपात्रोपपत्तिषु यत् श्राद्धं, न तत्र कृष्णपक्षाद्यपेक्षा अवश्यं कर्त्तव्या । कथं ज्ञायते? यदहरमीषामुपपत्तिस्तदहः श्राद्धविधानेन तदसम्भवात् । स्मरन्ति च ।

"तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।
पात्रञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते" ।

इति ।

"यथा चैवापरः पक्षः पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्लादपराह्णोविशिष्यते" ।

इत्यादिकमप्येतद्विषयं द्रष्टव्यम् । गौतमोऽपि । "द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधौ वा कालनियमः शक्तितः"—इति सूत्रयन्नेतदेवाह ।

अथवा। अमावस्यायां पितृभ्योदद्यादित्यादि सूत्रत्रयं सकलापरपक्षश्राद्धस्य कालोपदेशपरमेवास्तु। अमावस्यायां पितृभ्योदद्यात् अपरपक्षस्य पञ्चमीप्रभृति वा पितृभ्योदद्यात् अपरपक्षस्य यदहरुपपद्यते तदहर्वा पितृभ्योदद्यादिति। अस्याञ्च वर्णनायाममावस्यायां दानं प्रथमः कल्पः। अन्यच्चानुकल्पइति बोद्धव्यम्। अस्यामपि वर्णनायामपरपक्षाद्देनामावस्याया अपि श्राद्धस्य निमित्तान्तरत्वं पूर्व्वोक्तदिशाऽवसेयम् ॥०॥ ॥ ४ ॥०॥

तदहर्व्राह्मणानामन्त्य पूर्व्वेद्युर्वा ॥ ५ ॥

यदहः श्राद्धं तदहः पूर्व्वस्मिन् वा अहनि ब्राह्मणानामन्त्य निमन्त्र्य, 'पितृभ्योदद्यात्'—इत्यनुवर्त्तते। 'तदहर्वा'—इति पाठे, पूर्व्वत्रात्र चोभयत्रैवैतत् सम्बन्धनीयम्। कुतः? मध्यपठितस्य विशेषाभावात्। कथं नाम? यदहरुपपद्येत, तदहर्वा पितृभ्योदद्यात्,—इति। तदहर्वा पूर्व्वेद्युर्वा ब्राह्मणानामन्त्र्य पितृभ्योदद्यात्,—इति च।

ब्राह्मणग्रहणं राजन्यादिनिरासार्थम्। यद्यप्यामन्त्रणमिहोपदिश्यते, तथापि निमन्त्रणमेवार्थः। अतिक्रमनिषेधोह्यत्र सूचयिष्यते। "यत्र प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्"—इति हि स्मरन्ति। अभिलापे त्वामन्त्रणमेवास्मच्छास्त्रानुशिष्टं प्रयोज्यं, न निमन्त्रणम्,—इति द्रष्टव्यम्।

अत्र चामावस्यादौ पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रणम् असम्भवे तदहरपि। तथाच स्मर्य्यते।

"निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युः सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ।
असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत्" ।

इति ।

"श्वः कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान् निमन्त्रयेत् ।
निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्व्वसुप्तजने गृहे ।
असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत्" ॥

इति चैवमादि । द्रव्याद्युपपत्तेस्तु भाविन्याः पूर्व्वेद्युर्निश्चयासम्भवेन तदहरेव निमन्त्रणं भवति । एतेन,—

"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयीत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्" ॥

इत्याद्याः स्मृतयोऽपि व्याख्याताः । 'असम्भावितमैथुनान् यत्यादींस्तदहरामन्त्रयेत् अङ्गानां प्रधानकालत्वनियमात्, सम्भावितमैथुनांस्तु पूर्व्वेद्युः'—इति नीलाम्बरोपाध्यायाः । वचनमप्युदाहरन्ति ।

"निमन्त्रयेच्च पूर्व्वेद्युः पूर्व्वोक्तांस्तु द्विजोत्तमान् ।
अप्राप्तौ तद्दिने वाऽपि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनम्" ॥

इति । यद्वायशसाऽप्येषैव व्यवस्था वर्णिता । प्रमाणाभावात् पुनरुपेक्षिताऽस्माभिः । अनिर्दिष्टकालं खल्वङ्गं प्रधानस्य काले क्रियते । निर्दिष्टश्चेह कालः । वचनमपि पूर्व्वेद्युरप्राप्तौ तद्दिने निमन्त्रणमाह, न प्राप्तौ । तत्रैव, 'हित्वा योषित्प्रसङ्गिनम्'—इति विशेषः । स खल्वयं विशेषो न यतिष्वेवावतिष्ठते । प्रमाणविशेषाभावात् । तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था शास्त्रार्थः ॥ ५ ॥

अनिन्द्येनामन्त्रितोनापक्रामेत् ॥ ६ ॥

अनिन्द्योलोकापवादरहितः । तेनामन्त्रितोनिमन्त्रितोब्राह्मणः, नापक्रामेत् न प्रत्याचक्षीत । प्रत्याख्याने प्रत्यवायापत्तेरित्यभिप्रायः । तथाच मनुः ।

"केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्" ।

इति । यथैतत्, तथा निमन्त्रयिताऽपि निमन्त्रितान् यथान्यायमपूजयन् प्रत्यवैति,—इत्यर्थात् सिद्धम् । स्मरन्ति च ।

"आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।
अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्य्यग्योनिषु जायते" ।

इति । अस्मिन्नवसरे,—"आमन्त्रितोवा नान्यदन्नं गृह्णीयात्"—इति सूत्रमधिकं पठन्ति गौड़ाः । निगदव्याख्यातं तत् ॥०॥ ६ ॥०॥

अथेदानीं निमन्त्रणीयान् ब्राह्मणान् विशिनष्टि,—

स्नातकान् ॥ ७ ॥

'आमन्त्र्य',—इति, 'पितृभ्योदद्यात्',—इति च द्वयमितःप्रभृति सर्व्वत्र सम्बन्धनीयम् । योग्यत्वात् । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

"येन यस्याभिसम्बन्धोदूरस्थस्यापि तस्य सः ।
अर्थतोह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणम्" ।

इति । त्रयः स्नातकाः गृह्यसूत्रे निर्द्दिष्टाः,—विद्यास्नातकोव्रतस्नातकोविद्याव्रतस्नातकश्चेति । उत्तराधरभावोऽप्यमीषां तत्रैव द्रष्टव्यः ॥०॥ ७ ॥०॥

एके यतीन्* ॥ ८ ॥

यतयस्त्रिदण्डिनइहाभिप्रेयन्ते । कथं ज्ञायते ?

"यतिस्त्रिदण्डः करुणा राजतं पात्रमेवच" ।

इति ।

"शिखिभ्योधातुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेत्" ।

इति चैवमादि स्मरणात् । तइमे यतयोनिमन्त्रणीयाः,—इत्येकेषां मतम् । अस्मादवगच्छामः,—यतयोन निमन्त्रणीयाः,—इत्यन्येषां मतम्,—इति । कस्मात् पुनः कारणात् यतयोन निमन्त्रणीयाः,—इति तत्रभवन्तोमन्यन्ते ? स्मर्त्तारोह्यमीषां भोजने अभ्युदयविशेषं स्मरन्ति ।

"सर्व्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमक्षयम्" ।

इत्यादि बहुलम् । उच्यते । श्राद्धे किल मधुमांसैः पितरोऽतिशयं प्रीयन्ते । एषा हि तेषामाशंसा ।

"योदद्यादन्नमस्माकं तत् सर्व्वं मधुना सह ।

आमिषेण समायुक्तं शस्तेन मृगपक्षिणाम्" ।

इति । तथाचोपदेक्ष्यति तृप्तिविशेषं मांसविशेषेण । यतयस्त्वमधुमांसाशिनोभवन्ति । अतएव, "यतिपात्रकं श्राद्धं मधुमांसवर्ज्जितं कार्य्यम्"—इति वामनपद्धतिः । तदिदमनिमन्त्रणकारणं यतीनाम् ।

---

* एके यतीन् वा,—इति कस्यचिन्मते सूत्रपाठः ।

कस्य हेतोस्तद्धर्मो निमन्त्रनीयाः भवन्त्यन्येषाम्? यति-पात्रकश्राद्धस्य महाफलत्वादित्याह ।

"अपि स्यात् स कुले जन्तुर्भोजयेद् यस्तु योगिनः ।

विप्रान् श्राद्धे प्रयत्नेन तेन तृप्यामहे वयम्" ।

इत्यपि पितृगीता गाथा भवति । दक्षोऽपि स्मरति ।

"विना मांसेन मधुना विना दक्षिणयाऽऽशिषा ।

परिपूर्णं भवेत् श्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु" ।

इति ॥०॥ ८ ॥०॥

गृहस्थसाधून् वा ॥ ९ ॥

गृहस्थाश्च साधवश्च, तान् गृहस्थसाधून् । वाशब्दः स्नातकापेक्षया विकल्पार्थः । तत्र, स्नातकाः—गृहस्थाश्रमप्रवेशोन्मुखाः । गृहस्थास्तु तत्र कृतप्रवेशा भार्य्यासहिताः । भार्य्यां हि गृहमाचक्षते,—इति सभार्य्याएव गृहस्थाइहाभिप्रेयन्ते । तथाच स्मरणम् ।

"न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते" ।

इति । ये पुनर्गृहस्थाश्रमे कृतप्रवेशाअपि मृतभार्य्याः सन्तः पुनर्भार्य्यामर्थयमानाः स्नातकव्रतानुष्ठानपरावा भवन्ति, तइमे साधवोभण्यन्ते । कन्यायाः खल्वलाभे,—

"अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" ।

इति स्नातकव्रतानुष्ठानमस्य मुनयः स्मरन्ति । शास्त्रानुमतञ्चानुतिष्ठन् कथं न साधुः स्यात् । 'साधुत्वं गृहस्थविशेषणम्,'—

इत्यसङ्गतैषा वर्णना महायशसः। "स्नातकान्" "एके यतीन्" "गृहस्थसाधून् वा"—इत्याश्रमविशेषावस्थायिनएव हि निमन्त्रणीयाइहोपदिश्यन्ते। धर्म्मांस्तु पश्चादुपदेक्ष्यति। न खल्वसाधूनपि स्नातकान् निमन्त्रणीयान् मन्यसे, कथं साधुत्वं गृहस्थस्य विशेषणमात्थ! अथ मन्यसे,—पश्चादुपदिष्टैर्धर्म्मैरसाधवः स्नातकाः व्यावर्त्तिष्यन्ते,—इति। गृहस्था अप्यसाधवस्तथैव तर्हि व्यावर्त्तिष्यन्ते,—इति विफलोऽयमारम्भः। कात्यायनोऽपि,—"गृहस्थान्" "साधून् वा"—इति गृहस्थाद्भेदेनैव साधून् सूत्रयाञ्चकार॥०॥ ९ ॥०॥

तदेवं स्वरूपतोनिमन्त्रणीयानभिधाय धर्म्मानमीषामुपदिशति,—

श्रोत्रियान् ॥ १० ॥

"एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा।
षट्कर्म्मनिरतोविप्रः श्रोत्रियोनाम धर्म्मवित्"।

इत्युक्तलक्षणान् ॥०॥ १० ॥०॥

वृद्धान् ॥ ११ ॥

"न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।
योवै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः"।

इत्युक्तलक्षणाम्। श्रोत्रियाणां खल्वसम्भवे, ज्ञानवृद्धाअपि निमन्त्रणीयाः,—इत्येवमर्थोऽयमारम्भः।

एवं वा—

वृद्धान् अधिकवयस्कान्। तथाच वशिष्ठः। "परिणतवयसः"—

इति। अपिच। गौतमः खल्वाचार्य्यः,—"युवभ्योदानं प्रथममेके पितृवत्"—इति सूत्रयन् यद्वयस्कः पित्रादिः प्रमीतः तद्वयस्काएव ब्राह्मणाः निमन्त्रणीयाः,—इत्येकेषां मतं दर्शयति। सोऽयं वृद्धोपदेशो वृद्धश्राद्धविषयः पर्य्यवस्यति। अवृद्धान्,—इति वा पाठः। युवभ्योदानं प्रथमम्—इति सूत्रसमानार्थः॥ ११॥

अनवद्यान्॥ १२॥

न अवद्यान् अनवद्यान्। अवद्योनिन्द्यइत्यनर्थान्तरम्। लोकापवादरहितानित्यर्थः। अथवा। विशुद्धमातापितृकाः स्वयमपि लोकापवादरहिताइहाभिप्रेयन्ते। कथं ज्ञायते? शास्त्रान्तरदर्शनात्। तथाच वशिष्ठः। "यस्य दशपुरुषं पितृमातृवंशः श्रोत्रियोविज्ञायते विद्वांसः स्नातकाश्चेति पंक्तिपावनाः"—इति। तथोशना। "पञ्चपुरुषपारम्पर्य्यादखण्डितचारित्रमर्य्यादः पंक्तिपावनः"—इति। मनुरपि स्मरति।

"अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः"॥

इति। अवद्याश्च विस्तरेण तन्त्रान्तरेषूपदिष्टास्तेभ्यएवावगन्तव्याः। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः॥ १२॥

स्वकर्म्मस्थान्॥ १३॥

स्ववर्णाश्रमोचितकर्म्मनिष्ठान्। स्मरन्ति च।

"अव्युत्क्रान्ताः स्वधर्म्मेभ्यस्ते द्विजाः पंक्तिपावनाः"।

इति॥ १३॥

पूर्व्वोक्तानां खल्वमीषाम्,—

अभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान् ॥ १४ ॥

अपिर्भिन्नक्रमे। पूर्व्वोक्तानामभावे, शोभनाचारान् शिष्यानपि,—इत्यर्थः। अपि शब्दोमातामहादीन् समुच्चिनोति। तथाच मनुः।

"एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्"॥

इति। तदत्र, 'स्वाचारान्',—इति पुनः कुर्व्वन् आचारवत्तयैवामीषां निमन्त्रणीयत्वं न पुनः श्रोत्रियत्वादेरत्यन्तमपेक्षा,—इति दर्शयति। अन्यथा, 'अनवद्यान्'—इत्यादेः सूचितत्वात् स्वाचारानित्यनर्थकं स्यात्। मनुरपि, श्रोत्रियादीनभिधाय मातामहादीनामनुकल्पत्वमभिदधानएतदेवाह। यच्चाहतुर्वशिष्ठकात्यायनौ।

"यस्य चैव गृहे मूर्खोदूरे चैव बहुश्रुतः।
बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः॥
ब्राह्मणातिक्रमोनास्ति विप्रे वेदविवर्ज्जिते।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते"॥

इति। तदपि बहुश्रुताय दातव्यम्,—इति, ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य,—इति चाभिधानात् मुख्यकल्पगोचरमितिपर्य्यवस्यति। तथा भविष्यपुराणे।

"तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।
सम्बन्धिनस्तथा सर्व्वान् दौहित्रान् विट्पतिं तथा ॥
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृहाधिपान् ।
नातिक्रमेन्नरश्चैतान् सुमूर्खानपि गोपते !" ॥

इति । तदनेन,—

"श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः ।
अश्रोत्रियाय दत्तानि तृप्तिं नायान्ति देवताः" ॥

इति वशिष्ठादिवचनानामपि मुख्यकल्पविषयत्वं व्याख्यातम् । तस्मादनुकल्पमातामहादिषु नैष नियमः,—इति सिद्धम् ॥ १४ ॥

अथेदानीं ये न निमन्त्रणीयाः, तानाह,—

द्विर्नग्न-शुक्ल-विक्लिध-श्यावदन्त-विद्धप्रजनन-व्याधिताधिक-व्यङ्गि-श्विति-कुष्ठि-कुनखिवर्ज्जम् ॥ १५ ॥

द्विर्नग्नादिवर्ज्जं पूर्व्वोक्तान् निमन्त्रयेत् । तत्र, द्विर्नग्नः,—

"यस्य त्रिपुरुषादासीदुभयोर्गोत्रयोरपि ।
वेदस्याग्नेश्च विच्छेदो द्विर्नग्नः स प्रकीर्त्तितः" ॥

इति सुमन्तुनोक्तः । रघुनन्दनस्त्वेतदजानन्नाह,—'द्विर्नग्नोदुश्चर्म्मा अप्रावृतमेढ्रः,'—इति । तदश्रद्धेयम् । न खलु द्विर्नग्नशब्दोदुश्चर्म्माणमभिधत्ते । तत्रास्य सामर्थ्यविरहात् । अतएव,—

"द्विर्नग्नः कौलदुश्चर्म्मा शुक्लोऽतिकपिलस्तथा" ।

इत्येकस्मिन् वचने द्वयोरुपादानं सङ्गच्छते । 'शुक्लोऽतिगौरः'—

इति नीलाम्बरोपाध्यायादयः। 'शुक्लोमण्डलकुष्ठी अग्न्युत्सादी षण्डकुष्ठीतिवा, अतिगौरोवेत्येके'—इति महायशाः। विक्लिधः,—

"यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां छाद्यते दशनावली।

विक्लिधः स तु विज्ञेयोब्राह्मणः पंक्तिदूषकः"॥

इति सुमन्तुनोक्तः। 'विक्लिधोविचर्च्चिकाबहुलः'—इति कल्पतरुः। 'नाभेरधोविचर्च्चिकादियुक्तः'—इति रघुनन्दनः। 'गलद्व्रणः'—इति शङ्खधरः। 'पूतिगन्धिघ्राणः औदुम्बरकुष्ठीतिवा'—इति महायशाः।

एकोद्वौ बहवो वा दन्ताः यस्य श्यावाः भवन्ति, सोऽयं श्यावदन्तः—स्वभावकृष्णदन्तोभण्यते। श्यावः कृष्णः,—इत्यनर्थान्तरम्। 'शावदन्त'—इति केचित् पठन्ति। दन्तद्वयमध्यगतक्षुद्रदन्तः,—इति तत्रार्थः।

विद्धं प्रजननं यस्य, सोऽयं विद्धप्रजननः। "लिङ्गचर्मणि केषाञ्चिद्वेधः क्रियते, तत्र स्त्रीचित्तरञ्जनार्थं काष्ठशकलमर्प्यते,—इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम्"—इति नीलाम्बरोपाध्यायाः। 'अश्मर्य्यादिदोषैर्विद्धं प्रजननं यस्य सः'—इति केचित्। 'मृतापत्यः'—इत्यन्ये। तत्त्वकारस्तु वेधकर्त्तनयोर्भेदमजाननिवाह,—'विद्धप्रजननः कर्त्तितशिश्नः'—इति।

व्याधितः पापरोगयुक्तः, उभयभागक्लेदितव्रणो वा। तथाच देवलः। "उन्माद, स्त्वग्दोषो, राजयक्ष्मा, श्वासो, मधुमेहो, भगन्दरो, महोदरोऽश्मरीत्यष्टौ पापरोगाः। जड़ान्धवधिरकुणिरिति विकलेन्द्रियाः। उभयभागक्लेदितव्रणाः। पापिष्टतमाश्चेति। एते

पञ्चविधाः प्रोक्तावर्ज्जनीयानराधमाः"—इति । अत्र चोभयभाग-क्लेदितव्रणस्य नाभेरधोभागगतत्वेनोपरिभागगतत्वेन च द्वैविध्यात् पञ्चविधत्वं नानुपपन्नम् । मनुरपि ।

"वीच्यान्धो नवतेः, काणः षष्टेः, श्वित्री शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम्" ॥

इति पापरोगिणोवर्जनं स्मरति । पापरोगपदार्थानभिज्ञस्तु कुल्लूकभट्टः,—'पापरोगी रोगराजोपहतः'—इत्येतावन्मात्रं व्याचष्टे । 'व्याधितोदुश्चिकित्स्यव्याधिः'—इति महायशाः । 'सदारोगी'—इति रघुनन्दनः ।

अधिकोऽधिकाङ्गः । कस्मात् ? 'व्यङ्ग'—इत्यत्राङ्गेन वैगुण्य-दर्शनादत्रापि तेनैवाधिक्यभ्य वर्णयितुमुचितत्वात् । तथाच शङ्खः ।

"हीनाङ्गा अतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणाः पंक्तिदूषकाः" ।

इति । 'अधिकाङ्ग'—इत्येव केचित् पठन्ति । व्यङ्गी विकलाङ्गः, हीनाङ्गोवा । 'विकलेन्द्रियः',—इति केचित् । केचित् न पठन्त्येव । श्वित्री श्वेतकुष्ठी,—इति भानूपाध्यायप्रभृतयः । स्थूलपादः—इति कल्पतरुः । कुष्ठी उक्तातिरिक्तकुष्ठरोगवान् । बहवः कुष्ठभेदाः पुराणेषु पठ्यन्ते । तथाच भविष्ये ।

"शृणु कुष्ठगणं विप्र ! उत्तरोत्तरतोगुरुम् ।
विचर्च्चिका तु दुश्चर्म्मा चर्च्चरीयस्तृतीयकः ॥
विकर्च्चुर्व्रणताम्रौच कृष्णश्वेते तथाऽष्टकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्व्वकर्म्मसु ॥
व्रणवत् सर्व्वगात्रेषु गण्डे भाले तथा नसि" ।

इत्यादि। कुनखी स्वभावतः सङ्कुचितनखः। ते खल्वमी द्विर्नग्नादयोन निमन्त्रणीयाः।

आह। अनर्थकोऽमीषां वर्ज्जनोपदेशः? यदा स्नातकादयो निमन्त्रणीयाः—इत्युच्यते; ज्ञायत एव,—एभ्योऽन्ये न निमन्त्रणीयाः,—इति। नैषदोषः। स्नातकादीनामपि शुक्लत्वादिसम्भवात् तेषां वर्ज्जनार्थोऽयमुपदेशो भविष्यति,—इति। ननु, द्विर्नग्नत्वस्य तत्रासम्भवः? 'श्रोत्रियान्'—इति हि सूचितम्। अवद्याश्चैते शुक्लादयः कथं निमन्त्रणीयाः स्युः। 'अनवद्यान्'—इति हि सूचितम्। अपिच। श्रोत्रियाणां शारीरदूषणैर्युक्तानामप्यवर्जनीयत्वमेव मुनयः स्मरन्ति। यथा वशिष्ठः।

"अथ चेत् मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पंक्तिदूषणैः।
अदूष्यं तं यमः प्राह पंक्तिपावन एव सः"॥

इति। एवन्तर्हि अन्यथा वर्णयिष्यामः। पूर्व्वोक्तानां निमन्त्रणीयानामसम्भवे द्विर्नग्नादिवर्जमन्येऽपि निमन्त्रणीयाः,—इत्येतदर्थोऽयमुपदेशः,—इत्यनवद्यम्॥ ० १५ ॥ ० ॥

अथेदानीं श्राद्धस्य प्रयोगं वक्तुपक्रमते,—

स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मान्॥ १६ ॥

स्नातान् कृताप्लवनान्। प्राप्तस्यापि स्नानस्य पुनः कथनमावश्यकत्वार्थम्। तेन, अस्नाताः श्राद्धं भुञ्जानाः प्रत्यवायिणो भवन्ति,—इति विज्ञायते। तथाच भारते।

"दैवं वा यदि वा पित्र्यं योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
अस्नातो ब्राह्मणोराजन् ! तस्याधर्म्मोगवानृते" ॥

इति । अथवा । स्नातान्,—इति विशिष्टस्नानाभिप्रायं वचनम् । तथाच वायवीये ।

"सुरभीणि तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव हि ।
श्राद्धेष्वेतानि योदद्यादश्वमेधफलं लभेत्" ॥

इति । शुचीन् सूतकाद्यशौचरहितान् । अन्यस्याशौचस्य स्नानाचमनाभ्यामेवापगमात् । आचान्तान् कृताचमनान् । तदनेन, पादप्रक्षालनमपि देयमित्युक्तं भवति । पादप्रक्षालनपूर्व्वकस्याचमनस्य गृह्यसूत्रेऽभिधानात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । "प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिराचामेत् द्विः परिमृजीत"—इत्यादि । सदाचारसिद्धं चैतत् पादप्रक्षालनदानादिकमिति न विशिष्य सूत्रितमिति श्लिष्यते । सूचनार्थं चास्यार्थस्य परिभाषाप्राप्तस्याप्याचमनस्य पुनरिहोपदेशः । अथवा । "यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम्"—इति परिभाषया कर्त्तुरेव प्राप्नोत्याचमनं न भोक्तुः,—इत्याशङ्कानिरासार्थमाचान्तान्—इत्याह ।

तदित्थम्भूतान् ब्राह्मणान् प्राङ्मुखान्, युग्मान्—समान् द्विचतुरादीनित्येतत् । दैवे उपवेश्य,—प्रागग्रेषु कुशेषु,—इत्यर्थः । कथं ज्ञायते ? प्राङ्मुखानामुपवेशनस्य सूत्रणात् प्राची दिक् खल्वागतैव हृदयमस्माकम् । आगतैव चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम् । "प्राङ्मुखकरणञ्चानादेशे"—इति सूत्रकारवचनाच्चैवमवगच्छामः । कात्यायनोऽप्याह ।

"यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्म्मसु ।
तिस्रस्तत्र दिशोज्ञेयाः प्राची सौम्याऽपराजिता" ॥

इति । देवलीयेऽपि प्रयोगे,—

"ये चात्र विश्वदेवार्थं विप्राः पूर्व्वं निमन्त्रिताः ।
प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च" ॥

इत्युक्तम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्यएकैकस्योदङ्मुखान् ॥ १७॥

अयुग्मान् विषमान् त्रिप्रभृतीन् शक्त्यनतिक्रमेण पित्र्ये, उपवेश्य,—इति योजना । 'स्नातान् शुचीनाचान्तान्'—इत्येतत् सर्व्वमत्रापि सम्बन्धनीयम् । किमविशेषेण पित्र्ये सर्व्वेषामर्थे एक एवायुग्मो-वर्ग उपवेशनीयः ? न । कथन्तर्हि ? एकैकस्य पित्रादेरयुग्मान् उपवेश्य,—इति सम्बन्धः । कथन्नाम ? त्रित्वपक्षे तावत्,—पितुस्त्रीन्, पितामहस्य त्रीन्, प्रपितामहस्य त्रीन्,—इति । तदे-तस्मिन् पक्षे नव ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । तथाच गौतमः । "नवावरान् भोजयेदयुजोयथोत्साहं वा"—इति । "यद्यप्ययुग्मान् यथाशक्ति"—इति सूचितम्, तथाप्यतिशयविस्तारो न करणीयः, अनिष्टापत्तेः । तथाच वशिष्ठः ।

"द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥
सत्क्रियां देशकालौ च द्रव्यं ब्राह्मणसम्पदः ।
पञ्चैतान् विस्तरोहन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्" ॥

इति । तथा श्राद्धभाष्ये ब्रह्माण्डपुराणे,—

"देशकालधनाभावादेकैकमुभयत्र वा ।
शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेश्मनि ॥
यस्मात् ब्राह्मणबाहुल्याद्दोषो बहुतरोभवेत् ।
श्रद्धानाशो मौननाशः श्राद्धतन्त्रस्य विस्मृतिः ॥
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शोनिन्दा दातृषु भोक्तृषु ।
वितण्डया चापवादोजल्पन्ते ते पृथग्विधाः" ॥

इति । ब्रह्मपुराणस्यैतदिति शूलपाणिः । स खल्वयं हेतूपनिबन्धनोब्राह्मणबाहुल्यनिषेधः,—इति सर्व्वेषामेव भवति । सर्व्वत्रैव तत्सम्भवात् । तदसम्भवे तु बाहुल्यकरणेऽप्यदोष एव ।

कथमुपवेशयेत् ? उदङ्मुखान् । आसनानि चामीषां दक्षिणाग्रकुशानि भवन्ति । कथं ज्ञायते ? दक्षिणायाः दिशः पितृत्वात् ।

"दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र क्रमः स्मृतः" ।

इत्याभ्युदयिकप्रकरणे कात्यायनोक्तिदर्शनाच्च ।

"दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि च" ।

इति च देवलीये प्रयोगे ॥०॥ १३ ॥०॥

पक्षान्तरमाह,—

द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्ये ॥ १८ ॥

वाशब्दोविकल्पार्थः । दैवे द्वौ ब्राह्मणौ, पित्र्ये त्रीन् ब्राह्म-

णान्, उपवेश्य,—इति सम्बन्धः। अत्र कल्पे,—पितुरेकं पितामहस्यैकं प्रपितामहस्यैकमुपवेशयेदिति मिलित्वा त्रयोब्राह्मणाः पित्र्ये भवन्ति ॥०॥ १८ ॥

अन्यमपि पक्षमुपदिशति,—

एकैकमुभयत्र वा ॥ १९ ॥

दैवे एकं पित्र्ये चैकमित्यर्थः। तदेवं द्वावपि ब्राह्मणावुपदिष्टौ। यदा पुनर्द्वावपि ब्राह्मणौ न लभ्येते एक एव तु ब्राह्मणोलभ्यते, अनेकब्राह्मणत्वस्यौपयिकमन्नाद्यं वा न सम्पद्यते, तदाऽपि न श्राद्धलोपः। किन्त्वेकस्मिन्नेव ब्राह्मणे श्राद्धं करणीयम्। यद्यप्यत्र, एकब्राह्मणपक्षोनोपदिश्यते, तथापि न्यायागतत्वाद्ग्रन्थान्तरोपदेशाच्चादरणीयः। तथाच गृह्यासंग्रहः।

"श्राद्धे ब्राह्मण एकश्चेत् स्वल्पञ्च प्रकृतं यदि।
वैश्वदेवं कथं तत्र? इति मे संशयोमहान्।
प्रणीतान्नाद्यमुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु।
ब्राह्मणाय प्रदातव्यमेवं भवति सम्पदि"।

इति। श्राद्धकल्पपरिशिष्टे।

"एकस्तु ब्राह्मणः श्राद्धे ह्यल्पन्तु प्रकृतं भवेत्।
त्रयस्तु पितरः प्रोक्ताः कथं चाश्नन्ति ते त्रयः।
उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः।
प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्कुकाः"।

इति। परवचनं गृह्यासंग्रहेऽपि। तथा वशिष्ठः।

"अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम्।
शुभशीलोपसम्पन्नं सर्व्वालक्षणवर्जितम्।
यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत्?
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु।
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समापयेत्।
प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे"।

इति। शङ्खः।

"भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनम्।
दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चाद्वह्नौ तु तत् क्षिपेत्"।

इति। तथा महायशोधृतं वचनम्।

"पितॄणां ब्राह्मणोयोज्योदैवे त्वग्निं नियोजयेत्।
प्रणीतान्नाद्यमुद्धृत्य ततः श्राद्धं समापयेत्"।

इति। दैवे त्वग्निमिति साग्न्यभिप्रायं वचनम्। तथाच पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः।

"एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साग्नेरग्निर्भवेत् सदा।
अनग्नेः कुशमुष्टिः स्यात् श्राद्धकर्म्मणि सर्व्वदा"।

इति। मातृश्राद्धे तु विप्रालाभे सुवासिनीरपि पूजयेदित्याहापरार्के वृद्धवशिष्ठः।

"मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि।
पतिपुत्रान्विता भव्या योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः"।

इति। अष्टाविति वृद्धिश्राद्धविषयमिति कमलाकरः।

आह। यदा पुनरेकोऽपि ब्राह्मणो न लभ्यते, तदा किं

ब्राह्मणाभावात् श्राद्धलोपः, अथवा ब्राह्मणप्रतिनिधिमुपादाय श्राद्धं करणीयम्? इति। ब्राह्मणप्रतिनिधिमुपादाय श्राद्धं करणीयमिति ब्रूमः। कुतः? उच्यते। ब्राह्मणोहि गुणभावेन श्राद्धस्योपकरोति। न च गुणस्य लोपे प्रधानमपि लोपनीयं भवति। "गुणलोपे च मुख्यस्य"—इति सिद्धान्तविरोधात्। गुणोहि नाम स भवति, यो मुख्यस्योपकारे वर्त्तते। स चेदुपादीयमानोमुख्यमुपरुणद्धि, गुणएवासौ न भवेत्। मुख्यं कथं सगुणं स्यात्,—इति खल्वसौ गुणेषु प्रवर्त्तते, न मुख्यं कथमुपरुध्येत,—इति। तस्मात् ब्राह्मणप्रतिनिधिमुपादाय श्राद्धं करणीयमिति प्रतिपद्यामहे। मुख्यालाभे प्रतिनिधिरुपादेयः,—इति च दर्शितं षष्ठेऽध्याये। तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्।
यवानामिव गोधूमाः व्रीहीणामिव शालयः"।

इति। कः पुनर्ब्राह्मणस्य प्रतिनिधिः? दर्भवटुरित्याह। कथं ज्ञायते? ब्राह्मणकार्य्ये तस्य दर्शनात्। तथाच गृह्यसूत्रम्। "यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्धौत्रञ्चैव ब्रह्मत्वञ्चैव, तेनैव कल्पेन च्छत्रं वोदकमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय"—इति। तथोपाकर्म्मणि च्छन्दोगपरिशिष्टम्। "कौशानृषीन् स्थलस्थान्" —इत्यादि। स्मरन्ति च।

"ब्राह्मणानामसम्पत्तौ कृत्वा दर्भमयान् द्विजान्।
कृत्वा श्राद्धं विधानेन पश्चाद्विप्रेषु दापयेत्"।

इति। तदत्र कुशमयब्राह्मणेऽपि श्राद्धकरणे प्रश्नप्रत्युत्तरादिकं

सर्व्वमेव विधानं प्रकृतवदेव भवति,—इत्यवगच्छामः। कुतः? यतः कुशमयब्राह्मणपक्षेऽपि 'तेनैव कल्पेन'—इत्यनेन तत्रभवान् गृह्यकारः सर्व्वमेव प्राकृतं कल्पमनुजानाति, ततोऽन्यत्रापि तथैव युक्तं प्रतिपत्तुम्। कारणस्याविशेषात्। न पुनः स्वमनीषिकोत्प्रेक्षया कस्यचिल्लोपः कल्पयितुमुचितः। तथाच श्राद्धे सत्यव्रतः।

"निधायाथ दर्भचयमासनेषु समाहितः।
प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत्"।

इति। प्रैषः प्रश्नः। प्रैषादनु—पश्चात् यो भवति, सोऽयमनुप्रैषः प्रत्युत्तरम्। तत्संयुक्तस्य विधानस्योपदेशात् सर्व्वमेव प्रश्नप्रत्युत्तरादिकं कर्त्तव्यमिति दर्शयति। तेन, तृप्तोऽस्मि,—इत्यादि प्रत्युत्तरमत्रापि भवत्यदृष्टार्थम्। समवेतत्वाभावात् प्रत्युत्तरविलोपोमा प्रशाङ्क्षीदिति हि प्रैषानुप्रैषसंयुक्तमित्याह। अन्यथा, अनर्थकं स्यात्। प्रतिनिधावपि हि सर्व्वैव प्राकृती इतिकर्त्तव्यता प्राप्नोति, किमिति प्रैषानुप्रैषौ विशेषतोऽभिधत्ते। न हि तृप्तिप्रश्नस्तृप्तिज्ञानार्थः। तस्य प्रकारान्तरेणोपपत्तेः। प्रश्नात् पूर्व्वं खल्वेतद्वर्त्तते। तच्चावसरे वक्ष्यामः। निमन्त्रणन्तु उपस्थित्यादिदृष्टार्थतया अत्र लुप्यते। तस्माद्दृष्टार्थत्वे तु तदपि करणीयमेव।

आह। कुशमयब्राह्मणपक्षे प्रत्युत्तरमस्तीत्युक्तम्। कः पुनरेतत् करिष्यति? श्राद्धकर्त्ता,—इति ब्रूमः। कस्मात्? अन्यस्य प्रत्युत्तरयितुरभावात्। 'तेनैव कल्पेन'—इति वचनेन,

कुशब्राह्मणपक्षेऽपि कर्त्तुरेव, "आवसोः सदने सीदामि"—इति मन्त्रपाठोपदेशाच्च। प्रतिनिधितया खल्वेतन्मन्त्रपाठः कर्त्तुरिष्यते। स चेहापि सम्भवति। तथाच संवत्सरप्रदीपे पैठीनसिः।

"अलाभे ब्राह्मणानाञ्च श्राद्धं स्यात् कुशपत्रके।
प्रश्नोत्तरे स्वयं कुर्य्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः"।

इति। रघुनन्दनस्त्वेतदजानानः,—"प्रैषानुप्रैषसंयुक्तमित्यनेन यस्य प्रैषस्य प्रश्नस्य प्रत्युत्तरमबाधितं तद्युक्तकर्म्मणोविधानात्, दर्भवटुरूपदर्भत्रयमादाय कर्म्मकरणे 'निमन्त्रितोऽस्मि' 'तृप्ताः स्मः'—इति प्रत्युत्तराभावात् निमन्त्रणतृप्तिप्रश्नयोरभावः, 'ओँ कुरुष्व'—इत्यादिप्रत्युत्तराणान्त्वन्येनापि सम्भवादनुज्ञादीनां कर्त्तव्यतैव"—इत्याह। तदसङ्गतम्। पूर्व्वोक्तकारणात्। प्रैषानुप्रैषसंयुक्तम्—इत्यस्य तथार्थत्वाभावाच्च। कल्पना खल्वेषा। 'प्रतिनिधौ यथाश्रुतमन्त्रपाठः'—इति, 'सर्व्वप्रतिनिधावेव नोहेन बाधः'—इति च स एवाह। अन्येन प्रत्युत्तराभ्युपगमे चान्योऽपि यदा न लभ्यते, तदा श्राद्धलोपश्चापद्येत। न चैतदुचितम् ॥०॥ १९ ॥०॥

मातामहानाञ्चैवम् ॥ २० ॥

मातामहानामप्येवं ब्राह्मणानामन्त्य श्राद्धं कुर्व्वीत,—इति कृत्स्नविध्यतिदेशः। पितृश्राद्धप्रयोगमध्ये कथनात् चशब्दाच्च पितॄणां मातामहानाञ्चैकेनैव प्रयोगेन श्राद्धं स्यात्। मातामहानाम्—इति मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहपरं वचनम्। स्मरन्ति च।

"मातुः पितरमारभ्य त्रयोमातामहाः स्मृताः।
तेषान्तु पितृवत् श्राद्धं कुर्य्युर्दुहितृसूनवः"।

इति ॥०॥ २० ॥०॥

तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २१ ॥

वैश्वदेविकं तन्त्रं पितॄणां मातामहानाञ्चैकं वा कुर्व्वीत। वाशब्दो-विकल्पार्थः। अस्मिन् कल्पे, मातामहानां वैश्वदेवश्राद्धं पृथक् न करणीयं, किन्तु पितॄणां मातामहानाञ्चैकमित्यर्थः ॥०॥ २१ ॥०॥

दैवपूर्व्वंश्राद्धं कुर्व्वीत ॥ २२ ॥

श्राद्धकर्म्मणि यत् किञ्चित् पित्र्य क्रियते, तत्सर्व्वं दैवे कृत्वा करणीयम्—ऋते पिण्डदानादिभ्यः। यथैतत्, तथाऽवसरे वक्ष्यामः। तच्च पदार्थानुसमयेन कर्त्तव्यम्। कथं ज्ञायते? आवाहने तथा दर्शनात्। आवाहनं खल्वादितोदेवानां सूत्रयित्वा परतः पितॄणां सूत्रयिष्यति। अस्मादवगच्छामः,—पदार्थानुसमयोऽस्मत्-सूत्रकारस्याभिप्रेतः,—इति ॥०॥ २२ ॥०॥

पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः ॥ २३ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः। एतदनेनोक्तं भवति। सैवेतिकर्त्तव्यता, तएव मन्त्राः तादृशाएव धर्म्माः अत्रापि भवन्ति,—इति। तेन, अपसव्यं दक्षिणामुखेन वामजानुपातेन पित्र्यं कर्म्म करणीयम्, दैवन्तु सव्येन प्राङ्मुखत्वादिना दक्षिणजानुपातेन,—इति। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा।
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि"।

इति। "प्राची सौम्यापराजिताः"—इति च। तथा गृह्य-सूत्रम्। "पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीती भवति"—इति। एवं दैवं दैवतीर्थेन, पित्र्यं पितृतीर्थेन कर्त्तव्यम्। पात्रपूरणादिकमपि दैवपित्र्ययोस्तत्तत्तीर्थेन करणीयं भवति। कथं ज्ञायते ?

"पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत्"।

इत्याभ्युदयिकश्राद्धे च्छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात्।

तदस्मात् पिण्डपितृयज्ञधर्म्मप्रदेशात् पित्रर्थं चरुरत्र पृथक् पक्तव्यो भवति। "तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च" —इत्यन्वष्टक्यकर्म्मण्यस्मद्गृह्यकारेण पृथक् चरूपदेशात्। पिण्ड-पितृयज्ञे च,—"अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यातः" —इति तेनैवोदनचरोरतिदेशात्। "सर्व्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत्—पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनस्य वाऽर्थार्थस्य वा"—इत्यपि गृह्य-सूत्रं पित्र्यं पृथक् पाकं दर्शयति। च्छन्दोगपरिशिष्टे अग्नौकरण-विचारश्लोकेऽप्येतस्यार्थस्य लिङ्गदर्शनमस्ति। तच्चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः। स खल्वयं चरुः व्रीहिभिः स्यात्, न यवैः। कस्मात् ? "सकृत्सं-गृहीतं व्रीहिमुष्टिमवहन्ति"—इत्यन्वष्टक्ये गृह्यसूत्रात्। अपरे पुनरेतदविद्वांसोभाषन्ते,—'सर्व्वार्थादेव पाकात् श्राद्धमपि कर्त्तव्यं न पृथक् पाकान्तरं कार्य्यम्, अस्मच्छाखायां पृथक्पाकानभि-धानात्'—इति।

यदपि,—'यावदुक्तत्वे क्रियमाणे पादप्रक्षालनादि न प्राप्नोति।

व्रीहिगोधूमादीनामुपादानं न प्राप्नोति। लशुनादिवर्जनं न प्राप्नोति। एवं यावदुक्तानुष्ठाने विहिताकरणं निषिद्धकरणञ्च प्राप्नोति। शाखान्तरीयानुष्ठाने परिशिष्टकारैरभ्यनुज्ञा कृतेति यावत्सम्भवं पारतन्त्रिकमपि कार्य्यं नैतद्व्यतिरेकेण कर्म्म कर्त्तुं शक्यम्"--इति महायशसा वर्णितम्। तदप्यसङ्गतम्। कस्मात्? यस्मात् पादप्रक्षालनादि यथा प्राप्नोति तथा पूर्व्वमस्माभिर्व्यवस्थापितम्। लशुनादिवर्जनमपि सामान्यैर्वचनैर्भविष्यति। शाखान्तरीयानुष्ठाने परिशिष्टकारैः कुत्राभ्यनुज्ञा कृता,--इति न खल्वधिगच्छामि। अनभ्यनुज्ञैव तु विज्ञायते। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्म्मकारिणाम्।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया"।

इति। तदनेन परोक्ता अयथाक्रिया च खल्वस्माकमक्रियैवेति कात्यायनोऽब्रवीति। स तु मन्यते,—'परोक्तानुष्ठानमन्तरेण न कर्म्म कर्त्तुं शक्यम्'—इति। तथा गृह्यासंग्रहः।

"ऊनोवाऽप्यतिरिक्तोवा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत्।
तेन सन्तनुयात् यज्ञं न कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम्"॥

इति। यावती इतिकर्त्तव्यता स्वशास्त्रोक्ता, तावत्यैव यज्ञं तनुयात्, न तत्र पारतन्त्रिकं कुर्य्यात्,—इति गोभिलपुत्रः समुपदिशति। कात्यायनोऽपि,—अयथाक्रियां निन्दन्नेतदेवानुजानाति। स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्य खल्वन्तराऽन्तरा पारतन्त्रिकस्य विशेषस्याभिनिवेशे, यथा खलु क्रियोपदिश्यते, नैषा तथा भवतीति व्यक्तम-

क्रियैव सम्पद्यते। तदेवं पारतन्त्रिकमनुतिष्ठन् न स्वशाखाश्रयं विधानमनुष्ठति, नापि पारशाखिकम्, किन्तु इयमप्यन्वथयित्वा नरसिंहाकारमभिनवं प्रयोगान्तरं निर्म्मिणोति! तच्चानुतिष्ठति! स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परशास्त्रोक्तं विशेषं निवेशयन् व्यक्तं खल्वेतदुभयमेवान्यथयति। तथाच, वृद्धिमिष्टवतोमूलमपि नष्टम्,—इति न्यायापातः। यत् पुनर्गृह्यासंग्रहवचनान्तरम्,—

"आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत् कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम्।

विशेषाः खलु सामान्याः ये चोक्तावेदवादिभिः"॥

इति पारतन्त्रिकं कर्त्तव्यमुपदिशति। तत् श्रौताभिप्रायम्। तथाच कात्यायनः।

"यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत्"॥

इति श्रौतमेवाग्निहोत्रादिकं पारशाखिकं कर्त्तव्यमाह। न च शाखान्तराधिकरणन्यायात् पारतन्त्रिकगुणोपसंहारोगृह्याद्युक्त-प्रयोगेऽपीति भ्रमितव्यम्। श्रौतविषयत्वात्तस्य। श्रौतेषु हि स्वेषु स्वेषु वेदेषु स्वस्ववेदिनामेवर्त्विजां कर्म्मोपदिष्टं न सर्व्वेषाम्। सर्व्ववेदिभिश्चर्त्विग्भिर्यज्ञोनिर्वहति, न तावन्मात्रैः,—इत्यस्ति विशेषः। गृह्याद्युक्ते तु प्रयोगे नैष विशेषोऽस्ति। अपिच। सत्यपि नाम्नोऽभेदे तत्र तत्र यथासम्भवं रूपभेदादिभ्यः कर्म्मणां भेद एव न त्वैककर्म्म्यम्। तदेवं सति कुत्र कस्य गुणानामुपसंहारः। न ह्यन्यस्य कर्म्मणो गुणा अन्यस्मिन् कर्म्मण्युपसंह्रियन्ते। तथाच वैश्वदेवबलिकर्म्मणोः कात्यायनः।

"न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्म्मणी।
पूर्व्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्म्मणोः॥
काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन।
नैकस्मिन् कर्म्मणि तते कर्म्मान्यत्तायते यतः"॥

इति। स खल्वयं न्यायोऽन्यत्राप्यनुसरणीयः। कारणस्याविशेषात्। प्रत्यक्षश्चात्र परिशिष्टकाराणां निषेधः,—'ऊनोवाऽप्यतिरिक्तोवा'—इति, 'अक्रिया त्रिविधा'—इति चैवमादिः। अथवा। यदात्मनस्तन्त्रेषु नोक्तमेव, तदेव पारतन्त्रिकं कर्त्तव्यमित्युपदिशति, न पुनः स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परोक्तस्य विशेषस्याभिनिवेशस्तस्यार्थः। वचनान्तरेण सुव्यक्तमस्य निषेधनात्। सामान्याश्रयाणां विशेषाणामप्यभिनिवेशोऽनारभ्याधीतानामेव न प्रयोगान्तरोक्तानाम्। तथा चोक्तम्।

"प्रयोगः सूत्रकारोक्तोन समुच्चयमर्हति।
समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रमः"॥

इति। तथाच नीलाम्बरोराध्यायधृतं गृह्यपरिशिष्टम्।

"प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः।
प्रयोगशास्त्रताहानादनारम्भविधानतः॥
बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म्म प्रकीर्त्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतोभवेत्॥
श्रौतेषु सर्व्वशाखोक्तं सर्व्वस्यैव यथोचितम्।
स्मार्त्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्म्मसु"॥

इति। तदिदं वचनम्,—प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि, अनारम्भविधानतः

परैर्न समुच्चीयते,—इति वदत्, आरभ्याधीतैः सामान्यशास्त्रोक्तैः परशास्त्रोक्तैश्च समुच्चयं वारयति। ये पुनरनारभ्याधीताः सामान्यधर्म्माः स्मर्य्यन्ते, तैस्तु समुच्चयमनुजानाति। तस्मात्, परिशिष्टोक्ता इव अनारभ्याधीताः सामान्याश्रयाविशेषाः स्वशास्त्रोक्तेऽपि प्रयोगे सन्निविशन्ते। अनन्यगतेर्व्वचनात्। परिशिष्टकारः खल्वस्माकमेतदनुजानाति,—'विशेषाः खलु सामान्याः'—इति ब्रुवाणः। पारतन्त्रिकस्य तु विशेषस्याभिनिवेशः सर्व्वतन्त्रविरुद्धएव। तदिमे सामान्याश्रयाविशेषाः स्वशास्त्राविरोधिनएव समुच्चीयन्ते, न पुनः स्वशास्त्रविरोधिनोऽपीत्यवगन्तव्यम्।

तेषां खल्वेषां सामान्याश्रयाणां विशेषाणामननुष्ठानेऽपि फलं भवत्येव। अनुष्ठाने पुनर्म्महानभ्युदयः। कथं ज्ञायते? परिशिष्टकारैस्तथाऽनुशिष्टेः। तथाच पुरस्तादुदाहृतम्,—'बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तम्',—इति। 'ऊनोवाप्यतिरिक्तोवा'—इति च। तदनेन अल्पेऽपि स्वशास्त्रोक्ते कर्म्मणि कृते सर्व्वः कृतोभवति,—इति वचनेन तावन्मात्रकरणस्योपदेशेन च अन्तरेणापि सामान्याश्रयाणां विशेषाणामनुष्ठानं फलसिद्धिर्व्विज्ञायते। मदनपारिजातोऽपि,—"असमर्थश्चेत् स्वगृह्योक्तमात्रमेव करोति, तावतैव तस्य शास्त्रार्थसिद्धेरुक्तत्वात्"—इति ब्रुवन्नेतदेवाह। अशक्यञ्च सर्व्वेषां सामान्याश्रयाणां विशेषाणामनुष्ठानम्। विक्षिप्ताः खल्वेते भूयःसु प्रदेशेषु प्रभूततराश्च भवन्ति, न शक्यन्ते सामस्त्येन ज्ञातुमनुष्ठातुञ्च। न चाशक्यमर्थं अनुष्ठातुं शास्त्रमस्मान् प्रेरयति। तथा सति तदेव न प्रमाणं भवेत्। विलुप्यन्ते किल कालवशाच्छास्त्राणि,—इत्यपि

स्मर्त्तारोभवन्ति । तदेवं सामान्याश्रयाणां विशेषाणामननुष्ठानेऽपि फलसिद्धिर्भवतीति स्थितम् । अनुष्ठाने त्वमीषामभ्युदयविशेषोऽपि विज्ञायते । कुतएतत् ? यतस्तेषामप्यनुष्ठानाय शास्त्रमस्मान् प्रयुङ्क्ते । न हि तस्यानुष्ठानाय शास्त्रमस्मान् प्रयुङ्क्ते,—यस्यार्थो-नास्ति । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते" ॥

इति । अथैवं सामान्याश्रयाः ये प्रयोगविशेषाः पुराणादिषु स्मर्य्यन्ते, तेषामनर्थकत्वं प्राप्नोति । नैषदोषः । येषां स्वशाखायां प्रयोगविशेषोनोपदिश्यते, तेषां तद्विषयत्वोपपत्तेः । येषामप्यस्ति स्वशाखायां प्रयोगविशेषस्योपदेशः तेषामपि इच्छया तदनुष्ठानोपपत्तेश्च । यो हि सामान्यश्रयः प्रयोगः, स सर्व्वेषामेव भवितुमुचितः । सामान्याश्रयत्वादेव । स्वशास्त्रोक्तस्तु प्रयोगः स्वस्याभ्यर्हितः । तस्मात् स्वशास्त्रोक्तं प्रयोगमनुष्ठायान्ते कामं,—सामान्याश्रयोऽपि प्रयोगोऽनर्थकोमाभूत्—इति सोऽप्यनुष्ठीयताम् । न तु तदपाश्रयेण स्वशास्त्रोक्तः प्रयोगोऽन्यथयितुं युक्तः । वैश्वदेवबलिकर्म्मणोः कात्यायनेन सुव्यक्तमेतस्यार्थस्योपदेशाच्च सर्व्वत्रैवमवगच्छामः । तथाच "न स्यातां काम्यसामान्ये" इत्यादि कात्यायनवचनं पूर्व्वमुदाहृतम् ।

तदत्र, सामान्यविशेषयोः प्रयोगयोः कर्म्मान्यत्वं सुव्यक्तमेव कात्यायनो ब्रवीति । तत् कुत्र कस्य गुणोपसंहारोभविष्यति । न खल्वन्यस्य कर्म्मणोगुणानामन्यस्मिन् कर्म्मण्युपसंहारोभवति ।

तस्मादियमेवावधारणा,—स्वशास्त्रोक्ते प्रयोगे परतन्त्रोक्तोविशेषोन करणीयः। सामान्याश्रयाः अनारभ्याधीतास्तु विशेषाः कर्त्तव्याः। परमेषामकरणेऽपि स्वशास्त्रोक्तमात्रस्यानुष्ठानादेव फलं भवति। करणे त्वभ्युदयः। सामान्याश्रयं प्रयोगान्तरन्तु, स्वशास्त्रोक्तप्रयोगस्यान्ते इच्छया पृथगनुष्ठेयम्। ततश्च, सामान्याश्रयस्य प्रयोगान्तरस्यानुष्ठाने महानभ्युदयः। अननुष्ठानेऽपि न फलहानिः,—इति।

तदित्थं शास्त्रार्थमनुरुन्धानैरस्माभिः स्वशास्त्रोक्ते प्रयोगे परोक्तानां सामान्याश्रयप्रयोगान्तरोक्तानाञ्च विशेषाणां समुच्चयादुपारंस्यते। पूर्व्वे तु निबन्धारः,—एतदननुसन्धानाद्वा, पाण्डित्यातिशयख्यापनाद्वा, स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा येभ्यो-यावन्तोऽरोचन्त ते तावतः परोक्तान् सामान्याश्रयप्रयोगान्तराभिहितांश्च विशेषानभिन्यवीविशन्त। तथाऽन्यत्रापि, प्रयोगान्तरविशेषान् प्रयोगान्तरे समुदचैषुः। तदश्रद्धेयम्॥ ०॥ २३॥ ०॥

पित्र्ये द्विगुणाꣳस्तु दर्भान्॥ २४॥

द्विगुणान् द्विगुणीकृतान् दर्भान् पित्र्ये कुर्य्यात्। दैवे तु ऋजवएव दर्भाभवन्ति। बौधायनोऽप्याह।

"प्रदक्षिणन्तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणम्।
देवानामृजवोदर्भाः पितॄणां द्विगुणाः स्मृताः"॥

इति। तदनेन, यत् किञ्चित् पित्र्ये उत्स्रष्टव्यं तदपि द्विगुणैर्दर्भैः कर्त्तव्यम्,—इत्यर्थादुक्तं भवति। तथाच हारीतः।

"दर्भैरद्भिस्तिलैर्दत्तं तृप्तीमप्याप्नुते दिवम्।
विधिना त्वानुपूर्व्येण अक्षयं परिकल्पते" ॥

इति। तुशब्दोविशेषार्थः। कथं नाम? सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत् क्रियते, तत्रैव पित्र्ये द्विगुणाः दर्भाः भवन्ति, सपिण्डीकरणान्तेषु तु ऋजवएव दर्भाः,—इति। तथाच सालङ्कायनः।

"सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया।
सपिण्डीकरणादूर्द्धं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्" ॥

इति ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः ॥ २५ ॥

सर्व्वत्र,—इति वक्ष्यमाणमिहापि संबध्यते। मध्यपठितस्य विशेषाभावात्। यत् किञ्चिदिह कर्म्मणि दैवे पित्र्ये च देयं, तत् सर्व्वं पवित्रपाणिरासीनश्च दद्यात्। पवित्रशब्दोऽत्र कुशजातिवचनः। तथाच कात्यायनः।

"सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्य्यादाचमनक्रियाम्।
ह्रस्वाः प्रवरणीयाः स्युः कुशादीर्घाश्च वर्हिषः ॥
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि।
सव्यः सोपग्रहः कार्य्योदक्षिणः सपवित्रकः" ॥

इति। अत्रच,—

"द्वयोस्तु पर्व्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद् बुधः"।

इत्यादिकः स्मृत्यन्तरोक्तोविशेषोयथासम्भवं द्रष्टव्यः। केचित्तु,

"पवित्रपाणिर्दद्यात्"—इति, "आसीनः सर्व्वं करोति"—इति च सूत्रद्वयमत्र पठन्ति। तत्र, व्यक्तएवार्थः॥ ०॥ २५॥ ०॥

सर्व्वत्र प्रश्नेषु पंक्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति॥ २६॥

सर्व्वत्र—दैवे पित्र्ये च प्रश्नेषु कर्त्तव्येषु पंक्तिश्रेष्ठं ब्राह्मणं पृच्छति॥ ॥ ०॥ २६॥ ०॥

सर्व्वान् वा॥ २७॥

सर्व्वत्र प्रश्नेषु सर्व्वान् वा ब्राह्मणान् पृच्छति॥ ०॥ २७॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये प्रथमः खण्डः।

द्वितीयः खण्डः ।

आसनेषु दर्भानास्तीर्य्य ॥ १ ॥

येष्वासनेषु श्राद्धिब्राह्मणाः पूर्व्वमुपविष्टाः तेष्वासनेषु दर्भानास्तीर्य्य । तदिदमासनेषु दर्भदानं तन्त्रेण करणीयम् । नैयायिकी हि तन्त्रता नोपेक्षितुं युक्ता । कात्यायनोऽपि,—

"अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।
तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनएवच" ।

इत्यर्घ्यादावेव तन्त्रनिषेधमुपदिशन्नन्यत्र तन्त्रमनुजानाति । तइमे-कुशाः दैवे ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे पित्र्ये तु वामपार्श्वे दातव्याः,—इति महायशाः । वचनमप्युदाहरति ।

"पितॄणामासनं दद्याद्वामपार्श्वे कुशान् सुधीः ।
दक्षिणे चैव देवानां सर्व्वदा श्राद्धकर्म्मसु" ।

इति । तानिमान् दर्भान् दैवे, विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा,—इति वा, वषट्,—इति वा, नमः,—इति वा, पित्र्ये च "पितृभ्यः स्वधा"—इत्युत्सृज्य दत्त्वा, तेषु ब्राह्मणानुपवेशयेत् । तथाच कात्यायनः ।

"स्वाहाकार-वषट्कार-नमस्काराद्दिवौकसाम् ।
स्वधाकार: पितॄणाञ्च हन्तकारोनृणां मत:" ॥

इति ।

"पितृभ्यइति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत्" ॥

इति च । तथा व्यास: ।

"चतुर्थी चासने नित्यं सङ्कल्पे च विधीयते ।
प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिमपरे जगु:" ॥

इति । तदिदं वचनमस्माकमपि भवति । कथं ज्ञायते ? अस्मत्-परिशिष्टकृता कात्यायनेनैतस्यार्थस्य सुस्पष्टमुपदेशात् । 'संबुद्धि-मपरे'—इत्यभिधानाच्च । तर्पणे हि संबुद्धिरन्येषां भवति । अस्माकन्तु प्रथमैव तत्र प्रयुज्यते । 'गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त:'—इति गोभिलीयवचनात् ।

तदेवम्, पितृभ्य:,—इति दत्तेषु कुशेषु,—इत्यभिधाय, गोत्र-नामभि: पितॄनामन्त्र्य अर्घ्यं दद्यादिति ब्रुवाण: कात्यायन: कुश-दाने पितॄणां गोत्रनामभिरामन्त्रणं नानुजानाति,—इत्यव-गच्छाम: । 'पितृभ्यइति दत्तेषु'—इति च 'इति' करणेन सुव्यक्तमेवमुपदेशात् । यत्तु,—

"आसनावाहने पाद्ये अन्नदाने तथैवच ।
अक्षय्ये पिण्डदाने च षट्सु नामादि कीर्त्तयेत्" ॥

इति श्लोकसंग्रहकारवाक्यम् । तत्र मूलं मृग्यम् । सत्यपि मूले तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । कुत: ? अस्मत्परिशिष्ट-

विरोधात्। षणामन्यत्राप्यर्घ्यादावस्माकं नामादिकीर्त्तनस्यो-पदेशाच्च। यत्तु,—

"उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना"।

इत्युक्तप्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु कुशेषु,—इति नारायणोपाध्याय-वर्णनम्। तदसङ्गतम्। यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात्। व्यवहितयोजनया खल्वेषोऽर्थः परिचिकल्पयिषितः,—'इति उक्त-प्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु',—इति। न चैषोऽर्थोलब्धुमात्मानं पारयति, शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, तं बाधित्वा। अनर्थकत्वापत्तेश्च। आनर्थक्यं खल्वेवमितिकारस्यापद्येत। कथम्? ऋजुना पाणिना कुशानां प्रदानं खल्वनेनैव पूर्व्वमुप-दिष्टम्। तदर्थं पुनरितिकरणमिति कोनाम प्रेक्षावानभिद-ध्यात्। त्यागवाक्योपदेशपरत्वे त्वितिकारस्योपादानमर्थवत् स्यात्। न चार्थवत् शास्त्रमनर्थकं कर्त्तुमुचितम्। तस्मान्न किञ्चिदेतत्।

यच्च रघुनन्दनेनोक्तम्,—'इति इत्यनेन गोत्रनामभिरामन्त्र्य इति प्रक्रंस्यमानप्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु',—इति। तदपि न समीचीनम्। इतिशब्दस्य प्रक्रान्तपरामर्शकत्वस्यैव सर्व्वत्र दृष्टत्वेन प्रकृतेऽपि तेनैवोपपत्तौ सम्भवन्त्यां अदृष्टचरप्रक्रंस्यमानपरामर्शक-त्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। यथाश्रुतार्थश्चैवमुपरुध्यते। तत्र च प्रमाणं नास्तीत्यवोचाम।

यच्चापरमुक्तम्,—'अक्षय्योदकदानेतरत्र कुशासनदानादौ सर्व्वत्र च्छन्दोगानां ये चात्र त्वेति पाठः'—इति। तदप्यसङ्गतम्।

तत्रभवता ग्रन्थकारेण दर्भदानमतिक्रम्य तत्र तत्र तिलोदकादि-दाने विशिष्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्योपदेशादासनदानादावप्रसक्तेः। ग्रन्थकारः खल्वस्माकं तेषु तेषु बहुष्वेव ये चात्र त्वेतिमन्त्रमुपदिश्य क्वचिदेव दर्भदानादौ नोपदिदेश। अयमपि तत्रभवान् सूत्र-कारोग्रन्थानुक्ते कुत्रचित् तन्मन्त्रमुपदिशन्नपि दर्भदानादौ नोप-दिशति। न चैवं सति, दर्भदानादावपि ये चात्र त्वेतिमन्त्र-पाठः,—इति साध्वी कल्पना भवति।

यदप्युक्तम्,—

"बहूनामेकधर्म्माणामेकस्यापि यदुच्यते।

सर्व्वेषामेव तत् कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः"॥

इति बौधायनोक्ताकाङ्क्षया प्रसक्तेः,—इति। तदप्ययुक्तम्। कस्मात्? स्वशास्त्रे प्रयोगविशेषस्योपदेशेनाकाङ्क्षाया एवानुदयात्। एकरूपत्वस्य हेतुतयोपदेशेनानेकरूपेषु तदनवसराच्च। किञ्च बहूनां लब्धात्मनामेकं सिद्धवदनूद्य यत्र यत् किञ्चिदुच्यते, तत्र तथाविधानां सर्व्वेषामेव तद्भवतीतिखल्वर्थोबौधायनवचनस्य। न खल्वत्र बहूनां लब्धात्मनामेकं सिद्धवदनूद्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रो-विधीयते, किन्तु ये चात्र त्वेतिमन्त्रविशिष्टमेव तत्तदङ्गं विशिष्य विधीयते। तच्च तथा विहितं सद्बहूनामेकं भवति,—इति नात्र बौधायनवचनस्यावसरः।

यच्चापरमुक्तम्,—

"अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते।

षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्या कदाचन"।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेनापि तथा ज्ञाप्यते। अत्र हि न चतुर्थ्या,—इति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेधः। षष्ठैव,—इत्यनेन गोत्रसम्बन्धनाम्नां षष्ठ्यन्तताप्रतीतिः,—इति। तदपि न सुन्दरम्। चतुर्थीपदस्य चतुर्थ्यन्तपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। वचनस्य तथाविधार्थकल्पनायां प्रमाणाभावात् च। षष्ठैव इत्यनेन गोत्रसम्बन्धनाम्नां षष्ठ्यन्तताप्रतीतेश्च। ये चात्र त्वेतिमन्त्रोहि संबोध्यमानविषयएव भवितुमर्हति, न सर्व्वत्र। कथं ज्ञायते? ते,—इति युष्मदः सम्बोध्यमानार्थवाचितया षष्ठ्यन्तस्थलेऽप्रसक्तेः। भवानपि नात्र विप्रतिपद्यते। आह। न चतुर्थ्या कदाचन,—इति तर्हि वचनमनर्थकं स्यात्। षष्ठैव, इत्यनेनैव सिद्धेः। नैषदोषः। यदेव सिद्धं तदेवात्रानूद्यते सुखावबोधार्थम्। परेषां वा मतमनेन प्रतिषिध्यते। तस्मात् नित्यानुवादोविहितप्रतिषेधोवाऽयम्। विहितं केषाञ्चित् चतुर्थ्या अक्षय्योदकदानम्। तदिह प्रतिषिध्यते। तथाच ब्राह्मे पुराणे।

"नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षय्यं पितृभ्यइदमस्त्विति"।

इति। तथा चोक्तम्। "परोनित्यानुवादः स्यात्"—इति। "विहितप्रतिषेधो वा"—इति च। एवकारेणैव तद्व्यवच्छिद्यते,—इति चेत्, तदेवैतेन दर्शयति। "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अनाय"—इति, "महेश्वरस्त्र्यम्बकएव नापरः"—इति चैवमादिवत्। अथाक्षय्योदकदानेऽपि ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य प्रसङ्गं, तस्यैव च 'न चतुर्थ्या'—इत्यनेन निषेधं विना न परितुष्यति भवान्। तर्हि 'अर्घ्यदानवत्'—इत्यतिदेशेन तत्र

मन्त्रस्य प्रसङ्गः तस्यैव च निषेधः,—इति सन्तुष्यताम्। आसनादिदानेऽप्यनेन वचनेन स मन्त्रः कथं ज्ञाप्यते,—इति न खल्वधिगच्छामि।

अथ, मा तावत् बौधायनवचनेनासनदानादौ मन्त्रः प्रसञ्जि, छन्दोगपरिशिष्टवचनेन चासौ मा विज्ञापि, तथापि भूयःसु प्रदेशेषु गोभिलीयं विशिष्योपदेशं प्रदर्शकमभ्युपगम्य येष्वल्पेषु स मन्त्रोनोपदिष्टः, तेष्वपि स कल्पनीयः,—इति ब्रवीमि,—इति चेत्। नैषा साध्वी कल्पना। परिशिष्टकारः खल्वस्माकं दर्भासनदाने चतुर्थ्यन्तं वाक्यमुपदिशति, भवान् पुनस्तत्रापि ये चात्र त्वेतिमन्त्रं कल्पयति, तत् किमत्र ब्रूमः। ननु,

"सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि।

पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता"।

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टवचने 'सर्व्वत्र' ग्रहणेन व्याप्त्यवगमात् आसनदानेऽपि सम्बोधनविभक्त्या वाक्यरचना प्राप्नोति? प्राप्नोतु नाम। 'पितृभ्यइति दत्तेषु'—इति कात्यायनीयविशेषवचनानुरोधात्तु सैव प्राप्तिर्बाधितव्या भवति। न हि सामान्यवचनव्यपाश्रयेण विशेषवचनमुपरोद्धव्यं भवति। पदाहवनीयादौ हि सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वमुक्तम्। न सामान्यव्यपाश्रयेण विशेषस्योपरोधः। 'पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषमपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेति'—इति भवानेवाह। अपिच। स्नानसूत्रपरिशिष्टकारः खल्वासनादौ सम्बोधनविभक्तिं नोपदिदेश, किन्त्वर्घ्यादावेव। कथं ज्ञायते?

"शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम्" ।

इति तत्परवचने तेनैव सुव्यक्तमस्यार्थस्योपदेशात् । इत्यस्तु किं विस्तरेण ॥०॥ १ ॥०॥

यवानादायोङ्कारं कृत्वा विश्वान् देवानावाहयिष्य- इति पृच्छति ॥ २ ॥

यवानक्षतान् दक्षहस्तेनादाय । कुतः ?

"कर्म्मोपदिश्यते यत्र कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । एवमन्यत्रापि । निगद-व्याख्यातमन्यत् ॥०॥ २ ॥०॥

आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवास आगत शृणुताम इमꣳहवमेदं बर्हिर्निषीदत, विश्वे देवाः शृणुतेमꣳहवम्मे ये अन्तरीक्षे ये उपद्यविष्ट ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्, ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसीति ॥ ३ ॥

आवाहय,—इति ब्राह्मणैरनुज्ञातः कृतानुज्ञः कर्त्ता, विश्वे देवासः,—इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः, 'आवाहयेत्'—इति सूत्रशेषः । मन्त्रत्रयपाठानन्तरमितिकरणात् मन्त्रत्रयेणैवावाहनं प्रतीयते ।

सन्निधानादपि तथा अवगम्यते। तत्र खल्वादिमौ द्वौ मन्त्रावावाहनप्रकाशनसामार्थ्यादावाहने समवेतार्थावेव, तृतीयस्त्वसमवेतार्थतया सर्व्वथैवादृष्टार्थः। यद्यपि, पूर्व्वमादत्तानां यवानां विनियोगविशेषेन सूचितः, तथापि इदानीं तैरन्ववकिरणं करणीयम्। कृतार्थाः खल्विमे यवाः अवश्यं केनचित् प्रकारेण त्यक्तव्याः। तच्चेत्थं कर्त्तव्यम्। किं कारणम्? पित्रावाहने खल्वावाहनात् परतस्तिलैरन्ववकिरणं सूत्रयिष्यति। तदत्रापि तथैव वर्णयितुं युक्तम्,—इति। स्मृतिष्वप्येवं पश्यामः। तथाच याज्ञवल्क्यः।

"यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके"।

इत्यादि बहुलम्। यवैरन्ववकिरणञ्चेदं मन्त्रस्यानुपदेशादमन्त्रकं करणीयम्,—इति पितृदयितापितृभक्तिमहायशःप्रभृतयः। यवोऽसीतिमन्त्रेण,—इति कल्पतरुकृत्यप्रदीपादयः। अत्र केचित् शाट्यायनीयं कात्यायनीयञ्च श्राद्धसूत्रं पश्यन्तः, विश्वे देवासः,—इति प्रथममन्त्रेणावाह्य यवान् विकीर्य्य, विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवम्,—इत्यादिमन्त्रद्वयं जप्तव्यम्,—इति वर्णयन्ति। तदसङ्गतम्। उत्तरमन्त्रयोर्जपे विनियोजकप्रमाणाभावात्। अस्मत्सूत्रकारेण मन्त्रत्रयपाठानन्तरम् 'इति' कारकरणान्मन्त्रत्रयस्यैवावाहने विनियोगावगतेः। जपस्यात्रानुपदेशाच्च। "तत उत्तरजपं जपति"—इत्यभिधाय, शाट्यायनस्योत्तरमन्त्रद्वयोपदेशः तच्छाखिनां भविष्यति। कात्यायनोऽपि माध्यन्दिनीयानां सूत्रकारः,—इति तदुपदेशोऽप्यस्माकं न भवति। यच्च रघुनन्द-

नेन,—एदं वर्हिर्निषीदत,—इत्यनन्तरम्,—"इत्यावाह्य विकिरेत्"—इति लिखितम्। तत् न सूत्रप्रतीकम्, अपितु सूत्रस्य स्वाभिमतं व्याख्यानम्,—इति श्लिष्यते। कुतः? सूत्रग्रन्थे तद दर्शनात्। तन्मतवादिनाऽपि भाष्यकारेण शाट्यायनवचनावष्टम्भेन तथा वर्णनाच्च। यदपि, "आवाहयेत्यनुज्ञातोविश्वेदेवासआगत दाश्वसो दाशुसः सत इति वा यवैरवकीर्य्य विश्वेदेवाः शृणुतं हवं मे ये अन्तरीक्षे यउपद्यविष्ठ ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रासद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम्"—इतिच्छन्दोगापरसूत्रम्। तदपि नैतत्प्रयोगे निविशते। तदुक्तस्य वैकल्पिकमन्त्रान्तरस्यात्रानुपदेशात्। अत्रोपदिष्टस्य 'ओषधय'—इत्यादि मन्त्रान्तरस्य तत्रानुपदेशाच्च। 'विश्वे देवाः'—इति मन्त्रोऽप्येतस्माद्विलक्षणएव तत्र पठितः ॥०॥ ३ ॥०॥

अथ पितॄनावाहयिष्यइति पृच्छति ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्य्यार्थम्। कथं नाम? दक्षहस्तेन तिलानादाय ॐकारं कृत्वा पितॄनावाहयिष्ये,—इति पृच्छति,—इति। कथं ज्ञायते? देवानामावाहने यवानामिव पितॄणामावाहनेऽपि तिलानामादानस्य ॐकारकरणस्य चोचितत्वात्। परतस्तिलविकरणस्य सूत्रणाच्चैवमवगच्छामः। "तिलानादायोङ्कारं कृत्वाऽथ पितॄनावाहयिष्यइति पृच्छति"—इति तत्त्वकारपाठे व्यक्तोऽयमर्थः। च्छन्दोगापरसूत्रेऽप्येवमेव सूत्रपाठः। ॐकारश्चात्र सन्ततः करणीयः। तथाच गृह्यासंग्रहः।

"मन्त्रतः प्रणवः कार्य्यः पितृयज्ञेषु ब्राह्मणैः।
उपांशुकरणञ्चापि सह कर्त्ता समस्वरैः"।

इति। पितॄन्,—इत्याद्युपादानात् पितॄनावाहयिष्ये,—इत्येव वक्तव्यम्, न तु तेषां नामगोत्राद्युल्लेखः—इत्युक्तप्रायम् ॥०॥ ४ ॥०॥

आवाहयेत्यनुज्ञातउशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे, एत पितरः सोम्यासोगम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रꣳरयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छत, आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निस्वात्ताः पथिभिर्देवयानैरस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मानिति ॥५॥

'इति' एतैर्मन्त्रैः, पितॄनावाहयेत्,—इति सूत्रशेषः। अत्रच, 'एत पितरः,—इत्यनन्तरं उशन्तस्त्वेति मूलभूतगोभिलगृह्ये तद्भाष्यद्वये च पितृदयितायाञ्च लिखितेन मैथिलानामेतद्विपरीतलिखनं हेयम्'—इति तत्त्वकारेणोक्तम्। वयन्तु मूलभूतश्राद्धकल्पे उशन्तस्त्वेत्यनन्तरमेव एत पितरइति मन्त्रं पश्यामः। तद्भाष्यकृता महायशसाऽपि तथैव क्रमेण मन्त्रावेतौ पठितौ। गृह्ये च गोभिलीये न खल्वावाहनं सूत्रितं न वैतौ मन्त्रौ पठितौ,—इति ॥०॥ ५ ॥०॥

अपहता असुरारक्षांऽसि वेदिषदइति तिलैरन्ववकीर्य्यापउपस्पृशति ॥ ६ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम्। तदत्र, अपामुपस्पर्शे पितृमन्त्रोच्चारणं बीजम्। तस्मादन्यत्राप्येवंविधस्थले अपामुपस्पर्शः करणीयः। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"पितृमन्त्रानुहरणे आत्मालम्भे अवेक्षणे।
अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे।
मार्जारमूषिकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे।
निमित्तेष्वेषु सर्व्वेषु कर्म्म कुर्व्वन्नपः स्पृशेत्"।

इति। तदिदमावाहनं पितृपक्षे मातामहक्षे च पृथक् पृथक् करणीयम्। कथं ज्ञायते? 'मातामहानाञ्चैवम्'—इति सूत्रेण मातामहपक्षेऽपि कृत्स्नविध्यतिदेशात् पृथगेव करणं वर्णयितुमुचितम्,—इति। 'तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्'—इति च सूत्रयन् वैश्वदेविकादन्यत्र तन्त्रं नानुजानात्याचार्य्यः,—इत्यवगच्छामः। अलसास्त्वत्रापि तन्त्रमनुतिष्ठन्ति ॥०॥ ६ ॥०॥

अथेदानीमर्घ्यं वक्तुमुपक्रमते,—

यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु ॥ ७ ॥

यज्ञेभ्योहिताः ये वृक्षास्तइमे यज्ञियवृक्षाः। ते खल्विमे खादिराः पालाशाश्च भवन्ति। अभावे पुनरमीषां विभीतकादिवर्ज्जं सर्व्वे वनस्पतयः। कथं ज्ञायते? अस्मद्गृह्यकारेणामीषां यज्ञकर्म्मण्युपदेशात्। तथाच गृह्यसूत्रम्। "अथेध्मानुपकल्पयते खादिरान्

वा पालाशान् वा"--इति । "खादिरपालाशालाभे विभीतक-तिल्वक-बाधक-नीव-निम्ब शाल्मल्यरलुदधित्थ कोविदार श्लेष्मातक-वर्ज्जं सर्व्ववनस्पतीनामिध्मीयथार्थं स्यात्"--इति च । स्मरन्ति च।

"पालाशे ब्रह्मवर्च्चः स्यादाश्वत्थे राजयोग्यता ।
सर्व्वभूताधिपत्यञ्च प्लक्षे नित्यमुदाहृतम्" ।

इत्यादि। पलाशविकङ्कतकाश्मरीविल्वखदिरोडुम्बरानपरे यज्ञिय-वृक्षान् मन्यन्ते । "ते वै पालाशाः स्युरथवा वैकङ्कतविल्वाः खादिरौडुम्बराः काश्मर्य्यमयाः एते हि वृक्षाः"—इत्यपि निगमो-भवति ।

यज्ञियवृक्षाणां चमसेषु । यज्ञियवृक्षशाखाभिर्निर्म्मिताः अवि-षमाः प्रादेशदीर्घाश्चतुरङ्गुलविस्तृताश्चतुरङ्गुलोर्द्धाश्चतुरस्राः मध्य-विलाश्च पात्रविशेषाश्चमसाः भण्यन्ते । तथा चोक्तम् ।

"तच्छाखाश्च समादीर्घाः प्रादेशाश्चतुरङ्गुलाः ।
तथैवोत्सेधतोज्ञेयाश्चतुरस्रास्तइत्यपि" ।

इति । तेषु खल्वित्यम्भूतेषु चमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु । पवित्रैः,—

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" ।

इत्युक्तलक्षणैः, अन्तर्हितेषु व्यवहितेष्वित्यर्थः । पवित्राणि उक्तलक्ष-णानि अन्तर् मध्ये हितानि निहितानि वा येषां तेषु पवित्रान्त-र्हितेषु, यज्ञियवृक्षचमसेषु,—'अप आसिञ्चति'—इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । चमसान् स्थापयित्वा तेषु दैवे प्रागग्रं पित्र्ये च दक्षिणाग्राणि पवित्राणि स्थापयेत्,—इति । तानि

खल्वेतानि पवित्राणि 'पवित्रे स्थोवैष्णव्यौ'—इत्यनेन छित्वा, 'विष्णोर्मनसा पूते स्थः'—इत्यनुमार्ष्टव्यानि। ततश्चमसेषु स्थापयितव्यानि। कथमनुक्तं क्रियते? उच्यते। प्रादेशमात्रं हि पवित्रमुपदिशन्ति। न खल्वच्छिन्नानां भवति प्रादेशमात्रता। न च विनैवानुमार्जनं कर्म्मार्हता युक्ता। तदेवं छेदनमनुमार्ज्जनञ्चैषामर्थप्राप्तम्। एवमनुक्तमपि करिष्यते। पवित्रविधौ च खल्वस्माकमित्थमुपदेशः। तथाच गृह्यसूत्रम्। "ततएव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते" "ओषधिमन्तर्धाय छिनत्ति न नखेन पवित्रे स्थोवैष्णव्याविति" "अथैने अद्भिरनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति"—इति ॥०॥ ७ ॥०॥

एकैकस्मिन्नपआसिञ्चति—शन्नोदेवीरिति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् एकस्मिन् चमसे अपउदकम् आसिञ्चति शन्नोदेवीरितिमन्त्रेण दैवपूर्व्वम्। एकैकस्मिन्,—इति वीप्सया प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिं दर्शयति। तेनात्र तन्त्रमनुष्ठानं न भवति। कात्यायनोऽपि, 'अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव'—इत्यादिना तन्त्रस्य निवृत्तिमाह ॥०॥ ८ ॥०॥

एकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषोयवयारातीरिति ॥ ९ ॥

एकैकस्मिन्नेव पात्रे यवानावपति यवोसीतिमन्त्रेण। तदिदं दैवार्घ्यपात्राभिप्रायं सूत्रम्। कथं ज्ञायते? यवावपनस्योपदेशात्। उत्तरत्र 'पितॄन्'—इति करणाच्च। वीप्सा तर्ह्यनर्थिका

भवत्यसङ्गता च । किं कारणम् ? एकं खल्वर्घ्यपात्रं दैवे भवति, इति । कथं पुनर्ज्ञायते,—एकमर्घ्यपात्रं दैवे भवति ?—इति ।

"यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके" ।

इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्वेकवचनोपदेशात्,—इति चेत् । किमत्र भवतः सूत्रकारस्य 'एकैकस्मिन्'—इति वीप्सां न पश्यसि ! याज्ञवल्क्यस्तु नास्मत्प्रयोगस्योपदेष्टा । तथापि तद्वचनस्थमेकवचनं दृष्ट्वा पात्रमेकं निश्चिनोषि । अस्मत्सूत्रकारोक्तां वीप्सां पश्यन्नपि तत्र सन्देग्धि । सेयं पितरमुपेक्ष्य श्वशुरे गाढ़ा भक्तिः । अव्यवस्था तर्हि प्राप्नोति ? न खलु ज्ञायते,—क्रियत्सु पात्रेष्वेषा वीप्सा विश्रमिष्यति,—इति । एवन्तर्हि सामर्थ्याद्व्यवस्था भविष्यति । पात्रे खल्वेकस्मिन् अचरितार्था वीप्सा पात्रद्वयं कल्पयिष्यति,—इति । ननु त्रिचतुरादीन्यपि शक्नोति कल्पयितुम् ? सत्यं शक्नोति । द्वयोः कृतार्थत्वात्तु न कल्पयति । या हि वीप्सा त्रिचतुरादीनि पात्राणि कल्पयति,—कल्पयत्यसौ द्वे अपि पात्रे । कल्पयति चेत्, तत्र चरितार्था सती नाधिककल्पनायै भवति,—इति । अथ, शास्त्रान्तरदर्शनं विना न ते परितोषः, दृश्यतां तदपि । यथा मत्स्यपुराणम् ।

"विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्व्वकम् ।
पूरयेत् पात्रयुग्मन्तु स्थाप्य दर्भपवित्रके ॥
शन्नोदेवीत्यपः कुर्य्यात् यवोऽसीति यवांस्तथा" ।

इति । पुरूरवोमाद्रवसोरुभयत्वादर्घ्योभयत्वं प्रीत्यतिशयार्थम्,—

इति शूलपाणिः। विश्वदेवस्थाने अर्घ्यपात्रमेकं द्वे वा,—इति मदनपारिजातः।

केचित् इदं सूत्रम्, उत्तरसूत्रे 'पितॄन्'—इति च, न पठन्ति। तेषां दैवेऽपि पात्रे उत्तरसूत्रानुसारात् तिलानामावपनं स्यात्, यवानां वा?—इति विचारणीयम्। यवानाम्—इति ब्रूमः। कुतः? यतः,—

"सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत्"।

इति कात्यायनेन वृद्धिश्राद्धे पितॄणां देववत् परिचरणमुक्तम्। "यवैस्तिलार्थः"—इत्यनेन वृद्धिश्राद्धे यवैस्तिलार्थः करणीयः,—इति सूत्रकारोऽप्युपदेक्ष्यति। अस्मात् कारणादवगच्छामः,—पितॄणां योऽर्थस्तिलैः क्रियते, देवानां सोऽर्थोयवैः करणीयः,—इति। अपरे पुनरेतदविद्वांसः सूत्रञ्चेदमपठन्तः—दैवेऽपि पात्रे तिलानावपन्ति॥ ०॥ ९॥ ०॥

पितॄनेकैकस्मिन्नेव तिलानावपति,—तिलोऽसि सोमदेवत्योगोसवोदेवनिर्म्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहेति॥१०॥

पितॄन्,—इति व्यत्ययात् षष्ठ्यर्थे द्वितीया। पितॄणामेकैकस्मिन्नेव पात्रे,—इत्यर्थः। पितॄन् उद्दिश्य,—इति वा वर्णनीयम्। केचित् 'पितॄन्'—इति न पठन्ति। आह। एकैकस्मिन्,—इत्यनुवर्त्तिष्यते, किमर्थं पुनर्निर्दिश्यते? उच्यते। तिलावपन-मन्त्रे बहुवचनान्तपितृपदश्रवणात् सकृन्मन्त्रपाठेन एकैकस्मिन्

पात्रे तिलावपनं कश्चिदाशङ्कीत, तन्माप्रशाङ्कीदित्येतदर्थं पुनरिह निर्देशः ॥ १० ॥

सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु वा ॥ ११ ॥

औदुम्बरं ताम्रमयम् । कथं ज्ञायते ? सौवर्णादिसाहचर्य्यात् । वृक्षमयानां 'यज्ञियवृक्षचमसेषु'—इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । खड्गमयं गण्डकशिरोस्थिनिर्म्मितम् । मणिमयानि मारकतस्फाटिकादीनि । तेषां खल्वेषां पात्राणामन्यतमेषु पात्रेषु वा 'पवित्रान्तर्हितेषु'—इत्यादिगतेन सम्बन्धः । वाशब्दो विकल्पार्थः । तानि खल्वेतानि पात्राणि वैकल्पिकानि,—इत्येकजातीयान्येव सर्व्वाण्यर्घ्यपात्राणि कर्त्तव्यानि । न पुनः कानिचित् सौवर्णानि, कानिचित् राजतानि, कानिचिच्चापरापराणि । किं कारणम् ? 'विकल्पे हि नोभयः शास्त्रार्थः'—इत्युक्तम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

पत्रपुटेषु ॥ १२ ॥

वाशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः, पूर्व्वस्माद्वा अनुषञ्जनीयः । यज्ञियवृक्षाणां पत्रपुटेषु वा पवित्रान्तर्हितेषु,—इत्यादिपूर्व्ववदर्थः ॥१२॥

यानि वा विद्यन्ते ॥ १३ ॥

यानि वा अनिषिद्धानि कदलीवृक्षत्वगादीनि लभ्यन्ते, तेषु वा पवित्रान्तर्हितेषु,—इत्यादिगतेन सम्बन्धः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु ॥ १४ ॥

एकैकस्य पित्रादेः एकैकेन प्रत्येकेन ददाति उत्सृजति । सपवित्रेषु

पवित्रसहितेषु ब्राह्मणानां हस्तेषु सत्सु,—इत्यर्थः। एतदनेनोक्तं भवति। ब्राह्मणानां हस्तेषु प्रथमं पवित्राणि दत्वा पश्चादर्घ्यमुत्स्रष्टव्यम्—इति।

एवं वा—

एकैकस्य पितृब्राह्मणादेः सपवित्रेषु हस्तेषु सत्सु, प्रत्येकेनार्घं ददाति। तस्मात् प्रत्येकब्राह्मणहस्तेषु पवित्राणि दातव्यानि, न त्वाभ्युदयिकवत् मिलितेषु हस्तेषु,—इति सिद्धं भवति।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। सपवित्रेषु हस्तेषु,—इत्यनेन ब्राह्मणहस्तेषु पवित्राणां प्रदानं तावद्गम्यते, न ज्ञायते,—किमर्घ्यपात्रस्थान्येव पवित्राणि ब्राह्मणानां हस्तेषु इदानीं दातव्यानि, अथवा तेभ्योऽन्यानि?—इति। तेभ्योऽन्यानि,—इति प्रतिपद्यामहे। कुतः? सपवित्रेषु हस्तेषु अर्घं ददाति,—इत्युक्ते पवित्रान्तरस्यैवावगतेः। न खल्वर्घं पवित्ररहितं देयमिति युक्तमभ्युपगन्तुम्। पवित्रसहितं ह्यर्घं भवति। पवित्रं खल्वेतदर्घ्यस्योपकरोति,—इत्यत्र न विवादः। उपकरोति चेत्, नूनं पवित्रसहितमेवार्घं भवति। तदेवं सति न युज्यते विनैव वचनं तद्रहितमर्घमुत्स्रष्टुम्। शक्यं हि सपवित्रेषु हस्तेषु,—इति वचनमन्यथाऽपि वर्णयितुम्। उत्सर्गात् पूर्व्वमेव चेत् पवित्राणि प्रतिपाद्यन्ते, अर्घ्यार्थतैवामीषां न स्यात्। कात्यायनोऽपि,—

"गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घं प्रदापयेत्"।

इत्यर्घ्योत्सर्गमभिधाय,

"ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।
कृत्वाऽर्घं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते" ॥

इति परतो ब्रुवन् उत्सर्गानन्तरमेव अर्घ्यीयपवित्राणां ब्राह्मणे प्रतिपादनमनुजानाति । अपरे पुनरेतदविद्वांसोभाषन्ते,—दर्भाणां निर्म्माल्यत्वाभावात् अर्घपात्रीयाण्येव पवित्राणि इदानीं ब्राह्मण-हस्तेषु दत्त्वा ततोऽर्घमुत्स्रष्टव्यम्,—इति ॥ १४ ॥

केन मन्त्रेण ददाति ? उच्यते,—

याद्दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तानआपः शिवाः शंस्योनाः सुहवा भवन्तु असावेतत्ते अर्घ्यं ये चात्र त्वामनु याꣳश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ १५ ॥

याद्दिव्या इति मन्त्रं पठित्वा असावित्यादिना दद्यात् । अत्रा-साविति सम्बोधनान्तनामाद्युल्लेखाभिप्रायं वचनम् । तथाच कात्यायनः ।

"गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घं प्रदापयेत्" ।

इति ।

"गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि ।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ॥
सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि ।
पितुरक्षय्यकाले च अक्षय्यां तृप्तिमिच्छता ॥

शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्यं शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले च पितॄणां दत्तमक्षयम्" ॥

इति चास्मदीये स्नानसूत्रपरिशिष्टे। निर्देशक्रमश्चामीषामस्मादेव पाठक्रमात् कल्पनीयः। तेन, यादिव्या,—इति मन्त्रमुच्चार्य्य, अमुकगोत्र पितरमुकशर्म्मन्नेतत्ते अर्घ्यं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा,—इत्ययमस्माकमुत्सर्गवाक्यप्रयोगः। यत् पुनः स्मरणम्,—

"सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैवच ।
पश्चाद्रूपं विजानीयात् क्रमएष सनातनः" ॥

इति। तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम्। अस्मच्छास्त्रे रूपोल्लेखस्यानुशासनात्। बह्वृचानां खल्वसावस्ति। "गोत्रनामरूपाणां पितॄणामिदमासनम्"—इत्याद्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टदर्शनात्। गोत्रादीनामेतद्विपरीतक्रमेणास्मत्परिशिष्टे पाठाच्च। अनयैव युक्त्या,—

"सकारेणैव कर्त्तव्यं गोत्रं सर्व्वत्र धीमता ।
सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्मात् यत्नेन तं वदेत्" ॥

इति वचनोपदिष्टं सगोत्रपदमप्यस्माभिर्नोल्लेखनीयम्। किन्त्वस्मत् परिशिष्टकारोक्तं गोत्रपदमेव। एवमस्मत्परिशिष्टे पितृपदमात्रकीर्त्तनात् पितरित्यादिकमेव वक्तव्यं न त्वस्मत्पितरित्यादि। सम्बन्धिशब्दः खल्वेष स्वमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयति,—इति सुकरोयजमानपित्रादीनामवगमः। कथमन्यथा अस्मदन्नमित्यपि नोल्लिख्यते। अतएव "पदपांशुना यूपमनक्ति" "सप्तमं पदं

गृह्णाति”—इत्यत्र सोमक्रयार्थमुपस्थितायाअरुणायाएव पदप्रतिपत्तिरिति सिद्धान्तः। सोऽयं पदिन्यायोऽत्र शरणम्। अस्मत्पितरित्याद्युल्लेखे तु शब्दाध्याहारनयोमूलम्। तदेवं नयभेदादुभयमप्युपपन्नम्। तथाचोभयथा दर्शनम्। ‘एत पितरः’—इति। ‘आ यन्तु नः पितरः’—इति च। परिशिष्टकारोक्तः पितरित्याद्युल्लेखएव त्वस्माकमादरणीयः।

स खल्वयं पित्रर्घ्यदानप्रकारः। दैवार्घन्तु, या दिव्या—इति मन्त्रं पठित्वा विश्वेदेवाएतत्तेऽर्घंः स्वाहा,—इति वा, नमः—इति वा, वषट्—इति वा दद्यात्। पितॄणामेव स्वधाकारस्य कात्यायनेनोक्तत्वात् स्वधापदयुक्तस्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्य दैवेऽनभिनिवेशात्। अस्तु तर्हि मन्त्रस्यस्वधापदएव स्वाहादिपदोहः? नैतत् शक्यम्। विकृतावेवोहस्य अध्वरमीमांसायां सिद्धान्तितत्वात्। न चात्र प्रकृतिविकारभावोऽस्ति। असमवेतार्थत्वाच्च। दैवे खल्वयं मन्त्रोन समवैति। किं कारणम्?

“सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत् पितृभ्यः प्रदीयते।
सर्व्वेष्वंशहरा माता इति धर्म्मेषु निश्चयः”॥

इत्यादिवचनैर्यथा पितॄननु सन्ति भोक्तारः, नैवं देवाननु केऽपि भुञ्जते। तस्मादसमवेतार्थोमन्त्रोकथमिव दैवेऽप्यङ्गभावमुपगच्छतु। अर्थाभिधानसामर्थ्याद्धि मन्त्राणामङ्गभावं तत्रभवन्तोमन्यन्ते। तथा चोक्तम्। “अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्”—इति। अथ, मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वे किं बाधकम्? अदृष्टार्थत्वे च दैवेऽपि पठनीयो भविष्यति। बाधकमपि वक्ष्यामः। साधकमपि शृणुमः।

सामान्येनाभिधानमिति चेत्। इति चेत् पश्यति,—सामान्येनाभिधानं दैवेऽपि मन्त्रपाठस्य साधकम्—इति। तत्र ब्रूमः। सामान्येनाभिधानमर्थोविशिष्यति। अर्थाभिधानसामर्थ्याद्धि मन्त्राणामङ्गभावमवोचाम। किञ्च मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वे लिङ्गादिविनियोगासम्भवाद्वचनेनैव तद्विनियोगोवाच्यः। न चात्र वचनमस्ति। एवन्तावत् साधकं नास्तीत्युक्तम्। बाधकमपि शृणु। यस्य हि मन्त्रस्य क्वचित् दृष्टार्थतासम्भवः, तस्य नादृष्टार्थतामनुमन्यन्ते मीमांसकाः। तथा चोक्तम्।

"यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पनम्।
लभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा मन्त्रोच्चारणतस्त्विह॥
अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः।
इति दृष्टार्थसम्पत्तौ नादृष्टमिह कल्प्यते"॥

इति। अपिच। यस्मादयं सूत्रकारोऽनुपदमेव, "अपउपस्पृश्यैवमेवेतरयोः"—इति करोति, तस्मादवगच्छामः,—पित्रर्घ्यमभिप्रेत्यैव ये चात्र त्वामिति मन्त्रः पठितः,—इति। या दिव्या,—इति मन्त्रोऽपि तर्हि दैवे न प्राप्नोति? प्राप्नोति,—इति पश्यामः। समवैति खल्वयमाशंसामन्त्रोदैवेऽपि। समवैति चेत्,—प्राप्नोत्यपि। अनयेव युक्त्या एतत्ते अर्घ्यमित्यपि दैवे प्रयोक्ष्यते। कथमर्द्धजरतीयं वर्ण्यते,—एतत्ते अर्घ्यमित्यन्तं दैवसाधारणं ये चात्र त्वामिति मन्त्रः पुनरसाधारणः पित्र्य,—इति? किं क्रियतां यत्रान्या गतिर्न सम्भवति। भवतामप्येतत् समानम्। कथमन्यथा

मन्त्रस्थः स्वधाशब्दोऽपि दैवे न प्रयुज्यते। प्रयुज्यतामिति चेत्। न। यस्मादेवं सति,—

"स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम्।
स्वधाकारः पितॄणान्तु हन्तकारोनृणां मतः" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनविरोध आपद्येत। सर्व्वे च परीक्षका-व्याकुप्येरन्। न चैवं भवताऽपि इष्यते। तस्मात् सामर्थ्यादेषा व्यवस्था भविष्यतीत्यकामेनापि वाच्यम्। अतएव महायशसा दैवेऽपि या दिव्या इति मन्त्रोलिखितः न ये चात्र त्वा-मिति। अथवा। प्राधान्यात् पित्र्यं पक्षमभिप्रेत्यैव इयमात्रत् सूत्रिता। दैवेऽपि यावत् शक्यं पितृदृष्टं करिष्यामः। ये चात्र त्वामिति मन्त्रस्तु दैवे न शक्यते कर्त्तुम्। असमवेतार्थत्वात्। तस्मात् कात्यायनोक्तयैव रीत्या दैवे उत्सर्गवाक्यं रचयितव्यं भवति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ १६ ॥

अप उदकमुपस्पृश्य स्पृष्ट्वा एवमेव पूर्व्वोक्तयैवावृता इतरयोः पिता-महप्रपितामहयोरप्यर्घ्यं ददाति,—इति गतेन संबन्धः। माता-महादीनामपि "मातामहानाञ्चैवम्"—इति वचनात् सर्व्वमेवैतत् कर्त्तव्यम्। तदिदमुत्सृष्टमर्घ्यमिदानीं ब्राह्मणेषु प्रतिपादयितव्यं भवति। पित्रर्थं खल्वेतदुत्सृष्टं पितृस्थानीयाश्चेमे ब्राह्मणा भवन्ति। उत्तरत्र संस्रवसमवनयनसूत्रणाच्चैवमवगच्छामः। संस्रवशब्दो-हि "संस्रवान् प्राश्नाति"—इत्यादौ स्रुवादिपात्रलग्नप्रतिपादिता-

वशिष्टाज्यादिद्रव्यवचनोद्दिष्टः। स इहापि ग्रहीतव्यो भवति। अविरोधात्। प्रतिपादनप्रकारमाह कात्यायनः।

"गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत्।

* * * * * * * * * *

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान्।

कृत्वाऽर्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते"॥

इति। तदत्रादौ 'गोत्रनामभिः'—इत्यादिना अर्घ्यदानमुपदिश्य, परतः—'ज्येष्ठोत्तरकरान्'—इत्यादिना तत्प्रतिपादनप्रकारोऽभिहितः। कराग्राग्रपवित्रकान् कृत्वा अर्घ्यं दातव्यमिति ब्रूवन् प्रथमं पवित्राणि ब्राह्मणेषु प्रतिपाद्य पश्चाज्जलादिकं प्रतिपादयितव्यमिति भङ्ग्यन्तरेणोपदिशति। 'नैकैकस्यात्र दीयते'—इत्याभ्युदयिके कुर्व्वन् पार्व्वणे एकैकस्य दानं दर्शयति। तेषां खल्वेषां पवित्राणामुत्तराग्राणामेव ब्राह्मणहस्तेषु दानं करणीयम्। कुतः? 'कराग्राग्रपवित्रकान्'—इत्यनेन तथाऽवगतेः। न हि शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, स युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम्। न चाभ्युदयिकविषयत्वात् वचनस्य पार्व्वणे तदुक्तं न स्यादितिवाच्यम्।

"अन्यत्राप्येषएव स्याद् यवादिरहितोविधिः"।

इति तेनैव यवादिव्यतिरेकेणाभ्युदयिकोक्तस्य सर्व्वस्यैव पार्व्वणेऽपि करणोपदेशात्। अथ,—

"वशिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेषइह योभवेत्"॥

इत्युपक्रमात्, 'कराग्राग्रपवित्रकान्'—इति विशेषाभिधानमेव किमिति नोपेयते? शृणु यथा नोपेयते। आमिषमन्तरेण वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधेरतिदेशात् वशिष्ठोक्तस्यैव योविशेषः—'प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्'—इत्यादिः, तस्यैव तन्मात्रविषयत्वं गम्यते। न वशिष्ठानुक्तस्यापि विशेषस्य। 'अन्यत्राप्येषएव स्यात्'—इत्यस्यानर्थकत्वापत्तेः। अतएव, 'प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु'—इत्यादिविशेषाणामपि पार्व्वणे करणप्रसक्तौ, तदपवादार्थम्,—

"दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः" ॥

इति वचनारम्भोघटते। इतरथा खल्वयमारम्भोऽनर्थकः स्यात्। न चेदेवं, तत्रोक्तानां भूयसामपि विशेषाणां तन्मात्रपरत्वापत्त्या पार्व्वणे करणं न स्यात्। क्रियन्ते च। तस्माद् यथोक्तमेवास्तु। यस्य हि विशेषस्य पार्व्वणे करणं नाभिप्रैति, कयाचिद्भङ्ग्या तमवबोधयति। न चान्यत्राप्येष एव स्यादिति पिण्डदानसन्निधौ कथनात् पिण्ड-दानमात्रविषयमिदमिति वाच्यम्। तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात्। प्रकरणापेक्षया सन्निधेर्दुर्ब्बलत्वाच्च। अतएव राजसूयप्रकरणे अभिषेचनीयसन्निधानाम्नातमपि शौनःशेफश्रवणादिकं प्रकरणात् राजसूयस्यैवाङ्गं न तु सन्निधेरभिषेचनीयस्येति सिद्धान्तः। तस्मात् तत्तद्विशेषव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नविधेरतिदेशोऽयम्। तस्य पिण्ड-दानमात्रविषयत्वेऽपि नैकैकस्यात्र दीयते इत्युपसंहारात् पार्व्वणे-ऽपि कराग्राग्रपवित्रकत्वं भवत्येव। सन्दिग्धोपक्रमस्य वाक्यस्योप-

संहारवशेन नेतव्यत्वात्। नैकैकस्यात्र दीयते इतिवत् कराग्र-पवित्रान् कृत्वा नात्र दीयते इत्यनभिधानाच्च तथावगतिः। किञ्च पार्व्वणे पवित्राणां दक्षिणाग्रत्वं न वचनबोधितं, किन्त्वा-सनादिदर्भाणां दक्षिणाग्रत्वदर्शनात् पवित्राणां तथात्वं परि-चिकल्पयिषितम्। तद्वदमाभ्युदयिके कराग्राग्रपवित्रकत्वदर्शनात् पार्व्वणेऽपि तथा कल्प्यताम्। पार्व्वणे पित्रादीनामेकैकस्य ब्राह्मणबहुत्वपक्षे आभ्युदयिकदृष्टस्य ज्येष्ठोत्तरकरत्वस्य तत्राप्यना-यत्या कल्पनीयत्वात्। कृत्यप्रदीपेऽप्युक्तम्,—"कराग्राग्रपवित्र-त्वमाभ्युदयिके विशेषः—इत्यायाति, तथा चैतद्वैपरीत्यं पार्व्वणे स्यात् ?—इति चेत्। नैवम्। मिलितहस्तोपरि दानमभिधाय, 'नैकैकस्यात्र दीयते'—इति यत् पुनरभिधत्ते, तेन ज्ञापयति,—इदमेवात्र विधीयते, कराग्राग्रपवित्रकत्वन्त्वनूद्यते"—इति।

यच्चोक्तं तत्त्वकारेण,—'नैकैकस्यात्र दीयते,—इत्यभिधानं विना पित्रादित्रयब्राह्मणानां मिलितहस्तोपरि दानानुपपत्त्या नैकैकस्यात्र दीयते,—इत्यस्य पुनरभिधानानुपपत्तिः'—इति। तदयुक्तम्। ज्येष्ठोत्तरकरत्वेनैव मिलितहस्तलाभात्। यदप्यु-क्तम्,—"ज्येष्ठोत्तरकरत्वस्य पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणापेक्षयाऽपि सम्भ-वेन तथात्वानुपपत्तेः'—इति। तदप्यसङ्गतम्। ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान्,—इति बहुवचनेन बहूनामपि युग्मानां ज्येष्ठोत्तरकरत्व-कथनात् पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणापेक्षया वर्णनस्यानुचितत्वात्। निषिद्धो हि ब्राह्मणानां विस्तारः। तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावाच्च। यच्चापरमुक्तम्,—'कराग्राग्रपवित्रत्वस्य पार्व्वणेऽनुक्तत्वादनुवादानु-

पपत्तेः'—इति। तदपि नास्ति। अस्मादेवानुवादात्तत्र विधेरनुमानोपपत्तेः। तथा चोक्तम्।

"लिङ्गादपि विधिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा"।

इति। अनुवादो वा मा उपपादि। तथापि, 'अन्यत्राप्येष एव स्यात्'—इति वचनात् पार्व्वणेऽप्येतत् प्राप्नोति। 'नैकैकस्यात्र दीयते'—इत्यपि तर्हि प्राप्नोतु? न,—इति ब्रूमः। किं कारणम्? अत्रेति विशेषोपदेशात्। 'एकैकस्यैकैकेन ददाति'—इति सूत्रणाच्च। द्वैतनिर्णयेऽप्युक्तम्, 'कराग्राग्रपवित्रत्वमाभ्युदयिक एव, च्छन्दोगपरिशिष्टे विशेषाभिधानस्वरसादिति न वाच्यम्। नैकैकस्यात्र दीयते,—इति तदुपसंहारात् मिलितदानस्यैव विशेषस्य तत्राभिधानात्। एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः,—इति पश्चादभिधानाच्च'—इत्यन्तेन॥ ०॥ १६॥ ०॥

प्रथमे पात्रे सꣳस्रवान् समवनीय पात्रं न्युब्जं कृत्वा शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि पितृभ्यः स्थानमसीति॥ १७॥

प्रथमे पात्रे,—इति पितृपात्रं ब्रूमः। 'अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः'—इति सूत्रणात् तत्रैव प्राथम्यावगतेः। मन्त्रलिङ्गे पितृणां श्रवणाच्चैवमवगच्छामः। तेन, दैवे न्युब्जकरणं नास्ति। 'पैतृकं प्रथमं पात्रम्'—इत्यपि स्मर्त्तारो भवन्ति। अपरे पुनरेतदविद्वांसो-

भाषन्ते,—प्रथमं पात्रमत्र दैवपात्रम्,—इति। दैवे अमन्त्रकं न्युब्जीकरणमिच्छन्त्यन्ये।

तदस्मिन् प्रथमे पात्रे संस्रवान् अर्घ्यपात्रलग्नजलादीन्, समवनीय सम्यगवनीतान् मिश्रितान् कृत्वा, यत्रावनीताः संस्रवाः, तत् पितृपात्रं न्युब्जमधोमुखं करोति शुन्धन्तामित्यादि-मन्त्रेण। तदेवं न्युब्जं कृत्वा वक्ष्यमाणं कर्म्म कुर्य्यात्। 'शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि'—इति प्रतीकं केचिन्न पठन्ति।

तदिदं पितृपक्षे न्युब्जीकरणं सूत्रितम्। मातामहपक्षेऽपि मातामहपात्रे संस्रवान् समवनीय तत् पात्रं न्युब्जं कर्त्तव्यम्। कुतः? 'मातामहानाञ्चैवम्'—इत्यतिदेशस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः। 'तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्'—इति च कुर्व्वन् वैश्वदेविकादन्यत् पृथगेव करणीयमित्युपदिशतीत्यवोचाम।

तेषां खल्वेषां संस्रवाणां समवनयनं कथं करणीयम्?—इति वक्तव्यम्। उच्यते। संस्रवोऽर्घ्यपात्रस्थं दत्तशेषजलम्, तच्चादौ पितामहपात्रस्य पितृपात्रे प्रक्षेप्तव्यं ततः प्रपितामहपात्रस्य, प्रावर्त्तिकक्रमस्वरसात्,—इति वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः। तदस्य पितृपात्रस्य अपिधानमस्माकं नास्ति। अनुपदेशात्। न खल्व-नुपदिष्टमपि करणीयं भवति। यच्च शौनकवचनम्,—"प्रपिता-महपात्रेण निधाय प्रतिष्ठापयति"—इति। तदपि बह्वृचानामेव नास्माकम्। कथं ज्ञायते? तस्य तत्सूत्रकारत्वात्। शौनकीये च प्रयोगे पितृपात्रस्य प्रतिष्ठापनमात्रमेव करणीयम्, न न्युब्जी-

करणमपि । प्रतिष्ठापनमात्रस्यैव तेनोपदेशात् । अस्माकन्तु न्युब्जीकरणमुपदिश्यते । तत् कोऽयमनयोः संबन्धः । येन शौनकीयमपिधानमस्माकमपि करणीयं भवेत् । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि,—"तत् पात्रं शुचौ देशे पितृभ्यः स्थानमसीति निधाय प्रपितामहार्घ्यपात्रेण निदध्यात्, न्युब्जं वा तत् कुर्य्यात्"—इति निधानन्युब्जीकरणयोर्वैकल्पिकत्वमुक्तम् । तदत्र, न्युब्जं वा तत् कुर्य्यात्,—इति वचनात् न्युब्जकरणपक्षे प्रपितामहपात्रेण न तत्पात्रस्य निधानम्, प्रपितामहपात्रेण निधानपक्षे च न न्युब्जीकरणमिति व्यक्तमवगम्यते । रघुनन्दनस्त्वेतदनालोचयन् शौनकवचनात् प्रपितामहपात्रेणाधःकृतं पितृपात्रमूर्द्ध्वमुखावस्थितं न्युब्जमधोमुखं करोति,—इति व्याचष्टे । एवम्,—

"पैतृकं प्रथमं पात्रं तत्र पैतामहं न्यसेत् ।
प्रपितामहं ततोन्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेत् ॥
स्पृष्टमुद्धृतमन्यत्र नीतमुद्घाटितन्तथा ।
पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशु पितरस्तं शपन्ति च" ॥

इति यमोक्तेऽपि कल्पे नास्त्येव न्युब्जीकरणम् । पितृपात्रे पितामहप्रपितामहपात्रयोर्न्यासानन्तरमेव स्पर्शस्योद्धरणस्यान्यत्र नयनस्य चालनस्य च निषेधात् । न खल्वन्तरेण स्पर्शमुद्धरणं चालनञ्च शक्यं न्युब्जं कर्त्तुम् । रघुनन्दनस्त्वाह—'यमवचनेन पितामहप्रपितामहपात्रद्वयपिधानमुक्त्वा वचनान्तरात् न्युब्जीकृतस्य तत्पात्रस्य उद्धरणादिनिषेध उक्तः'—इति । तत् कल्पनामात्रमित्युपेक्षणीयम् । यदपि,—

"पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः" ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणम् । तदपि तदुक्तप्रयोगविषयम् । तस्यापि, पात्रमधोभूमौ न्युब्जं करोतीत्ययमर्थः । 'अधःशायी'—इत्यादौ यथा । न पुनरधःस्थितं पात्रं न्युब्जं करोति,—इत्यर्थः । येनापिधानमनेनाक्षिप्येत । न ह्यधःपदमधःस्थितं शक्नोति वक्तुम् । तत्रास्य सामर्थ्यविरहात् । कथमन्यथा, 'अधःशायी'—इत्यादावप्यपिधानं नाक्षिप्येत । तस्मात्,—'अधःस्थितं पात्रं न्युब्जं करोति,—इत्यन्वयानुपपत्त्या पिधानमत्राक्षिप्यते, अन्यथा अधःपदवैयर्थ्यापत्तेः'—इति ब्रुवाणः शूलहस्तोऽपि परास्तोभवति । अधोभूमावित्यर्थतयाऽन्यथोपपत्तेराक्षेपायोगाच्च । यदप्युक्तम्,—'अधोभूमावितिकल्पतरुव्याख्यानमयुक्तं साङ्गप्रधानार्थतया वेदैः प्राप्तत्वात्'—इति । तदेवायुक्तम् ! अधोभूमावेव न्युब्जं करोति, न कुशोपरि,—इत्यभिप्रायेणार्थवत्त्वोपपत्तेः । केचित् किल भूमौ तिलकुशान् निःक्षिप्य तेषामुपरि न्युब्जं कुर्व्वन्ति । 'अधः'—इति कुर्व्वन् तत् नानुजानाति । "दक्षिणाग्रकुशस्तम्बं भूमौ निधाय तस्योपरि * * तत् पात्रं न्युब्जमधोमुखं करोति"—इति व्याकुर्व्वाणोविज्ञानेश्वरोऽपि पिधानं नोवाच । रघुनन्दनस्तु छन्दोगोऽपि, 'याज्ञवल्क्येन तत्पात्रस्याधःस्थत्वाभिधानात् पात्रान्तरेण पिधानमाक्षिप्तम्'—इति तदुपजीव्यशूलपाण्युक्तमेवोक्तवान् । तदश्रद्धेयम् । यदि नाम याज्ञवल्क्यीये प्रयोगे पिधानमाक्षिप्येतापि, तावता कथमस्मदीयेऽपि प्रयोगे तत् शक्यं कल्पयितुम् । न ह्ययमनारभ्यविधिः । न वा अस्मत्प्रयोगमसावुपदि-

शति। काण्डानुसमयोहि क्रियाननेनोपदिष्टः। पदार्थानु-समयश्चात्रभवतः सूत्रकारस्याभिप्रेतः,—इत्यवोचाम। "प्रथमे पात्रे संस्रवान् समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति पात्रं न्युब्जं करोति"—इति कातीयेऽपि कल्पे न्युब्जीकरणमेवोपदिष्टं न पिधानम्। तदेवम्,—पिधानपक्षे न न्युब्जीकरणम्, न्युब्जीकरणपक्षे च न पिधानम्,—इति तत्रभवतामृषीणां समयः। निबन्धारएव केचिदत्रापरितुष्यन्तः प्रयोगान्तरविशेषान् प्रयोगान्तरे निवेशयन्ति।

यच्चापरमुक्तं तत्त्वकारेण,—"गोभिलसूत्रे, पितृपात्रे—इत्यभिधानात्, संस्रवान्,—इति बहुवचनात्, मन्त्रे पितृभ्यइति पितृत्वेन,

"आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत्"।

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टवचनेऽपि पितृत्वेन षडुपस्थितेरावाहनवत् षट्स्थितिमुद्दिश्य सकृदेव न्युब्जीकरणम्, न तु मातामहानां मैथिलोक्तं पृथक् करणम्"—इति। तदप्यसङ्गतम्। 'पितृपात्रे'—इति तावदस्माकं सूत्रपाठो न भवति। 'प्रथमे पात्रे'—इति खल्वत्रभवान् सूत्रकारः पठति। सोऽप्येवमेव सूत्रमिदं पपाठ। 'प्रथमे पात्रे पितृपात्रे'—इति व्याचक्रे च। स खल्वेवं सूत्रं लिखन् व्याकुर्व्वाणश्च, कथं पुनरन्यथा लिखति,—इति न खल्वधिगच्छामि। संस्रवान्,—इति बहुवचनमपि पात्रत्रयसंस्रवपरतया नानुपपन्नम्। तथाच, समवनयनं पात्रत्रयसंस्रवानामेव, प्रथमपात्रन्तु तस्याधारः,—इति न किञ्चिदनुचितम्। अथ, 'प्रथमे पात्रे संस्रवान् समवनीय'—इत्युक्ते प्रथमपात्राति-

रिक्तसंस्रवानामिव समवनयनं गम्यते? गम्यमानोऽप्ययमर्थो- मिथ्या,—इति ब्रूमः। कस्मात्? अस्यामवगतौ प्रमाण- विशेषस्याभावात्। यथा, "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोति"—इत्यत्र, पालाश्यां जुह्वां जातायां ततएव तत् फलं भवति,—इति जायमानमपि विज्ञानमप्रमाण- मूलत्वान्मिथ्या विज्ञानम्,—इति चतुर्थाध्याये सिद्धान्तितम्। तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम्। अशक्यत्वाच्च। न खलु प्रथमपात्रसंस्र- वेणासमवनीय पात्रद्वयसंस्रवौ शक्यौ समवनेतुम्। किं कारणम्? पात्रद्वयसंस्रवावपि हि प्रथमे पात्रे निःक्षेप्तव्ये। यो हि प्रथमे पात्रे पात्रद्वयसंस्रवौ समवनयति, समवनयत्यसौ पात्रत्रयसंस्र- वानवश्यम्। अपरिहार्य्यत्वात्।

पितृत्वेन षडुपस्थितिसम्भवेऽपि, 'मातामहानाञ्चैवम्'—इति वचनागतं पृथक् करणं न शक्यते वारयितुम्। आवाहनवत्,— इत्यपि नोदाहरणम्। आवाहनेऽपि पृथक्करणस्योक्तत्वात्। सोऽयं स्वयमेवावाहने सकृदनुष्ठानं वर्णयति, स्वयमेव च तत् दृष्टान्तयति,—इति किमत्र ब्रूमः। 'पैतृकं प्रथमं पात्रम्'—इत्यादि यमवचनविरोधोऽपि तस्यापरिहार्य्यः स्यात्। कथम्? तद्धि वचनं न्युब्जकरणपरतया स्वयं वर्णितम्। तत्र च पितृपितामह- प्रपितामहपात्राण्युक्तानि। षसां युगपत्करणे कथं न विरोधः।

तदिदं न्युब्जीकरणं कर्त्तुर्वामपार्श्वे करणीयम्। सौकर्य्यात्। प्रयोगान्तरेऽप्येवं पश्यामः। "न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत्"—इति हि स्मरन्ति।

उत्तरशब्दश्च,—

"उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति"।

इति भारते, "तस्मात् यस्य दक्षिणतोलक्ष्म भवति, तं पुण्यलक्ष्मीकमित्याचक्षते, उत्तरतः स्त्रियाउत्तरायणा हि स्त्री"—इति शातपथीये च ब्राह्मणे, वामवचनोदृष्टः। सइहापि ग्रहीतव्योभवति। अविरोधात्। पित्र्ये च कर्म्मणि प्राची दिगुत्तरा भवति। "या दक्षिणा सा प्राची, या पूर्व्वा सोत्तरा"—इति हि पित्र्यामिष्टिमुपक्रम्य ब्राह्मणं भवति।

अस्मिन्नवसरे तूष्णीमुदकं दत्त्वा तिलोदकञ्च मन्त्रेण दातव्यम्। कुतः? "दर्भान् प्रदायोदकपूर्व्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति" "अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः"—इति गृह्यकारवचनात्।

"तूष्णीं पृथगपोदद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम्।
गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु"॥

इति कर्म्मप्रदीपवचनाच्च। तदत्र, मन्त्रेण तिलोदकं गन्धोदकञ्च दातव्यम्,—इति वदन् गन्धोदकमपि तिलोदकवत् ये चात्र त्वाम्—इति मन्त्रेण दातव्यम्,—इत्युपदिशति। यच्च 'अनुलेपनयोग्योगन्धो गन्धोदकम्'—इति नीलाम्बरेण वर्णितम्। तदसङ्गतम्। उदकपदस्यानर्थकत्वापत्तेः। घृष्टोहि मलयजोगन्धोभवति। न च घृष्टानां विशुष्कानां नास्त्यनुलेपनयोग्यतेति तन्निरासार्थमुदकपदमिति वाच्यम्। यातयामतयैव तस्य निरा-

सात्। न चादृष्टार्थं घर्षणम्, येनैवमापाद्येत। दृष्टोहि तस्यार्थोऽनुलेपनयोग्यता नाम। अन्यथा भूयःसु प्रदेशेषु गन्धमात्रोपादानादेवं प्रसज्येत। तस्मादसङ्गतैषा कल्पना। यद्यप्यन्वष्टक्यकर्म्मणि तदुपदिष्टम्, तथाप्यन्वष्टक्यधर्म्माणां पिण्डपितृयज्ञे, पिण्डपितृयज्ञधर्म्माणाञ्चात्र प्रदेशादत्रापि करणीयं भवति। न ह्यत्र तन्निषिद्धम्। तदिदं तिलोदकदानं पात्रेषु करणीयम्। तथाच कात्यायनः।

"आसनाद्यर्घ्यपर्य्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम्।
कृत्वा कर्म्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्" ॥

इति। महायशास्त्वाह,—"नात्र तिलोदकदानं पृथक्कार्य्यं विधेरभावात्। * * पिण्डपितृयज्ञेतिकर्त्तव्यताविधानात्तत्र चाप्रतिषेधादिति चेत्। न। अर्घ्यान्तराभावात्तत्राप्रतिषेधः। किञ्च यदि तत्राप्रतिषिद्धमत्र क्रियते, तदा सकृदाच्छिन्नदर्भमुष्टिस्तरणमष्टमदेशपरिवारणं मांसचरुश्रपणञ्च स्यात्"—इति। तदश्रद्धेयम्। अर्घ्यपर्य्यन्तकर्म्मानन्तरमेव तत्र तिलोदकदानं—कात्यायनः स्मरति। त्वं पुनराह,—तत्रार्घ्यान्तराभावः,—इति। "सकृदाच्छिन्नं दर्भमुष्टिं स्तृणोति"—इति, "कर्षूञ्च"—इति चैताभ्यां सूत्राभ्यां भगवता गृह्यकारेण कर्षूणामभितोदर्भमुष्टिस्तरणस्योपदेशात् कर्ष्वाश्चात्र निवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तस्यापि निवृत्तिर्विज्ञायते। अग्निमतामग्निप्रणयनं यद्यत्रापि भवति, स्तरणमपि दर्भमुष्टेस्तदभितः कर्त्तुमुचितम्। अष्टमदेशपरिवारणमपि यद्यत्र क्रियते,—किन्नाम तत्रानिष्टं भवति,—इति न

खल्वधिगच्छामि । विशेषं विना परिवृतएव देशे पित्र्यं कर्म्म सर्व्वै-रनुमन्यते । तथा हि हविषः श्वादिदृष्ट्युपघातोन भविष्यतीति ।

"षण्डापविद्धचाण्डालपाषण्ड्युन्मत्तरोगिभिः ।
कृकवाकुश्वनग्नैश्च वानरग्रामसूकरैः ॥
उदक्यासूतकाशौचिमृताहारैश्च वीक्षिते ।
श्राद्धे, सुरान पितरोभुञ्जते पुरुषर्षभ ! ॥
तस्मात् परिश्रिते कुर्य्यात् श्राद्धं श्रद्धासमन्वितः ।
उर्व्व्यां च तिलविक्षेपाद्यातुधानान् निरासयेत्" ॥

इति च स्मरन्ति पौराणिकाः । पिण्डपितृयज्ञएव तावन्मांसचरु-र्नास्ति । "अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यातः"—इति सूत्रे स्थालीपाकग्रहणात् । कथमसौ अत्र अप्येत । परन्तु, तत्रा-न्वष्टक्ये सूत्रयिष्यमाणत्वात् मांसमप्यत्रेच्छया पचति । तदिदं तिलोदकदानम्,—

"आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम् ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥
कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम् ।
तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत्" ॥

इति कात्यायनोक्तपात्रेण करणीयम् । तिलोदकञ्चेदम्,—'पित्रा-दीनां नामान्युल्लिख्य असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा'—इत्यन्वष्टक्योक्तेनैव प्रकारेण दद्यात् । तत्र हि भगवता गृह्यकारेण, 'पितुर्नाम गृहीत्वा'—इत्युपदिश्य, 'असावेतत्ते'—इत्यसावित्यस्य पुनरुपदेशात् इयमेव प्रयोज्यं

भवत्यदृष्टार्थम् । प्रत्यक्षोपस्थितेनादःपदार्थेन ब्राह्मणेन पित्रादीनामभेदबुद्ध्यर्थञ्च । 'एतत्ते',—इति, 'तस्मै ते'—इति च द्वयं यथा प्रयुज्यते । सर्व्वत्र चैवं पिण्डपितृयज्ञातिदेशस्थले असावित्यस्य पुनरुल्लेखोद्रष्टव्यः । महायशसाऽपि पिण्डदाने नामोल्लेखानन्तरमसाविति लिखितम् । अर्घ्यदाने त्वत्रभवता सूत्रकारेण 'नाम गृहीत्वा'—इत्यकरणात् असावित्यस्यैव नामोल्लेखतात्पर्य्यकत्वान्न तत्रासावित्यस्य पुनरुल्लेखः ।

अत्र च यद्यप्यन्वष्टक्यकर्म्मणि तत्रभवता गृह्यकारेण प्रत्येकं तिलोदकदानमुक्तं, तथाप्यत्र प्रत्येकं न करणीयं किन्तु तन्त्रेणैव करणीयम् । कुतः ?

"अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।
तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एवच" ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे परिगणितव्यतिरेकेणान्यत्र तन्त्रावगतेः । तदस्मात् वैकृताद्विशेषोपदेशात् प्राकृतं प्रत्येकदानं निवर्त्तते । अतएव चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्व्वणि "अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालोमरुद्भ्यः सान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुः मरुद्भ्योगृहमेधिभ्यः सर्व्वासां दुग्धे सायमोदनम्"—इति प्रातर्मध्यन्दिने सायमित्यह्नः कालेषु इष्टीनां समाम्नानात्, यथा देवदत्तः प्रातरपूपं भक्षयति मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति अपराह्णे मोदकान् भक्षयति इत्येकस्मिन्नहनि इति गम्यते । तथाऽत्रापि गम्यते इत्येकस्मिन्नहनि इष्टीनामवगमात् सद्यस्कालता विकृतीनाममूषामिष्टीनामितिचोदकप्राप्तमानुमानिकं द्व्यहकालत्वं बाध्यते—इति पञ्चमा-

ध्याये सिद्धान्तितम्। तथाचोक्तम्। "अपिवा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्राकृतधर्म्मलोपः स्यात्"—इति। तद्वदत्रापि स्यात् ॥०॥ १७ ॥०॥

अत्र गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १८॥

अत्रेत्यवसरानुवादकम्। तेन तिलोदकादिदानं कृत्वा,—इति ज्ञापयति। एवं ह्यवसरानुवादोऽर्थवान् भवति। इतरथा अर्घ्य-दानावसरस्य पाठादेव लाभेनानर्थक्यमस्यापद्येत। अथवा, अत्र पार्व्वणश्राद्धे गन्धादीनां पञ्चानां प्रदानं न त्वन्वष्टक्यश्राद्धवत् गन्धपुष्पधूपमात्राणामित्यर्थः। 'अत्रेतिवचनादत्र गन्धादीनामेव प्रदानं, तेन गोहिरण्यादीनां श्राद्धान्ते दक्षिणारूपेण प्रदानं कार्य्यम्',—इति गार्ग्यनारायणः। तथा च दक्षिणामुपक्रम्य स्मरन्ति पौराणिकाः।

"सौवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च।
हस्त्यश्वरथयानानि समृद्धानि गृहाणि च॥
उपानत्पादुकां छत्रचामव्यजनानि च।
यज्ञेषु दक्षिणामुख्याइति संचिन्तयन् हृदि।
दरिद्रोऽपि यथाशक्त्या दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्" ॥

इति। अन्ये त्वाहुः,—

"यथोपदिष्टांस्तान् सर्व्वानलङ्कुर्य्याद्विभूषणैः।
स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूपवासोऽनुलेपनैः" ॥

इति देवलादिवचनात् अलङ्कारादिकमप्यत्रैव दातव्यम्। अत्रे-

त्यर्थाभावादवसरानुवादमात्रम्,—इति। देवलादिवचनानां तदुक्त-प्रयोगविषयत्वात् प्रयोगान्तरविषयत्वं नास्ति। ये तु कश्चित् प्रयोगमनारभ्यैवाधीताः, तेष्वेव परं पूर्व्वोक्तस्य प्रकारस्यावसरः। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम्।

"चामरं तालवृन्तञ्च श्वेतच्छत्रं च दर्पणम्।
दत्त्वा पितॄणामेतानि भूमिपालो भवेदिह" ॥

इति।

"यः कञ्चुकं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत्।
ज्वरोद्भवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥
स्त्रीणां श्राद्धे तु सिन्दूरं दद्युश्चण्डान्तिकानि च।
निमन्त्रिताभ्यः स्त्रीभ्योये ते स्युः सौभाग्यसंयुताः" ॥

इति।

"अलङ्काराः प्रदातव्यायथाशक्ति हिरण्मयाः।
केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डलादयः ॥
स्त्रीश्राद्धेषु प्रदातव्या अलङ्काराश्च योषिताम्।
मञ्जीरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः" ॥

इति।

"आदर्शव्यजनं छत्रशयनासनपादुकाः।
मनोज्ञाः पटवासाश्च सुगन्धाश्चूर्णमुष्टयः ॥
अङ्गारधानिकाः शीते योगपट्टाश्च यष्टयः।
कटिसूत्राणि रौप्याणि मेखलाश्चैव कम्बलाः ॥

कर्पूरादेश्च भाण्डानि ताम्बूलायतनं तथा।
भोजनाधारयन्त्राणि पतद्ग्राहांस्तथैवच॥
तथाञ्जनशलाकाश्च केशानाञ्च प्रसाधनम्।
एतान् दद्यात्तु यः सम्यक् सोऽश्वमेधफलं लभेत्"॥

इति चैवमादीनान्तु युक्तमस्मिन्नवसरे दानमिति। पितृणां दत्त्वेत्यभिधानाच्चैवं गम्यते। आच्छाद्यते अनेनेत्याच्छादनं वस्त्रम्। तदभावे यज्ञोपवीतं देयमित्युक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते।

"यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावे विजानता।
पितृभ्योवस्त्रदानस्य फलं तेनाश्नुतेऽखिलम्"॥

इति। पाद्मे तु,—

"निष्क्रयोवा यथाशक्ति वस्त्राभावे प्रदीयते"।

इति वस्त्रमूल्यमपि दातव्यम्—इत्युक्तम्। आदित्यपुराणे तु यज्ञोपवीतदानस्यावश्यकत्वमुक्तम्। यथा।

"पितॄन् सत्कृत्य वासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकम्।
यज्ञोपवीतदानेन विना श्राद्धन्तु निष्फलम्"॥

इति। एतद्यतिस्त्रीशूद्रश्राद्धेष्वपि देयम्,—इति हेमाद्रिः। पुष्पादिविधिनिषेधाश्च स्मृत्यन्तरेभ्योयथासम्भवमवगन्तव्याः। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः।

तेषां खल्वेषां गन्धादीनां द्वन्द्वनिर्देशात्, लाघवात्,

"अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने।
तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनएवच"॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे, अर्घ्यादिविशेषोपादानमहिम्ना तदितरत्र तन्त्रानुष्ठानाभ्यनुज्ञानाच्च तन्त्रेणैव प्रदानं करणीयम्। तदेवं द्रव्यतन्त्रतैवामीषां भवति, न पुनरुद्देश्यतन्त्रताऽपि। एतदनेनोक्तं भवति। पितरमुद्दिश्य गन्धादिपञ्चकं तन्त्रेणोत्स्रष्टव्यम्। एवं पितामहम्। एवं प्रपितामहम्। मातामहपक्षेप्येवम्,—इति। कथं ज्ञायते? शृणु यथा ज्ञायते। "उदकपूर्व्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः, तथा गन्धान्"-इति तावदन्वष्टक्यकर्म्मणि गृह्यकारेण सूत्रितम्। तदत्र, तिलोदकस्य प्रत्येकेन प्रदानं सूत्रयित्वा, 'तथा गन्धान्'—इति सूत्रयन् गन्धादीनां मिलितानामपि, पित्रादिप्रत्येकोद्देशेनैव दानमतिदिशति। अन्वष्टक्यधर्म्माः पिण्डपितृयज्ञे, तद्धर्म्माश्चात्र प्रदिश्यन्ते,—इत्यवोचाम। अस्मादेव कारणात् सम्बोधनान्त-नाम्ना ये चात्र त्वाम्,—इति मन्त्रेण चामीषां गन्धादीनामुत्सर्गः कर्त्तव्यः,—इत्यवगच्छामः।

तत्र ब्रूमः। अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव इति च्छन्दोगपरिशिष्टकृता परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्राभ्यनुज्ञानात् द्रव्यतन्त्रतावदुद्देश्यतन्त्र-ताप्यमीषां भवति। सोऽयं विशेषोपदेशः चोदकप्राप्तं प्रत्येक-दानं बाधते। विस्तरेण चैतत् पूर्व्वमुपपादितमिति नात्र पुनरुच्यते। तदिमे मिलिता गन्धादयः पित्रादिमुद्दिश्य पूर्व्वोक्त-प्रकारेणोत्सृज्य ब्राह्मणेषु प्रतिपादयितव्या भवन्ति। प्रतिपादन-ञ्चामीषामेकैकशः करणीयं न मिलितानाम्। कुतः?

"गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च।
धूपञ्चैवानुपूर्व्वेण अग्नौ कुर्य्यादतः परम्"॥

इत्यन्वष्टक्ये कात्यायनेन तथोपदेशात्। हरिहरस्त्वेतद्वचनमात्रदर्शी ब्राह्मणोद्देशेन गन्धादीनामुत्सर्गमाह। तदसङ्गतम्। पश्चिमप्रतिपत्त्यभिप्रायकत्वादस्य। 'तथा गन्धान्'—इति सूत्रयता गृह्यकारेण खल्वमीषां पित्राद्युद्देशेन दानमनुशिष्टम्। अतएव,—

"निवेदितञ्च यत्तेन पुष्पमाल्यानुलेपनम्।
तद्भूषितानथ स तान् ददृशे पुरतः स्थितान्"॥

इति शिष्टदर्शनमुपपद्यते।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमेतद्गन्धादिपञ्चकमेव आदौ पितृब्राह्मणाय प्रतिपाद्य, तथैव पितामहब्राह्मणाय प्रतिपादनीयम्,—इत्येवंक्रमेणामीषां प्रतिपत्तिः करणीया, आहोस्वित् पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणेभ्यएवादितोगन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव पुष्पादीनां प्रतिपादनं करणीयम्?—इति। पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणेभ्यएवादितो गन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव पुष्पादीनां प्रतिपादनं कर्त्तव्यम्,—इति ब्रूमः। कस्मात्? यस्मादानुपूर्व्वेण इति वचनात् विनिगमनाविरहेण ब्राह्मणानामिव गन्धादिप्रतिपादनस्यापि भवति प्रतीतिः। भवति चेत्, कथमुत्सृज्यते। तस्मात् सर्व्वेभ्यएव ब्राह्मणेभ्यआदौ गन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव क्रमेण पुष्पादयोऽपि प्रतिपादयितव्याः। प्रयोगवचनेन खल्वमीषां पदार्थानां साहित्यमवगतम्। यथोक्तक्रमेण प्रतिपादने हि पदार्थानां सन्नि-

कर्षविप्रकर्षौं तुल्यौ स्याताम् । अन्यथा तेषां सन्निकर्षविप्रकर्षयोर्वैषम्यं स्यात् । तच्चानिष्टम् । यथा हि वाजपेये सप्तदशानां प्राजापत्यानां पशूनां क्रमेण प्रोक्षणं कृत्वा, तेनैव क्रमेणान्येऽपि चोदकप्राप्तधर्म्माः कर्त्तव्याः आलम्भाद्य, न सर्व्वे प्रोक्षणादयएकस्मिन् पशौ अनुष्ठाय पुनरन्यस्मिन्ननुष्ठातव्याः,—इति पञ्चमाध्याये सिद्धान्तितम् । तद्वदत्रापि पित्रादिब्राह्मणेभ्यः क्रमेण गन्धान् प्रतिपाद्य तेनैव क्रमेण पुष्पादीनामपि प्रतिपादनं करणीयम्, न पुनः सर्व्वमेव गन्धपुष्पादिकमेकस्मै ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य पुनरन्यस्मै प्रतिपादयितव्यम्,—इति । नारायणोपाध्यायोऽप्याह,—"प्रथमं गन्धं पित्रादित्रयब्राह्मणेभ्यः, पश्चात् पुष्पाणि,—इत्येवंक्रमेण ब्राह्मणनिष्ठान् कृत्वा"—इति । तस्मात्,—'एकस्य सकलं गन्धादिकं प्रदायापरस्य देयम्'—इत्यसङ्गतम् वचनम् ।

प्रतिपादनञ्चामीषाममन्त्रकं करणीयम् । तत्र मन्त्रस्यानुपदेशात् । तत्त्वकारस्त्वाह । 'गन्धादीनां मिलितानां तन्त्रेणैवोत्सर्गः, निवेदनन्तु प्रत्येकशः । तथा च शाट्यायनः । "एष ते गन्धः, एतत्ते पुष्पम्, एष ते धूपः, एष ते दीपः, एतत्त आच्छादनमिति"—इति । तदसङ्गतम् । शाट्यायनेन ह्ययमुत्सर्गप्रकारोगन्धादीनामुपदिष्टः । न निवेदनप्रकारः । प्रतिपत्तौ मन्त्रसंयोगस्यानावश्यकत्वात् । 'एष ते पिण्डः'—इत्यपि अनुपदं तस्य सूत्रणमस्ति । न हि पिण्डोऽप्युत्सृज्य प्रतिपाद्यते । तस्मात् पिण्डे तावदुत्सर्गप्रकारोऽयमित्यविवादम् । तत्सामान्याद्गन्धादीनामपि तथैवास्तु । अलं प्रतिपत्तौ मन्त्रान्वयवर्णनेन । तस्मात्, प्रत्येक

ममीषामुत्सर्गः शाट्यायनस्यानुमतः। सोऽयं तदीयएव प्रयोगे निविशते न पुनरस्मदीयेऽपि। एतेन,—

"एतद्वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवेदयेत्"।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनान्यपि व्याख्यातानि। भवदप्येतत् प्रतिपादनमन्त्रं तत्तत्प्रयोगएव भविष्यति,—इत्यनुदाहरणम्।

अस्मिन्नवसरे भूमिशोधनमण्डलकरणभोजनपात्रस्थापनमिच्छन्ति। हुतशेषदानानन्तरं पात्रालम्भनोपदेशेन पूर्व्वं पात्रस्थापनस्यावगतेः। मण्डलमन्तरेण भोजने दोषश्रवणाच्च। एतत् सर्व्वं स्मृत्यन्तरेभ्योयथासम्भवमवगन्तव्यम् ॥०॥

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्यामीति ॥ १९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। घृताक्तमिति कुर्व्वन् व्यञ्जनक्षारादेरननुज्ञां दर्शयति। घृताक्तमेवान्नमुद्धृत्य,—इत्यर्थः। तदेतद्गुणविधानार्थं पिण्डपितृयज्ञप्रदेशप्राप्तोऽपि प्रश्नोऽनूद्यते ॥ १९ ॥

कुर्व्वित्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा ॥२०॥

ऋजुरक्षरार्थः। पिण्डपितृयज्ञप्रदेशप्राप्तस्यापि कुर्व्वित्यनुज्ञानस्य पुनरुपादानम्,—"प्रत्याहुः क्रियतामित्यर्थकामं कुरुष्वेति पशुकामं कुर्व्विति पुत्रकामं"—इति च्छन्दोगापरसूत्रोक्ताधिकारिविशेषाननुज्ञानार्थम्। 'पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः'—इति सिद्धे पिण्डपितृयज्ञधर्म्मप्रदेशे, 'पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा'—इति पुनर्व्वचनं तन्त्रान्तरानुमतानां मन्त्रदैवतप्रकाराणां निरासार्थमादरार्थं वा।

अनग्निमता खल्वत्र पितृब्राह्मणहस्ते होतव्यम्। तथाचान्वष्टक्य-कर्म्मणि कात्यायनः।

"पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान्।
हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्"॥

इति। यः पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणौ मन्त्रवद्धुत्वा, अन्येषां पाणौ तूष्णीं हुत्वा,—इत्यर्थः। न चानुषङ्गे मानाभावादन्येषां पात्रेषु तूष्णीं निःक्षिपेत्। एवञ्च, अन्येषामित्यभिधानात् तत्पात्रे हुत-शेषं न देयमिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यम्। मन्त्रवदित्यस्या-नर्थकत्वापत्तेः। तत्पात्रे हुतशेषदानाभावस्यादृष्टार्थतापत्तेश्च। शाखान्तरेऽपि सर्व्वेषां पाणौ होमोदृश्यते। किन्तु तत्र सर्व्वत्रैव मन्त्रसम्बन्धः,—इति विशेषः। यथा शौनकः।

"सर्व्वेषामुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु।
विभज्य जुहुयात् सर्व्वं सोमायेत्यादिमन्त्रतः"॥

इति। तथा आश्वलायनः। "अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा"—इति।

यदा पुनर्ब्राह्मणालाभात् कुशमयब्राह्मणे श्राद्धं क्रियते, तदा तत्रैव श्राद्धवदग्नौकरणहोमोऽपि कर्त्तव्यः। ब्राह्मणकार्य्ये तस्य विधानात्। अग्नौकरणहोमोहि गुणभावेन श्राद्धस्योपकरोति। तस्यापि विप्रपाणिः। मुख्यं कथं सगुणं स्यादिति खल्वसौ गुणेषु प्रवर्त्तते। स यदि गुणस्य गुणं विनिपातयति, नास्य किञ्चिद्धीयते। अथ तु गुणस्य गुणमनुरुन्धानोमुख्यं विनिपातयति, स्वार्थोऽस्य हीयते। न चैतदुचितम्। तन्त्रान्तरदृष्टं जलादिकमत्रेच्छन्त्यन्ये।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमयमग्नौकरणहोमः उपवीतिना प्राङ्मुखेन करणीयः, आहोस्वित् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन ?—इति। उभयथा,—इत्याह। तथाचोभयथा दर्शनम्। "स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यः"—इति माध्यन्दिनीये ब्राह्मणे। "प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीनः * * स उद्वास्य द्वे आहुती जुहोति"—इति च शातपथीये ब्राह्मणे। सोऽयं विकल्पः। आह। गृह्यकारविरोधस्तर्हि स्यात्। स खल्वग्नौकरणहोममुपदिश्य, "अत ऊर्द्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम्"—इति सूत्रयन्नग्नौकरणहोमे उपवीतित्वमभिप्रैति,—इति गम्यते। नायं दोषः। परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशस्य पुरस्तादनियमाभिप्रायकतयैवोपपत्तेर्नित्यवदुपवीतित्वप्रापकत्वे प्रमाणाभावात्। तस्मादग्नौकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोर्विकल्पमभिप्रैति गृह्यकारः—इत्यवगच्छामः। स खल्वयमस्पष्टः सूत्रकारस्याभिप्रायः परिशिष्टकारेण स्पष्टीकृतः। यथा।

"अग्नौकरणहोमश्च कर्त्तव्यउपवीतिना।
प्राङ्मुखेनैव देवेभ्योजुहोतीति श्रुतिश्रुतेः॥
अपसव्येन वा कार्य्योदक्षिणाभिमुखेन च।
निरुप्य हविरन्यस्मात्रन्यस्मै न हि हूयते"॥

इति। तथा चास्मदीये गृह्यसूत्रे। "तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च"—इति। "सर्व्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत् पित्र्यस्य वा"—इति च। तदत्र पित्र्यस्य चरोरभिधानान्निर्व्वापोपि पितृभ्य एव ज्ञायते।

अपरे पुनरेतदबुद्धा विभिन्नशाखिविषयाणां परस्परविरुद्धाना-मुच्चावचवचनानां समन्वयं कर्त्तुमिच्छन्तोयेभ्यो यथाऽरोचिषत, ते तथैव बहुप्रकारं प्राकल्पयिषन्त। तदुपेक्षणीयम्। प्रत्यादेशश्चा-मीषामेकैकशोऽस्मद्भाष्ये प्रदर्शितोऽस्माभिरित्युपारम्यते ॥ २० ॥

हुतशेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा ॥ २१ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। 'ब्राह्मणाय'—इत्युद्देश्यगतमेकत्वं ग्रहैकत्वमिव न विवक्षितम्। एवञ्च, ब्राह्मणाय,—इति सामान्येनोपदेशात् देवब्राह्मणायाप्येतत् देयम्। सोऽयं वैकृतोविशेषोपदेशः प्राकृतं पात्रेषु दानं निवर्त्तयति। शरमयवर्हिरुपदेशइव कुशमयं वर्हिः। कात्यायनः खल्वन्वष्टक्यकर्म्मणि हुतशेषस्य पात्रेषु दानमुपदिशति। चोदकश्चात्रैतत् प्रापयति। तच्च वचनेनोपरोद्धव्यं भवति। "पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा हुतशेषं पाणिषु दद्यात् पाणिमुखाः पितर-इति श्रुतेः"—इति च च्छन्दोगापरसूत्रम्। रघुनन्दनस्त्वेतद-जानानोऽत्रापि पात्रेषु हुतशेषदानमाह। समुच्चयरसिकोह्यसौ प्रयोगान्तरविशेषानपि प्रयोगान्तरे समुच्चिनोति। स खल्वयं "हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय"—इति यमवचनं लिखन्नपि कथं पुनः पात्रेषु हुतशेषदानमाह,—इति न खल्वधिगच्छामि।

तदिदं ब्राह्मणेभ्योदत्तं हुतशेषमन्नमर्थादुपकल्पितैरन्नैर्मिश्री-कृत्य तैरुपयोक्तव्यमित्याहुः। श्लोकमप्युदाहरन्ति।

"अन्नं पाणितले दत्तं पूर्व्वमश्नन्त्यबुद्धयः।
पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितम्।
एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते" ॥

इति। अस्मिन्नवसरे, अन्नादिपरिवेशनं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यामः। तद्विधिनिषेधाश्च यथासम्भवं स्मृत्यन्तरेभ्योऽवगन्तव्याः ॥ २१ ॥

पात्रमालभ्य जपेत्,—पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ २२॥

पात्रमित्येकवचनमविवक्षितम्। भोजनपात्राण्यालभ्य स्पृष्ट्वा पृथिवी ते पात्रमित्यादि मन्त्रं जपेत्। स चायमालम्भो दक्षिणहस्तेन कर्त्तव्यः। कुतः? अङ्गानभिधानात्। यच्च,—

"दैवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याञ्च पैत्रके"।

इति यमवचनम्। तत् तदुक्तप्रयोगविषयमित्यसकृदावेदितम्।

स खल्वयं पात्रालम्भोऽन्नं परिविश्य करणीयः। कथमसूत्रितमन्नपरिवेशनं क्रियते? अर्थतोऽवगतेरित्याह। अनुपदं खल्वाचार्य्योऽन्नेऽङ्गुष्ठनिवेशनमशनञ्च ब्राह्मणानां सूत्रयिष्यति। तदेवं साक्षादसूत्रितमप्यर्थादवगतमन्नपरिवेशनं कर्त्तव्यं भवति। यदि कर्त्तव्यम्, विशेषाभावात् जपात् परतएव क्रियताम्? न,—इत्युच्यते। अन्नसंस्कारार्थोहि जपो न पात्रसंस्कारार्थः। अन्नेन हि संस्कृतेन नः प्रयोजनम्। तद्धि ब्राह्मणाउपयोक्ष्यन्ति। संस्कृतमपि हि पात्रं गुणभावेनान्नस्यैवोपकरिष्यति। करिष्यति चेत्, तस्यैवोपकारः कल्प्यताम्। अलं पात्रस्याप्युपकारान्तरकल्पनया। न हि जपेन दृष्टः कश्चिदुपकारः क्रियते,—इत्य-

वश्यमदृष्टं कल्पनीयम्। स चेदन्नस्योपकरोति, एकमेवादृष्टं कल्पयितव्यं भवति। अथ तु, पात्रस्योपकुर्व्वन्नन्नस्योपकरोति,—इति कल्प्यते, द्वे तावददृष्टे कल्पयितव्ये भवतः। न चैतत् न्याय्यम्। अपूर्व्वप्रयुक्ताः खल्वालम्भजपादयः पदार्थाः प्रधानस्यैवाङ्गम्। तत्र, 'पात्रमालभ्य'—इति वचनात् आलम्भः पात्रस्योपकारद्वारा प्रधानस्योपकरोतु। जपे तु नैतदस्ति। प्रमाणाभावात्। मन्त्रो ह्यस्य अन्नार्थतां गमयति। 'पृथिवी ते पात्रम्'—इति ह्याह! अन्नं हि ब्राह्मणस्य मुखे जुहोति, न पात्रम्। अन्नेऽपि तर्हि नायं मन्त्रार्थोघटते। न खल्वन्नस्य पात्रं पृथिवी, द्यौर्व्वा तस्य पिधानम्, ब्राह्मणस्य सुखं वा अमृतम्, न वा अन्नमप्यमृतं नाम। नैष दोषः। पञ्चाग्निविद्यादिवदुपपत्तेः। यथा हि पञ्चाग्निविद्यादिषु योषिदादिष्वग्न्यादिबुद्धिः, तथैवात्र पात्रादिषु पृथिव्यादिबुद्धिरभिप्रेयते। अन्ने चामृतबुद्धिः। संस्कारार्थम्। एवं खल्वेतदनुध्यातं सत् संस्कृतं भविष्यति। संस्कृतञ्च सत् ब्राह्मणानामुपयोगेन महते कल्याणायोपकल्पिष्यते,—इति। अमरणहेतुः खल्वन्नं शक्यममृतमिति वक्तुम्। तथाच ब्राह्मे पुराणे।

"पृथिवी पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन्"।

इत्यन्नेऽमृतचिन्तामुपदिशति। रघुनन्दनस्त्वेतदनालोच्य, परिवेशनात् परतोजपे मन्त्रलिङ्गविरोधमाह। यच्चापरमुक्तम्,—मन्त्रे अमृतमित्यनेन यज्ञशेषमात्रावगतेस्तत्प्रक्षेपानन्तरमेव पात्रालम्भोजपश्च, ततः परिवेशनम्,—इति। तदप्यसङ्गतम्। मन्त्रलिङ्ग-

विरोधात्। कथम्? हुतशेषस्यात्र ब्राह्मणाय दानेन पात्रे प्रक्षेपाभावात् पृथिवी ते पात्रमित्याद्यनुपपत्तेः। जुहोमि,—इत्यनुपपत्तेश्च। यद्धि पूर्व्वं ब्राह्मणाय दत्तं, कथमिदानीं तद्धूयेत। अन्नं खल्विदानीं ह्रूयेत। अमृतशब्दस्य यज्ञशेषवचनत्वेऽपि तन्मात्रवचनत्वे न प्रमाणम्। तस्मात् परिवेशनात् परतो-जपेऽपि न कश्चिद्विरोधः। न खल्वपरिवेशितेऽन्ने तत्रामृतबुद्धिस्तत्पात्रादिषु वा पृथिव्यादिबुद्धिर्युक्ता। तस्मात् परिवेशनात् परं पात्रालम्भोजपश्च कर्त्तव्यः।

आह। परिवेशनात् परतः पात्रालम्भे, हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य,—इति वचनं विरुध्यते? न। यस्मादेवमपि हुतशेषदानस्य पूर्व्वकालता न विरोत्स्यते। तत्र हि क्त्वा स्मर्य्यते न आनन्तर्य्यं। न हि 'भुक्त्वा गच्छति'—इत्युक्ते भोजनानन्तर्य्यं गमने गम्यते, किन्तु भोजने गमनात् पूर्व्वकालता। न हि भुक्त्वा अनाचम्यैव कश्चिद्गच्छति। अस्तु ह्यालम्भस्य पात्रार्थत्वात् पात्रालम्भात् परतः परिवेशनम्, ततो जपः? तदपि नास्ति। कुतः? यतः परिवेशनात् परमप्यालम्भे न तस्य पात्रार्थता हीयते,—इत्यनैकान्तिकोहेतुः। अपिच। आलभ्य जपेत्,—इति वचनात् आलम्भानन्तरं पात्रमत्यजन्नेव जपति,—इति गम्यते। तदपि कथम्? इति चेत्। किमनेन प्रसक्तानुप्रसक्तेन? गम्यते तावदेवम्। गम्यते चेत्,—न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम्। आलम्भात् परतश्चेत् परिविश्यते, नूनमवगतिरियमुत्सृज्येत। तथाच, यथा 'उपविश्य भुङ्क्ते—इत्यु(प)वेशनं भोजनकालमनुवर्त्तते,

तथा 'आलभ्य जपेत्'—इत्यालम्भोऽपि जपकालमनुवर्त्तते। तस्मात् परिवेशनात् परं पात्रालम्भः, ततोजपः,—इति सिद्धम्। तन्त्रान्तरकारा अप्येवं स्मरन्ति। यथा याज्ञवल्क्यः।

"दत्त्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्"।

इति। पात्राभिमन्त्रणं पात्रस्थान्नाभिमन्त्रणम्। तथाच ब्रह्मपुराणम्।

"देवपूर्व्वं पितृभ्योऽन्नमाज्ययुक्तं मधुप्लुतम्।
मन्त्रितं पृथिवीत्येवं मधुवातेत्यृचं जगौ"॥

इति मन्त्रितमन्नमित्यन्नस्य मन्त्रणमाह। तथा,

"सर्व्वञ्च प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य संजपेत्"।

इति।

"इष्टमन्नं ततोदत्त्वा पात्रमालभ्य संजपेत्"।

इति चैवमादि स्मरन्ति। दत्त्वेतिपात्रसन्निधानात् पात्र दत्त्वेत्यर्थः। यद्यप्येतत् सर्व्वं तत्तत्प्रयोगविषयम्, तथापि न्यायागतस्यार्थस्योपोद्बलकं भवतीति तदुदाहरणार्थतयोपन्यस्तं परोक्तसमुच्चयवादिनां प्रत्यादेशार्थञ्च। यच्च मार्कण्डेयपुराणवचनम्,—

"हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु द्विजन्मनाम्।
भाजनालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथाविधि।
यथासुखं जुषध्वं भोरितिवाच्यमनिष्ठुरम्"॥

इति। तत्रान्नस्य दानमुत्सर्गो न परिवेशनमिति समुच्चयवादिभिः सन्तोष्टव्यम्। अनुपदम्, 'यथासुखं जुषध्वम्'—इति वचनोपदेशाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। अन्नोत्सर्गात् परं हि तद्वचनं तैरि-

ष्यते। परमार्थतस्त्वेतदपि वचनं तदुक्तप्रयोगविषयमित्यस्माकं नास्त्यनुपपत्तिः। भाजनेषु हुतशेषप्रदानञ्चैतदुपोद्बलयति। न च तत्र जपोऽप्यस्ति, अनुपदेशात्। समुच्चयवादिनान्त्वियमनुपपत्तिरवर्जनीया स्यात्। 'मन्त्रितं पृथिवीत्येवम्'—इत्यनन्यगतेर्वचनात्,—इत्यास्तां विस्तरः। सोऽयं न्यायलभ्योऽर्थः,—इति कृत्वा न खल्वत्रभवान् सूत्रकारः परिवेशनमन्नस्य सूत्रयाञ्चकार,—इति श्लिष्यते ॥०॥ २२ ॥०॥

वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवधाय ॥ २३ ॥

वैष्णवी ऋक्,—'इदं विष्णुर्विचक्रमे'—इत्यादिका। यजुः,—'विष्णो! हव्यं रक्षस्व'—इति केचित्। 'कृष्ण! कव्यमिदं रक्षस्व मदीयम्'—इति केचित्। उभयत्रैव, दैवे 'हव्यम्'—इति, पित्र्ये च 'कव्यम्,—इति पठन्ति। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्। वाशब्दोविकल्पार्थः। अङ्गुष्ठमन्नेऽवधाय निधाय। इदञ्चाङ्गुष्ठनिवेशनमन्नसंस्कारार्थतया कुशमयब्राह्मणपक्षेऽपि करणीयं भवति। स्मरन्ति च।

"निरङ्गुष्ठञ्च यत् श्राद्धं वहिर्जानु च यत् कृतम्।
वहिर्जानु च यद्भुक्तं सर्व्वं भवति चासुरम्" ॥

इति। अन्ने,—इति वचनाच्चान्न एवाङ्गुष्ठावधानं न जलादाविति द्रष्टव्यम्। अस्मिन्नवसरेऽन्ने तिलविकरणं करणीयम्। कथं ज्ञायते ?

"त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः"।

इति।

"प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च"।

* * * * * * * * *

वल्लभानि प्रशस्तानि सदैवैतानि पैतृके"।

इति च कश्चित् प्रयोगमनारभ्य सामान्यतः स्मरणात्। "यद्गृह्याय दद्यात्तद्धविर्थैरुपसिच्य"—इति च परिभाषितम्। 'हविष्य'—इति तिलानामाख्या,—इति महायशाः। दैवे च यवविकरणं कर्त्तव्यम्। यः कश्चिदर्थः पित्र्ये तिलैः क्रियते, स हि दैवे यवैः करणीयोभवति। यवविकरणञ्चेदं 'यवोऽसि'—इति मन्त्रेण स्यात्। कुतः? मन्त्रविशेषस्यानुपदेशेन अर्घ्यपात्रीययवकिरण-मन्त्रस्यादर्त्तुमुचितत्वात्। कथम्? यवविकरणसामान्यात्। मन्त्रलिङ्गाच्च। तस्मात्, सूत्रानुपात्तत्वात् समन्त्रकयवविकरणं न,—इत्यसङ्गतं वचनम्। यवविकरणस्याप्येवमकरणापत्तेश्च। क्रियते च। तस्मात् मन्त्रोऽपि पूर्व्वोक्तयुक्त्या पठ्यताम्। पित्र्य-इव दैवेऽपि समन्त्रकत्वस्योचितत्वात्। विहिताविहितत्वसन्देहे चाविहितकरणमेव न्याय्यम्,—इति भवानेवाह। पित्र्ये तिलविकरणञ्च 'तिलोऽसि'—इति मन्त्रेण स्यात्। कुतः? मन्त्रलिङ्गात्। 'प्रत्नः स्वधया'—इति ह्याह। 'स्वधा'—इति पितृणामन्नं ब्रूमः। 'स्वधा वै पितृणामन्नम्—इति हि निगमो-भवति।

मध्वप्यन्ने देयम्। एवं हि मधुमन्त्रपाठोमधुजपश्च दृष्टार्थी-
भविष्यति।

"यो दद्यादन्नमस्माकं तत् सर्व्वं मधुना सह"।

इत्यपि पितृगीता गाथा भवति। परन्तु,

"अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु।
देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्"॥

इति निगमस्मरणात् कलौ मधु न देयम्।

अस्मिन्नवसरेऽन्नस्योत्सर्गः करणीयः। कथं ज्ञायते? अन्न-संस्कारो ह्यङ्गुष्ठनिधानात्तेन परिसमाप्यते। न च तावतैव नः कृतकृत्यता। अतोऽन्नमिदानीमुत्स्रष्टव्यम्। उत्सृष्टं खल्वन्नं ब्राह्मणैरुपयुक्तं महते कल्याणाय कल्प्स्यति,—इति। अनर्थ-कस्तर्ह्युत्सर्गः, ननु ब्राह्मणानामुपयोगेनैव कृतार्थता नः सम्पत्स्यते। वाढ़मेवं सम्पत्स्यते कृतार्थता। तथापि, तत्रभवन्तो ब्राह्मणाः कथमनुत्सृष्टं परस्यान्नमुपयोक्ष्यन्ति। तस्मात्तदर्थमन्नस्योत्सर्गः।

"श्रद्धासमन्वितैर्दत्तं पितृणां नामगोत्रतः।
यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत्"॥

इति च स्मरन्ति। अनुपदमापोशानार्थानामपां प्रदानस्य सूत्रणा-च्चास्मिन्नेव क्रमे तत्करणमवगच्छामः। उत्सर्गस्य वृत्तत्वे खल्विदानीमुपयोगोब्राह्मणानामापततीत्यनुपदमापोशानार्थाना--मपां प्रदानमुपपन्नतरं भवति। दत्ते खल्वन्ने पूर्व्वं पाणिषु दत्तं हुतशेषमन्ने निःक्षिप्यापोशानं कृत्वा ब्राह्मणाअन्नमुपयोक्ष्यन्ति,—इति। कात्यायनोऽप्यस्मिन्नवसरेऽन्नोत्सर्गमुपदिशति। तथाच

कात्यायनसूत्रम्। "वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहताइति तिलान् विकीर्य्योष्णं स्विष्टमन्नं दद्यात्"—इति। तथा च्छन्दोगापरसूत्रम्। "अङ्गुष्ठमन्नेऽवधायासावेतत्तेऽन्नमिति, सकृत्सकृदपः प्रक्षिप्य"—इति। सोऽयं न्यायागतोऽर्थइति कृत्वा न खल्वत्रभवान् सूत्रकारउत्सर्गमन्नस्य सूत्रयाञ्चकार,—इति श्लिष्यते। रघुनन्दनस्तु,—"वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्ने निधायापहतेति तिलान् विकीर्य्योष्णमन्नं दद्यात्"—इति सूत्रं पठति। क्वचिद्गौडीये सूत्रग्रन्थेऽप्येवमेव सूत्रपाठोदृश्यते। तदा व्यक्तमस्मिन्नवसरेऽन्नस्योत्सर्गः,—इति। परन्तु पाश्चात्यसूत्रग्रन्थेष्वदर्शनात् भाष्यकृता महायशसाऽपठितत्वाच्च तत्र नात्यन्तमास्थेत्यन्यथैतदस्माभिर्व्यवस्थापितम्। रघुनन्दनोक्तसूत्रपाठस्य प्रामाणिकत्वे तु तदुक्तापहताइति मन्त्रेणैव तिलविकरणमिति द्रष्टव्यम्।

स खल्वयमन्नस्योत्सर्गः संबोधनपदेनामन्त्र्य स्वधापदेन करणीयः। कथं ज्ञायते? 'असावेतत्तेऽन्नम्'—इति दर्शनात्। 'गोत्रं स्वरान्तम्'—इति, 'स्वधाकारः पितॄणाम्'—इति चैवमादिवचनात्। ये चात्र त्वाम्,—इति मन्त्रस्यात्रोपदेशाभावाच्च। अर्घ्यादिविशेषेषु तन्त्रतानिषेधेन च पित्रादीनां त्रयाणां युगपदेव करणीयोभवति। तत्र, 'विश्वेदेवाइदमन्नं यद्दत्तं यच्च दास्यामि तत्तृप्तिपर्य्यन्तं तत्सर्व्वं तेस्वाहा'—इत्यादिकं त्यागवाक्यं महायशसा लिखितम्। 'इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणञ्चातृप्तेः'—इति विज्ञानेश्वरोऽप्याह। नैतत् न्याय्यम्। 'असावेतत्ते'—इति सर्व्वत्रास्मच्छास्त्रे त्यागप्रकारसूत्रणादत्रापि तावन्मात्रस्यैव वक्तुमुचितत्वात्। दास्यमानान्यपि

न्यन्नानि बुद्ध्या सन्निकृष्यैतच्छब्देन निर्देष्टुं शक्यन्ते। कथं भविष्य-दन्नमिदानीं त्यक्तुं शक्यते ? शक्यते,—इति पश्यामः। न हि दानमिदं येन 'तर्ह्यदानमफलम्'—इति वचनं विरुध्येत। यागोऽयमिति ह्यवोचाम। यागे च भविष्यन्तीनामपि समिधां त्यागोद्दिश्यते। अपिच। भवदेवान्नमिह त्यज्यते, प्रतिपत्तिरेव परं भविष्यन्ती,—इत्यदोषः ॥ २३ ॥

सकृत् सकृदपोदत्त्वा ॥ २४ ॥

ब्राह्मणानां हस्तेषु दैवादिक्रमेण सकृत् सकृदुदकं दत्वा। इदञ्चो-दकदानं भोजनात् पूर्व्वमापोशानार्थम्। कथं ज्ञायते ? 'अश्नत्सु'—इति वच्यमाणसूत्रेणाशनममीषां तावद्गम्यते। अशनञ्चापोशानं कृत्वैव शिष्टाः कुर्व्वन्ति,—इति।

"दत्त्वाऽऽपोशानमासीनः सावित्रीं त्रिर्जपेदथ।
मधुवाता इति तृचं मध्वित्यन्तेन भोजयेत्" ॥

इति च स्मृत्यन्तरम्। तदिदमुदकदानं संबोधनविभक्त्या गोत्रादि-कमुल्लिख्य स्वधाकारेण करणीयम्। कुतः ? 'गोत्रं स्वरान्तम्'—इति वचनात्। 'स्वधाकारः पितॄणाम्'—इति वचनाच। ब्राह्म-णाश्च, 'अमृतस्योपस्तरणमसि स्वाहा'—इति मन्त्रेणापोशानं कुर्य्युः ॥ २४ ॥

मधुवाता इति तृचं जपित्वा मधु च त्रिर्जप्त्वाऽश्नत्सु जपेत् ॥ २५ ॥

तृचम्,—इति, "ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च च्छन्दसि"—इति

सिद्धं भवति। 'छन्दोवत् सूत्राणि कवयः कुर्व्वन्ति'—इति ह्यभियुक्तानां समयः। तथाच, मधुवाता—इति ऋकत्रयं जपित्वा, मधु—इति च वारत्रयं जप्ता, अश्नत्सु ब्राह्मणेषु वक्ष्यमाणं जपेत्। अश्नत्सु,—इति वचनादशनसमकालत्वं जपस्य। सोऽयं मधुमन्त्रजपोगायत्रीजपादनन्तरं करणीयः। कथं ज्ञायते ?

"मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम्।
गायत्र्यनन्तरं, सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः"॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेनात्र तथा प्रतीतेः। 'गायत्रीं मधुवाताश्च जपित्वा'—इति गौडीयपाठे व्यक्तएवायमर्थः॥ २५॥

अश्नत्सु जपेत्,—इत्युक्तम्। किं जपेत् ? उच्यते,—

व्याहृतिपूर्व्वांᳫं सावित्रीं तस्याश्चैव गायत्रं पित्र्याञ्च सᳫंहितां माधुच्छन्दसीञ्च॥ २६॥

जपेत्। व्याहृतयोभूराद्यास्तिस्रः। ताः पूर्व्वाः यस्याः, तां सावित्रीम्। ॐकारोऽपि व्याहृतीनां पूर्व्वं प्रयोक्तव्यः। कस्मात् ? अस्माकं सन्ध्याकर्म्मणि तथैव सावित्रीजपोपदेशात्। अत्रापि जपतिचोदनासाम्यात्। तथाच कात्यायनः।

"प्रणवोभूर्भुवः स्वश्च सावित्री च तृतीयिका"।

इति। "पूर्व्वत्रिकं जपन्"—इति च। 'व्याहृतिपूर्व्वां सावित्रीं सप्रणवाम्'—इति गौडीयपाठे व्यक्तएवायमर्थः। रघुनन्दनस्तु च्छन्दोगोऽपि,—

"प्रणवं पूर्व्वमुच्चार्य्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम्।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जपएवमुदाहृतः" ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनादन्तेऽपि प्रणवमाह। तदनादरणीयम्। 'पूर्व्वत्रिकम्'—इति वचनविरोधात्। अन्ते प्रणवकरणे च चतुष्कापत्तिः। न च, 'प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यादविरुद्धम्,'—इति तदुक्तसमाधानं युक्तमिति वाच्यम्। अस्मच्छास्त्रे आदितः प्रणवस्यैव पूर्व्वमुक्तत्वात् 'पूर्व्वत्रिकम्'—इत्येतावन्मात्रोक्तेश्चान्ते प्रणवकल्पनाया असम्भवात्। तावतापि व्यक्तिचतुष्कस्यापरिहार्य्यत्वाच्च। योगियाज्ञवल्क्यस्तु तैत्तिरीयइति तद्वचनमवष्टभ्य स्वग्रास्त्रस्यान्यथावर्णनमयुक्तम्।

'तस्याञ्चैव' सावित्र्यां ऋच्युत्पन्नं यत् 'गायत्रं' नाम साम। गायत्रस्य साम्नः ऋगन्तरेऽपि, गीयमानत्वात् 'तस्याञ्चैव'—इत्युक्तम्। तदिदं गायत्रं साम दैवतब्राह्मणे गानग्रन्थारम्भे च गीयते।

"यद्वाउ विश्पतिः"—इति, "सनादग्ने"—इति, "अत्तन्नमीमदन्त हि"—इति, "अभित्रिपृष्ठम्"—इति, "अक्रांत्समुद्रः"—इति, "कनिक्रन्ति"—इति चैतासु ऋच्चु गीयमानानि सामानि पित्र्या नाम संहिता भण्यन्ते। तथाच सामविधाने ब्राह्मणे। "यद्वाउ विश्पतिः सनादग्नेऽत्तन्नमीमदन्तह्यभित्रिपृष्ठमक्रांत्समुद्रः कनिक्रन्तीति ह्रे एषा पित्र्या नाम संहिता, एतां प्रयुञ्जन् पितॄन् प्रीणाति"—इति। सर्व्वाणि चैतानि समानि गेयगाने पठ्यन्ते। ऋचश्चैताः सर्व्वाएव च्छन्दस्यार्च्चिके।

"इदं ह्यन्वोजसासुतम्"—इत्यस्यामृच्युत्पन्ने द्वे सामनी, "त्वाविदाह्योनरोपीप्यन्"—इत्यस्यां ऋच्युत्पन्नमेकं साम, "स पूर्व्वोंमहोनात्"—इत्यस्यां ऋच्युत्पन्नमेकं साम, "पुरां भिन्दुर्युवाकविः"—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, "उपप्रचे मधुमति चियन्तः"—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, "पवस्व सोम मधुमाꣳ ऋतावा"—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, "सुरूपकृतुम्"—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम। तानि खल्वेतानि सामानि 'माधुच्छन्दसी' संहितेत्युच्यन्ते। यथा सामविधाने ब्राह्मणे। "इदं ह्यन्वोजसेति प्रथमोत्तमे, त्वाविदाह्योनरः, स पूर्व्वोंमहोनां, पुरां भिन्दुर्युवाकविरुपप्रचे मधुमति चियन्तः, पवस्व सोम मधुमाꣳ ऋतावा, सुरूपकृ,—राहसं माधुच्छन्दसमेषा माधुच्छन्दसी नाम संहिता"—इति। सामानि चैतानि गेयगान एव प्रायोगीयन्ते। एकमारण्यकेऽपि। ऋचश्च सर्व्वाएव च्छन्दस्यार्च्चिके समाम्नायन्ते।

तदेतत् सर्व्वं स्वशास्त्रोक्तं जपित्वा स्मृतिपुराणादिषु सामान्यतः श्राव्यतया विहितान्यपि इच्छया पठितव्यानि। रघुनन्दनस्तु, 'तस्याञ्चैव गायत्रम्'—इत्यादि सूत्रप्रतीकमलिखन् स्वशास्त्रोक्तान्यपि जप्यानि सामान्यनुपदिश्य स्मृतिपुराणादिविहितेषु श्राव्येष्वेव यथारुचि कतिचिल्लिलेख। सेयं पितरमुपेक्ष्य श्वशुरे गाढ़ा भक्तिः।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमयं जपः उपवीतिना प्राङ्मुखेन करणीयः, आहोस्वित् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन ? इति।

कुतः पुनरयं संशयः? यतोजपोऽयं पितृदत्तस्याक्षयत्वाय, आत्मनश्चाभ्युदयाय भवति,—इति वक्ष्यति। ततः संशयः। उच्यते। प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन,—इति ब्रूमः। कस्मात्? यस्मात् प्राधान्येन पितृदत्तस्याक्षयत्वफलकोऽयं जपः पित्र्यमेव कर्म्म। प्रकरणाच्च। तत्र खल्वस्माकं प्राचीनावीतित्वमेव प्राप्तम्। पिण्डपितृयज्ञे च योजपः,—'नमोवः पितरोजीवाय'—इत्येवमादिः, सोयं नियमतः प्राचीनावीतिनैव क्रियते। "अतऊर्द्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम्'—इति गृह्यकारसूत्रणात्। तच्चेहापि चोदकः प्रापयति। तत् पुनर्जमदग्निवचनम्,—

"अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्व्वं श्राद्धं यथाविधि।
सूक्तस्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणाञ्च विसर्जनम्"॥

इति। तदपि नैतद्विषयम्। सूक्तस्तोत्रजपविषयत्वात्तस्य। न खल्वत्र सूक्तजपः विहितः। किन्तु साम्नामेव। अस्मद्गृह्यसूत्रोपरोधश्चैवं स्यात्। तच्चान्याय्यम्। तस्मात् यथोक्तमेवास्तु॥ २६॥

जपफलमाह,—

स्वर्गे लोके महीयते दत्तञ्चास्याक्षयं भवति॥ २७॥

तान्येतानि जपन् स्वयमपि स्वर्गे लोके महीयते। जपतश्चास्य पितृभ्योदत्तमन्नादिकमक्षयं भवति। अस्येति संबन्धलक्षणा षष्ठी॥ २७॥

तृप्तिं ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य्य ये अग्निदग्धाजीवा येप्यदग्धाः कुले मम भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्तायान्तु परां गतिमिति ॥ २८ ॥

ब्राह्मणानां तृप्तिमवधार्य्य प्रकृतं किञ्चिदन्नं 'ये अग्निदग्धाः'—इति मन्त्रेण प्रकीर्य्य, न सर्व्वमेव भुक्तावशिष्टमन्नम्। कथं ज्ञायते? पिण्डदानस्याप्यनेनैवान्नेन वक्ष्यमाणत्वात्। 'ये अग्निदग्धाजीवाः'—इत्यत्र, 'अग्निदग्धाश्च ये जीवाः'—इति केचित् पठन्ति।

कथं पुनरिदानीं तृप्तिर्ज्ञातुं शक्या, परतोहि तृप्तिप्रश्नं सूत्रयिष्यति? उच्यते। यदा दीयमानमन्नं नेच्छन्ति, बहु चान्नं पात्रे विद्यते, भवति तदा विज्ञानम्—इमे तृप्ताः,—इति। तृप्तिप्रश्नस्तर्ह्यनर्थकोभवति? किं क्रियतां यस्यार्थोनास्ति। अनर्थकेऽप्रवृत्तिरिति चेत्। भवेदेतदेवं यदि वचनमत्रार्थे न स्यात्। "किमिव हि वचनं न कुर्य्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः"—इति खल्वाहुः शास्त्रतात्पर्य्यविदः। अपि च। न तदेवानर्थकं यस्य दृष्टोऽर्थोनास्ति। अदृष्टमपि ह्यर्थोभवति। तस्मात् तदेव तृप्तिप्रश्नस्यार्थोभविष्यति।

तदिदमन्नं भूमावेवास्माकं प्रकरितव्यं भवति, न कुशोपरि। कुतः? 'भूमौ दत्तेन'—इति मन्त्रलिङ्गात्।

"दीयमानं न गृह्णन्ति अन्नञ्च बहु विद्यते।
ज्ञात्वा तृप्तिं ततोदेयोदर्भेषु विकिरश्च यः" ॥

इति बृहस्पतिवचनं तदुक्तप्रयोगविषयम्। एवं मत्स्यपुराणाद्युक्तं 'येषां न माता'—इत्यादि मन्त्रान्तरमपि तत्तत्प्रयोगविषयमेव।

तिला अप्यन्ने मिश्रयितव्याः। पित्र्ये कर्म्मणि सर्व्वत्रैव तिलानामभ्यर्हितत्वात्। तथाचाभ्युदयिके छन्दोगपरिशिष्टम्।

"यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवत्, यववत्तथा।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः" ॥

इति। अस्माच्च वचनादुच्छिष्टसन्निधावयमन्नप्रकरः स्यात्। "सतिलमन्नं विकीर्य्य"—इति तत्त्वकारपाठे सूत्रोपात्त एवायमर्थो भवति।

सोऽयमन्नप्रकरः प्राधान्यात् पितर एव सूचितः। स खल्वयं दैवेऽपि करणीयः। कुतः? "दैवपूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"—इति वचनात्। पिण्डोऽपि तर्हि दैवे दीयताम्? न दास्यते। किं कारणम्? उत्तरत्रैव तत् वक्ष्यामः। स चायं 'ये अग्निदग्धा-जीवाः'—इति मन्त्रोलिङ्गात् पितरएवान्नप्रकरे विनियुज्यते। दैवे मन्त्रस्तु,—

"असोमपाश्च ये देवायज्ञभागविवर्जिताः।
तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम्" ॥

इति गोभिलपरिशिष्टोक्तोग्राह्यः। गोभिलस्यैतदिति हेमाद्रिप्रभृतयः। मातामहपक्षे तु पृथग्विकिरोन देयः। मन्त्रलिङ्गविरोधात्। पितृद्वारेण पितृकुलस्येव मातृद्वारेण मातामहकुलस्यापि तत्कुलत्वाद्वा ॥ २८ ॥

सकृत् सकृदपोदत्त्वा पुनर्म्मधुवातां मधु च त्रिर्जप्त्वा तृप्ताः स्थेति पृच्छति ॥ २९ ॥

'सकृत् सकृत्'—इति वीप्सया सर्व्वेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु जलदानं दर्शयति । सर्व्वेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु अपः उदकं दत्त्वा । उदकदानञ्चेदं प्रत्यापोशानार्थम्,—पूर्व्ववत् सम्बोधनविभक्त्या गोत्रादिकमुल्लिख्य स्वधापदेन करणीयम् । ब्राह्मणाश्च,—'अमृतस्यापिधानमसि स्वाहा'—इति मन्त्रेण तदुदकं पिबेयुः ।

तदेवमपोदत्त्वा 'मधुवातां' मधुवाताइति तृचं 'मधु च' त्रिर्व्वारत्रयं जप्त्वा, तृप्ताः स्थ,—इति पृच्छति । कथं पुनरत्र तृचलाभः ? "तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे"—इति लाट्यायनसूत्रात् । तदीयश्च विधिर्गृह्येऽपि ग्रहीतव्योभवति । तदुक्तमग्निस्वामिना,—"तत्रापि (गृह्येपि) एषएव विधिः कृत्स्नमन्त्रप्रयोगस्य"—इति । पुनःशब्दाच्च । यथा हि पूर्व्वं मधुवाताजपस्तथेदानीमपि,—इत्येतत् पुनःशब्दस्य सामर्थ्यम् । पूर्व्वञ्च न केवलस्य मधुवाता इत्यस्य जपः, अपितु तृचस्यैव । तस्मादिदानीमपि तृचस्यैव जपः,—इति सिध्यति । अजपश्च गायत्र्याः । विहितं केषाञ्चिदिदानीमपि गायत्रीजपः । सोऽयमस्माकं नास्ति,—इति ज्ञापयितुं 'पुनर्मधुवातां मधु च त्रिर्जप्त्वा'—इत्याह । अनयोरेव पुनर्जपो न गायत्र्या अपि,—इत्यर्थः ।

सोऽयमिदानीं तृप्तिप्रश्नोऽदृष्टार्थोन तृप्त्यवगमार्थः । पूर्व्वं

खल्वियमवगता। स खल्वयमदृष्टार्थइति कुशमयब्राह्मणपक्षेऽपि करणीयो भवति। रघुनन्दनस्त्वेतदनालोच्य,—'कुशमयब्राह्मणपक्षे तृप्तिप्रश्नोनास्त्ययोग्यत्वात्'—इत्याह। 'तृप्तिस्तावत् सर्व्वसाधारणी सा सर्व्वान् प्रति प्रष्टव्या'—इति ब्रुवाणोमहायशाश्रप्यदृष्टार्थतामस्य न वेद ॥ २९ ॥

तृप्ताः स्थ इत्युक्ते शेषमन्नमनुज्ञाप्य ॥ ३० ॥

ऋजुरक्षरार्थः। कथं पुनरिदमनुज्ञापनं भवति, तदेव परं वक्तुमवशिष्यते। तत्र, 'अन्नशेषैः किं क्रियताम्'—इति प्रष्टव्यम्। 'इष्टैः सहोपभुज्यताम्'—इति चानुज्ञातव्यम्। कस्मात्? स्वशाखाभेदे पठितत्वात्। तथाच छन्दोगापरसूत्रम्। "शेषमन्नमनुज्ञाप्यान्नशेषैः किं क्रियतामिष्टैः सहोपभुज्यतामिति"—इति। वचनान्तराणि त्वस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयाणि ॥ ३० ॥

पितरोग्टह्यादयश्चेष्टाभवन्ति,—इति प्राधान्यात् पितॄणामुपभोगं तावदाह,—

सर्व्वमन्नमेकत्रोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य दद्यात् ॥ ३१ ॥

सर्व्वमनुज्ञापितं शेषमन्नं एकत्रैकस्मिन् पात्रे उद्धृत्य। 'एकतः'—इति पाठेऽपि सएवार्थः। उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यात्। किं कृत्वा? अवनेनिज्य। अवनेजनं कृत्वा। अत्र, "दर्भेषु"—इत्यनन्तरम्, "मधुमध्वित्यन्नमीमदन्तेति जपित्वा"—

इत्यधिकः पाठः क्वचिद्गौड़पुस्तके दृश्यते। नैवं पाश्चात्यपुस्तके पठ्यते। महायशसाऽप्येवं न पठितम्। रघुनन्दनोऽपि, "मधुवाता इति ऋक्त्रयं मधु मधु च जपित्वा पितुर्नाम गृहीत्वा गृह्योक्तविधिना पिण्डं दद्यात्"—इत्येतावन्मात्रमाह।

सर्व्वमिति द्रव्याभिप्रायेण वचनं न निरवशेषार्थम्। कथं ज्ञायते? "यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्"—इत्यन्वष्टक्यकर्म्मणि गृह्यकारेण शेषभोजनस्याप्युपदेशात्। न खल्वबाधेन सम्भवति शास्त्रार्थे, वचनम्—इति कृत्वा सामान्यस्यापि शास्त्रस्य बाधः कल्पयितुमुचितः,—इति हि चमसिनां शेषभक्षाधिकरणे निर्णीतम्। पिण्डाश्चास्माकं विल्वप्रमाणा-भवन्ति। न चैतत् शेषान्नानां प्रभूततमत्वे, निरवशेषेण शेषान्नेन पिण्डदानमित्यस्यां वर्णनायामुपपद्यते। 'इष्टैः सहोपभुज्यताम्'—इत्यनुज्ञानाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। तस्मात्,—यत् किञ्चिदन्न-व्यञ्जनादिकमवशिष्टं तस्मात् सर्व्वस्मादेव किञ्चित् किञ्चिद्गृहीत्वा एकस्मिन् पात्रे कृत्वा, तेन पिण्डदानं कर्त्तव्यम्,—इति सिद्धम्। तथाचान्वष्टक्यकर्म्मणि कात्यायनः।

"यावदर्थमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम्।
चरुणा सह सन्नीय पिण्डान् दातुमुपक्रमेत्"॥

इति। तस्मात्,—अवशिष्टं तिलादिकमपि पिण्डार्थं ग्रहीतव्यं भवति। 'दर्भेषु'—इति वैकृतोविशेषोपदेशश्चोदकप्राप्तां प्राकृतीं कर्षूं निवर्त्तयति। अन्यत्तु सर्व्वं प्राकृतमिहापि प्रवर्त्तते। 'दर्भेषु'—इति वचनात् दर्व्वीनिवृत्तिरित्यसङ्गतैषा कल्पना।

आधाराः खल्विमे दर्भाः प्राकृतमाधारान्तरमेव निवर्त्तयन्ति, न करणभूतामतिदेशागतां दर्व्वीमपि। तस्मादन्वष्टक्यवदत्रापि कर्म्मणि चोदकप्राप्तया दर्व्वैव पिण्डादातव्याः ।

त्रींस्त्रीन्—इति वीप्सा मातामहपक्षापेक्षया । तेन, "देवपूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"—इति वचनात् दैवेऽपि पिण्डदानं स्यादासनादिवत्—इति पर्य्यनुयोगोऽपि निरस्तः । "मातामहानाञ्चैवम्"—इति वचने सत्यपि यदयं सूत्रकारस्त्रींस्त्रीनिति वीप्सामभिधत्ते, तद्बोधयति षड़ेवात्र पिण्डाभवन्ति, न पुनर्दैवेऽपि पिण्डोदातव्यः—इति । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोड़शम् ।
प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः" ॥

इति । दैवेऽपि चेत् पिण्डोदीयते, सप्तैव पिण्डाः स्युः । विकिरस्तु न पिण्डः, येन संख्यावचनमिदमुपरुध्येत ।

अत्र च, चोदकबलात् प्राप्तं रेखोल्लेखनं कृत्वा, तत्र दर्भानास्तीर्य्य, चोदकप्राप्तं पितृणामावाहनं कृत्वा, अवनेजनं कर्त्तव्यम् । अथेदानीमन्नमुद्धृत्य, अन्वष्टक्योक्तरीत्या पिण्डदानं करणीयमित्ययं कर्म्मक्रमः । 'उद्धृत्य'—इति 'अवनेनिज्य'—इति च द्वयमेव पिण्डान् दद्यादित्यनेनान्वेति । "अव्यक्तं प्रधानगामि"—इति वचनात् । न त्वनयोरपि परस्परमस्त्यभिसंबन्धः । कस्मात् ? द्वयोरपि पिण्डदानार्थतया समत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । तस्मादुद्धरणावनेजनयोः पिण्डदानपूर्व्वकालतामात्रमत्रोच्यते, न पुनस्तयोरपि पूर्व्वापरीभावः । अतः कथं प्राकृतमनयोः पौर्व्वापर्य्यं

चोदकप्राप्तमुत्सृज्येत। अथ, वैकृतात् पाठक्रमादनयोः क्रमः कल्प्स्यते? नैतत् शक्यते। परिचिकल्पयिषितोह्यनयोः पाठक्रमात् क्रमः। क्लृप्तस्तु प्राकृतः क्रमोऽस्ति तेन च विरुद्धः परिचिकल्पयिषितः क्रमो न खल्वपि सेद्धुमर्हतीति। न चाविरोधेन सम्भवति वचनार्थे विरोधः कल्पयितुमुचितः। कात्यायनोऽपि—

"प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत्।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः॥
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः।
मातामहप्रभृतींस्त्रीनेतेषामेव वामतः॥
सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च।
संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः॥
अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान्।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्॥

इत्यवनेजनात् परतोऽन्नस्योद्धरणं पिण्डदानञ्चाह। यद्यप्येतदाभ्युदयिके कात्यायनेनोक्तं, तथापि,—

"अन्यत्राप्येषएव स्यात् यवादिरहितोविधिः।
दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः"॥

इत्यनुपदं तेनैवान्यत्रापि तस्य विधेरतिदेशादत्राप्येतत् सिध्यति। यत्त्वान्यत्र विशेषोदक्षिणाप्लवनदेशादिस्तस्य विशेषतोऽभिधानाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। एषएव,—इति चैवकारेण तस्यार्थस्य

व्याप्तेर्ज्ञापनात्। तस्मादवगच्छामः,—उपदिष्टविशेषव्यतिरेकेण सर्व्वमन्यदन्यत्र भवतीति। न चेदेवम्, 'अन्यत्राप्येषएव स्यात्'—इत्यनर्थकमापद्येत। तस्माद्यथोक्तमेवास्तु।

एतदनन्तरं वृद्धप्रपितामहादिभ्यः लेपोदातव्यः। "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः"—इति वचनात्। मातामहपक्षे पृथक् करणमुक्तम्। अथेदानीं कात्यायनोक्तमवनेजनं चोदकप्राप्तानि जप-गृहावेक्षण-पिण्डावेक्षण-वासोनिधानानि च कर्त्तव्यानि। तत्प्रकारस्तु गृह-सूत्रादुपलब्धव्यः। तइमे अतिदेशागताः,—इति कृत्वा, तत्रभवान् सूत्रकारोनैतान् सूत्रयाम्बभूवेति श्लिष्यते॥ ३१॥

आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यात्॥३२॥

आचान्तेषु ब्राह्मणेषु सत्सु उदकादिकं दद्यात्। तस्मादाचमन-मिदानीं दातव्यम्। तच्चैतत् पिण्डेषु तूष्णीं गन्धादिकं निःक्षिप्य करणीयम्। कुतः?

"गन्धादीन् निःक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्"।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात्। पिण्डप्रदानं प्रस्तूयैतस्याभि-धानात् पिण्डेष्वेव गन्धादीनां निःक्षेपः। पिण्डस्था हि पितरो-भवन्ति। "पिण्डानवेक्षते सदोवः पितरोदेख"—इति ह्युक्तम्। 'गन्धादीन्'—इत्यनेन च यथासम्भवं गन्धपुष्पादयोगम्यन्ते। पूजार्थत्वादस्य। वासस्तु पूर्व्वमेव प्रदत्तम्। तस्माद्गन्धपुष्पधूपदीपाः इदानीं दीयन्ते। तदमीषां पिण्डेषु निःक्षेपविधानात् दैवे च पिण्डाभावात् पितृमातामहपक्षयोरेव करणमिति द्रष्टव्यम्।

तदेवं गन्धादीन् निःक्षिप्य, पित्रादीनां त्रयाणां गोत्रादिकमुल्लिख्य एतत्ते आचमनं स्वधा,—इति तन्त्रेणाचमनं देयम् । एवं मातामहपक्षेऽपि । न ह्यत्र गन्धादिष्विव तूष्णीमिति करोति । येनामन्त्रकमस्य प्रदानं स्यात् । तदिदं दैवपूर्व्वमेव देयं भवति । कस्मात् ? "दैवपूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"—इति वचनात् । देवलाद्युक्तस्तु क्रमव्यत्ययस्तत्तत्प्रयोगविषयः । आचान्तेषु यदिदमुदकदानं, तदासेचनरूपम् । तच्चैतदविशेषात् ब्राह्मणाग्रभूमिर्ब्राह्मणानाञ्च भवति । अक्षतायवाः । कुतः ?

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताभृष्टाधानाभवन्ति ते" ।

इति वचनात् । मन्त्रश्चोदकादीनां कात्यायनोक्तोग्राह्यः । तथाच कात्यायनः ।

"अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति ।
शिवाआपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन तु ॥
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत्" ॥

इति । युग्मानेव,—इत्याभ्युदयिकविषयम् । पुष्पाक्षतयोर्ब्राह्मणहस्तएव दानम् । कस्मात् ? युग्मानेव,—इत्यनेन तेषामेव सन्निहितत्वात् । अत्र, 'अस्तु'—इति 'सन्तु'—इति च यथासम्भवमुत्तरम् । योग्यत्वात् ।

"प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः" ।

इति कात्यायनवचने सर्व्वशब्देन व्याप्तत्ववगतेश्च । एतदनन्तरं श्राद्धस्याक्षय्यार्थमुदकं दद्यात् । तत्र च,—

"अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते।
षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्या कदाचन"॥

इति कात्यायनवचने, 'अक्षय्योदकदानञ्च'—इति चकारेण 'अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु'—इति पूर्व्ववचनोपात्तमस्तु—इत्यनुषञ्जनीयम्। अर्घ्यदानवदितिविशेषाभिधानात् एतदपि अर्घ्यवत् प्रत्येकब्राह्मणहस्तेषु देयम्। तच्चैतत् 'अमुकगोत्रस्य पितरमुकशर्म्मणः अक्षय्यमस्तु'—इत्यादिना उदकं दद्यात्। "दैवे दत्तं श्राद्धं देवानामक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति पृथक् यवाम्बु दत्त्वा"—इत्यादि खल्वाश्वलायनीये गृह्यपरिशिष्टे दृश्यते। "अक्षय्यमस्त्विति वाचयित्वा"—इति च च्छन्दोगापरसूत्रे। एवञ्च "उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने"—इति वक्ष्यमाणसूत्रमाञ्जस्येनोपपत्स्यते—इति। "दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु"—इति गौड़ाः। "येषामुद्दिष्टं तेषामक्षय्यमस्तु"—इति महायशाः। ब्राह्मणाश्च, अस्तु,—इति ब्रूयुः। तदेतत् सर्व्वमेवोदकादिकं दैवपूर्व्वं करणीयम्। न हि पिण्डसंबन्धेनामीषां विधानम्। येन दैवे पिण्डाभावान्निवर्त्तेरन्॥ ३२॥

अघोराः पितरः सन्तु, सन्त्वित्युक्ते, गोत्रं नोवर्द्धतां, वर्द्धतामित्युक्ते, स्वधानिनयनीयान् दर्भान् सपवित्रानास्तीर्य्य, स्वधां वाचयिष्यइति पृच्छति॥ ३३॥

स्वधा,—इत्युदकमाचक्ष्महे। कस्मात्? 'स्वधा स्थ'—इति मन्त्रलिङ्गात्। सेयं स्वधा निनीयते येषु दर्भेषु, तइमे स्वधानिनयनीयाः,

तान् स्वधानिनयनीयान् । स्वधानिनयनीयेषु हि दर्भेषु वारिधारां सूत्रयिष्यति । रघुनन्दनस्त्वेतदनालोचयन्नाह,—'स्वधानिनयनीयान् स्वधावाचनमात्रार्थान्—इति । तदशब्दम् । न हि निनयतिर्वाचनमभिधत्ते । दर्भानास्तीर्य,—इति सिद्धे, यत् स्वधानिनयनीयान्,—इति करोति, तद्बोधयति—स्वधानिनयनमात्रममीषामर्थो न त्वन्यत् किञ्चिदिति । तस्मादक्षतप्रयोजनान्तराअन्यएव दर्भाइदानीमास्तृतव्याः । तानिमान् दर्भान् विशिनष्टि । सपवित्रान् पवित्रसहितान् । तदेतत् पवित्रमिदानीमुत्पादयितव्यम् । न खल्वनुत्पाद्य पवित्रं शक्यन्ते दर्भाः सपवित्राः कर्त्तुम् । ननु, सन्ति पवित्राण्यर्घ्यपात्रसंबन्धीनि ? सत्यं सन्ति । ब्राह्मणाय प्रतिपादितानि तु तानि कथमत्रापि नियुज्येरन् । पितरोहि तैस्तर्पिताः ।

अपिच । किमेतत् पवित्रमर्घ्यसंबन्धि, आहोस्विदन्यदित्यस्मिन् संशये, अन्यदिति प्रतिपद्यामहे । किं कारणम् ? स्वधानिनयनार्थाह्यन्ये दर्भाः सन्निकृष्यन्ते । येभ्यः स्वधानिनयनीयादर्भागृह्यन्ते । तस्मात् पवित्राण्यपि तेभ्यएव कर्त्तव्यानि भवन्ति । व्यवेतानि खल्वर्घ्यपवित्राणि न बुद्धिमागच्छन्ति । आगच्छन्ति त्वितरे दर्भाः ; येभ्यः स्वधानिनयनीयागृह्यन्ते । यथा दर्शपौर्णमासयोर्विधृती पवित्रे च न वेदिस्तरणार्थाद्बर्हिषः क्रियेते, किन्त्वव्यक्तत्वात् ततोऽन्यस्मात् परिभोजनीयाद्बर्हिषः । तथाऽत्रापि नार्घ्यपात्रसंबन्धि पवित्रमादेयं किन्त्वव्यक्तत्वात् स्वधानिनयनार्थाद्दर्भात् । न चेदेवम्, पिण्डदानार्थरेखाऽप्यर्घ्यसंबन्धिना पवित्रेण

क्रियताम्। न चैवं क्रियते। तस्मात्,—तदर्थमिव एतदर्थमपि पवित्रमुत्पादयितव्यम्। तथा चोक्तम्। "विरोधे च श्रुतिविशेषा-दव्यक्तः शेषे"—इति।

आह। दर्भानास्तीर्य्य,—इत्युक्तम्। न ज्ञायते,--कुत्र इमे दर्भा आस्तृतव्याः--इति। पिण्डेषु,--इति ब्रूमः। कुतः? "पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान्,"--इति कात्यायनवचनात्। अतएव दैवे नैतत् स्यात्। तत्र पिण्डाभावात्। 'स्वधां वाचयिष्ये'—इत्ययञ्च प्रश्नः पितृपक्षे मातामहपक्षे च सकृदेव भवति। कथं ज्ञायते? यदयं सूत्रकारः अत्र प्रश्नं सूत्रयित्वा उत्तरत्र षस्नामेव स्वधावाचनं सूत्रयिष्यति, ततोऽवगच्छामः,--षस्नामुद्देशेन सकृदेव प्रश्नोऽयम्। अन्यथा मातामहानां स्वधावाचनसूत्रणमनर्थकं स्यात्। "माता-महानाञ्चैवम्"—इति हि सूत्रितम्। 'अघोराः पितरः सन्तु'—इत्येषा तु प्रार्थना उभयत्रैव कर्त्तव्या। 'गोत्रं नोवर्द्धताम्'—इति त्रिष्वपि पक्षेषु। सा खल्वियमाशीःप्रार्थना पित्र्ये दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना कर्त्तव्या। "पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः"—इत्यनेन सर्व्वत्र तथाऽवगतेः।

"दत्त्वाऽऽशीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखोबुधः।
अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः स तैः पुनः"॥

इति मत्स्यपुराणवचनं तदुक्तप्रयोगविषयम्। समुच्चयमुपपिपाद-यिषुर्वाचस्पतिस्तु,—

"दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्"॥

इति मनुवचनं मत्स्यपुराणवचनञ्च पूर्व्वोक्तं पश्यन्, पूर्व्वाभिमुखोदक्षिणां दिशं मनसा पश्यन् कुर्य्यात्'—इति कल्पयति। 'दक्षिणां दिशम्'--इत्यनन्तरञ्च मनुना 'दातारो नोभिवर्द्धन्ताम्'—इति पठितं, न त्वघोराः पितरः सन्तु--इति। मत्स्यपुराणे तु,--

"अथ पुष्पाक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेव च।
सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम्॥

* * * * * *

ततः स्वधावाचनिकं विश्वदेवेषु चोदकम्।
दत्त्वाऽऽशीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखोबुधः॥
अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्विजैः।
गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः॥
दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामिति चैवमुदीरयेत्"।

इति तस्मादन्यादृशमेव पठितम्। तदेतदपि मतद्वयं कथं समुच्चिचीषति,—इति न खल्वधिगच्छामि। समुच्चयरसिकोरघुनन्दनस्त्वनयोः समुच्चयमुपपादयितुमपारयन् साधारणत्वञ्च मत्स्यपुराणीयप्रयोगस्याजानानः कल्पनाकुशलः शाख्यन्तरीयत्वं तस्य कल्पयाञ्चकार। तदश्रद्धेयम्। साधारणाभ्युदयकीर्त्तनाध्याये खल्वयं प्रयोगस्तत्रोपदिष्टः सर्व्वसाधारणएव भवितुमर्हति। स कथं शाख्यन्तरीयः शक्यः कल्पयितुम्। शाख्यन्तरीयत्वे च नास्य साधारणत्वं स्यात्। शाख्यन्तरीयत्वकल्पना चैवंविधस्थले तेषामवलम्बनम्। सा त्विह न सम्भवतीत्यकामेनाप्यस्मत्सिद्धान्तोऽत्राभ्युपगन्तव्यः,—इत्यस्तु किं विस्तरेण॥ २३॥

वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामिति ॥ ३४ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। चशब्दात् 'स्वधोच्यताम्'—इत्यस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः। तेन, 'पितृभ्यः स्वधोच्यताम्'—इत्यादिकं वक्तव्यं भवति। अतोनात्र तन्त्रता। तथाच कात्यायनः।

"अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने।
तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनएवच" ॥

इति। अत्र, मातामहाद्युपादानस्याभिप्रायः पूर्व्वसूत्रे वर्णितोस्माभिः ॥ ३४ ॥

अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधानिननीये धारां दद्यादूर्जं वहन्तीरित्युत्तानं पात्रं कृत्वा ॥ ३५ ॥

अस्तु स्वधेति प्रत्येकं ब्राह्मणैरुक्ते, स्वधानिनयनीये पूर्व्वोक्तास्तृतदर्भे। जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। स्वधानिनयनीयेषु,—इत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। रघुनन्दनस्तु 'स्वधानिनयने'—इति पठित्वा 'स्वधावाचने कृते'—इति व्याचष्टे। तदशब्दमित्युक्तम्। तत्पाठेऽपि, अधिकरणे ल्युटा दर्भ एवार्थः। तदेतेषु दर्भेषु उदकधारां दद्यात्,—ऊर्जं वहन्तीरिति मन्त्रेण। किं कृत्वा? यत् पात्रं पूर्व्वं संस्रवान् समवनीय न्युब्जं कृतं, तत् पात्रमुत्तानमूर्द्धमुखं कृत्वा। तथाच कात्यायनः।

"प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः।
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्" ॥

इति। भट्टनारायणोऽपि, उत्तानपात्रकृदिति परिषेचनकर्तृ-विशेषणतयैव व्याचष्टे। यच्च, अत्रोत्तानपात्रकृदिति यथा-श्रुतदर्शनात् परिषेचनकर्तृविशेषणतया भट्टेन यद्व्याख्यातं तद्-गोभिलश्राद्धसूत्रादर्शनात्। तथाच प्रागुक्तपरिषेचनसूत्रानन्तरं गोभिलः। उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यादिति'—इति रघुनन्दनेनोक्तम्। तदसङ्गतम्। यस्मादुत्तानं पात्रं कृत्वा,—इत्यस्य परसूत्रप्रतीकत्वे खल्वेतदेवं स्यात्। पूर्व्वसूत्र-प्रतीकत्वे पुनर्नैवं भवति। न चैतस्योत्तरसूत्रप्रतीकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति। कात्यायनस्त्वेतत्सूत्रप्रतीकत्वमेव तस्य स्पष्टं ज्ञापयति। स खल्वस्पष्टानां प्रदीपवत् स्पष्टमुपदेष्टा। तस्मा-दुत्तानं पात्रं कृत्वेत्येतदेतत्सूत्रप्रतीकमेव, नोत्तरसूत्रप्रतीकमिति श्लिष्यते। ननु, उत्तरसूत्रप्रतीकत्वमस्य गम्यते? सत्यं, गम्यते भवताम्, न कात्यायनस्य। तस्य त्वेतत्सूत्रप्रतीकत्वमेवैतस्या-गमिषत। भवतामपि कथमेतद्गम्यते,—इति वक्तव्यम्। उभ-यथा हि दर्शनं भवति। यथा खल्वभ्युदिते तरणौ देवदत्तः प्रातराशं भुङ्क्ते चंक्रमणं कृत्वा मध्याह्ने स्नात्वा वाससी परि-धायापूपान् भक्षयति,—इति। अत्र यदि अभ्युदिते तरणौ देवदत्तः प्रथमं चंक्रमणं करोति, ततः प्रातराशं भुङ्क्ते, तदा 'चंक्रमणं कृत्वा'—इत्येतत् पूर्व्वस्यैव वाक्यस्य प्रतीकं भवति। अथ, आदौ प्रातराशं भुङ्क्ते, ततश्चंक्रमणं करोति अथ स्नाति,

तदोत्तरवाक्यस्यैव प्रतीकम्। तत्रैवमुभयथा दर्शने सति, 'उत्तानं पात्रं कृत्वा'—इत्येतदुत्तरस्यैव सूत्रस्य प्रतीकं, नैतस्य—इत्यस्यां कल्पनायां न किञ्चित् कारणं पश्यामः। पक्षपातेन हि भवानेवं मन्यते। परतन्त्रप्रज्ञा हि जनाः स्वयं शास्त्रार्थं निर्णेतुमशक्नुवन्तः प्रख्यातवर्णनास्ववलम्बेरन्। स्वतन्त्रप्रज्ञानान्तु नैवमकस्मात् पक्षपातोयुक्तः। पुरुषमतिवैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गादित्यस्तु किं विस्तरेण?

न च, 'उत्तानपात्रकृदित्यस्य,—

"युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा।

कृत्वा धूर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः" ॥

इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः'—इति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम्। यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात्। शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, सोऽयं श्रुत्याऽवगम्यते। अवगम्यते चेत्, कथं परित्यज्येत।

तदेतत् स्वधानिनयनीये धारादानम्,—अन्वष्टक्योक्तप्रकारेण वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन करणीयम्। यच्च,—

"श्राद्धे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत्।

तर्पणे तूभयं कुर्य्यादेषएव विधिः स्मृतः" ॥

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टे 'पाणिनैकेन'—इत्युक्तम्। तदञ्जलिकरणाभावाभिप्रायेण, न त्वन्वारम्भनिषेधार्थम्। कथं ज्ञायते?

"देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलीन्।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलीन्" ॥

इत्यनुपदमेव तर्पणे अञ्जलिविधानस्वरसात्। तदस्य परिषेचनस्यातिदेशलभ्यत्वेऽपि सूत्रणमाशीःप्रार्थनानन्तरं दर्भास्तरणानन्तरञ्चैतत् करणीयमित्येतदर्थम्। न पुनर्वारिधारान्तरविधानार्थम्। कल्पनागौरवापत्तेः॥ ३५॥

विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्॥३६॥

'विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्'—इति दैवे ब्राह्मणं वाचयित्वा। 'वाचयित्वा'—इति कुर्व्वन्, 'विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहि'—इति वाचयितुरध्येषणाऽर्थायातेति दर्शयति। 'विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्'—इति प्रश्नः, 'सुप्रीता भवन्तु'—इत्युत्तरमिति महायशाः। तदेतदुक्तसूत्रम्। 'पिण्डपात्राणि चालयित्वा'। पिण्डाश्च पात्राणि च पिण्डपात्राणि, तानि चालयित्वा,—इत्यर्थः। 'पात्राणि'—इति भोजनपात्राणि परामृशति। कथं ज्ञायते? पिण्डपात्रस्यैकत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेः। 'सर्व्वमन्नमेकत्रोद्धृत्य'—इति हि सूत्रितम्। अन्वष्टक्येऽपि एकस्मिन् पात्रे हवींषि सन्नीय तस्मादवदाय पिण्डदानं गृह्यकारेणोक्तम्। ननु, व्यक्तिभेदाद्बहुवचनमुपपत्स्यते? सत्यमुपपत्स्यते, अगतिरियमिति त्वेतदुपेक्षणीयं भवति; सम्भवन्त्यां गतौ। अतएव, पिण्डानां पात्राणि,—इत्यपि न वर्ण्यते। तस्मात् यथोक्तमेवास्तु।

इदानीं 'यथाशक्ति' शक्त्यनतिक्रमेण दक्षिणां दद्यात्। 'हतोयज्ञस्त्वदक्षिणः'—इति हि स्मरन्ति। "यज्ञोगन्धर्व्वस्तस्य

दक्षिणा अप्सरस:"--इत्यपि निगमोभवति। तस्मादत्यन्ताशक्तावपि पर्णं काकिनीं फलं पुष्पमपि वा दक्षिणां दद्यात्। एवमपि सदक्षिणोयज्ञोन खल्वात्मानं धक्ष्यति,--इति। शक्तौ तु, पित्र्ये रजतस्याभ्यर्हितत्वात् तद्देयम्। दैवे पुनरमङ्गलं रजतं न देयं, किन्तु हिरण्यादिकमेवेत्यादिकं यथासम्भवमूहनीयम्।

सेयं दक्षिणा दैवपूर्व्वं दातव्या। कुत: ? "दैवपूर्व्वं श्राडं कुर्व्वीत"--इति वचनात्। दक्षिणाऽपि खल्वङ्गं श्राडस्य। तस्मात् सापि दैवपूर्व्वमेव करणीया भवति। विष्णुपुराणोक्तस्तु क्रमविपर्य्ययस्तदुक्तप्रयोगविषय:। यच्च,—

"ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता।
कर्म्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्"॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन दक्षिणादानस्य कर्म्मान्तत्वाभिधानात्,--

"दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत्।
पित्राद्यन्तन्त्वीहमान: क्षिप्रं नश्यति सान्वय:"॥

इति मनुवचनाच्च आदौ पितृपक्षे दक्षिणा,—इति तत्त्वकारेणोक्तम्। तदयुक्तम्। परतोपि कर्म्माभिधानादिदानीं कर्म्मान्तत्वानुपपत्ते:। च्छन्दोगपरिशिष्टवचनस्य सामान्यस्यापवादविषयेऽप्रवृत्तेश्च। मनुवचनञ्च तदुक्तप्रयोगविषयमित्यनुदाहरणम्।

सा खल्वियं दक्षिणा,—पित्र्ये प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन कर्त्तव्या, पित्र्यकर्म्माङ्गत्वात्,—इति नीलाम्बरोपाध्याया:। मदनपारिजाते तु,—

"सर्व्वं कर्म्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम्" ।

इति जमदग्निवचनादुपवीतिना प्राङ्मुखेन कर्त्तव्या,—इत्युक्तम् ।

"अपसव्यन्तु तत्रापि मत्स्योहि भगवान् जगौ" ।

इत्युत्तरार्द्धेन तु तेनापि विकल्पएवोक्तः ॥ ३६ ॥

अथेदानीम्,—

दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धा च नोमा विगमद्बहु देयञ्च नो अस्तु अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चनेत्येताएवाशिषः सन्तु ॥ ३७ ॥

'इति' एतं मन्त्रं पठित्वा, 'एताएवाशिषः सन्तु'—इति प्रार्थयेत् । 'वेदाः,'—इति बहुवचनान्तमेव पदम्,—अत्र, छन्दोगापरसूत्रे, कातीयकल्पादौ च पठ्यते । मन्वादिभिरप्येवमेवेदं पठितम् । मेधातिथिगोविन्दराजविज्ञानेश्वरकुल्लूकभट्टापरार्करुद्रधरविश्वेश्वर-भट्टहेमाद्रिदीक्षितगदाधरनीलाम्बरनीलकण्ठभट्टादिभिरपि तथैव व्याख्यातम् । दीपकलिकामात्रदर्शी रघुनन्दनस्त्वाह,—'वेदस्वा-ध्ययनाध्यापन-तदर्थबोध-तदर्थानुष्ठानैर्वृद्धिमेतु'—इति याज्ञवल्क्य-दीपकलिकायां व्याख्यानात् वेदइत्येव पाठो न तु वेदा-इति,—इति ।

'मा व्यगमत्'—इति केचित् पठन्ति । 'बहु देयञ्च नोऽ-

स्त्विति'—इति मन्वादौ इतिकारस्य स्वरूपार्थत्वमबुद्धा तदेव पठन्त्यन्ये ॥ ३७ ॥

सन्त्वित्युक्ते स्वस्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्य ॥ ३८ ॥

सन्तु,—इति ब्राह्मणैरुक्ते, सर्व्वानेव ब्राह्मणान् स्वस्ति—इति वाचयित्वा पूर्व्वोक्ताएवाशिषः प्रतिगृह्य इदानीं मनसा स्वीकृत्य। स्वस्तिवाच्य,—इति वचनात् स्वस्ति ब्रूहि,—इति ब्राह्मणेषु वाचयितुः प्रश्नोऽर्थायातः,—इति। सर्व्वे च ब्राह्मणा खल्वेतत् स्वस्ति वाचयितव्याः। कुतः? "युग्मानेन स्वस्तिवाच्य"—इति कात्यायनदर्शनात्। युग्मान्,—इत्याभ्युदयिकाभिप्रायं वचनम्।

रघुनन्दनस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं पठति,—'उत्तानं पात्रं कृत्वा'—इत्यादिम्! "उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्, विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा, दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेदः सन्ततिरेवच श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोस्त्विति अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु येभ्यः सङ्कल्पिताद्विजास्तेषामक्षया तृप्तिरस्तु एताः सत्याआशिषः सन्तु इत्याशिषः प्रतिगृह्य"--इति। महायशःप्रभृतयो यथा पठन्ति, तथैव त्वस्माभिः पठितोव्याख्यातश्च ग्रन्थः ॥ ३८ ॥

वाजेवाजे वत वाजिनोनोधनेषु विप्राअमृताऋतज्ञा-

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्तायात पथिभिर्देवया-नैरित्येतया विसृज्य ॥ ३९ ॥

वाजेवाजे,—इत्येतया ऋचा ब्राह्मणान् विसृज्य । विसर्ज्जनप्रकारश्च च्छन्दोगपरिशिष्टोक्तोग्राह्यः । यथा,—

"युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।
कृत्वा धूर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः" ॥

इति । अस्माद्वचनादवगच्छामः,—सकृन्मन्त्रमुच्चार्य्य धूर्य्यस्य विप्रस्यानङ्गुष्ठं पाणिं गृह्णीयात् । तावतैव सर्व्वे ब्राह्मणाविसृष्टाभवन्ति,—इति । सोयं धूर्य्योविप्रः पितृगएव भवति । किं कारणम्? पितृर्थं हि श्राद्धं देवाश्च तदङ्गतयेज्यन्ते । तत्रैवं सति, ब्राह्मणेषु यः श्रुतादिभिरन्यानत्येति, सोयं धूर्य्यः पितृगएव नियोक्तव्योभवति, न खल्वपि दैवे । न हि प्रधानमतिक्रम्य तच्छेषे विशेषस्याभिनिवेशः प्रधाने तु सामान्यस्येति साध्वी कल्पना भवति । दैवे च ब्राह्मणपरीक्षैव नास्तीत्यपि स्मर्त्तारोभवन्ति । तस्मात् पितृगएव विप्रोधूर्य्यः ।

तस्य च पाणिं गृहीत्वोत्थापनं करणीयम् । तावता न केवलमयमेवैकः, यावत् सर्व्वेपि श्राद्धिब्राह्मणाउत्थापिताविसृष्टाश्च भवन्ति । तदेवं धूर्य्यं ब्राह्मणमनु परेषामुत्थानावगतेः पश्चादेव दैवब्राह्मणः समुत्थितोविसृष्टश्च भवति,—इत्यर्थात् सिद्धम् । अथात्रापि दैवपूर्व्वत्वमिष्येत, धूर्य्यस्येतिवचनमनर्थकं स्यात् । कथम्? धूर्य्यस्येतिवचने धूर्य्यस्यान्यस्य च हस्तग्रहणं

प्राप्नोति चेत्, अवचनेपि तथैव प्राप्नोति । किमिति धूर्य्यस्येति करोति । तस्मात्,—परिसंख्यानार्थमेवैतद्वचनमिति प्रतिपद्यामहे । पित्रधीनः खल्वन्येषां यागः,—इति पितृब्राह्मणे विसृष्टे सर्व्वएवैते सुतरां विसृष्टाभवन्ति,—इति । तदिदं दैवान्तत्वं श्राद्धस्य । तदेवं धूर्य्यं ब्राह्मणमुत्थाप्य, समुत्थितान् सर्व्वान् ब्राह्मणान् तन्त्रेण प्रणमेत् ॥ ३९ ॥

आमा वाजस्य प्रसवोजगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे अमा गन्तां पितरा मातरा चामा सोमोऽमृतत्वेन गम्यादित्यासीमान्तमनुव्रज्याभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य वामदेव्यं गीत्वा प्रविशति ॥ ४० ॥

आमा वाजस्य,—इति मन्त्रेण सकृत्पठितेनैव सर्व्वान् ब्राह्मणात् सीमापर्य्यन्तमनुव्रज्य सर्व्वानभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य च वामदेव्यं नाम साम गीत्वा अथ प्रविशति गृहम् । 'कयानश्चित्रआभूवत्' —इति तृचे सूक्ते गीयमानं साम वामदेव्यम् । रघुनन्दनस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं पठति 'पितरा मातरा'—इत्यादिम् । "पितरा मातरा युवमामा सोमोऽमृतत्वाय गम्यादित्येतयाऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभिवादयेत् ततोवामदेव्यं गीत्वा गृहं प्रविशति"—इति ।

एतत्पर्य्यन्तं कृत्वा, "मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयादाधत्त पितरोगर्भमिति", "योवा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्"—इति, "द्वन्द्वं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत्"—इति च

चोदकप्राप्तं कर्त्तव्यम्। तत्र, 'योवा तेषाम्'—इति सूत्रेण श्राद्धशेषभोजनमुक्तम्। तच्चैतत् स्वभोजनकाले स्यात् न पुनरेतस्मिन्नेव क्रमे,—इति। पिण्डप्रतिपत्तिश्चान्वष्टक्योक्ता ग्राह्या।

श्राद्धदिने वलिवैश्वदेवौ च श्राद्धोत्तरकाले श्राद्धशेषेण करणीयौ। कुतः?

"श्राद्धाह्नि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत्"।

इति स्मरणात्। अपिच। पितृभ्योहविर्निरूप्य तेभ्योऽदत्त्वा न खल्वन्येभ्यस्तस्य दानमुचितम्। तदुक्तं निरुक्ते नैगमकाण्डे। "अगस्त्यइन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्साञ्चकार, स इन्द्रएत्य परिदेवयाञ्चक्रे"—इति। तस्मात् श्राद्धशेषेणैतयोःकरणं न ततः पूर्व्वम्,—इति। विस्तरेण चैतदस्माभिर्गृह्यसूत्रभाष्येऽभिहितमित्युपारस्यते।

अथैतस्मिन् कर्म्मणि किं प्रधानमित्यस्य निरूपणार्थं संक्षेपतोविचारणां करिष्यामः। किं भवति प्रयोजनम्? यत् प्रधानं तावन्मात्रे निर्वृत्ते अतिपतितेऽप्यन्यस्मिन् कस्याञ्चिदवस्थायां पुरुषोन प्रत्यवैष्यति,—इति। तत्र, इदं तावत् नः परीक्ष्यम्,—किं ब्राह्मणनिमन्त्रणादि सर्व्वं प्रधानम्, उत एषु मध्ये किञ्चित्,—इति। सर्व्वं तावन्न भवति प्रधानम्। किं कारणम्? प्रत्यक्षं खल्वेषु कस्यचित् परार्थत्वम्। यथा निमन्त्रणादेर्भोजनाद्यर्थत्वम्। रेखाकरणादेश्च पिण्डदानाद्यर्थत्वम्। वचनमत्रार्थे नास्ति,—इति चेत्। माऽभूद्वचनं प्रत्यक्षं तावदेतत्। यच्च परार्थं न तत् प्रधानम्। शेषः खल्वसौ। तथाचोक्तम्। "शेषः परार्थत्वात्"—

इति। न च, सर्व्वत्र तत्रभवन्तः फलमामनन्ति। फलवतः सन्निधौ च यदफलं श्रूयते, तत् फलवतो भवत्यङ्गमिति। तस्मात् किञ्चिदेषु प्रधानं न सर्व्वम्,—इति स्थितम्।

एवं स्थिते चिन्ता। किं ब्राह्मणभोजनं प्रधानम्, आहोस्वित् पिण्डदानम्, उताहो उभयम्?—इति। कुतः संशयः? उभयत्रैव फलश्रुतिदर्शनात्। ननु, शेषेण पिण्डदानविधानाद्ब्रह्मं प्रतिपत्तिरियम्। नैषदोषः। अर्थकर्म्मणि प्रतिपादनोपपत्तेः। वलिहरणवत्। यथा खल्वर्थकर्म्मणि बलिहरणे वैश्वदेवशेषस्य प्रतिपादनं, तथा अर्थकर्म्मणि पिण्डदाने शेषोयं प्रतिपाद्यते,—इति। कथं ज्ञायते? फलवादोपपत्तेः। पिण्डे फलवादः खल्वेवमुपपत्स्यते। अफलायां प्रतिपत्तौ नैतस्योपपत्तिः। तस्मादर्थकर्म्मैतत् पिण्डदानमिति पश्यामः। इतश्चैतदेवं पश्यामः। अभावेऽपि दर्शनात्। शेषस्याभावेऽपि पिण्डदानं दृश्यते। क्व? पिण्डपितृयज्ञादौ। ब्राह्मणभोजनं तत्र नास्ति। ब्राह्मणभोजनस्य चाभावे कस्य शेषः प्रतिपादयिष्यते। तस्मादर्थकर्म्मैवासौ न प्रतिपत्तिः। तत्रैव शेषः प्रतिपाद्यते। ब्राह्मणभोजनात् पुरस्तादपि केषाञ्चित् पिण्डदानदर्शनाच्चैवमवगच्छामः। प्रतिपत्त्यर्थकर्म्म वैतत् स्यात् न प्रतिपत्तिरेव।

तत्र, उभयं प्रधानम्,—इति भट्टनारायणप्रभृतयोमन्यन्ते। श्लोकानप्युदाहरन्ति।

"प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः।
गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानस्य दर्शनात्॥

श्रुतौ च पिण्डदानस्य केवलस्य विधानतः।

भीष्मस्य ददतः पिण्डान् हस्तोत्थानस्मृतेरपि॥

भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः।

ब्राह्मणस्य परीक्षायां महायत्नप्रदर्शनात्॥

महाफलविधेश्चैव पंक्तिपावनभोजनात्।

अपांक्तभोजनाद्दातुर्महानर्थप्रदर्शनात्॥

आमश्राद्धविधानस्य विना पिण्डैः क्रियाविधेः।

तदालभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि॥

विद्वन्मतमुपादाय मम त्वेतत् हृदि स्थितम्।

प्राधान्यमुभयोर्यस्मात्तस्मादेष समुच्चयः" ॥

इति। तइमे श्लोकाः छन्दोगपरिशिष्टस्यान्तिमे खण्डे पठ्यन्ते। क्वचित् द्वितीयचतुर्थौ विहाय। गृह्यसूत्रभाष्ये भट्टनारायणेन च पठिताः। परिशिष्टप्रकाशकृता तु नारायणोपाध्यायेन छन्दोगपरिशिष्टस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्तिमाः कतितित् खण्डा न पठिताः न च व्याख्याताः। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम्। अत्रच, निमित्ततोब्राह्मणभोजनस्य पिण्डदानस्य चाननुष्ठानेऽप्युभयोः प्राधान्यं नानुपपन्नम्। असोमयाजिपक्षे दधिपयोयागवत्। फलश्रुतिश्चोभयत्राप्यस्ति। तदेवं न्यायोऽप्यनुगृहीतो भवति।

यच्च,—'नित्यश्राद्धादौ पिण्डनिषेधात् ब्राह्मणभोजनमात्रं प्रधानम्। निषेधोहि प्राप्तस्य, प्राप्तिश्चातिदेशात्, स चाङ्गानामेव,—इति। अङ्गे च पिण्डदाने फलश्रुतिरर्थवादएव। पिण्डदानमात्रविधिस्त्वङ्गभूतपिण्डदानात् कर्म्मान्तरम्'—इति शूल-

पाणिनोक्तम् । तत्र ब्रूमः । 'मासमग्निहोत्रं जुह्वति'—इति कौण्डपायिनामयने, अग्निहोत्रवत् जुह्वति इति वचनव्यक्त्या यथा नैयमिकस्याग्निहोत्रस्य धर्म्मा अतिदिश्यन्ते, प्रधानञ्च होमोयदग्नये च प्रजापतये च, इत्यादिः, यथा वा 'उद्भिदा यजेत'—इत्येवमादौ अव्यक्तायजतौ सौमिकधर्म्मा इव प्रधानाअपि यजतयः प्रदिश्यन्ते, तयोरूपान्तराभावात् । तद्वदत्रापि स्यात् । प्रधानस्यातिदेशे न कश्चिदर्थः,—इति खल्वसौ न प्रदिश्यते । यथा चावोचाम,—महानर्थस्तस्य भवति,—इति कथमसौ न प्रदिश्येत ।

अथ मन्यसे,—नासौ प्रधानस्यातिदेशः किन्त्वङ्गस्यैव । प्रधानं खल्वत्र जुहोतिना यजतिना च विहितम् । द्रव्यदेवते पुनरङ्गे एव प्रदिश्येते अङ्गान्तरवत्,—इति । एवन्तर्हि प्रकृतेऽपि श्राद्धचोदनया प्रधानं विहितम्,—इत्यङ्गमेवेतिकर्त्तव्यता प्रदेक्ष्यते । कथन्तर्हि नित्यश्राद्धादौ पिण्डदानस्य निषेधः ? इतिकर्त्तव्यतानिषेधाभिप्रायेण,—इति गृहाण । इतिकर्त्तव्यतायाश्च निषेधात् पिण्डोपि न दीयते । उत्तरवेदेर्निषेधात् वैश्वदेवे सुनासीरीये च यथा न अग्निः प्रणीयते, तद्वत् । न हि विहितमपि इतिकर्त्तव्यताभिरनुपकृतमर्थाय कल्पते । यस्य चार्थोनास्ति, सोपि किमिति क्रियेत । अपिच । न चोदकएव प्रापयति, किन्तर्हि चोदनापि,—इत्यवोचाम । तस्मादुभयोः प्राधान्यपक्षे चोदकेन पिण्डोमा प्रापि । चोदनया तु प्राप्स्यते । तत्र, चोदनया प्राप्तः पिण्डः प्रतिषिध्यमानस्तदितरत् चोदनाप्राप्तं कर्त्तव्यमनुजानीते । सोयं पर्य्युदासोन निषेधः ।

पिण्डदानमात्रविधिस्त्वङ्गभूतपिण्डदानात् कर्म्मान्तरम्,—इति यदुक्तम्। तत्र पृच्छामः। तस्य श्राद्धत्वमस्ति न वा? अस्ति चेत्, विफलः प्रयासः। कर्म्मान्तरञ्चैतदेवं न स्यात्। सति ब्राह्मणभोजने पिण्डदानमङ्गम्, असति तस्मिन् प्रधानमिति चेत्। न। रूपभेदाभावात्। यदेव खल्वस्य रूपमङ्गस्य तदेव प्रधानस्यापि। तत्रैवं सति, सति ब्राह्मणभोजने तदङ्गं विपरीतमन्यथा,—इत्यत्र न खलु कारणमस्ति। अपिच। एवमपि पिण्डदानस्य श्राद्धत्वमभ्युपगतं भवति। तथा चासतीव ब्राह्मणभोजने सत्यपि तस्मिन् प्रधानमेवैतत् स्यात्।

अस्तु तर्हि, पिण्डदानस्य श्राद्धत्वं नास्ति,—इति। तदपि नास्ति। यतः तत्रभवान् गृह्यकारः 'तत् श्राद्धम्'—इति सूत्रयन् पिण्डपितृयज्ञस्य श्राद्धत्वमाह। पिण्डप्रधानस्तु सः। पिण्डैरेव तत्र पितरइज्यन्ते। तस्मात्, पिण्डमन्तरेणैव ब्राह्मणभोजनाद्दृतेपि श्राद्धनिष्पत्तिदर्शनात् नैतदेकतरस्मिन्नेव पक्षे चोदयितव्यं भवति। द्वयोः समानत्वात्। समुच्चयपक्षः खल्वेवमुपोद्बलितोभवति। अथ, अनयोरेकतरस्यैव प्राधान्यमिति निर्बन्धः; पिण्डदानमात्रं तर्हि प्रधानमुच्यताम्। पिण्डदानएव तत्रभवतोगृह्यकारस्य महायत्नदर्शनात्। तथा मनुरपि।

"सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्म्मतः।
अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपणं सुतैः"॥

इति पिण्डदानस्य प्राधान्यमाह। सर्व्ववचनसामञ्जस्यकरणाभिमानिनान्त्वेतन्मनुवचनविरोधोदुष्परिहरः स्यात्। अस्माकन्तु नैष-

विरोधः । विभिन्नविषयत्वाद्वचनानाम् । यच्च,—पिण्डनिर्व्वपणं पित्रे दानमिति वर्णितम् । तदसङ्गतम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागे हेत्वभावात् । पित्रुद्देश्यकदानमात्रस्यैव तदितिकर्त्तव्यतापत्तेश्च । 'अस्य',—इति करणाच्चैवमवगच्छामः ।

"एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्" ।

इति तस्यैव वचनान्तरदर्शनाच्चैवं गम्यते । 'न निर्व्वपति यः पिण्डम्'—इति चैवमादौ तथैव निर्दिश्यते । प्रसिद्धिश्चैवमनुग्रहीष्यते । तस्मादपवर्णितं तत् । तदेवं कस्यचित् पिण्डदानस्य कस्यचिच्च ब्राह्मणभोजनस्य प्राधान्ये स्वरसः,—इत्यतः कारणात् समुच्चयपक्षः प्रादुर्भवति । अतः एकतरप्राधान्यावेदकानि वचनानि न खल्वेतत्पक्षे चोदयितव्यानि भवन्ति । सोयमलङ्कारो-न दोषः । परेषां पुनरयं पर्य्यनुयोगोऽवर्जनीयः स्यात् । तथाचोभयथा दर्शनम् । अन्वष्टक्यादौ तत्रभवान् गृह्यकारः पिण्डदानं महता प्रबन्धेनोपदिदेश, न ब्राह्मणभोजनम् । "अप्येकमाशयेद्विप्रम्"—इति च नित्यश्राद्धे कात्यायनश्चाह । तस्मात्, उभयं प्रधानम् । क्वचिद्विशेषवचनादेकैकम् । यथा पिण्डपितृयज्ञादौ, नित्यश्राद्धादौ च । सपिण्डीकरणादौ तूभयोः प्राधान्यं स्थितमेव । इत्यस्तु किं विस्तरेण ॥ ० ॥ ४० ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये द्वितीया खण्डिका ॥

तृतीया खण्डिका ।

एवन्तावत् पार्व्वणश्राद्धप्रयोगोऽभिहितः । अथेदानीं तद्विकृतीभूतमेकोद्दिष्टं वक्तुं प्रतिजानीते,—

अथैकोद्दिष्टम् ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः । अथ पार्व्वणश्राद्धानन्तरम् । एक-उद्दिष्टो यत्र, तदेकोद्दिष्टम्,—इति कर्म्मणोनामधेयम् । तदेतदादिकं श्राद्धजातं पार्व्वणेन विक्रियते । कथं ज्ञायते ? शृणु यथा ज्ञायते । सपरिकराभिहिता प्रकृतिर्विकृतिरन्या,—इति तावन्मीमांसकसमयः । पार्व्वणश्चात्र सपरिकरमभिहितं न त्वेकोद्दिष्टादिकम्,—इति । अपिच । आवाहनादिकं तावदत्र निषेत्स्यते । न चाप्राप्तस्य निषेधः । न चात्र वचनात् प्राप्तिः । तस्मात् चोदकप्राप्तमावाहनादिकं निषिध्यते,—इति गम्यते । एतस्मात् कारणात् पश्यामः,—पार्व्वणस्य धर्म्माअत्र प्रदिश्यन्ते,—इति । दीक्षणीयादिषु 'अप्रयाजास्ताः'—इति निषेधस्यान्यथानुपपत्त्या तासु दर्शपौर्णमासधर्म्मप्रदेशोयथा । "उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने"—इति सूत्रणाच्चैवमवगच्छामः । पार्व्वणे खल्वक्षय्योदकं विहितं, तस्य स्थाने चात्रोपतिष्ठतामिति विदधत् पार्व्वणस्य धर्म्माणां प्रदेशमत्र बोधयति ।

तदिदमेकोद्दिष्टं द्विविधं भवति, प्रेतैकोद्दिष्टं प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टञ्च। तदुभयमिह लाघवार्थमेकेन ग्रन्थेनाभिधीयते। अतः प्रेतपदप्रयोगोऽत्र नोपदिष्टः। एवं खल्वसौ प्रत्याब्दिकेपि प्रसज्येत। कथं नु स मा प्रसञ्जि,—इति यदुभयसाधारणं तदेवोपदिष्टम्। प्रेतैकोद्दिष्टे तु शास्त्रान्तरात् प्रेतपदप्रयोगः स्यात्। तेन, प्रत्याब्दिकमप्येकोद्दिष्टमेव। न पुनरेतेन तद्विक्रियते। तस्मात्, तस्याप्येकोद्दिष्टतयैवोल्लेखोन त्वेकोद्दिष्टविधिकतया,—इति द्रष्टव्यम्। "अथैकोद्दिष्टं तत् त्रेधा भवति नवं मिश्रं पुराणञ्च"—इति शाखान्तरेपि प्रत्याब्दिकस्यैकोद्दिष्टत्वमुक्तं न त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम्,—इति।

गौड़ास्तु एतत्प्रकरणशेषे "एतत् प्रेतश्राद्धम्"—इति, एतत् खण्डिकापरिसमाप्तौ, "अत ऊर्द्धं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात्; यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्"—इति च सूत्रद्वयमधिकं पठन्तः, प्रेतैकोद्दिष्टमेवैतत् प्रत्याब्दिकेऽप्यस्यैव धर्म्मप्रदेशः,—इति मन्यमानाः प्रत्याब्दिकमेकोद्दिष्टविविधकतयोल्लिखन्ति। पाश्चात्यसूत्रग्रन्थे तु नैतत् सूत्रद्वयं पठ्यते। भाष्यकारैरपि चिरन्तनैर्नपठितं न खल्वपि व्याख्यातम्। च्छन्दोगापरसूत्रेऽपि न तादृशं किञ्चित् पठ्यते। पारस्करोपि नैवं किञ्चित् सूत्रयाञ्चकार। कात्यायनएव सपिण्डीकरणात् परम्,—"अत ऊर्द्धं प्रेतायान्नं दद्यात्; यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्"—इति सूत्रयाम्बभूव। परमसावपि, "एतत् प्रेतश्राद्धम्"—इति नोवाच। यदापि तत् पठ्यते, तदापि प्रेतश्राद्धमिति प्रेतपदस्य, 'प्रेतायान्नं दद्यात्'—इतिवत्

प्रमीतोऽर्थः,—इति द्वयमेकेनैव ग्रन्थेनोच्यते,—इति न किञ्चिदनुचतम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

एकं पवित्रम् ॥ २ ॥

पार्व्वणवत् पवित्रबहुत्वप्राप्तौ, एकमित्यनेन तस्यैकत्वं विधत्ते। तदिदं न्यायमूलं सूत्रम्। तत्रोद्देश्यानां बहुत्वादर्थवत् पवित्रबहुत्वम्, अत्र तूद्देश्यस्यैकतया न खल्वर्थोऽस्तीति निवर्त्तते,—इति न्यायोऽत्र मूलम्। 'स्वयं कृता वेदिर्भवति'—इति उद्धननखननपरिलेखनानि यथा निवर्त्तन्ते। सौर्य्ये वा चरौ पेषणादीनि यथा लुप्यन्ते। तथा चोक्तम्। "अपिचाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियते तादर्थ्यात्"—इति। एककरणसाध्यं खल्वेकोद्दिष्टापूर्व्वमेककरणधर्म्मानेवाकाङ्क्षति,—इत्येकमेव पवित्रमत्रप्रदिश्येत। सौर्य्यचरोरपूर्व्वस्यैककरणसाध्यतया, प्रकृतौ दर्शपूर्णमासापूर्व्वस्य षट्करणसाध्यत्वेऽप्येकस्यैव करणस्य धर्म्मास्तत्र प्रदिश्यन्ते,—इति यथा।

वैकृतोवाऽयं विशेषोपदेशः स्यात्। सोयं श्रुत्या पदार्थं प्रापयति,—इति शीघ्रप्रवृत्तः चोदकं बाधते। चोदकेन हि विप्रकृष्टाधीतः पदार्थोऽन्वीयते,—इति विलम्बेनासौ पदार्थानतिदिशति। यथा वाजपेये सप्तदशशरावनैवारचरोरुपदेशात् चोदकप्राप्ता मुष्टिर्निवर्त्तते। यथा वा चित्रायां तण्डुलानामुपदेशात् चोदकप्राप्तावीहयोनिवर्त्तन्ते;—व्रैहा अव्रैहाश्च तण्डुलाउपादातव्याः,—इति। साद्यस्क्रे च 'खलेवाली यूपो-

भवति'--इत्युपदेशात् चोदकप्राप्तः खादिरोनिवर्त्तते--खादिरो अखादिरो वा खलेबाली स्यात्,—इति। तद्वदत्रापि, 'एकं पवित्रम्'--इत्युपदेशात् प्राकृतं पवित्रबहुत्वं निवर्त्तते। किं कारणम्? प्रत्यक्षा हि श्रुतिः, परोक्षश्च चोदकः,—इति। अतएव,—अर्घ्यस्यैकत्वादेव पवित्रस्यैकत्वं प्राप्नोति,—इत्यस्यापि पर्य्यनुयोगस्यानवकाशः। न चाचार्य्योऽर्घ्यस्यैकत्वं सूत्रयित्वा पवित्रस्यैकत्वं सूत्रयाञ्चकार। कात्यायनोहि तथा सूचयति। एतेन, तद्दृष्ट्वा, 'एकोऽर्घ्यः एकं पवित्रम्'—इति यद्विपर्य्यस्य पठितं रघुनन्दनेन, तदनाकरम्। भाष्यकारैरपि चिरन्तनैः, 'एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः'—इति क्रमवदेवैतत् सूत्रद्वयं पठितम्। तथात्वेपि वा, अर्घ्यस्यैकत्वेऽपि, एकस्मिन्नेवार्घ्ये चोदकप्राप्तं पवित्रबहुत्वमदृष्टार्थं स्यादित्यधिकाशङ्कानिरासार्थमस्य सूचणं नानुपपन्नम्।

यच्चापरमुक्तम्,--अर्घ्यैक्यात् द्विदलरूपसङ्केतितपवित्रैक्यप्राप्तौ एकं पवित्रमिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवपरम्,—इति। तदपि न सुन्दरम्। यतो न्यायमूलं विशेषोपदेशपरं वा वचनम्। उभयथापि,--

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" ॥

इति स्वशास्त्रोक्तं विशिष्टमेव पवित्रं पार्व्वणवदत्रापि प्राप्नोति। 'यत्र कुत्रचित्'--इति व्याख्यवगतेश्चैवमवगच्छामः। "ततएव

वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते"—इति गृह्यसूत्रे, "पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ" इत्युपपत्त्यर्थां दललक्षणा तु,—

"आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु"।

इति कात्यायनेनैव स्पष्टीकृता। अत्र तु तत्परिग्रहे न किञ्चित् कारणमस्ति। इतरथा पार्व्वणेऽप्येकदलं पवित्रं स्यात्। न चैवमिष्यते। द्विवचनान्तः खलु पवित्रशब्दोदलं लक्षयति, न त्वेकवचनान्तोऽपि। कथं ज्ञायते? "पवित्रे स्थोवैष्णव्यौ"—इति, "पवित्रे कुरुते"—इति चैवमादिषु तथा दर्शनात्। "अच्छिद्रेण पवित्रेण"—इति, "पवित्रमन्तरा कृत्वा"—इति चैवमादिषु तथाऽदर्शनाच्च। तदेवं द्विवचनमेवास्य लक्षणायां तात्पर्य्यग्राहकमित्यवधार्य्यते। तस्मात्, प्रमाणाभावान्नात्र दललक्षणा। प्रमाणान्तरविज्ञेयत्वात्तस्याः। तथा चोक्तम्।

"गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं विना।
आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत्॥
तात्पर्य्यञ्च स्वतोमुख्ये गौणार्थपरता पुनः।
प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावान्न सिध्यति"॥

इति। तस्मात्,—एकं पवित्रमिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय,—इति रिक्तं वचः। एकोऽर्घ्यः,—इति एकः पिण्डः,—इति चैतयोरनर्थकत्वापत्तिश्चैवमवर्ज्जनीया स्यात्। तदनयोर्न्यायमूलत्वं विशेषविधित्वं वा अकामेनापि वाच्यम्। तत्सामान्यात् अस्यापि तथात्वमेवोच्यताम्। कृतमर्द्धजरतीयेन। यत्तु भार्गवनाम्ना वचनं पठन्ति,—

"पार्व्वणेषु तु सर्व्वेषु पवित्रं द्विदलं स्मृतम्।
नैकोद्दिष्टे तु तत् प्रोक्तं पवित्रं द्विदलं नृप!"॥

इति। तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम्। अस्मच्छास्त्रे, "यत्र कुत्रचित्"—इति व्याप्त्यवगतेस्तद्विरोधेनैतस्यादरणासम्भवात्। स्वशास्त्रविरुद्धं खल्वपरशास्त्रं नादर्त्तव्यमिति परोक्तसमुच्चयवादिनोऽपि मन्यन्ते। तस्मात्,—पार्व्वणवदेव द्विदलरूपमत्र पवित्रमिति वाचस्पतिमिश्राद्युक्तमादरणीयम्॥ २॥

एकोऽर्घ्यः॥ ३॥

पूर्व्ववद्व्याख्यानम्। पवित्रस्यैकत्वविधानेऽपि तद्रहितमेवान्यदर्घ्यपात्रं स्यात्,—इतीमामधिकाशङ्कां निरसितुमिदं सूत्रं प्रवृत्ते। तदत्रैकोऽर्घ्यइत्यनेन प्राकृतयोर्द्वितीयतृतीयार्घ्ययोर्व्युदासं कृत्वा प्रथममवस्थापयति। तथाच, 'वैष्णव्यएककपालः'—इत्यत्र प्रथमोपस्थितत्वात् प्रथमकपालधर्म्मानुष्ठानवत् अत्रापि प्रथमपात्रधर्म्मानुष्ठानमिति। तस्मात्, चोदकप्राप्तं न्युब्जकरणमत्रापि कर्त्तव्यं भवति।

यच्च,—संस्रवसमवनयनाभावात् प्रथमपात्राभावाच्च नात्रार्घ्यपात्रन्युब्जता,—इति वर्णितम्। तदसङ्गतम्। चोदकप्राप्तस्य विना वचनं वारयितुमशक्यत्वात्। संस्रवसमवनयनञ्च प्रतिपत्तिः,—इति तदभावोऽकिञ्चित्करः। संस्रवाः खल्वेवं प्रतिपाद्यन्ते। सेयं प्रतिपत्तिः प्रतिपाद्याभावात् मा भवतु, कथं नु न्युब्जतापि न कर्त्तव्या। प्रकृतौ खल्वेतत् न्युब्जकरणमुप-

स्थितत्वात् प्रथमपात्रपर्य्यवसितं भवति। इह तु पात्रान्तरा-भावात् संशयोनास्ति। अतो यदेवात्र पात्रं तदेव न्युब्जं कर्त्तव्यम्। चोदको हि न पात्रं प्रापयति, किन्तु तस्य न्युब्जकरणमात्रम्। तत् कथं न क्रियेत। तदेवं वैकृतविशेषो-पदेशपरत्वेप्यस्य, न्युब्जकरणं कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तं भवति। प्राकृतस्य प्रथमपात्रस्यावस्थानमनेनोच्यते,—इत्येतस्मिंस्तु पक्षे न किमपि चोदयितव्यं भवति।

ननु, 'पात्रं न्युब्जं करोति'—इति वचनात् न्युब्जकरणं पात्रार्थं गम्यते। वैकृतविशेषोपदेशपरत्वे तु सूत्रस्यैतन्निवर्त्तेत। नैषदोषः। वैकृतस्यापि पात्रविशेषस्य प्राकृतवत् संस्कारोपपत्तेः। चोदको-हि तत् प्रापयति। अपिच। नैतत् न्युब्जकरणं पात्रार्थं किन्त्व-पूर्व्वार्थम्। कृतप्रयोजनं खल्विदानीं पात्रम्। न तेन संस्कृतेन किञ्चित् प्रयोजनम्। तदर्थञ्चेत् न्युब्जकरणं तदप्यनर्थकं भवति। न चार्थवत् शास्त्रमनर्थकं कर्त्तव्यम्। तस्मादपूर्व्वार्थं न्युब्जकरणं न पात्रार्थम्।

ननु पात्रार्थेपि न्युब्जकरणे अवश्यमदृष्टं कल्पयितव्यम्। सत्यं कल्पयितव्यम्। पात्रसंस्कारद्वारं तत्। तेन च प्रयोजनं नास्तीत्युक्तम्। तथाच, 'उत्तानं पात्रं कृत्वा'—इति आद्यार्थता-मस्य ज्ञापयति। तस्मात् 'सक्तून् जुहोति'—इत्यादिवदिद-मप्यदृष्टार्थं न द्रव्यार्थम्। तस्मात्,—नैवं विज्ञायते,—न्युब्ज-करणेन पात्रं संस्कुर्य्यात्,—इति। कथं तर्हि? पात्रस्य न्युब्जकरणेनादृष्टं साधयेत्,—इति। न्युब्जकरणस्य पात्रसंस्कारक-

त्वेपि पात्रसंस्कारद्वारा अदृष्टार्थमेवैतदिति न किञ्चिदनुचितम् ॥ ३ ॥

एकः पिण्डः ॥ ४ ॥

पूर्व्ववद्वर्णनीयम्। तदत्र, पिण्डस्यैकत्वविधानादन्नप्रकरस्य न निषेधः। न ह्यसौ पिण्डः,—इत्यवोचाम। यत्तु पठन्ति,—

"एकोद्दिष्टे पिण्डमेकं विकिरन्तु न कारयेत्"।

इति। तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम्। अतिदेशागतस्य विकिरस्य वारयितुमशक्यत्वात्। समुच्चयरसिकास्तत्त्वकारादयस्तु, वचनमेतदजानन्तएवात्र विकिरमभ्युपगच्छन्तीति श्लिष्यते ॥ ४ ॥

नावाहनम् ॥ ५ ॥

तत्र पितृणामावाहनं यद्विहितं तदत्र न कर्त्तव्यम्। तत्रैष सांशयिकोऽर्थः। किं श्राद्धसंबन्ध्यावाहनमनेन निषिध्यते, पिण्डदानसंबन्धि वा?—इति। तत्र, "नावाहनं नाग्नौकरणम्" इति निषेधयोः पौर्व्वापर्य्यादग्नौकरणपूर्व्वकालीनं प्रधानसंबन्धि श्राद्धसूत्रोद्दिष्टं श्राद्धार्थावाहनमेव निषिध्यते, न त्वप्रधानसंबन्धि पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डार्थावाहनम्"—इति तत्त्वकृतः। तदसङ्गतम्। 'एकः पिण्डः'—इत्यभिधाय, आवाहननिषेधात् पिण्डार्थावाहनस्यैवायं निषेधो न प्रधानार्थस्य,—इति वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्।

प्रधानार्थस्यैव निषेधो न त्वङ्गार्थस्य,—इत्यस्यामपि कल्प-

नायां प्रमाणं न पश्यामः। उपदेशातिदेशकृतोऽपि विशेषो-नास्ति। चोदकः खल्वत्र सर्व्वं प्रापयति। चोदकप्राप्तस्यैव निषेधो न तूपदिष्टस्य,—इति वा किं न वर्ण्यते। तस्मात् न किञ्चिदेतत्। अङ्गसंवन्धिनआवाहनस्य बाधेनोपपत्तौ संभवन्त्यां न पुनः प्रधानसंबन्धिनोऽपि बाधः,—इत्यपि शक्यं कल्पयितुम्। अस्तु तर्हि पिण्डार्थावाहनस्यैवायं निषेधोन प्रधानार्थस्य,—इति। न,—इत्युच्यते। चोदकप्राप्तस्य खल्वयं निषेधो न वचनप्राप्तस्य। वचनञ्चैतत् निषेधति। न च निषेधतोवचनस्य कश्चिदतिभारो-ऽस्ति। तस्मात् विनिगमनाविरहात् अग्नौकरणपूर्व्वकालीनस्यैव पिण्डार्थावाहनस्याप्ययं निषेधः,—इत्यास्थेयम् ॥ ५ ॥

नाग्नौकरणम् ॥ ६ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। अत्राग्नौकरणनिषेधेन हुतशेषदानाभावात् हुत-शेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा पात्रमालभ्य जपेत् पृथिवीत्यादिसूत्रप्राप्त-पात्रालम्भनस्यापि बाधः, आनन्तर्य्याभावादभूतत्वाभावादभूत-मितिमन्त्रलिङ्गविरोधाच्च,—इति रघुनन्दनः। नैतदेवम्। कस्मात्? 'गुणलोपे च मुख्यस्य'—इति सिद्धान्तविरोधात्। क्रमोहि पात्रालम्भं गुणभावेनोपकरोति। न च गुणानुरोधात् पदार्थएव न कर्त्तव्योभवति। गुणोहि नाम स भवति, यः पदार्थस्योपकारे वर्त्तते नापकारे। स खल्वयं क्रमोगुणभूतोन पदार्थं निवर्त्तयितुमुत्सहते। चोदकोहि पदार्थं प्रापयति। नासौ गुणस्यानुरोधादुत्स्रष्टव्यइति।

यथा महापितृयज्ञे विहितासु धानासु यदि चोदकप्राप्तोऽवहन्तिः क्रियते, धानात्वं विहन्येत ;—सक्तवोहि तदा भवेयुः। यदि वा न क्रियेत, चोदकप्राप्तोगुणोऽस्य लुप्येत, शक्यते हि स कर्त्तुम्। तस्मात्, यथा धानात्वस्य न विघातः यथा च चोदकप्राप्तस्य न लोपः तथा क्रियते,—पूर्व्वं हन्तिं कृत्वा पाकः क्रियते, ततोहि धानाभवन्ति। एवं धानात्वं न विहनिष्यते चोदकश्चानुग्रहीष्यते,—इति। विपर्य्यासे हि क्रममात्रं न कृतं भवति, पदार्थस्तु न निवर्त्तते,—इति दशमाध्याये सिद्धान्तितम्। तद्दत्राप्यवगन्तव्यम्। तथा चोक्तम्। "अर्थेन च विपर्य्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात्"--इति।

अपिच। क्त्वा हि पूर्व्वकालतामाचष्टे, न त्वानन्तर्य्यम्,—इति शास्त्रतात्पर्य्यविदां समयः। तत्रैवं सति, हुतशेषदाने पात्रालम्भनपूर्व्वकालतां क्त्वाप्रत्ययोबोधयति, न पात्रालम्भे हुतशेषदानानन्तर्य्यम्। तदेवं हुतशेषदानएव पात्रालम्भनपूर्व्वकालता गुणोभवति, न तु पात्रालम्भेपि हुतशेषदानानन्तर्य्यम्। प्रमाणाभावात्। इतरथा, उत्तानं पात्रं कृत्वा दक्षिणा दातव्येति स्वयं वर्णितत्वात् संस्रवसमवनयनाभावेन न्युब्जकरणाभावस्य चाभ्युपगमात् दक्षिणाप्यत्र न देया स्यात्। दीयते च। 'आर्द्रारहिते बोधने मन्त्रान्तरस्यानुपदेशात् तद्युक्तमन्त्रः प्रणवयुक्तत्वेन प्रयुज्यते'—इति भवानेवाह। तत् किमिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् बाधं वर्णयति,—इति न खल्ववधिगच्छामि।

परमार्थतः पुनरत्र मन्त्रलिङ्गविरोधोनास्ति। अन्नसंस्कारार्थः

खल्वयं जपोऽन्ने चेयममृतबुद्धिः संस्कारार्था,—इति ह्यवोचाम। एवं खलु तत् स्तूयते,—इति नैष दृष्टमर्थं वदति। तस्मान्न किञ्चिदेतत्। यत्तु प्रचेतोनाम्ना वचनं पठ्यते,—"नावाहनं नाग्नौकरणं न पात्रमालभ्य जपति"—इति। तत् तदुक्तप्रयोगविषयमस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयं वा ॥ ६ ॥

नात्र विश्वेदेवाः ॥ ७ ॥

ऋजुरक्षरार्थः।

"यस्मिन्नवे पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे।
आसुरं तद्भवेत् श्राद्धं वृषलं मन्त्रवर्ज्जितम्" ॥

इति वचनं बह्वृचविषयम्। तत्परिशिष्टोक्तत्वात्। महायशास्तु,—"असपिण्डीकृतैकोद्दिष्टविषयमेतत् सपिण्डीकृतानां विश्वेदेवाभावात्"—इत्याह। तदसङ्गतम्। इदं हि पूर्व्वमुक्तम्।

"नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षड्‌तून्।
अतः परं पुराणं स्यात् त्रिविधं परिकीर्त्तितम्" ॥

इति। तस्मात् बह्वृचानामपि नवसंज्ञके दशाहपर्य्यन्तक्रियमाणे पुराणसंज्ञके च सपिण्डनोत्तरं क्रियमाणे एकोद्दिष्टएव विश्वेदेवाभवन्ति, न नवमिश्रसंज्ञकेषु मासिकेषु,—इति। अस्माकन्तु न कुत्राप्येकोद्दिष्टे विश्वेदेवाः सन्तीति ॥ ७ ॥

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ८ ॥

पार्व्वणे, तृप्ताः स्थ,—इति तृप्तिप्रश्नः। सोऽत्र न भवति।

किन्त्वत्र, स्वदितम्,—इति तृप्तिप्रश्नः कर्त्तव्यः। योग्यत्वात् सुस्वदितमित्युत्तरम् ॥ ८ ॥

उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने ॥ ९ ॥

अक्षय्यमस्तु,—इत्यक्षय्यशब्दस्थाने, उपतिष्ठताम्,—इति वक्तव्यम्। अस्तुपदमप्यर्थान्निवर्त्तते। "प्रेतायाक्षय्यमस्तु"—इति ब्रह्मपुराण वचनम्,—

"ततोवदेत् पुनर्धीमानक्षय्यमुपतिष्ठताम्"।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनञ्च तत्तत्प्रयोगविषयम्। तदत्राक्षय्य-स्थानमात्रे, उपतिष्ठतामिति विधानात् "सर्व्वत्रार्घ्यादौ उप-तिष्ठतामित्यनेनोत्सर्गः"—इत्यसङ्गतैषा कल्पना। यच्च,—

"प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्"।

इति शातातपवचनम्। तत् तदुक्तप्रयोगविषयम्। बह्वृचानां प्रेतश्राद्धे चोपतिष्ठतामित्यनेनोत्सर्गस्तत्परिशिष्टे लिखितः। एत-दजानानएव शूलपाणिराश्वलायनीयानामपि हविस्त्यागवाक्ये स्वधापदमिच्छति।

"प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु न स्वधा नाभिरस्यताम्"।

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टान्तरेपि प्रेतश्राद्धेषु स्वधाप्रयोगोनिषिद्धः। अस्माकन्तु प्रेतश्राद्धे स्वधापदस्य निषेधाभावात् तेनैवोत्सर्गः। "स्वधाकारः पितृणान्"—इत्यत्र पितृपदं प्रमीतमात्रपरम्। इतरथा प्रेतश्राद्धे त्यागप्रकारस्यानुपदेशादनध्यवसायः प्रसज्येत। ऋष्यशृङ्गोऽपि।

"न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके"।

इत्यत्र दशाह्निकग्रहणं कुर्व्वन्नन्यत्र स्वधाप्रयोगमनुजानाति। समुच्चयरसिकोरघुनन्दनस्तु, शातातपवचनोक्त 'उपतिष्ठताम्'—इत्यनेनोत्सर्गप्रसङ्गाद्विभ्यत् एकोद्दिष्टप्रकरणे तद्वचनस्य 'उपतिष्ठताम्'—इति प्रतीकमपह्नुवानः, प्रेतश्राद्धे संबन्धोल्लेखाभावसाधकरूपेण, 'प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेत्'—इति पूर्व्वप्रतीकमात्रं लिलेख। सोयमेकस्यैव वचनस्य स्वाभिमतमंशं प्रमाणयति, स्वानभिमतञ्चांशमपह्नुते,—इति किमत्र ब्रूमः॥ ९॥

अभिरम्यतामिति विसर्गः॥ १०॥

वाजे वाजे,—इति मन्त्रेण पार्व्वणे विसर्जनमुक्तम्। अत्र तु, 'अभिरम्यताम्'—इत्यनेन तत् कर्त्तव्यम्। योग्यत्वात् 'अभिरतोस्मि'—इति, 'अभिरताः स्म'—इति वा प्रतिवचनं द्रष्टव्यम्। यच्च,—

"प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम्।
स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत् प्रणववर्जितम्"॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टवचनात् 'अभिरम्यताम्'—इति विसर्गः प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टविषयः। प्रेतैकोद्दिष्टे तु 'स्वस्त्यस्तु'—इत्यनेनैव विसर्गः,—इति श्रीदत्तादिभिर्वर्णितम्। तदसङ्गतम्। आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टस्य बह्वृचपरतयाऽस्मत्प्रयोगपरत्वाभावात्। अस्मत्सूत्रकारेण विशेषस्यानुपदेशाच्च।

तदेवं सूत्रितविशेषव्यतिरेकेणान्यत् सर्व्वं पार्व्वणवदेव कर्त्तव्यं

भवति। चोदकोहि तत् प्रापयति। यच्च प्रचेतोनाम्ना वचनं पठन्ति। "नाशिषः प्रतिगृह्णीयात्"—इति। तदपि तदुक्त-प्रयोगविषयम्। इतरथा प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टेप्येतन्न स्यात्। इष्यते च। तस्माद् यथोक्तमेवास्तु। "स्वधोच्यतामिति वाचं विसृजेत्"—इत्याश्वलायनवचनमपि बह्वृचमात्रविषयम्। तदत्रैकोद्दिष्टे मन्त्रस्योहापोहेषु अभिलापवाक्ये च बहु वक्तव्यमस्ति। ग्रन्थगौरव-भयादुपारम्यते॥ १०॥

अथ सपिण्डीकरणम्॥ ११॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः। समानः पिण्डोयस्य, असौ सपिण्डः प्राप्तपितृलोकोभण्यते। तस्य हि पिण्डः समानः साधारणोभवति। कथम्? सपिण्डीकरणात् परतः खल्वयं पार्व्वणभाग्भवति। तत्र च पितामहादिभिः सममस्य पिण्डदानं भवति। तदानीञ्च यदस्मै दास्यते मात्रादीनामपि तत्र भाग इति। सोयं पिण्डो न परमस्यैव। समानोहि स मात्रादीनां भवति। तेषामपि तत्र भोगस्याविशेषात्। पूर्व्वञ्च सपिण्डकरणात् न पितामहादिभिः समानोऽस्य पिण्डोभवति, न वा तत्रान्यस्य भोगइति। तस्मादस-पिण्डस्य सपिण्डस्य करणं सपिण्डीकरणमिति कर्म्मणोनाम-धेयम्।

पार्व्वणमेकोद्दिष्टञ्चाभिधायैतस्याभिधानात् पार्व्वणैकोद्दिष्टा-भ्यामितद्विक्रियते,—इत्यवगच्छामः। स्मरन्ति च।

"श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्व्वीत सहपिण्डताम् ।
तयोः पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टमथापरम्" ॥

इति ॥ ११ ॥

अथास्य कालमाह,—

पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा ॥ १२ ॥

पूर्णे संवत्सरे मृततिथावेव । कथं ज्ञायते ?

"पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवासरे" ।

इत्युशनसोक्तेः । यच्च,—

"ततः सपिण्डीकरणं वत्सरात् परतः स्थितम्" ।

इति भविष्यपुराणवचनम् । तत्, यस्यां तिथौ मृतस्तां तिथिमादाय वर्षगणनया बोध्यम् । आचार्य्यस्तु प्रायणतिथिमवधिं कृत्वा तत्परवर्त्तिनीं तिथिमादाय वर्षगणनामभिप्रयन् 'पूर्णे संवत्सरे'— इत्याह । एतदभिप्रायेणैव,—

"पितुः पितृत्वप्राप्त्यर्थं पूर्णे संवत्सरे सुतः ।
मृताहात् परतः कुर्य्यात् सपिण्डीकरणं बुधः ॥

इति वचनमुपपद्यते । कथं नाम ? मृताहात् मरणदिनात् परतःपरां तिथिमादाय वर्षगणनया संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणम्— इति । शूलपाणिस्त्वमुमर्थमपर्य्यालोच्य विरोधभिया वचनमेतदनाकरमाह ।

षण्मासे,—इत्यपरः कालः। एकवचनसंयोगादेकएवायं कालः। पूरणप्रत्ययश्चात्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः। तेन षष्ठमासे इत्यर्थः सिद्धोभवति। अत्रापि मृततिथिरेव कालोबोद्धव्यः। त्रिपक्षे,—इत्यन्यः कालः। अयमपिकालोमृततिथिरेवावधार्य्यते। किं कारणम्? पूर्णसंवत्सरादिसाहचर्य्यादयमपि चान्द्रएवावगम्यते। गणना चास्य तद्वदेव प्रायणतिथिमवधिं कृत्वा तत्परवर्त्तिनीं तिथिमारभ्य,—इति। वाशब्दोविकल्पार्थः। अत्रच,—

"वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत्।
स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति"॥

इत्युशनोवचनात् संवत्सरमध्ये वृद्धिसम्भावनायामेव षण्मासत्रिपक्षकल्पाविति केचित्। नैतदस्माकं भवति। कस्मात्? यस्मादत्रभवान् सूत्रकारः 'पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा'—इति सूत्रयित्वा, 'यदहर्वा वृद्धिरापद्येत'—इति विकल्पेन पृथगेव सूत्रयति, ततोऽवगच्छामः—विनापि वृद्धिसम्भावनामेतौ कल्पौ भवतः,—इति।—सोऽयं तुल्यवद्विकल्पः,—पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा कुर्य्यात्, यदहर्वृद्धिरापद्येत तदहर्वा कुर्य्यादिति। कुतः? उभयत्रैव वाशब्दोपादानात्॥ १२॥

यदहर्व्वा वृद्धिरापद्येत॥ १३॥

वृद्धिरभ्युदयो मङ्गलमित्यनर्थान्तरम्। तच्च पूर्त्तादन्यदभिधीयते। कथं ज्ञायते? "वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत्"—इति गृह्यसूत्रे

तत्रैव वृद्धिपदप्रयोगात् । वृद्धिः पुरुषसंस्कारः,—इति भट्ट-नारायणः । वृद्धिराशास्यमानं पुंसवनादिकं कर्म्म इत्यपरे ।

स्मृतिशास्त्राख्यनिबन्धे तु, तरुतड़ागसेत्वादिप्रतिष्ठायामप्य-पकर्षो यत्र देशजात्यात्मव्यापत्तिशङ्का स्यादित्युक्तम् । तथा पैठीनसिः ।

"त्रिपचोऽग्निमतः कालोवृद्धौष्टापूर्त्तकर्म्मसु ।
सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् पूर्णे संवत्सरेऽपि च" ॥

इतीष्टापूर्त्तकर्म्मस्वपकर्षमभिधत्ते । यदहर्यस्मिन्नहनि वृद्धिरुक्त-लक्षणा आपद्येत आगच्छेत् तदहः सपिण्डीकरणमितिगतेन तदहश्चत्वार्य्युदकपात्राणि इत्यनागतेन वा सम्बन्धः । अत्र च वृद्ध्यागमनिमित्तेनापकर्षविधानात् वृद्धिकालबाधोनानुमत इत्या-चार्य्यस्याभिप्रायो लक्ष्यते । तथा शाट्यायनिः ।

"प्रेतश्राद्धानि सर्व्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।
अपकृष्य प्रकुर्व्वीत कुर्य्यान्नान्दीमुखं ततः" ॥

इति । एवञ्च वृद्धिपूर्व्वदिने सपिण्डीकरणापकर्षोऽर्थात् सिध्यति । अतएवोशना

"पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकेमृतवासरे ।
आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात्" ॥

इत्याधानाद्युपसंप्राप्ताविति समीपार्थमुपशब्दं प्रयुक्तवान् । अतएव सैषा यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्येत ततः प्रागेवापकृष्य सपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखसंज्ञितं श्राद्धं कुर्य्यादिति हेमाद्रिः । आपद्येत सन्निहिता भवतीति श्राद्धविवेकः । यदि आपद्येतेत्यस्य

सन्निहितेत्यर्थो न स्यात् तदा वृद्धावित्यनेनैव कृतार्थता स्यात्, अतः सन्निहितं तद्दिनाव्यवहितपूर्व्वदिनमेव ग्राह्यमित्याचार्य्यचूड़ामणिप्रभृतयः। यत्तु पुलस्त्यः—

"निरग्निकः सपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्म्मतः।
पूर्णे संवत्सरे अर्य्याद् वृद्धिर्वा यदहर्भवेत्" ॥

इति यदहर्वृद्धिर्भवेत् तदहः सपिण्डीकरणमभिधत्ते। तदाकस्मिकपुत्रजन्मादिरूपवृद्धिविषयमित्यदोषः। अतएव वृद्धिदिने तत्पूर्व्वदिने वा अपकर्ष इति श्रीदत्तः। वृद्धिदिन एवेति वाचस्पतिः। अन्तरा वृद्धिनिश्चये पूर्व्वदिने आकस्मिकवृद्धौ वृद्धिदिने इति तु युक्तमुत्पश्यामः। एवञ्च कृते सपिण्डीकरणे दैवात् परदिने वृद्धेरभावे तस्यायथाकालकृतत्वात् विहितकाले पुनः सपिण्डीकरणमावर्त्तनीयम्।

"प्रेतसंस्कारकर्म्माणि यानि श्राद्धाणि षोड़श।
यथाकालन्तु कार्य्याणि नान्यथा मुच्यते ततः" ॥

इति लघुहारीतवचनात्।

"अकाले चेत् कृतं कर्म्म काले तस्य पुनः क्रिया"।

इति विद्याकरधृताच्च। न च वृद्धिनिश्चयेन कृतत्वान्न पुनरावृत्तिरिति वाच्यम्। वृद्धिनिश्चयस्यानिमित्तत्वात् निमित्तस्य चासम्पत्तेः। स्मृतिसागरे बृहस्पतिः।

"प्रत्यवायोभवेद् यस्मिन्नकृते वृद्धिकर्म्मणि।
तन्निमित्तं समाकृष्य पित्रोः कुर्य्यात् सपिण्डनम् ॥

प्रत्यवायाश्रया वृद्धिः पुनश्च निपतेद् यदि ।
प्रेताब्दे सापि कर्त्तव्या नान्यत् कर्म्म कदाचन ॥
व्रतोद्वाहप्रतिष्ठादियज्ञदानव्रतानि च ।
न कुर्य्यात् सावकाशानि आकृष्टेऽपि सपिण्डने" ॥

प्रथमं व्रतपदमुपनयनपरम् । विवाहसाहर्य्यात् । द्वितीयमनन्तादिव्रतपरम् । यज्ञदानसाहर्य्यात् ।

तदत्र निरवकाशव्रताद्यर्थमपकर्षे कृतेऽपि तदब्दे सावकाशव्रतादिकरणनिषेधात् तेषामपकर्षनिमित्तता नास्तीति सुव्यक्तमवगम्यते । न च—

"सपिण्डीकरणं यत्र समाकृष्टं समासिकम् ।
तत्राप्यब्दं न कुर्व्वीत यज्ञोद्वाहव्रतानि च" ॥

इति स्मरणात् व्रतोद्वाहयोर्निरवकाशयोरप्यपकर्षनिमित्तता नास्त्येवेति वाच्यम् । पूर्व्ववचनैकवाक्यतयैतस्य सावकाशव्रतोद्वाहविषयत्वात् । अन्यथा तत्र सावकाशानीत्यस्यानर्थकत्वापत्तेः । अतएव व्रतविवाहचूड़ादिष्वप्यकर्षोयुक्तः अन्यथा कालातिक्रमादिति वर्षमुखीप्रभृतमः । यत्तु अनावश्यकस्येष्टापूर्त्तादेरपकर्षनिमित्तता नास्ति आवश्यकनिमित्तेन त्वपकर्षे कृते अनावश्यकमिष्टापूर्त्तादिकमति वत्सरमध्ये कर्त्तुमर्हतीति शूलपानिरघुनन्दनाभ्यामुक्तम् । तदुक्तवचनानवलोकनेन ।

"सहपिण्डक्रियां कृत्वा कर्य्यादभ्युदयं ततः ।
तथैव काम्यं यत्कर्म्म प्रथमाद्वत्सरादृते" ॥

इति तद्वृतलघुहारीतवचनविरोधोपि तयोरपरिहार्य्यः स्यात्। तद्वचनस्य ह्ययमर्थः। सहपिण्डक्रियां कृत्वा अभ्युदयं काम्यं च कर्म्म कुर्य्यात्। प्रथमं वत्सरं विना। कृतेऽपि सपिण्डीकरणे प्रथमवत्सरे अभ्युदयं काम्यं कर्म्म न कुर्य्यात्। काम्यसाहचर्य्यादभ्युदयपदं सावकाशाभ्युदयपरम्। पूर्व्वोक्तवृहस्पतिवचनेन सपिण्डनानन्तरं सावकाशानामिवोद्वाहादीनां वर्षमध्ये करणनिषेधात्। अतएव संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं कृत्वाऽभ्युदयं कन्यापुत्रविवाहादिलक्षणं, तथा काम्यं त्रिवर्गसम्पादकञ्च यत्कर्म्म, तदपि कुर्य्यात्। तत्रापवादमाह प्रथमाद्वत्सरादृते इति। प्रेतवर्षमध्ये पुनराकृष्य सहपिण्डक्रियां कृत्वाऽपि सावकाशिकमाभ्युदयिकं काम्यञ्च यज्ञदानव्रतादिलक्षणं न कुर्य्यादिति स्मृतिसागरः।

मृतमातृकस्य पुत्रस्य चूड़ान्तसंस्कारं कुर्वता च पित्रा तदर्थं पुत्रमातुः सपिण्डनं नापकर्ष्टव्यम्। तथा च स्मृतिसागरे वृद्धवशिष्ठः।

"मृतमातृकपुत्रस्य पिता संस्कारमाचरेत्।
अपकृष्य न कर्त्तव्यं पुत्रमातुः सपिण्डनम्" ॥

इति।

"जातकर्म्मादि चूड़ान्तं किन्तु कुर्वीत नाधिकम्।
महागुरुनिपाते तु यस्मात्तत्र सुतोऽशुचिः" ॥

इति च तत्रैव वचनान्तरम्। न च जातकर्म्मादिचूड़ान्तसंस्कार-

कलापोऽपि कथं कर्त्तव्यः, तत्रापि सुतस्याशुचित्वाविशेषादिति-वाच्यम्।

"शिशोः पञ्चाब्दपर्य्यन्तं नाशौचं नैव पातकम्।
न चास्य राजदण्डोऽस्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते"॥

इति वृद्धमनुवचनेन तदानीं तस्याशौचाभावात्। यच्च स्मरन्ति,—

"जाते पुत्रे तु पुत्रस्य माता यदि विनश्यति।
तन्मातरमसंस्कृत्य न संस्कुर्य्यात् पिता सुतम्॥
न स्यात् यद्यपि तन्मातुर्वृद्धिश्राद्धे प्रवेशनम्।
तथाप्यवश्यं संस्कार्य्या महागुर्व्वी हि सा शिशोः"॥

इति। तच्च भोजदेवादिभिर्महानिबन्धकारैरलिखितत्वात् निर्मूल-मिति स्मृतिसागरः। तस्य समूलत्वे तु विधिप्रतिषेधसन्निपाता-द्विकल्पएव मन्तव्यः।

तदेवमस्माकं चत्वारः सपिण्डीकरणकालाः—पूर्णः संवत्सरः, षण्मासस्त्रिपक्षोवृद्धिश्चेति। ते खल्विमे कालाः साग्निनिरग्नि-साधारणा भवन्ति। वाक्याद्विशेषानवगमात्।

अत्र च, सपिण्डीकरणस्यापकर्षविधानादेव तत्पूर्व्वमासिका-नामप्यपकर्षः सिध्यति। अग्निषोमीये पशौ प्रयाजस्यापकर्ष-विधानात् प्रयाजान्तकर्म्मकलापस्यापकर्षः,—इति यथा। तथा-चोक्तम्। "तदादि वाऽभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यात्"—इति। तथा च,—

"सपिण्डीकरणं यत्र समाकृष्टं समासिकम्"।

इति स्मरन्ति। तथा गर्गः।

"तस्यैवाकृष्य कुर्व्वीत मासिकञ्च सपिण्डनम्" ।

इति । तथा चतुर्वर्गचिन्तामणौ शाट्यायनिः ।

"प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृष्यापि कुर्व्वीत कर्त्तुं नान्दीमुखं द्विजः" ॥

इति मासिकानां सपिण्डीकरणस्य चापकर्षमुपदिशति । विज्ञानेश्वरस्त्वेतदविज्ञाय, मासिकानि सपिण्डनादूर्द्ध्वं स्वकालएव कार्य्याणि, अपकर्षस्त्वनुकल्पः,—इत्याह । निषेधमप्याह गोभिलपरिशिष्टम् ।

"श्राद्धानि षोड़शादत्त्वा नैव कुर्य्यात् सपिण्डनम्" ।

इति । गोभिलस्यैतदिति मदनपारिजातः । तथा लोगाक्षिः ।

"श्राद्धानि षोड़शापाद्य विदधीत सपिण्डनम्" ।

इति । आभ्यां यत् षोड़शश्राद्धेभ्यः परतः सपिण्डीकरणमुक्तं, तत्—

"द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकाब्दिके ।

श्राद्धानि षोड़शैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः" ॥

इति व्यासाद्युक्तकल्पे बोद्धव्यम् । तत्रैव कल्पे सपिण्डीकरणस्य तत्रानन्तर्भावात् ।

"द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोड़शम्" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्ते तु कल्पे षोड़शश्राद्धेष्वेव सपिण्डीकरणमन्तर्भवति । पूर्व्वकल्पे, द्वादशाहे क्रियमाणमूनमासिकमिति द्रष्टव्यम् । तथा च गोभिलपरिशिष्टम् ।

"मरणात् द्वादशाहे स्यान्मास्यूने वोनमासिकम्" ।

इति । गोभिलस्यैतदिति मदनपारिजातः । तदस्माकं द्वावप्येतौ कल्पौ भवतः । द्वयोरेवास्मत्परिशिष्टानुमतत्वात् ।

यदा त्वपकृष्य षोड़शश्राद्धानि सपिण्डीकरणञ्च करोति, तदा सपिण्डीकरणात् परं पुनरपि षोड़शश्राद्धानां यथाकालमनुष्ठानं कर्त्तव्यं प्रेतशब्दोल्लेखस्तु तत्र न करणीयः । तदाह कात्यायनः ।

"द्वादशाहेऽथ सर्व्वाणि संक्षेपेण समापयेत् ।
तान्येव तु पुनः कुर्य्यात् प्रेतशब्दं न कारयेत्" ॥

इति । कालमाधवीये गोभिलपरिशिष्टम् ।

"यस्य संवत्सरादर्व्वाक् विहिता सुसपिण्डता ।
विधिवत्तानि कुर्व्वीत पुनः श्राद्धानि षोड़श" ॥

इति । गोभिलस्यैतदिति माधवाचार्य्यः । तत्रैव गालवः ।

"अर्व्वाक् संवत्सराद् यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् ।
षोड़शानां द्विरावृत्तिं कुर्य्यादित्याह गौतमः" ॥

इति । षोड़शानां द्विरावृत्तिश्चैकादशाहसपिण्डनपक्षे । तत्रोनमासिकस्य कालासत्त्वात् अन्यपक्षे तु यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । तथा च कार्ष्णाजिनिः ।

"अर्व्वागब्दाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं भवेत् ।
तदूर्द्ध्वमासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितिः" ॥

इति । मदनरत्ने अङ्गिराः ।

"यस्य संवत्सरादर्व्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।
मासिकञ्चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरम्" ॥

इति। पैठिनसिः।

"सपिण्डीकरणादर्व्वाक् कुर्व्वन् श्राद्धानि षोड़श।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्य्यात् सर्व्वाणि तानि तु॥
सपिण्डीकरणादूर्द्धं यदा कुर्य्यात्तदा पुनः।
प्रत्यब्दं योयथा कुर्य्यात्तथा कुर्य्यात् स तान्यपि"॥

इति। तदेवं व्यासाद्युक्तकल्पेऽपकर्षपक्षे यथासम्भवं षोड़शश्राद्धानां द्विरावृत्तिर्नियता। प्रत्याब्दिकवच्चामीषां पुनः करणम्। छन्दोगपरिशिष्टोक्ते तु कल्पे मासिकानां पुनरनुष्ठानं न नियतम्। एकोद्दिष्टविधानेन चैषां पुनरनुष्ठानं भवति न प्रत्याब्दिकवत्। तथा च च्छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः।

"सपिण्डीकरणादूर्द्धं न दद्यात् प्रतिमासिकम्।
एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः"॥

इति। 'न दद्यात् प्रतिमासिकमेकोद्दिष्टविधानेनेति संबन्धाद्दद्यादित्याह शौनक इत्यनेनैकोद्दिष्टस्यैवापकृष्टसपिण्डीकरणादूर्द्धं विकल्पो-दर्शितः'—इति शूलपाणिप्रभृतयः। यत्तु, स च विकल्पोऽप्राप्तप्रेतभावविषयइति शूलपाणिः; यच्च,—अप्राप्तप्रेतभावविषयवद्क्रमपतितमासिकविषयोपीति मन्तव्यमिति रघुनन्दनश्चाह। तदुभयमपि प्रमाणाभावादुपेक्षणीयम्। वृद्धिनिमित्तेन त्वपकर्षे वृद्धेरर्व्वागेव पुनरपकृष्य षोड़शश्राद्धानां पुनरनुष्ठानम्। यथा कार्ष्णाजिनिः।

"सपिण्डीकरणादर्व्वागपकृष्य कृतान्यपि।
पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात्"॥

इति । निषेधमाह कात्यायनः ।

"निर्वर्त्त्य वृद्धितन्त्रन्तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।
अयातयामं मरणं न भवेत् पुनरस्य तु" ॥

इति ॥ १३ ॥

अथेदानीमितिकर्त्तव्यतायां योविशेषः, सोऽभिधीयते,—

तदहश्चत्वार्य्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा ॥ १४ ॥

तदहस्तस्मिन्नहनि, तिलगन्धोदकसहितानि चत्वार्य्यर्घ्यपात्राणि पूरयित्वा । तथाच भविष्यपुराणम् ।

"गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्" ॥

इति । गन्धोऽत्र वैकृतोविशेषः । तद्विशेषात् प्राकृतस्य तिलोदकस्य निवृत्तिं मा प्रशाङ्क्षीदिति 'सतिलगन्धोदकानि,'—इत्याह । पवित्रन्तु न निवर्त्तते । कथं कृत्वा ? प्राकृतानि पात्राण्यनूद्य तत्र चतुष्ट्वं सतिलगन्धोदकत्वञ्च वैकृतोविशेषइहोच्यते । पात्राणि च तत्र पवित्रान्तर्हितानि भवन्ति । तस्मात् पात्रस्य विशेषः पवित्रान्तर्हितत्वमत्रापि भवत्येव । न चेदेवम्, यज्ञियवृक्षचमसत्वादिकमपि तद्विशेषोऽत्र न स्यात् । इष्यते च । तस्माद्यथोक्तमेवास्तु ।

तदत्र, पात्राणां चतुष्ट्वविधानात् मातामहपक्षोऽत्र न भवति । तथा च च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"कर्षूसमन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोड़शम्।
प्रत्याब्दिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः"॥

इति। दैवपक्षस्त्वत्रापि भवत्येव। प्रकृतस्य दैवपूर्व्वत्वस्य बाधायोगात्। तस्याश्चभूतत्वाच्च। चतुष्टं खल्वर्घ्यपात्राणां प्रेतपितृपक्षाप्रायेण वक्ष्यति। तथा च शातातपः।

"सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्व्वं नियोजयेत्।
पितॄनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्"॥

इति॥ १४॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम्। तदिदानीं विशेषेणाभिधत्ते,—

त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य॥ १५॥

त्रीणि पात्राणि पितॄणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, 'पूरयित्वा'—इति गतेन सम्बन्धः। तदत्र, पाठक्रमात् प्रथमं पितॄणां पार्व्वणमनुष्ठेयं ततः प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति। तथाचोक्तम्। "क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्"—इति॥ १५॥

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति,—ये समानाः समनसः पितरोयमराज्ये। तेषां लोकः स्वधा नमोयज्ञोदेवेषु कल्पताम्। ये समानाः समनसोजीवाजीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाइति॥ १६॥

प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्थमुदकं पितृपात्रेषु आसिञ्चति—ये समानाइति

मन्त्रद्वयेन । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। पाठक्रमानुरोधात् पदार्थानुसमयेन पितृणामर्घ्यमुत्सृज्य प्रेतस्यार्घ्यमुत्स्रष्टव्यम् । ततः पितृणामर्घ्यपात्रस्थानि पवित्राणि पितृब्राह्मणेभ्यः प्रतिपाद्य, प्रेतार्घ्यपात्रस्थमपि पवित्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपादनीयम् । अथ पित्रर्घ्यपात्रस्थमुदकं पितृब्राह्मणेभ्यः प्रतिपाद्य, प्रेतार्घ्यपात्रस्थमुदकं त्रिधा विभज्य तेषामेकैकं भागं ये समाना इत्यादिमन्त्रद्वयेन प्रत्येकं पितृपात्रेषु सिञ्चेत् । कुतः ? "आगन्तुकानामन्तेऽभिनिवेशः"—इति न्यायात् । आसेचनञ्चोपदिशन् प्रेतार्घ्यपात्रस्थं पवित्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य उदकमात्रस्य पितृपात्रेषु प्रक्षेपं ज्ञापयति । कथं कृत्वा ? उदकमात्रस्यैव खल्वासेचनं सम्भवति न पवित्रस्य । 'एकैकस्मिन्नपश्रासिञ्चति'—इति पूर्वत्राप्याप एवासेचनकर्मतया श्रूयन्ते । इदानीमप्यासेचने सूचिते आपएव हृदयमागच्छन्ति । तस्मादियमेवावधारणा,—प्रेतार्घ्यपात्रीयं पवित्रमात्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य तदुदकं पितृपात्रेष्वासेक्तव्यम्, अथेदानीं चोदकाप्तं संस्रवसमवनयनादिकं करणीयम्,—इति । प्रेतपात्रस्थस्य तिलोदकस्य तु न भवति ब्राह्मणाय प्रतिपादनम् । 'प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति'----इति वचनेन तस्यान्यथा प्रतिपादनोपदेशात् । सोयं वैकृतोविशेषोपदेशश्चोकप्राप्तां प्रतिपत्तिं बाधते । तदत्र प्रत्यासेचनं मन्त्रावावर्त्तेते । तौ हि गुणभावेनासेचनमुपकुर्व्वाते । गुणानाञ्च यावत् प्रधानमावृत्तिरित्यविवाद एव ।

आह । प्रेतपात्रपदं खल्वेतत् प्रेतपात्रस्थोदकपरमित्यत्र न

विवादः । तत्सामान्यात् पितृपात्रपदेऽपि भवति तथा प्रतीतिः । भवति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम् । तस्मात् पितृपात्राणामुदकस्य प्रतिपादनात् प्रागेव तत्र प्रेतपात्रस्यासेचनमस्तु । नैतत् शक्यम् । किं कारणम् ? आनुमानिकं तावत् पात्रस्थमुदकं परिचिकल्पयिषितम् । प्रत्यक्षन्तु पात्रमासेचनाधिकरणम् । पात्रपदं खल्वेतत् पात्रं वदति, न पात्रस्थमुदकम् । यदि तु तेन प्रयोजनं भवति, शक्नोति पात्रसम्बद्धं तत् लक्षयितुम् । आसेचनकर्म्मत्वं तावत् पात्रस्य नोपपद्यते-इति तत्सम्बद्धमुदकं तेन लक्ष्यते । आसेचनाधिकारणत्वन्तु पितृपात्राणां न खल्वपि नोपपद्यते । येनैतदुदकं लक्षयेत् । अगतिः खल्वेषा यासौ लक्षणा नाम । तस्मात् यथोक्तमेवास्तु !

तदस्य प्रेतपात्रस्थस्योदकस्य पात्रत्रयेष्वासेचनं विभागमन्तरेणानुपपद्यमानं त्रिधा विभागमेव तस्याक्षिपति, न पुनश्चतुर्द्धा । त्रिधा विभागस्याक्षेपेणैवानुपपत्तिनिरासेनाधिककल्पनानुपपत्तेः । येयमनुपपत्तिश्चतुर्धा विभागमाक्षिपति,—इति मन्यसे. आक्षिपत्यसौ त्रिधापि विभागम् । तत्रैवं सति, त्रिधा विभागमाक्षिप्य चरितार्थं शास्त्रं न पुनरधिकमाक्षेप्तुमर्हति । तदत्र विभागे, ये समाना इति मन्त्रद्वयं न संभत्स्यते । कल्पितस्य मन्त्रसम्बन्धानुपपत्तेः । यत्तु शातातपवचनम्,—

"निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।
ये समानाइति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ।
एषएव विधिः पूर्व्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये" ॥

इति। तत्र विभजतेर्विभागपूर्व्वकं मिश्रणमर्थः। कथं ज्ञायते? यदयं विभजेदित्यभिधाय तमेव विधिमर्घ्यपात्रेष्वतिदिशति, ततः प्रतिपद्यामहे,—विभागपूर्व्वकमिश्रणं तस्यार्थः,—इति। न हि विभागमात्रं करणीयं न मिश्रणमिति शक्यं वक्तुम्। तदुक्त-प्रयोगविषयञ्चेदमित्यनुदाहरणम्। एवमसावपि त्रिधा विभाग-माह न चतुर्धा। यत् पुनर्ब्रह्मपुराणवचनम्,

"चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्यएकं वामेन पाणिना।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना सतिलोदकम्॥
संसृजतु त्वा पृथिवी ये समानाइति स्मरन्।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत्॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक्।
ये समानाइति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत्॥
अर्घ्यान्तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्व्ववत्।
तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचरेत्"॥

इति। तदपि तदुक्तप्रयोगविषयम्। न हि 'संसृजतु त्वा पृथिवी'—इत्ययमपि मन्त्रोऽस्माकं भवति। तस्मात् नैतदस्मत्प्र-योगविषयमित्यतिरोहितमेतत्। केचित् पुनः स्वशास्त्रमात्रात् कर्म्मक्रमं निर्णेतुमशक्यमिति मन्यमानाः अर्द्धजरतीयकुशलाः प्रयोगान्तरविषयस्य वचनस्यैकमंशमुपाददते, परञ्चांशं शाख्यन्तरीयं वदन्ति। तदश्रद्धेयम्॥ १६॥

एतेनैव पिण्डोव्याख्यातोव्याख्यातः॥ १७॥

एतेनार्घ्यमिश्रणप्रकारेणैव पिण्डमिश्रणप्रकारोऽपि व्याख्यातो-वेदितव्यः। एतदनेनोक्तं भवति। प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य ये समाना इति मन्त्राभ्यां पितृपिण्डेषु मिश्रयेत्,—इति। मन्त्रावृत्तिरुक्ता। द्विर्वचनं प्रकरणसमाप्तिप्रज्ञापनार्थमादरार्थञ्च। तदत्र सपिण्डीकरणे बहु वक्तव्यमस्ति। तत्सर्व्वं छन्दोगपरिशिष्टादौ ज्ञेयम्। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः। एतत्सूत्रानन्तरम्,—"अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्"—इति सूत्रं रघुनन्दनः पठति। तदनाकरमित्युक्तम् ॥ १७ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये तृतीया खण्डिका समाप्ता।

श्राद्धकल्पः।

—~~—

चतुर्थी खण्डिका।

अथाभ्युदयिके श्राद्धे ॥ १ ॥

अथेदानीमाभ्युदयिके श्राद्धे योविशेषः सोऽभिधीयते। अभ्युदयो-मङ्गलं विवाहादिकमित्येतत्। तत्र यत् क्रियते श्राद्धं तदिदमाभ्युदयिकं श्राद्धमितिकर्म्मणोनामधेयमेतत्। तेनाभिलापे आभ्युदयिकश्राद्धमित्युल्लेख्यम्। तदिदं श्राद्धं मातृपूजा-वसोर्धाराऽऽयुष्यमन्त्रजपं कृत्वा करणीयम्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः।

"कर्म्मादिषु च सर्व्वेषु मातरः सगणाधिपाः।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः॥
प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु।
अपिवाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः।
कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान् घृतेन तु॥
कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम्।
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः॥
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्"।

इति। तदिदं श्राद्धं यत्र यत्र न भवति, तदपि तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥१॥

युग्मानाशयेत् ॥ २ ॥

पितॄणामप्यत्र युग्मान् ब्राह्मणानाशयेत्। ब्राह्मणानाञ्चात्रापि

कर्म्मणि दैवे प्राङ्मुखत्वं पित्र्ये चोदङ्मुखत्वं पार्व्वणवदेव भवति। तत्रापवादकवचनाभावात्। तथा च कात्यायनः।

"प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा।
उपवेश्य, कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना"॥

इति तथा—पार्व्वणवदेवोपवेशनं ब्राह्मणानामाह। कर्त्ता पुनरत्र प्राङ्मुखः स्यात्। कथं ज्ञायते? तत्र पित्र्ये कर्म्मणि दक्षिणामुखत्वं दक्षिणायादिशः पित्र्यत्वादुपपन्नतमम्। इह तु,—

"सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत्"।

इति कात्यायनेन पितॄणां देववत् परिचरणस्योपदेशात् अमाङ्गलिकं दक्षिणामुखत्वं न युक्तं वर्णयितुम्--इति। तथा च, पिण्डदाने प्राङ्मुखत्वस्य तेनाभिधानात् सर्व्वत्र तथात्वमवगच्छामः॥२॥

प्रदक्षिणमुपचारः ॥ ३ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथोपचारः कर्त्तव्यः। अस्माच्च विशेषाभिधानात् तत्राप्रादक्षिण्यमुपचारस्यावगम्यते। अन्येऽपि विशेषाः,—

"निपातो न हि सव्यस्य जानुनोर्विद्यते क्वचित्।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत्"॥

इत्येवमाद्याः कात्यायनोक्ताः च्छन्दोगपरिशिष्टादुपलब्धव्याः॥ ३ ॥

ऋजवोदर्भाः ॥ ४ ॥

दर्भा अत्र ऋजवोभवन्ति, न द्विगुणभुग्नाः॥ ४ ॥

यवैस्तिलार्थः ॥ ५ ॥

तत्र तिलैर्योऽर्थः प्रयोजनं क्रियते, सोऽत्र यवैः कर्त्तव्यः। तेन 'तिलोसि,'—इति मन्त्रे, 'यवोसि,'—इत्यूहितव्यं भवति ॥ ५ ॥

सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ६ ॥

'तृप्ताः स्थ,'—इति तृप्तिप्रश्नस्थाने 'सम्पन्नम्'—इति वक्तव्यम्। ते च, 'सुसम्पन्नम्'—इति ब्रूयुः। तथा च कात्यायनः।

"सम्पन्नमिति 'तृप्ताः स्थ' प्रश्नस्थाने विधीयते।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत्" ॥

इति। केचिदत्र,—

"मधु–मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम्।
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्ज्जितः" ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधुनो वर्ज्जनमाहुः। तदसङ्गतम्। कस्मात्?

"वशिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः"।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे आमिषव्युदासेन वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधेरतिदेशात् मधुनः प्राप्तेः। मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधुनो निषेध,—इत्यसङ्गतैषा कल्पना। प्रमाणाभावात्। मधुमन्त्रजपनिषेधाच्च मधुनोऽस्तित्वावगतेः। इतरथा मधुनोऽभावादेव मन्त्रोपि तत्प्रकाशको-निवर्त्स्यति किमित्यसौ निषिध्यते। ननु गुणस्य मन्त्रस्य वर्जनोपदेशादेव द्रव्यस्य वर्जनमिति नायमनर्थकोनिषेधः। नैतदस्ति। कुतः? "गुणलोपे च मुख्यस्य"—इति सिद्धान्तविरोधात्। अथ, मा तावत् मन्त्रवर्जनोपदेशात् द्रव्यस्य वर्जनं सेधि, किन्तु मन्त्र-

वर्जनोपदेशात् द्रव्यवर्जनमनुमास्यामहे। एवं खल्वसौ निषेधो-न्यायमूलोभविष्यति,—इति। तदपि नास्ति। मन्त्रवर्जनस्य न्यायमूलत्वोपपिपादयिषया तावत् द्रव्यवर्जनमनुमित्सति भवान्। तत्रैवं सति क्व ते लाघवम्? तद्वरं सति द्रव्ये मन्त्रवर्जनं वाचनिकमिष्यताम्। अलं द्रव्यस्य वर्जनानुमानेन। यतोऽवश्य-मेकस्य वाचनिकत्वं भवताऽप्यभ्युपगन्तव्यम्। एवं खलु सिद्धान्तो-ऽप्यनुग्रहीष्यते। अनैकान्तिकञ्चैतत् लिङ्गं न खल्वपि द्रव्यस्य वर्जनं शक्नोत्यनुमापयितुम्। 'मधु'—इत्येतस्य विर्जपोपदेशोप्येवं सति भवन्मते न स्यात्। यद्यप्येवं, तथापि कलौ तावन्मधु न देयमित्युक्तमादावेव ॥ ६ ॥

दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ ७ ॥

दधिवदरे प्रसिद्धे। अक्षतोयवः। कुतः? "अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः"—इति स्मरणात्। तैर्मिश्राः पिण्डाभवन्ति। तथा च कात्यायनः।

"सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च।
संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः।
अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान्।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्"।

इति। तदनेन शेषद्रव्यघटितपिण्डानां दधिवदराक्षतमिश्रत्व-रूपगुणमात्रविधानात् नात्र ब्राह्मणभोजने दध्यादिकमवश्यं प्राप्नोति। फलचमसन्यायवैषम्यात्। राजन्यवैश्यकर्तृकज्योतिष्टोमे

हि संस्कारस्य तदर्थत्वात् होमविशेषवचनात् चमसैस्तुल्यकालत्वात् लिङ्गदर्शनाच्च फलचमसस्येज्याविकारत्वम्, इह तु न तद्वत् किञ्चित्कारणमस्ति दध्यादीनां ब्राह्मणभोजनेऽप्यवश्यं प्राप्तौ। राजन्यवैश्यकर्तृकज्योतिष्टोमे भक्षणं प्रतिपत्तिः, तत्र फलचमसविधानात् यागावशिष्टस्य च ऋत्विजां भक्ष्यत्वात् यागेऽपि फलचमसप्राप्तिरिति तु न समीचीनम्। हविःसंस्कारार्थं खल्वेतद्भक्षणमित्यध्वरमीमांसायास्तृतीयेऽध्याये द्रष्टव्यम्। पिण्डदानन्तु,—

"प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत्।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः।
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः"।

इति कात्यायनोक्तप्रकारेणावनेनिज्य करणीयम्। 'एतेषामेव वामतः'—इत्यभिधानादावाहितानां पित्रादीनामेव वामतो न कर्त्तुरिति। तदनेन पितृपक्षास्तृतदर्भाणां दक्षिणतोमातामहपक्षदर्भास्तरणं कर्त्तव्यं भवति। एवं किल प्रदक्षिणोपचारत्वमुपपद्यते,—इति ॥ ७ ॥

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने ॥ ८ ॥

"उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने"—इति वद्वर्णनीयम्। तथा छन्दोगपरिशिष्टम्।

"अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।
षष्ठ्यैव नित्यं तत्कार्य्यं न चतुर्थ्या कदाचन" ।

इति ।

'नान्दीमुखाः पितरः'—इत्यत्र, पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकपरतया न तत्र पितामहादिपदप्रयोगः । ये तु 'अक्षय्यमस्तु'—इत्यन्तं वाक्यमुच्चार्य्य 'नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्'—इति वदन्ति । ते खल्वेकोद्दिष्टेऽपि तथैव वाक्यमुल्लिख्य 'उपतिष्ठताम्'—इति किमिति न वदन्तीति प्रष्टव्याः । तुल्यं खल्वनयोः सूत्रणम्—'उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने'—इति, नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने'—इति च । तच्चैतद्वाक्यं वैकल्पिकं मन्तव्यम् । कुतः ? 'अक्षय्योदकदानञ्च'—इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनादत्रैव कर्म्मणि 'अक्षय्यमस्तु'—इत्यस्यापि प्राप्तेः ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । तत्र तावत्, नान्दीमुखाः पितरः,—इति वचनात् नान्दीमुखानां पितॄणामत्र देवतात्वं गम्यते । तदेवं वैकृताद्विधेरनुमानात् प्राकृतानां केवलपित्रादीनां देवतात्वमत्र निवर्त्तते । यथा चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्व्वणि "अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालोमरुद्भ्यः सान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुः मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्व्वासां दुग्धे सायमोदनम्"—इति प्रातर्मध्यन्दिने सायमित्यह्नः कालेषु इष्टीनां समाम्नानात्—यथा देवदत्तः प्रातरपूपान् भक्षयति मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति अपराह्ने मोदकान् खादति,—इत्येकस्मिन्नहनि,—इति गम्यते, तथाऽत्रापि गम्यते,—इत्येकस्मिन्नहनि इष्टीनामवगमात्

सद्यस्कालता विकृतीनाममूषामिष्टीनामिति चोदकप्राप्तं दैयह-कात्यं बाध्यते,—इति पञ्चमेऽध्याये सिद्धान्तितम्, तद्वदत्रापि बोद्धव्यम्। तथाचोक्तम्। "अपि वा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्राकृतधर्मलोपः स्यात्"—इति।

तस्मात् नान्दीमुखविशेषणविशिष्टानां पित्रादीनामत्र देवतात्वावगमात् चोदकप्राप्तं केवलानां पित्रादीनां देवतात्वं निवर्त्तते। तेनाभिलापे नान्दीमुख पितरित्यादिकं प्रयोज्यम्। मन्त्रेष्वपि, 'आवह नान्दीमुखान् पितॄन्'—इति 'एत नान्दी-मुखाः पितरः'—इति चैवमादिकं प्रयुञ्जते। न चागन्तुकाना-मन्तेऽभिनिवेशः,—इति न्यायात् पित्रादिनाम्नः परतोनान्दी-मुखपदमुल्लेखनीयमिति वाच्यम्। प्राकृतदेवताबाधेनात्रामीषां देवतात्वेनागन्तुकत्वाभावात्। नान्दीमुखाः पितरः—इति सूत्रो-पात्तक्रमस्यान्यथाकरणस्यानुचितत्वाच्च।

ननु, अक्षय्योदकदाने स्वधावाचने च विशिष्य नान्दी-मुखपदोपादानादितरत्र नान्दीमुखपदोल्लेखो नास्ति—इति गम्यते। अन्यथा द्वयोर्विशिष्योपादानमनर्थकं स्यात्। नैष दोषः। तस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः। कथम्? वैकृतः खल्वसौ विशेषोपदेशोऽक्षय्यस्थाने,—इति अत्र तावदेतत् वक्तव्यमेव। उच्यतां तर्ह्यत्रैव, स्वधावाचने च 'नान्दीमुखेभ्यः'—इत्यनर्थकं वचनम्; नन्वस्मादेव वचनात् नान्दीमुखानां पितॄणां देवता-त्वमनुमास्यते। उच्यते। स्वधावाचने यद्येतत् न पुन-रुच्येत, न तत्र नान्दीमुखपदस्योल्लेखोभवेत्। किं कारणम्?

नान्दीमुखपदस्य खल्ववचने, "पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमापामहेभ्यश्च स्वाहोच्यताम्"—इत्येतावन्मात्रं तत्रोच्येत। सोऽयं वैकृतोविशेषोपदेशः स्यात्। तत्कथं नान्दीमुखपदमधिकं तत्र प्रयोच्यते। आनुमानिकं खल्वेतत् प्रयुयुक्षितम्। प्रत्यक्षश्चोपदेशः। एतस्मात् कारणात् द्वयोर्विशिष्योपदेशोऽर्थवानेव भवति, न त्वनर्थकः।

अथापि स्यात्,—'आवह पितॄन्'—इति, 'एत पितरः'—इति चैवमादिकमपि प्रत्यक्षमुपदिश्यते। कथं तत्रानुमानिकस्य नान्दीमुखपदस्य प्रयोगः? नायं दोषः। पार्व्वणे हि तत् प्रत्यक्षमुपदिश्यते, न त्वाभ्युदयिके। चोदकः खल्वत्र तत् प्रापयति। तस्मात् तदप्यानुमानिकमेव,—इति न किञ्चिदनुचितम्।

सूत्रद्वयं वैतत्,—'नान्दीमुखाः पितरः',—इति, 'प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने'—इति च। तत्रापि, 'नान्दीमुखाः पितरः'—इति द्वयी गतिः स्यात्;—नान्दीमुखानां वा पितृत्वम्, पितॄणां वा नान्दीमुखत्वमनेन सूत्रेणोच्यते,—इति। तत्र, प्रथमस्तावत् पक्षो न सम्भवति। कुतः? यतो नो खल्वपि ज्ञायते,—कइमे नान्दीमुखानाम? इति। यद्धि नैव ज्ञायते, कथं तदनूद्य विशेषस्य विधिर्भविष्यति। अथ, तदपि विधास्यसि, भेत्स्यसि तर्हि वाक्यम्। अन्यत् खलु रूपमस्य विधीयमानस्य, अन्यच्चानूद्यमानस्य स्यात्। अथ मन्यसे,—तन्त्रान्तरसिद्धान् नान्दीमुखाननूद्य पितृत्वममीषां विधास्यते,—इति। तदपि

नास्ति । कस्मात् ? अन्यशास्त्रसङ्केतस्यान्यत्रानुपयोगात् । स्वशास्त्रविरोधश्चैवमापत्स्यते । तच्च वक्ष्यामः ।

विधित्सितं पितृत्वमपि किमिहाभिप्रेयते, तदपि वक्तव्यम् । तच्च यदि प्राप्तपितृलोकत्वं, यदि वा परम्परया जनकत्वम् ; उभयथापि प्रज्ञातमेव तदिति न पुनर्विधातव्यं भवति । पितॄणामिव श्राद्धोद्देश्यत्वं विधीयते,—इति चेत्, नैषा साध्वी कल्पना भवति । लक्षणाशब्दः खल्वेवमसौ स्यात् । श्रुति-लक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसीत्याचक्षते । विधौ च न परः शब्दार्थस्तान्त्रिकानामनुमतः । तस्मात् पारिशेष्यात् चोदक-प्राप्तान् पितॄननूद्य तेषां विशेषोनान्दीमुखत्वमनेन विधीयते,—इति वक्तव्यं भवति । तदेवं नान्दीमुखविशेषणवन्तः पितरइह देवताभवन्ति,—इति न किमपि विरोत्स्यते । कथं पराचीन-मुद्दिश्य प्राचीनस्य विधिरिति चेत् । किं क्रियतां, यत्र प्राचीनमुद्दिश्य पराचीनस्य विधिर्न सम्भवति । न चैवमत्रैव केवलं भवति । "मधुरः सुधावदधरः"—इत्यादौ बहुत्र तदुपलम्भात् । किं भवति प्रयोजनं व्यत्यस्योपदेशस्य ? नान्दी-मुखपदस्य पित्रादिपदात् पूर्व्वं प्रयोगप्रज्ञापनमिति ब्रूमः । तस्मात्,—'नान्दीमुखाः पितरः'—इत्यनेन वृद्धप्रपितामहा-दीनामत्र देवतात्वम्, स्वधावचने पित्रादिपदमेव वृद्धप्रपिता-महादिबोधकम्,—इत्यसङ्गतं वचनम् । 'पितृभ्यः पिता-महेभ्यः'—इत्यादिस्पष्टार्थपराणां वाक्यानामन्यार्थपरत्ववर्णनस्या-नुचितत्वाच्च । तथा कात्यायनः ।

"स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु ।
पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्" ॥

इति 'स्वपितृभ्यः'—इति ब्रुवाणः पित्रादीनामेवात्र दैवतात्वं ज्ञापयति। "स्वपदस्य प्रपितामह पित्रादिव्यावर्त्तकतयैव सार्थकत्वात्"—इति नारायणोपाध्यायाः। यत्पुनर्ब्रह्मपुराणीयं वचनम्,—

"पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयोह्यश्रुमुखाह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥
तेभ्यः पूर्व्वतराये च प्रजावन्तः सुखोचिताः ।
ते तु नान्दीमुखाः, नान्दी—समृद्धिरिति कथ्यते ॥
कर्म्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।
जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥
पितॄन् नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्व्वकम्" ।

इति। यच्च मार्कण्डेयपुराणस्य,—

"ये स्युः पितामहादूर्द्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखाइति" ।

इति। तदुभयमपि तत्तदुक्तप्रयोगविषयम्। अस्मच्छास्त्रविरोधेनैतद्विषयत्वासम्भवात्। अनयोस्तत्तत्प्रयोगविषयत्वादेव,—एकत्र प्रपितामहादूर्द्ध्वानाम्, अन्यत्र प्रपितामहमारभ्य नान्दीमुखसंज्ञाविधानमुपपद्यते। तदनेन,—

"वृद्धमुख्यास्तु पितरोवृद्धिश्राद्धेषु भुञ्जते" ।

इति स्मृतिरपि व्याख्याता। अस्माद्वचनात्,—पित्रादिष्वेव वृद्धशब्दप्रयोगः,—इत्यहृदयव्याहृतम्। न ह्यत्र पित्रादीनां वृद्धसंज्ञा

विधीयते। वृद्धमुख्यांस्तु पितॄननूद्य भोक्तृत्वं तेषामुच्यते,—इति। अनयैव दिशा—

"नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम्।
वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्" ॥

इति वृद्धवशिष्ठादिवचनान्यपि व्याख्येयानि। रघुनन्दनस्त्वेतदनालोचयन्नाह,—'नान्दीमुखे पुत्रादिसम्बन्धीनामादिभूते विवाहे। चस्त्वर्थः—अन्यत्रप्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय'—इति। तदश्रद्धेयम्। हेमाद्रिस्तु,—

"नान्दीमुखानां श्राद्धन्तु कन्याराशिगते रवौ।
पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा" ॥

इति प्रौष्ठपदीविषयएव वृद्धप्रपितामहादीनां देवतात्वमित्याह। तदसङ्गतम्। पूर्व्वोक्तब्रह्मपुराणे वृद्धप्रपितामहादीनां नान्दीमुखसंज्ञामभिधाय, 'कर्म्मण्यथाभ्युदयिके'—इत्यादिना तेषामेवाभ्युदयिकदेवतात्वाभिधानात्। यदपि,—

"अमावस्यायां पितरः पूज्यानान्दीमुखाश्रपि"।

इति ब्रह्मपुराणीयकन्यागतापरपक्षविषयं प्रागुक्तनान्दीमुखसंज्ञाविधानम्,—इति। तदप्यसङ्गतम्।

"ये स्युः पितामहादूर्द्धं ते स्युर्नान्दीमुखास्त्विति"।

इति कन्यागतापरपक्षप्रकरणस्थब्रह्मपुराणएव तत्र पृथङ्नान्दीमुखसंज्ञाविधानात्। "स्वजनकादीनां देवतात्वप्रतीतेर्ब्रह्मपुराणीयप्रपितामहपित्रादित्रिकपक्षोजीवत्पित्रादित्रिकयजमानविषयः। यस्य त्रयोजीवन्ति स नैव कुर्य्यादिति विष्णूक्तनिषेधोवृद्धिश्राद्धेप्यति-

देशात् प्राप्तइति चेन्न, उपदेशेनातिदेशबाधात्"—इति कल्पतरुः। "युक्तञ्चैतत्। पित्रादीनां त्रयाणामपि विद्यमानत्वात् चतुर्थादयः प्रजावन्तः, चतुर्थादिसन्निहितत्वेन पित्रादित्रयाणां तद्विषयदुःख-भाजनत्वेन सन्निहितमरणधर्म्मकत्वाच्चाश्रुमुखत्वम्"—इति मदन-पारिजातः। शूलपाणिस्तु, यदा त्रयः प्रव्रजिताः पतिता वा मृतास्तदा ब्रह्मपुराणीयवचनमित्याह। तदपि न सुन्दरम्। तदानीं वृद्धप्रपितामहादीनां प्रजावत्त्वाभावात्।

"ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसौ"।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन तन्मते तेषां पार्व्वणादिसकलश्राद्धा-र्हतया आभ्युदयिकमात्रगोचरोवचनारम्भश्च न पुनराञ्जस्येनोप-पद्यते।

एवन्तावत्पर्य्यवसिता पूर्व्वसूत्रवर्णना। 'प्रीयन्तामित्यन्वय-स्थाने'—इति चोत्तरसूत्रे प्रीयन्तामित्यस्य साकाङ्क्षतया तत्र "नान्दीमुखाः पितरः"—इत्ययमेव परिपूरणसमर्थोवाक्यशेषो-भवति। तस्मात्, तस्यानुषङ्गः कर्त्तव्यः। तथाचोक्तम्। "अनु-षङ्गोवाक्यसमाप्तिः सर्व्वेषु तुल्ययोगित्वात्"—इति। तेन, 'नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्'—इति पूर्व्वोक्तएवमन्त्रो-भवति॥ ८॥

दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पिता-

महेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्ध-प्रमातामहेभ्यश्च स्वाहोच्यताम् ॥ ९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । दैवे वाचयित्वा,—इत्यत्र, किम्?—इत्या-काङ्क्षायां पूर्व्वोक्तमनुषञ्जनीयम् । तेन, इदानीं नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयेत् । प्रीयन्तामित्युत्तरम् । अथ, 'स्वाहां वाचयिष्ये'—इति पृच्छति । वाच्यतामित्युक्ते, नान्दी-मुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहोच्यतामित्यादिकं वदेत् । ते च, अस्तु स्वाहा,—इति प्रत्येकं ब्रूयुः ।

स खल्वयं ग्रन्थएवमेव महायशःप्रभृतिभिः पठितोव्याख्या-तश्च । अन्ये पुनरन्यथेमं ग्रन्थं पठन्ति,—नान्दीमुखाः पितरः,—इत्यादिम् । "नान्दीमुखाः पितरः, प्रीयन्तामिति दैवे वाच-यित्वा, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्योमाता-महेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्ताम्" इति । तेषां नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्यादिवत्, प्रीयन्तां वाच-यिष्ये,—इति, अस्तु प्रीयन्ताम्,—इति च, न किमपि समवैति,—इति द्रष्टव्यम् । रघुनन्दनस्तु प्रीयन्तां वाचयिष्ये,—इति, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्ताम्—इति चैवमादिकं प्रयोग-मभ्युपगच्छन्नपि, अस्तु स्वधेतिवत् अस्तु प्रीयन्तामिति प्रत्युत्तरं नाभ्युपगच्छति, किन्तु प्रीयन्तामित्येतावन्मात्रम् । तदत्र भगवन्तो-भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ९ ॥

न स्वधां प्रयुञ्जीत ॥ १० ॥

ऋजुरच्चरार्थः। सोऽयं चोदकप्राप्तस्वधानिषेधः। किं पुनरत्र त्यागवाक्यादौ प्रयोक्तव्यं भवति ? 'स्वाहा'—इति ब्रूमः। कथम् ? स्वाहोच्यतामित्यत्र स्वधापदस्थाने स्वाहापददर्शनात् स्वधानिषेधे सर्व्वत्रैव स्वाहेत्येतदागच्छति हृदयम्। आगच्छति चेत्, न तरा-मुत्स्रष्टव्यम्। स्वाहाशब्दः खल्वसौ स्वधाशब्दस्थाने प्रयुक्तः सर्व्वं तत्प्रयोजनमभिनिर्व्वर्त्तयति। अभिनिर्व्वर्त्तयति चेत्, नूनमन्य-त्राप्यभिनिर्वर्त्तयिष्यति। न च शब्दान्तरप्रयोगे प्रमाणं पश्यामः। रघुनन्दनस्त्वेतदनालोच्य, श्राद्धे स्वाहाशब्दप्रयोगे प्रमाणं नास्ति,—इत्याह!। यदपि,—

"सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत्"।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् दैवपच्चीयं नमएवायाति,—इत्यु-क्तम्। तदप्ययुक्तम्। देववत्परिचरणमात्राभिधानेन मन्त्रस्य तदी-यस्याप्राप्तेः। इतरथा आवाहनादावप्यत्र दैवपच्चोक्तएव मन्त्रः स्यात्। न चैवमिष्यते। अतएव,—

"निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचित्"।

इति पूर्व्वार्द्धेन सव्यजानुपातनिषेधाद्दक्षिणजानुपातादिकमुत्तरा-र्द्धेनाभिधत्ते। अपि च। एवमपि,—

"स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवौकसाम्"।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टएव दैवे स्वाहाकारस्योपदेशान्नित्यवत्तन्नि-षेधानुपपत्तिः स्यात्। तस्मात् उक्तयुक्तेः स्वाहाशब्दएव प्रयोक्तव्यो-भवति। उभयमपि खल्वेवमनुग्रहीष्यते। तेन, 'ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वाहा'—इति वक्तव्यम्। एवं 'पृक्ताः

स्वधया'—इत्यत्र, 'पृक्ताः स्वाहया'—इति, 'स्वधाः स्थ'—इत्यत्र, 'स्वाहा स्थ'—इति चोहनीयम्।

"स्वधयेति पदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह"।

इति बह्वृचकारिका तु तन्मात्रपरा। तेषामेव गृह्यपरिशिष्टे 'पृक्ताः पुष्ट्या'—इति पठितत्वात्।

तदत्र, ब्राह्मणानामेव युग्मत्वोपदेशात् अर्घ्यपिण्डादीनां न युग्मत्वम्। प्रकृतौ ब्राह्मणबहुत्वेऽप्येकस्यार्घ्यस्य दर्शनात्। यत्तु,—

"एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्"।

इति चतुर्व्विंशतिमतवचनम्। तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम्। न चेदेवम्,—

"तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रोमातामहे तथा।
इत्येतामातरः प्रोक्ताः पितृमातृष्वसाऽष्टमी॥
ब्राह्म्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान्"।

इति तदुक्तमातरोप्यस्माकं भवेयुः। न त्वेवमिष्यते। अस्माकन्तु,—

"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरोलोकमातरः॥
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह।
गणेशेनाधिकाह्येता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश"॥

इति कात्यायनोक्ताएव मातरः पूजितव्याभवन्ति। एतदविद्वांसएव बह्वृचगृह्यपरिशिष्टोक्तानां मातृणां पूजनं वदन्ति। तदेतद्वचनं परिशिष्टग्रन्थेषु दृश्यते। मदनपारिजातादावपि कात्यायनीयमिति कृत्वैवैतल्लिखितम्। परन्तु, "गणेशेनाधिकाः"—इत्यर्द्धं तत्र

नास्ति। तस्मात्, तदुक्तमातृपूजावत् तदुक्तपिण्डद्वयमप्यस्माकं न भवति। तथा भविष्ये।

"पिण्डनिर्व्वपणं कुर्य्यान्नवा कुर्य्याद्विचक्षणः।
वृद्धिश्राद्धे महावाहो! कुलधर्म्मायवेक्ष्य तु" ॥

इति। "पिण्डनिर्व्वपणमित्युपलक्षणम्, अतोयत्कुले यावती इतिकर्त्तव्यता वृद्धिश्राद्धे तावत्येव कर्त्तव्या नाधिका"—इति मदनपारिजातः। गोभिलादयः खल्वस्माकं कुलधर्म्मोपदेश-गुरवः,—इत्यवोचाम। गौड़ास्तु प्रत्येकमर्घ्यपात्रादिकं किञ्चित् युग्मं पिण्डादिकञ्च किञ्चिदयुग्ममित्यर्द्धजरतीयं कुर्व्वन्ति ॥ १० ॥

एवन्तावत् सर्व्वोऽपि श्राद्धविधिरभिहितः। तत्र विशेषाभि-धित्सयोत्तरोग्रन्थः प्रवर्त्तते,—

श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्व्वीत ॥ ११ ॥

श्रद्धा,—

"प्रत्ययो धर्म्मकार्य्येषु सदा श्रद्धेत्युदाहृता"।

इत्युक्तलक्षणा। तया अन्वितोयुक्तः सन् श्राद्धं कुर्व्वीत। न लोकाचारमात्रबुद्ध्या। न च नास्तिक्यमाश्रित्य न कुर्व्वीत। स्मरन्ति च।

"उच्छास्त्रवर्त्तिनो ये च पापोपहतबुद्धयः।
नास्तिक्यभावमाश्रित्य कर्म्मलोपव्यवस्थिताः ॥
न तत्र वीरा जायन्ते नारोगा न शतायुषः।
न च श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र श्राद्धं विवर्ज्जितम् ॥

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि योनरः ।
श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥
कर्म्मलोपात् स मूढ़ात्मा नरके पच्यते चिरम् ।
लोकगर्हा भवेत्तस्य नास्तिक्यपथसंश्रयात् ॥
तस्माद्विधेरवष्टम्भात् कर्त्तव्यन्त्वौर्द्ध्वदेहिकम् ।
प्रेतानामुपकारार्थमात्मनोऽभ्युदयाय च" ॥

इति । एवं वा —

श्रद्धा आकाङ्क्षेत्यनर्थान्तरम् । यदैव श्राद्धं कर्त्तुमाकाङ्क्षेदेति, तदैव श्राद्धं कुर्व्वीत । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

"अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्य्यसंक्रमः ॥
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः ।
श्राद्धं प्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः" ॥

इति ॥ ११ ॥

शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत् ॥ १२ ॥

शाकेनापि श्राद्धं कुर्व्वीत । अपिकारात् जघन्योऽयं कल्पः । तदेवमपि कुर्व्वीत, न पुनरपरपक्षं कृष्णपक्षमतिक्रामेत् ॥ १२ ॥

कुतएतत् ?

मासि मासि वोऽशनमिति श्रुतेरिति श्रुतेरिति ॥१३॥

हे पितरः ! मासि मासि वोयुष्माकमशनम्—इति पितॄन् प्रति प्रजापतेरुक्तिरियम् । इति श्रुतिः नापरपक्षमतिक्रामेत्—इति

गतेन सम्बन्धः । 'इति श्रुतेरिति श्रुतेः'—इति द्विर्वचनमादरार्थम् । 'इति' करणं प्रकरणसमाप्त्यर्थम् । केचित् द्विर्वचनमितिकारञ्च न पठन्ति ।

आभ्यां सूत्राभ्यां कृष्णपक्षनिमित्तं श्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये चतुर्थी खण्डिका समाप्ता ॥

श्राद्धकल्पः ।

पञ्चमी खण्डिका ।

अथ धर्म्माः ॥ १ ॥

अथेदानीमस्मिन् कर्म्मणि यजमानस्य भोक्तुश्च यथासम्भवं धर्म्माः—नियमाः, वर्त्तिष्यन्ते,—इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

तदहस्तत्परः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यात् ॥ २ ॥

यस्मिन्नहनि श्राद्धं भवति, तदहस्तस्मिन्नहनि । तत्परः तदाचरणचतुरः । शुचिः वाह्याभ्यन्तरशौचवान् । वाह्यं शौचं स्नानादि, आभ्यन्तरं मनःप्रसादादि । अक्रोधनः—यः क्रोधं करोति, स क्रोधनः, स न भवतीत्यक्रोधनः । अत्वरितः,—त्वरा संजाता यस्य सोऽयं त्वरितः, स न भवतीत्यत्वरितः । अप्रमत्तः प्रमादरहितः । प्रमादोऽनवधानतेत्यनर्थान्तरम् । सत्यवादी,—सत्यं वदितुं शीलं यस्य, स भण्यते । 'स्यात्,'—इति सर्व्वत्र संबन्धनीयम् ॥ २ ॥

अध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान् वर्ज्जयेत् ॥ ३ ॥

तदहरित्येव । अध्वनोवर्जनमध्वगमनाभावः । स्वाध्यायोवेदाध्ययनम् ॥ ३ ॥

आवाहनादिवर्ज्जं वाग्यतः ॥ ४ ॥

आवाहनादिप्रश्नप्रत्युत्तरादीन् विहाय, वाग्यतोनियमितवचनः। 'स्यात्'—इति पूर्व्वस्मादनुवर्त्तते ॥ ४ ॥

ओपस्पर्शनात् ॥ ५ ॥

आउपस्पर्शनात् ओपस्पर्शनात्। उपस्पर्शनं आचमनमित्यनर्थान्तरम्। आउपस्पर्शनात् आचमनपर्य्यन्तम्,—"आचान्तेषूदकम्"—इत्यादिसूत्रोपात्तब्राह्मणाचमनपर्य्यन्तमित्येतत्। 'वाग्यतोपस्पर्शनात्'—इति सूत्रपाठे विसर्गलोपे सन्धिरार्षोद्रष्टव्यः।

ते खल्वमी नियमाभोक्तुरपि भवन्ति। अविशेषेणाभिधानात्। कात्यायनोऽप्येतत् सर्व्वमुपदिश्य, "आमन्त्रिताश्चैवम्"—इति सूत्रयन्नेतदेवाह ॥ ५ ॥

अपिचात्रोदाहरन्ति ॥ ६ ॥

अपिचात्रैतस्मिन् कर्म्मणि ब्राह्मणप्रसंशामुखेन कतिचिद्भोक्तृधर्म्मानुदाहरन्त्याचार्य्याः ॥ ६ ॥

यश्च व्याकुरुते शब्दान् यश्च मीमांसतेऽध्वरम्।
सामस्वरविधिज्ञश्च पंक्तिपावनपावनाः,—इति ॥७॥

यः शब्दान् व्याकुरुते स वैयाकरणः, यश्चाध्वरं यज्ञं मीमांसते सोऽयं मीमांसकः, साम्नः स्वराणां—क्रुष्टादीनां विधिं योजानाति स सामस्वरविधिज्ञः। साम्नां विधिज्ञः, स्वराणां च वैदिकानां भाषिकादीनां विधिज्ञ इति वा व्याख्येयम्। सामानि स्वरान्

विधींश्च यो जानाति स वा भण्यते। ते खल्विमे पङ्क्तिपावनपावनाः। ये खल्वपात्रोपहतां पङ्क्तिं पुनन्ति तइमे पङ्क्तिपावनाभण्यन्ते। स्मरन्ति च।

"अपात्रोपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः।
तान् निबोधत कार्त्स्न्येन ब्राह्मणान् पङ्क्तिपावनान्" ॥

इति। ये पुनस्तानपि पङ्क्तिपावनान् पुनन्ति, ते खल्विमे पङ्क्तिपावनपावनाउच्यन्ते। 'इति' उदाहरन्तीतिगतेन संबन्धः॥ ७॥

वागीश्वरोयाज्ञिकश्च पङ्क्तिपावनपावनः,—इति च॥ ८॥

वाचामीश्वरः—संस्कृतां वाचं यः प्रयुङ्क्ते सइहाभिप्रेयते। तस्याः प्रयोगे ह्यभ्युदयमामनन्ति। "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति"—इति। 'यश्च व्याकुरुते शब्दान्'—इत्यत्र ज्ञानमात्रं विवक्षितम्। तदपि खल्वभ्युदयहेतुरितिद्वयोरुपादानम्। एतद्वा वचनं ज्ञानमात्रमभिप्रेत्य, प्रयोगञ्चाभि प्रेत्यान्यद्वर्णनीयम्। अथवा। 'यश्च व्याकुरुते शब्दान्',—इति वैयाकरणपरं वचनम्। यस्त्ववैयाकरणोऽपि संस्कृतां वाचं जानाति प्रयुङ्क्ते वा, सोयं वागीश्वरः। प्रवक्तृभेदाद्वा नात्र पुनरुक्तिशङ्का करणीया। याज्ञिकोयज्ञानुष्ठाता। सखल्वयं पङ्क्तिपावनपावन इति पूर्व्ववदर्थः। 'इति च' उदाहरन्तीति गतेनाभिसंबन्धः। केचिदेतत् सूत्रं न पठन्ति। महायशःप्रभृतिभिस्तु पठितं व्याख्यातञ्च॥ ८॥

नियोज्यानामभावेऽप्येकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुञ्ज्यात् काममितरान् ॥ ६ ॥

ये ब्राह्मणाः श्राद्धे नियोज्यतयाऽभिहिताः, यावद्भिर्ब्राह्मणैः प्रयोजनं यदि तावन्तस्तथाविधान प्राप्यन्ते, तदाऽपि वेदविदमेकं ब्राह्मणं पङ्क्तेर्मूर्द्धनि प्रधानस्थाने नियुञ्ज्यात्। इच्छया पुनरवेदविदोपि तस्यामेव पङ्क्तौ नियुञ्ज्यात्। सोऽयं श्राद्धकर्त्तुर्धर्म्मः ॥ ६ ॥

कस्मात्पुनः कारणादेकं वेदविदं नियुज्यावेदविदोपि नियुञ्ज्यादित्युच्यते ?

"यावतोग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्।
तावतोग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुड़ान्" ॥

इति तत्रभवन्तो मन्वादयस्त्वमीषां भोजने दोषमुदाहरन्ति। उच्यते,—

अवेदविद्भिराक्रान्तां पंक्तिं योजनमायताम्। पुनाति वेदविद्वेकोनियुक्तः पंक्तिमूर्द्धनि नियुक्तः पंक्तिमूर्द्धनि ॥ १० ॥

वेदविदोन भवन्तीत्यवेदविदः। हि यस्मात् अवेदविद्भिराक्रान्तां योजनविस्तृतामपि पङ्क्तिं, पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुक्तएकोवेदवित्पुनाति। एतस्मात् कारणात् एकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुज्य काममितरान् नियुञ्ज्यात्। मन्वादीनान्तु दोषवचनं

वेदविदः सम्भवे बोद्धव्यम्। मतभेदो वा। वस्तुतस्तु मन्वादिभि-र्भोक्तुर्दोषोऽभिहितो न दातुः, दातुस्त्वयं धर्म्म आचार्य्येणानुशिष्ट-इत्यदोषः। द्विर्व्वचनं प्रकरणसमाप्त्यर्थमादरार्थञ्च ॥ १० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये पञ्चमी खण्डिका समाप्ता।

श्राद्धकल्पः ।

—*::*—

षष्ठी खण्डिका ।

अथ तृप्तीः ॥ १ ॥

वक्ष्यामः,—इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

तत्र हविर्विशेषात् तृप्तिविशेषमाह,—

ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासं तृप्तिः ॥ २ ॥

ग्राम्याभिर्ग्रामे भवाभिः । ओषधीभिः,—

"व्रीहयः शालयोमुद्गागोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदोघ्नन्ति धारिताः" ॥

इत्युक्तलक्षणाभिः, फलपाकान्ताभिर्वा, मासं व्याप्य पितॄणां तृप्तिर्भवति । तन्त्रान्तरे ग्राम्यतिलनिषेधोऽस्मद्व्यतिरिक्तविषयः ॥२॥

तदलाभे आरण्याभिः ॥ ३ ॥

तासां ग्राम्याणामोषधीनामलाभे, आरण्याभिरोषधीभिः, 'मासं तृप्तिः',—इत्यनुषज्यते । अनुकल्पोऽयम् ॥ ३ ॥

मूलफलैरद्भिर्वा ॥ ४ ॥

मासं तृप्तिः,—इत्यनुवर्त्तते । मूलैः,—

"कशेरुः कोविदारश्च तालकन्दं तथा विसम्।
तमालं शतकन्दञ्च कह्लारं शीतकन्दकम्"॥

इत्यादिभिर्बहुलं तन्त्रान्तरेषूपदिष्टैः। फलैः,—

"विल्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाड़िमम्।
भव्यं यानेरताच्चोटं खर्जूराम्रफलानि च"॥

इत्येवमादिभिस्तन्त्रान्तरोक्तैरेव। अद्भिर्जलेन वा। अयमप्यनुकल्प एव। तथा च ब्राह्मे पुराणे।

"पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्व्वदा।
पराधीनः प्रवासी च निर्धनोवाऽपि मानवः।
मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम्"॥

इति। अपरे पुनरेतदविद्वांसोवक्ष्यमाणेनोत्तरशब्देन मूलादीनां ग्रहणं वर्णयन्तोभाषन्ते,—'मूलादयोऽपि पदार्थाः सहैवान्नेन तर्पयन्ति,'—इति॥ ४॥

सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति॥ ५॥

उत्तराः—वक्ष्यमाणाश्छागादयः पदार्थाः, अन्नेन सहिताः सन्तस्तृप्तिं जनयन्ति, न केवलाः॥ ५॥

तइमे उत्तराः पदार्था अभिधीयन्ते,—आखण्डिकापरिसमाप्तेः,—

छागोस्रमेषा आलभ्याः॥ ६॥

उस्रोवृषोवलीवर्द्दइत्यनर्थान्तरम्। प्रसिद्धावन्यौ। ते खल्विमे

च्छागोस्रमेषाश्चालभ्याः सन्तस्तर्पयन्ति, न त्वन्यथा। आलम्भश्चा-मीषां गृह्योक्तविधिना करणीयः ॥ ६ ॥

शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयंमृतानां वाऽऽहृत्य पचेत् ॥ ७ ॥

शेषाणि छागादिभ्योऽन्यानि वक्ष्यमाणानि मांसानीत्यर्थः। "शेषा-णीतरेषाम्"—इति पाठे, शेषाणि छागादिभ्योऽन्यानि, इतरेषां मत्स्यादीनां मांसानि,—इति पूर्व्वोक्तएवार्थः। इतरेषां क्रीत्वा लब्ध्वा वा,—इति वा वर्णनीयम्। यदा क्रयलाभाभ्यां संबन्धः, तदा 'इतरेषाम्'—इति संबन्धलक्षणा षष्ठी। तानि खल्वेतानि मांसानि कुतश्चित् क्रीत्वा वा, लब्ध्वा वा, अथ वा स्वयंमृतानामा-हृत्य, पचेत्,—गृह्योक्तप्रकारेण चरुपाकविधिना ॥ ७ ॥

अथेदानीं येन पदार्थेन यावन्तं कालं पितरस्तृप्यन्ति, तदुच्यते,—

मासद्वयं मत्स्यैः ॥ ८ ॥

मत्स्यैः पाठीनादिभिर्मासद्वयं पितॄणां तृप्तिर्भवति ॥ ८ ॥

मासत्रयं हारिणेन मृगमांसेन ॥ ९ ॥

मृगः पशुरित्यनर्थान्तरम्। मृगस्य पशोर्मांसेन मासत्रयं तृप्तिः। तदेव मांसं विशिनष्टि। हारिणेन हरिणसंबन्धिना पशुमांसेन। 'हरिणमृगमांसेन',—इति पाठेपि, सामान्यवचनोमृगशब्दो-विशेषवाचिना हरिणशब्देन विशिष्यते,—इति सएवार्थोभवति ॥९॥

चतुरः शाकुनेन ॥ १० ॥

चतुरोमासान् तृप्तिः शाकुनेन मांसेन। शकुनः पक्षीत्यनर्थान्तरम्। स च कपिञ्जललावकादिः ॥ १० ॥

पञ्च रौरवेण ॥ ११ ॥

रौरवेण मांसेन पञ्च मासान् तृप्तिः। एवमुत्तरत्रापि। रुरुर्मृगविशेषः ॥ ११ ॥

षट् छागेन ॥ १२ ॥

तृप्तिः। सोऽयं छाग आलभ्यः ॥ १२ ॥

सप्त कौर्म्मेण ॥ १३ ॥

तृप्तिरित्येव ॥ १३ ॥

अष्टौ वाराहेण ॥ १४ ॥

तृप्तिः ॥ १४ ॥

नव मेषमांसेन ॥ १५ ॥

स खल्वयं मेषआलभ्योबोद्धव्यः ॥ १५ ॥

दश माहिषेण ॥ १६ ॥

मांसेन,—इत्येव ॥ १६ ॥

एकादश पार्षतेन ॥ १७ ॥

पृषतोमृगविशेषः ॥ १७ ॥

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा ॥ १८ ॥

तृप्तिः ॥ १८ ॥

पायसेन वा ॥ १९ ॥

संवत्सरं तृप्तिः । वाशब्दश्चशब्दार्थः समुच्चये ॥ १९ ॥

वार्ध्रीणसस्य मांसेन द्वादशवर्षाणि ॥ २० ॥

तृप्तिरित्येव । वार्ध्रीणसस्य,—

"त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वार्ध्रीणसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्म्मणि ॥
कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।
स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः" ॥

इत्युक्तलक्षणः । जरत्च्छाग इति मेधातिथिः ॥ २० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये षष्ठी खण्डिका समाप्ता ॥

—*::*—

सप्तमी खण्डिका ।

अथाक्षय्यतृप्तीः ॥ १ ॥

वक्ष्यामः ॥ १ ॥

खड्गः ॥ २ ॥

खड्गआरण्यः पशुविशेषः । सोयमक्षय्यतृप्तिहेतुः पितॄणाम् । एवमग्रेऽपि ॥ २ ॥

कालशाकम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धमेतत् । कालशाकः,—इति पाठेऽपि नार्थोभिद्यते ॥ ३ ॥

लोहितच्छागः ॥ ४ ॥

रक्तवर्णच्छागः । "च्छागोवा सर्व्वलोहितः"—इति च स्मृत्यन्तरम् ॥ ४ ॥

मधु ॥ ५ ॥

मधु चौद्रं माध्वीकमित्यनर्थान्तरम् ॥ ५ ॥

महाशल्कः ॥ ६ ॥

महाशल्कोमत्स्यविशेषः । स च रोहितादिरिति वाचस्पतिमिश्रः । रोहितमत्स्यः,—इत्यपरे । तथा च ब्राह्मे पुराणे ।

"रोहितामिषमुत्पन्नं दत्त्वा तु स्वकुलोद्भवाः।
अनन्तां विप्र! यच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा" ॥

इति।

"एकशल्कोऽर्द्धचन्द्रश्च ललाटे खड्गसंयुतः।
शुक्लवर्णश्च योमत्स्योमहाशल्कः सउच्यते" ॥

इति पुलस्त्यवचनोक्तस्तु युक्तः ॥ ६ ॥

वर्षासु मघाश्राद्धम् ॥ ७ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। 'वर्षासु श्राद्धम्'—इति पाठे, वर्षासु सर्व्वत्रैव श्राद्धमक्षयतृप्तिहेतुरिति मन्तव्यम्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"उत्तरात्त्वयनात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम्।
चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्" ॥

इति ॥ ७ ॥

हस्तिच्छायायाञ्च ॥ ८ ॥

श्राद्धमित्यनुषज्यते। हस्तिच्छाया च कुञ्जरस्य च्छाया, बहुप्रकारं-पारिभाषिक्यपि स्मृतिषूपदिष्टा। कुञ्जरस्य च्छाया तावत्,—

"हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितम्"।

इति भारते। पारिभाषिकी खल्वपि। प्रचेताः।

"सूर्य्ये हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी।
तिथिर्वैश्रावणी या तु सा च्छाया कुञ्जरस्य च" ॥

इति। यमः।

"हंसे करस्थिते या तु अमावस्या करान्विता ।
सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनी श्रुतिः" ॥

इति । वायुपुराणे ।

"वनस्पतिगते सोमे या च्छाया प्राङ्मुखी भवेत् ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्" ।

इति । ब्रह्मपुराणे ।

"सैंहिकेयोयदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्" ।

इति । एवमादिकमनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

अथेदानीं ब्राह्मणविशेषा अभिधीयन्तेऽक्षयत्वनिमित्तहेतवः,—

मन्त्राध्यायिनः ॥ ९ ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य मध्यात् मन्त्रभागमात्रं ये अधीयते ते मन्त्राध्यायिनः ॥ ९ ॥

पूताः ॥ १० ॥

पूताः पवित्राः स्मृत्युक्ताचारादिभिरित्यर्थः । अथवा । मन्त्राणामध्ययनमकुर्व्वाणा अपि वेदव्रतानुष्ठानं ये कृतवन्तः, तइमे पूताः ॥ १० ॥

शाखाध्यायी ॥ ११ ॥

स्वीयां शाखां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां योऽधीते, स खल्वयं शाखाध्यायी ॥ ११ ॥

षड़ङ्गवित् ॥ १२ ॥

षड़ङ्गानि योवेत्ति सोयं षड़ङ्गवित् । तेषां मध्यादेकमपि योवेत्ति, सोऽपि,—इति महायशाः । अङ्गानि च,—

"शिक्षाकल्पोव्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाञ्चितिः ।
छन्दसां विचितिश्चैव षड़ङ्गोवेदइष्यते" ।

इत्युक्तलक्षणानि ॥ १२ ॥

ज्येष्ठसामगः ॥ १३ ॥

ज्येष्ठसामान्यारण्यके गीयन्ते । तानि योगायति, सोऽयं ज्येष्ठसामगः । ज्येष्ठसामव्रतं येन चीर्णं सोऽपि,—इति महायशाः ॥ १३ ॥

अपि गायत्रीसारमात्रः ॥ १४ ॥

अपिभिन्नक्रमे । गायत्रीसारमात्रः,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते । गायत्रीमात्रसारोऽपि,—इत्यर्थः । स्मरन्ति च ।

"गायत्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदः सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी" ।

इति । गायत्रीव्रतमात्रं सहप्रवचनापरनामधेयं येन चीर्णं, स चैवमुच्यते ॥ १४ ॥

त्रिणाचिकेतः ॥ १५ ॥

त्रिणाचिकेतोऽध्वर्य्युशाखायां प्रसिद्धः । एतद्व्रतमपि, तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः ॥ १५ ॥

त्रिमधुः ॥ १६ ॥

त्रिमधु अध्वर्य्युवेदभागस्तद्व्रतञ्च । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रि-मधुः ॥ १६ ॥

त्रिसुपर्णः ॥ १७ ॥

सुपर्णमन्त्रास्तैत्तिरीयके प्रसिद्धाः । बह्वृचां वेदभागश्चैवमुच्यते । तद्व्रतञ्च । तद्योगात् पुरुषोऽपि ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निः ॥ १८ ॥

पञ्च—पवनपावनदक्षिणगार्हपत्याहवनीयाअग्नयोयस्य, असौ पञ्चाग्निः । तथा च हारीतः ।

"पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयोगृहे ।
सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः" ।

इति । केचिदेतत्सूत्रम्,–'त्रिणाचिकेतः'—इत्यतः पूर्व्वं पठन्ति ॥१८॥

स्नातकः ॥ १९ ॥

विद्यास्नातकोव्रतस्नातकोविद्याव्रतस्नातकश्चेति त्रिप्रकारोगृह्य-सूत्रोक्तः ॥ १९ ॥

मन्त्रब्राह्मणवित् ॥ २० ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मकसमग्रवेदवेत्ता । केचिदेतत् सूत्रद्वयं न पठन्ति ॥ २० ॥

धर्म्मज्ञः ॥ २१ ॥

धर्म्मशास्त्राध्यायी धर्म्मवेत्ता वा । "धर्म्मद्रोणपाठकः,"—इति पाठे,

'मनुवशिष्ठयाज्ञवल्क्यगोतमशास्त्राणि धर्म्मद्रोणशब्देनोच्यन्ते, तेषां मध्ये एकस्यापि पाठकः'—इति महायशाः ॥ २१ ॥

ब्राह्मोढ़ापुत्रश्च ॥ २२ ॥

ब्राह्मेण विवाहेन या विवाहिता स्त्री, तस्याः पुत्रः। चशब्दात् ब्राह्मदेयाप्रदात्रादयः समुच्चीयन्ते। तथा च मात्स्ये पुराणे।

"ब्राह्मदेयाऽऽत्मसन्तानो ब्राह्मदेयाप्रदायकः।
ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः"।

इति। ते खल्वमी बहुलं तन्त्रान्तरेष्वभिहितास्ततएवोपलब्धव्याः ॥ २२ ॥

इति पंक्तिपावनाः ॥ २३ ॥

इत्येते मन्त्राध्यायिप्रभृतयो ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः 'पङ्क्तिपावनपावनाः'—इति केचित् पठन्ति ॥ २३ ॥

कुतः पुनरमीषां पङ्क्तिपावनत्वम्?

आसहस्रात् पंक्तिं पुनातीति वचनादासहस्रात् पंक्तिं पुनातीति वचनात् ॥ २४ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। द्विर्वचनमादरार्थं प्रकरणसमाप्त्यर्थञ्च। "वागीश्वररीयाज्ञिकआसहस्रात् पङ्क्तिं पुनातीति वचनादासहस्रात् पङ्क्तिं पुनातीति वचनात्"—इति केचित् पठन्ति ॥ २४ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये सप्तमी खण्डिका समाप्ता ॥

श्राद्धकल्पः ।

—***—

अष्टमी खण्डिका ।

अथ काम्यानां तिथयः ॥ १ ॥

अथेदानीं काम्यानां फलानां श्राद्धानां वा तिथयोवक्ष्यन्ते इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

पुत्त्रोऽभिरूपः प्रतिपदि ॥ २ ॥

प्रतिपदि श्राद्धकर्त्तुरभिरूपोविद्वान् रमणीयोवा,—

"यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्म्मः शमोदमः ।
अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे योव्यवस्थितः" ।

इत्युक्तलक्षणो वा, पुत्रोभवति ॥ २ ॥

द्वितीयायां स्त्रीजन्मा ॥ ३ ॥

द्वितीयायां श्राद्धं कुर्व्वन् पुरुषः स्त्रीजन्मा भवति । स्त्रीणां जन्म यस्मात् सोऽयं स्त्रीजन्मा । स्त्र्यपत्यजनकइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अश्वास्तृतीयायाम् ॥ ४ ॥

तृतीयायां श्राद्धकर्त्तुरश्वाभवन्ति । केचिदश्वाइति न पठन्ति । तृतीयायामपि क्षुद्रपशवः फलमितिवदन्ति च ॥ ४ ॥

चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः ॥ ५ ॥

क्षुद्रपशवोऽजादयः ॥ ५ ॥

पञ्चम्यां पुत्रभागी ॥ ६ ॥

पुत्रभागी पुत्रवान् । "पुत्राः पञ्चम्याम्"—इति पाठे, व्यक्तोऽर्थः ॥ ६ ॥

द्यूतर्द्धिः षष्ठ्याम् ॥ ७ ॥

द्यूतेन,—

"अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते" ।

इत्युक्तलक्षणेन, ऋद्धिर्धनोपचयः ॥ ७ ॥

कृषिः सप्तम्याम् ॥ ८ ॥

कृषिः कृष्या धनोपचयः । तथाचापस्तम्बः । "सप्तमे कृषिऋद्धिः" —इति ॥ ८ ॥

अष्टम्यां वाणिज्यम्* ॥ ९ ॥

पूर्व्ववदर्थः ॥ ९ ॥

आरोग्यं नवम्याम् ॥ १० ॥

ऋद्ध्यर्थं सूत्रम् ॥ १० ॥

दशम्यां गावः ॥ ११ ॥

इदमपि ऋद्ध्यर्थम् ॥ ११ ॥

---

* वाणिज्यमष्टम्याम्,—इति पाठान्तरम् ।

परिचारकाण्एकादश्याम् ॥ १२ ॥

ऋज्वर्थमेव ॥ १२ ॥

द्वादश्यां धनधान्यं कुप्यं हिरण्यञ्च ॥ १३ ॥

धनपदं धान्यादिभिन्नधनपरम्। कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत्। 'कुप्यं रौप्यं हिरण्यञ्च'—इति केचित् पठन्ति ॥ १३ ॥

ज्ञातिश्रैष्ठ्यञ्च त्रयोदश्याम् ॥ १४ ॥

चशब्दात् धनधान्यादिकञ्च ॥ १४ ॥

युवानस्तत्र म्रियन्ते ॥ १५ ॥

तत्र त्रयोदश्यां श्राद्धं कुर्व्वाणस्य युवानोम्रियन्ते,—इत्ययमेको-दोषः। तदेतद्दोषसहिष्णुर्ज्ञातिश्रैष्ठ्यादिफलमर्थयमानस्तत्राधिक्रियते,—इति श्लिष्यते। महायशास्त्वाह,—'एतद्दोषपरिहारार्थं पिण्डरहितमत्र श्राद्धं कर्त्तव्यम्'—इति ॥ १५ ॥

शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याम् ॥ १६ ॥

शस्त्रेण हतस्य श्राद्धं चतुर्दश्यां कर्त्तव्यम्। स्मरन्ति च।

"शस्त्रेण तु हताये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम्"।

इति। फलञ्चात्र शस्त्रहतस्य तृप्तिरेवेति मन्तव्यम्।

"पक्षिदंशमृताये च दंष्ट्रिशृङ्गिनरैर्हताः।

पतनानशनप्रायैरुद्वन्धाशनिबन्धनैः।

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः"।

इत्युक्तलक्षणो वा शस्त्रहतोद्रष्टव्यः। तथाच मरीचिः।

"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम्।
चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता"।

इति। न च,—

"शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत्"।

इति च्छागलेयवचनात् शस्त्रादिहतानां श्राद्धमेव नास्ति,—इति वाच्यम्। बुद्धिपूर्व्वकमृतानामेव तथात्वात्। प्रमादमृतानान्तु श्राद्धमस्त्येव। तथाचाङ्गिराः।

"अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः।
अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया"।

इति। तथा गौतमः। "प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्"—इति। आत्मघातिनोऽपि विशेषमाह वृद्धगार्ग्यः।

"वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः।
आत्मानं घातयेद्यस्तु जलाग्न्यनशनादिभिः।
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते"।

इति। ननु,—

"ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्ज्जिते।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसौ"।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् ब्राह्मणादिहतस्य श्राद्धानर्हत्व-

मवगम्यते । नैष दोषः । एतस्यापि बुद्धिपूर्व्वकविषयत्वात् । अथ वा । ब्राह्मणादिहतानां सामान्यतः श्राद्धाभावेऽपि चतुर्दश्यां श्राद्धं वचनबलाद्भविष्यति,—इति न किञ्चिदनुचितम् ॥ १६ ॥

अमावस्यायां सर्व्वमित्यमावस्यायां सर्व्वमिति ॥ १७ ॥

अमावस्यायां श्राद्धकर्त्तुः सर्व्वं पूर्व्वोक्तं फलं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्व्वोक्तमेव सर्व्वं न त्वन्यदपि,—इति । "सर्व्वत्वमाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तादित्यवेहि । तथा मनुः ।

"पत्न्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
श्राद्धदः पञ्चदश्यान्तु सर्व्वान् कामान् समश्नुते" ।

इति पत्न्यादिविनिर्दिष्टान् सर्व्वान् कामान् समश्नुते,—इत्याह । तदस्य सर्व्वशब्दस्य प्रकृतवाचितया एकैकतिथिफलस्यैव च कामनाविषयत्वेन प्रकृततया तस्यैव दर्शेऽपि फलत्वं योगसिद्धिन्यायात् । एवमेके । तत्र, "एकैकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतवआह्रियन्ते, सर्व्वेभ्योदर्शपौर्णमासौ"—इति श्रवणेन एकैकफलस्यैव विशेषतः प्रकृतत्वेनोपस्थितत्वादस्तु तथा, प्रकृते तु तथाविधवचनाभावात् "पत्न्यादिविनिर्दिष्टान्"—इति वचनाच्च सकलतिथिफलानां विनाऽपि प्रयोगभेदं दर्शश्राद्धफलत्वम् । एवमपरे । इतिशब्दः प्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः । सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ १७ ॥

अत्रैव शिवम् ।

शाण्डिल्यनाम्नोविमलेऽन्ववाये
मुनेरनूचानवरोमुनीनाम् ।
अनूनसत्वोविनयप्रधानः
शाण्डिल्यवङ्क्तिनयप्रवीणः ॥

अभूत् द्विजोभूतदयः स राधा-
कान्तो नितान्तश्रुतिमार्गनिष्ठः ।
सिद्धान्तवागीशइति प्रसिद्धि-
र्यं शिश्रिये तत्त्वतएव धीरम् ॥

केनापि कस्मिन्नपि वा कथञ्चित्
प्रवर्त्तिते विश्वपतेः प्रसङ्गे ।
वाष्पप्रपूरः परितः प्रसर्पन्
वपुर्विभोः प्लावयतिस्म यस्य ॥

तस्मादजनि योविप्रश्चन्द्रकान्तोमहात्मनः ।
वसता कैकयेष्वेतत् तेन भाष्यं विनिर्म्मितम् ॥
व्योमाम्बराङ्कचन्द्रे शकवर्षे मिथुनमुपगते सूर्य्ये ।
परिपूर्णतामगच्छत् कृतिरेषा चन्द्रकान्तस्य ॥

२६

प्रीयतां तदनया हरिः स्वयं
धर्म्मकर्म्मनिवहैर्यदिज्यते ।
अप्यबद्धबहुला सरस्वती
तस्य काममखिलात्मनः स्तुतिः ॥

साधवोऽन्यगुणलेशहर्षिताः
शोधयन्तु खलु वीच्चितैरिदम् ।
जातरूपरसभावितं ह्ययो—
जातरूपमिव लच्यते जनैः ॥

स्खलितमिह यदासीद्बुद्धिदोषैर्मदीयै—
स्तदमलमतिमद्भिः शोधनीयं क्रपाभिः ।
न खलु कथमपि स्यात् सत्पथस्याध्वनीनः
स्खलितगतिरकस्माद्वाच्यएषोऽनुकम्प्यः ॥

"धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्"—
इत्थं यदि स्पष्टवचोमुनीनाम् ।
तदाऽल्पवाग्बुद्धिबलोऽल्पदर्शी
क्काहं बुधास्तत् खलु चिन्तयध्वम् ॥

वस्तुनोऽतिगभीरत्वाद्यद्वचोऽभवदन्यथा ।
तदीश्वरोमे शमयेत् करुणासिन्धुरच्युतः ॥

तत्प्रेरितां खल्ववलम्ब्य बुद्धि—
मिदं मया भाष्यमकारि यस्मात् ।

तस्मादहं हन्तुमिहार्हएनो—
न किङ्करे कुर्व्वंति भर्त्तुराज्ञाम्॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये अष्टमी खण्डिका समाप्ता॥

समाप्तञ्चेदं श्राद्धकल्पभाष्यम्॥

शुभमस्तु॥ श्रीरस्तु॥

श्राद्धकल्पपरिशिष्टम् * ।

अनधीत्य पदस्तोभानतीषङ्गांश्च पुत्रक ! ।
ऋषभांश्चाज्यदोहांश्च कथं श्राद्धेषु भोक्ष्यसे ॥
आमन्त्रितोजपेद्दोहान् नियुक्तस्त्वृषभान् जपेत् ।
अतीषङ्गांश्च तत्रैव जप्त्वाऽश्नीयात् द्विजोत्तमः ॥
भुक्त्वाऽऽचम्य पदस्तोभान् जपेत्तत्र समाहितः † ।
गोसूक्तञ्चाश्वसूक्तञ्च इन्द्रशुद्धे च सामनी ॥
तरन्तस्य च यत्साम तत्र जप्त्वैकधीर्बुधः ।
गत्वाऽऽसीनः शुचौ देशे वामदेव्यं ततोजपेत् ॥
एवं सामभिराच्छन्नो भुञ्जानस्तु द्विजोत्तमः ।
श्राद्धभोजनदोषैस्तु महद्भिर्नोपलिप्यते ॥
अन्यथैव हि भुञ्जानोहव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
आत्मानमन्नदातृंश्च गमयत्यासुरीं गतिम् ॥

---

* अयं ग्रन्थः श्राद्धकल्पभाष्यएव महायशसा व्याख्यातः । एषोऽंशः श्राद्धकल्पस्यैवान्तिमोऽध्यायः,—इति तस्य मतम् । इदं हि तेनोक्तम्,—"इत्येषोऽध्यायश्चिरन्तनभाष्यकारैर्न व्याख्यातोनापि दर्शितः, अस्माभिस्तु सर्व्वांसु प्रदृश्यमानत्वाद्दर्शितः"—इति । परमत्र सूत्रलक्षणाभावात् चिरन्तनभाष्यकारैरव्याख्यातत्वात् सूत्रग्रन्थशेषे दृष्टत्वाच्च एष ग्रन्थः परिशिष्टतया व्यवहृतोऽस्माभिः ।

† विशेषतः,—इति पाठान्तरम् ।

यत्नेन भोजयेत् श्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगं वा समाप्तिकम् ॥
यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचोयजूꣳषि सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति ॥
ऋग्भिस्तु पितरः प्रीतायजुर्भिस्तु पितामहाः ।
सामभिः प्रपितामहास्तस्मात्तं तत्र भोजयेत् ॥
एकस्तु ब्राह्मणः श्राद्धे स्वल्पन्तु प्रकृतं भवेत् ।
त्रयस्तु पितरः प्रोक्ताः कथं चाश्नन्ति ते त्रयः ? ।
उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः ।
प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्क्कुकाः ॥
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सा तृप्तिः साप्तपौरुषी ॥
अटेत पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ।
लभेत यदि पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकं साम्ना-
मक्षरचिन्तकम् ॥

इति श्राद्धकल्पपरिशिष्टं समाप्तम् ॥ ० ॥

श्राद्धकल्पपरिशिष्टभाष्यम् ।

ईश्वरञ्च पितरौ गुरूंस्तथा
संप्रणम्य शिरसा मुहुर्मुहुः ।
श्राद्धकल्पपरिशिष्टबोधिका
वृत्तिरल्पकरणा प्रणीयते ॥

कश्चिदाचार्य्यः पुत्रं निमित्तीकृत्याधिकारिणं श्राद्धभोक्तुः श्राद्धकर्त्तुश्च कतिचिद्धर्म्मानुपदिदिक्षुराह, अनधीत्येति ।

हे पुत्रक इत्यनुकम्पायां कन् । पदस्तोभादीननधीत्य श्राद्धेषु कथं भोक्ष्यसे । एताननधीत्य श्राद्धेषु भुञ्जानः प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः । तथाच वक्ष्यति, अन्यथैव हि भुञ्जान इत्यादि । पदस्तोभादयः सामविशेषाः । न च पदशब्देन पदग्रन्थस्य स्तोभशब्देन च स्तोभग्रन्थस्य ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । पदभेदकल्पनायां प्रमाणाभावात् । नानाऽवयवशक्त्यपेक्षया एकस्याः समुदायशक्तेर्लघुत्वात् । साहचर्य्येण, एवं सामभिराच्छन्न इत्यनुपदमभिधानेन च, सामपरत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च ।

तत्र पदस्तोभानिति बहुवचनोपादानात् "प्राजापत्याश्चत्वारः पदस्तोभाः" इत्यार्षेयब्राह्मणोक्ताः प्राजापत्याश्चत्वारः पदस्तोभा इह गृह्यन्ते । न तु "रजेराङ्गिरसस्य पदस्तोभौ" इति तदुक्तपदस्तोभद्वयस्येह ग्रहणमित्यनुसन्धेयम् । न चोभयोरेव ग्रहणं किं

न स्यादिति वाच्यम्। यतः पदस्तोभानिति बहुवचनदर्शनात् बहुष्वेव पदस्तोभेषु भवत्यपेक्षा। अतः प्राजापत्यैश्चतुर्भिः पदस्तोभैश्चरितार्थस्य बहुवचनस्य न पुनरपरत्रापेक्षाऽस्तीति।

तत्र, च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायां धर्त्ता दिवः पवसे कृत्वयोरस इत्यस्यामृचि चत्वारि सामान्यरण्यगाने गीतानि। तत्र च, हाउ। हौवा श्रो २३४ वा इत्यादि, वा। ईडा। इत्यन्तं प्रथमं साम। हाउ।३। हौवा श्रो ३३४ वा। इत्यादि, वा। ईड़ा। इत्यन्तं द्वितीयम्। श्रोहौहोवा २। श्रोवा २। इत्यादि, णुषे नदीषु वा १। इत्यन्तं तृतीयम्। श्राश्री हौवा हायि। इत्यादि, वा। ईड़ा। इत्यन्तं चतुर्थम्। तान्येतानि सामानि पदस्तोभाइत्युच्यन्ते।

अतीषङ्गानिति, "इन्द्रस्य त्रयोऽतीषङ्गाः" इत्यार्षेयब्राह्मण-तृतीयप्रपाठकैकादशखण्डोक्तानां त्रयाणामतीषङ्गानामिह ग्रहणम्। यद्यपि तस्यैव ब्राह्मणस्य तत्रैव प्रपाठके उनत्रिंशत्खण्डे, सौर्य्यम-तीषङ्गत्रयमुक्तं, तथापि एकादशखण्डे श्राज्यदोहादीनामुक्तत्वात् तत्साहचर्य्यात् तत्खण्डोक्तानामेवातीषङ्गानां ग्रहणमुचितम्। तत्र, पुरोजिती वो श्रन्धसः इति उच्चाते जातमन्धसः इत्यनयोश्छन्द-स्यार्चिके समाम्नातयोः परस्परमिलितयोरेकं साम, ए पुरोजिती इत्यादि, इट् इडा २३४५। इत्यन्तम्। श्रसर्जिरथ्यो यथा इति, श्रसाव्यꣳन्शुर्मदाय इति चैतयोस्तत्रैव समाम्नातयोर्मिथोमिलि-तयोरेकं साम, ए श्रासा। इत्यादि। श्रन्तः पूर्व्ववत्। श्रभीनवन्ते श्रदुहः इति तरत् समन्दीधावति इति चानयोस्तत्रैव समाम्नातयो-

ऋचोरन्योन्यमिलितयोरेकं साम, ए आभी। इत्यादि। अन्तः पूर्व्ववदेव। तानि खल्वेतानि त्रीणि सामानि इन्द्रस्य त्रयोऽतीषङ्गा इत्युच्यन्ते। अतीषङ्गो नाम परस्परमिश्रणम्। उभयोर्ऋचोर्व्यतिषज्य गेयत्वादतीषङ्गनामकत्वं बोद्धव्यम्। गीतानि चैतान्यरण्यगान एव।

ऋषभानिति, "रुद्रस्य त्रय ऋषभाः" इत्यार्षेयब्राह्मणतृतीयप्रपाठकीयैकादशखण्डोक्ता ऋषभाइह गृह्यन्ते। आज्यदोहादिसाहचर्य्यात्। न तु तत्रैव ब्राह्मणे "भारद्वाजानि त्रीण्यार्षभाणि सैन्धुक्षितानि वा" इति प्रथमप्रपाठकषोड़शखण्डोक्तानां, तत्रैवाष्टादशखण्डे "आर्षभाणि त्रीणि सैन्धुक्षितानि वा वाभ्रवाणि वा" इति चोक्तानां आर्षभाणामिह ग्रहणम्। अतएवात्र ऋषभानिति आर्षेयब्राह्मणे च "रुद्रस्य त्रय ऋषभाः" इत्यत्र चोभयत्रैव पुंसा निर्देशः। अन्यत्र तु आर्षभाणीति नपुंसकनिर्देश इत्यवधेयम्। वस्तुतस्तु, ऋषभाणामत्रोपदेशो नार्षभाणाम्। तानि तु ऋषभर्षिदृष्टत्वेनार्षभाणि न तु ते ऋषभाः। अतस्तद्ग्रहणशङ्कैवात्र नावतरति। अतएव "आर्षभाणि, ऋषभोनाम ऋषिः तत्स्वभूतानि" इत्यार्षेयब्राह्मणभाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्।

तत्र, सुरूपकृत्नुमूतये इत्युत्तरार्चिकपरिपठितायामृचि गीयमानं, सुरूपकृत्नुमूतये। २। इत्यादि, उम्। उम्। उम्। इत्यन्तमेकं साम। पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा इति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृचि गीयमानं, हाउ। ३। आयि। इत्यादि, वा ३। ई २३४५। इत्यन्तमेकं साम। स्वादोरित्था विषूवत-

इति तत्रैव समाम्नातायां ऋचि गीयमानं, श्रो ३१ म्। ३। स्वादोरे इत्थाए विषू ए वतश्रा इत्यादि, इट् इड़ा २३४५। इत्यन्तमेकं साम। तान्येतानि त्रीणि सामानि त्रयोरुद्रस्य ऋषभा इत्युच्यन्ते। सामानि चैतानि अरण्यगाने गीयन्ते।

आज्यदोहानिति, "अग्नेर्वैश्वानरस्य त्रीण्याज्यदोहानि" इत्यार्षेयब्राह्मणोक्तानामिह ग्रहणमित्यत्र न विवादः। लिङ्गभेदश्छान्दसः। तत्र, मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति च्छन्दसार्चिके उत्तरार्चिके च समाम्नातायामृचि अरण्यगाने गीतं सामत्रयम्। तत्र, हाउ। ३। आज्यदोहम्। ३। इत्यादि, आज्यदोहा २३४५ म्। इत्यन्तमेकं साम। हाउ। ३। हुम्। चिदोहम्। ३। इत्यादि, चिदो ३ हाउ। वा ३। ई २३४५। इत्यन्तमपरम्। हाउ। ३। च्योहम्। ३। मूर्द्धानं दायि इत्यादिकं, च्यो ३ हाउ। वा ३। ए ३। ऋतम्। इत्यन्तमन्यत्। तान्येतानि त्रीणि सामान्याज्यदोहानीत्युच्यन्ते॥ १॥

आमन्त्रितइति। श्राद्धार्थं निमन्त्रितः आज्यदोहान् जपेत्। नियुक्तः श्राद्धभोजनार्थमुपविष्टः ऋषभान् जपेत्। तत्रैव भोजनात् पूर्व्वं अतीषङ्गान् जप्त्वा भुञ्जीत॥ २॥

भुक्त्वाचम्येति। श्राद्धभोजनानन्तरमाचम्य तत्रैव स्थितः पदस्तोभान् गौषूक्तमाश्वसूक्तञ्च नाम सामद्वयं जपेत्। पदस्तोभा व्याख्याताः। गौषूक्तञ्चावदसूक्तञ्चेति। यदिन्द्राहं यथा त्वमितिच्छन्दसार्चिके पठितायामृचि सामद्वयं गीयते। तत्र, यदिन्द्राहं यथो। हौहोवा हायि। तुवाम्। इत्यादिकं, अग्निरा-

हुता २३४५:। इत्यन्तमाद्यं गोषूक्तनाम्ना ऋषिणा दृष्टत्वाद्गोषूक्तं नाम। आश्री होवा हायि। यदिन्द्राहाम्। इत्यादिकं, शुक्र आहुता २३४५:। इत्यन्तं द्वितीयमश्वसूक्तनाम्ना ऋषिणा दृष्टत्वादाश्वसूक्तमित्याख्यायते। सामद्वयञ्चैतद्वेयगाने गीयते।

इन्द्रशुद्धे इति, इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीये "इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीये द्वे" इत्यार्षेयब्राह्मणोक्ते सामनी, जपेदिति गतेन सम्बन्धः। इन्द्रशुद्धे इत्यनेनैकदेशेन समुदायप्रतिपत्तेरिन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीययोः साम्नोर्ग्रहणम्। भीमोभीमसेन इति आमन्त्रितोजपेद्दोहानिति चैवमादौ यद्वत्। न खल्विन्द्रदेवताके इन्द्रदृष्टे वा शुद्धनामके सामनी स्तः। अतोऽनायत्याऽत्रैकदेशेन समुदायप्रतिपत्तिरनुसरणीया भवति। ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽपि। "इन्द्रोयतींस्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीला वागभ्यवदत् सोऽशुद्धोऽमन्यत स एतच्छुद्धाशुद्धीयमपश्यत् तेनाशुध्यत्" इति शुद्धाशुद्धीयनामतयैवैतत् सामद्वयमुक्तम्। प्रत्येकविवक्षयैकवचनमिति आर्षेयब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्य्याः।

अपिच। शुद्धशब्दवत्यामृचि गीयमानत्वात् साम्नोः शुद्धशब्दवत्त्वाच्च शुद्धशब्देन तन्निर्देशोनानुपपन्नः। भवति हि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्द्यम्। दण्डयोगात् दण्डः पुरुष इति यथा। साम्नोरिन्द्रस्य शुद्धुत्पादकत्वादपि इन्द्रशुद्धशब्देन तयोर्निर्देशोन खल्वपि नोपपद्यते। अतएव, एतोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्धँ शुद्धेन साम्ना इति मन्त्रे शुद्धशब्देन सामनिर्देशः सङ्गच्छते। व्याख्यातञ्चैतद् भाष्यकृद्भिः, "शुद्धेन शुद्धुत्पादकेन साम्ना" इति। प्रत्येकविवक्षयैकवचनमिति तु न प्रस्मर्त्तव्यम्। शाट्यायनकब्राह्मणेऽपि।

"इन्द्रो वा असुरान् हत्वाऽपूतइवामेध्यो अमन्यत। असावकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति। स ऋषीनब्रवीत् स्तुत मेति। तदृषयः सामापश्यन्। तेनास्तुवन् एतोन्विन्द्रमिति। ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धोमेध्योऽभवत्" इति। सर्व्वथाऽपि इन्द्रशुद्धे इत्यनेन इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीययोरिह ग्रहणं निराबाधमेव।

तत्र, एतोन्विन्द्रमिति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नायायामृचि सामद्वयं वेयगाने गीयते। एतोन्विन्द्रꣳस्तवामा इत्यादिकं, ममा ३४ औहोवा। तू २३४५। इत्यन्तमेकं साम। एतोन्विन्द्रꣳस्तवा ६ मा। इत्यादि, औ २३४५ इ। डा। इत्यन्तमपरम्॥ ३॥

तरन्तस्येति। तरत्समन्दीधावति इति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृचि, तरत्समा। दीधावा १ ता २३ इ। इत्यादि, तरत्समन्दीधावती २३४५। इत्यन्तमेकं साम वेयगाने गीयते। तदेतत् तरन्तस्य साम। तथाचार्षेयब्राह्मणम्। "तरन्तस्य च वैदद्श्वेः साम" इति। "तरत्समन्दीधावति इत्यत्रैकं साम तरत्समा इति मन्त्रादिकं वैदद्श्वनामकस्य ऋषेः पुत्रस्य तरन्तस्य स्वभूतं तेन दृष्टम्" इति तद्भाष्यम्। सोऽयमृषिनाम्ना साम्नोव्यपदेशः। यदेतत् तरन्तस्य साम तदेकधीरेकाग्रबुद्धिस्तत्र जप्त्वा, यत्र पूर्व्वाणि सामानि जप्तानि, तत्रेत्यर्थः। ततः स्थानान्तरं गत्वा शुचौ देशे आसीनः वामदेव्यं नाम साम जपेत्।

वामदेव्यं नाम सामानेकत्र गीयते। तत्रैकं तावत्, अग्निस्ति-

ग्मेन शोचिषा इति च्छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातायामृच्युत्पन्नस्य साम-त्रयस्य तृतीयं, अग्निस्तिग्मेन शोचिषा । इहा । इत्यादि, इहा २ रा २३४ यो ६ हाइ । इत्यन्तं, इह-शब्दोपेतं वामदेवेनर्षिणा दृष्टं इहवद्वामदेव्यानामकं वेयगाने गीतम् ।

द्वितीयन्तु, कयानश्चित्र आभुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नस्य साम-त्रयस्य मध्ये, का५ येति तृतीयमन्द्रादिकं तृतीयं साम "महावामदेव्यं वामदेव्यं वा" इति आर्षेयब्राह्मणभाष्येऽभिहितम् । ताण्ड्यब्राह्मणेऽपि, "वामदेव्यं भवत्येतेन वै वामदेवोऽन्नस्य पुरो-धामगच्छत्"—इत्युक्तम् ।

यः सत्राहाविचर्षणिरितिच्छन्दस्यर्चिके समाम्नातायामृचि, यः सत्राहा विचर्षणिरित्यादिकं, इडा २३ भा ३४३ । श्रो २३४५ इ । डा । इत्यन्तं, वेयगाने गीतं तृतीयं वामदेव्यम् ।

आ ते अग्न इधीमहि इत्यस्यामृच्युत्पन्नं आते अग्नइधी इति तृतीयचतुर्थादिकं यत् द्वितीयं साम, तत् हिङ्कारद्वयोपेतत्वात् द्विहिङ्कारं वामदेव्यमित्याख्यायते । तदेतत् चतुर्थं वामदेव्यम् ।

प्रसोम देववीतये इत्यस्यामृचि पञ्च सामान्युत्पन्नानि । तत्र, प्रसोमा २३ देवावीतआयि, इत्यादिकं द्विहिङ्कारं वामदेव्यं पञ्चमम् ।

कयानश्चित्र आभुवदित्यत्र सामद्वयम् । हाउ । त्रिः । इत्यादि कयानश्चित्रेत्येकम् । बृहद्वाममित्यादि कयानश्चित्रेति द्वितीयम् । एते सामनी बृहच्छब्दयुक्ते वामदेव्ये वामदेवेन दृष्टे । तदिदं षष्ठं सप्तमञ्च वामदेव्यम् ।

तस्यामेव ऋचि अपरमेकं साम, होवा ३ हा ३ आ २ यि हिया २३४५ इत्यादिकं पञ्चनिधनं वामदेव्यं पञ्चभिर्निधनैरुपेतत्वात्। तदिदमष्टमम्।

एवमूह्यगाने अपरं पञ्चनिधनं वामदेव्यं त्रिकद्रुकेषु महिष इति त्र्यृचे गीयते। तत्र, त्रिकद्रुकेषु महिषोयवाशिरतु विशुष्मः इति प्रथमा ऋक्। साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववच्छिथ,—इति द्वितीया। अध त्विषीमा ऽ अभ्योजसा क्रिवि युधा इति तृतीया।

तत्रैव गाने, रेवतीर्नः सधमादे इति त्र्यृचे महावामदेव्यं नाम साम गीयते। तत्र, रेवतीर्नः सधमादे इति प्रथमा ऋक्। आव त्वा वांत्मना युक्तः इति द्वितीया। आयद्दुवः शतक्रतो इति तृतीया।

एवं तत्रैव, विराड्वामदेव्यं नाम साम, अग्निं नर इति त्र्यृचे गीयते। तत्र, अग्निं नरोदीधितिभिरख्योः इति प्रथमा ऋक्। तमग्निमस्ते वसवो न्यृखन्त इति द्वितीया। प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरोन इति तृतीया।

एवं तत्रैव, महावामदेव्यं नाम साम कस्तमिन्द्र त्वावसो इति प्रगाथात्मके सूक्ते गीयते। तत्र, कस्तमिन्द्र त्वावसो इति प्रथमा ऋक्। मघोन स्म वृत्रहत्येषु इति द्वितीया।

कयानश्चित्र आभुवदिति त्र्यृचे ऊहगाने गीतं महावामदेव्यं नाम साम तु प्रसिद्धमेव। तत्र, कयानश्चित्र आभुवत् इति प्रथमा ऋक्। कस्त्वासत्योमदानां इति द्वितीया। अभीषुणः सखीनां इति तृतीया।

तदमीषां वामदेव्यानां मध्यात् सम्प्रदायागतमिच्छया वा किञ्चिद्वामदेव्यं जपेत्। पूर्व्वोपदर्शितं द्वितीयं तृतीयं वा वामदेव्यं जप्तव्यमिति तु युक्तं वक्तुम्। तयोर्निरुपपदवामदेव्य-नामकत्वात् इह च वामदेव्यं ततो जपेदिति निरुपपदस्य वामदेव्यस्य जपाभिधानात्। वस्तुतस्तु, कयानश्चित्र आभुवदिति त्यृचे ऊहगाने गीतस्य प्रसिद्धस्य महावामदेव्यस्यापि "वामदेव्य-गानꣳशान्त्यर्थम्" इति, "वामदेव्यं गीत्वारोहेत्" इति, "वामदेव्यं गीत्वा प्रविशेत्" इति चैवमादौ निरुपपदवामदेव्यशब्देन परामर्शात्, तस्य शान्त्यर्थत्वात्, कर्म्मापवर्गे गेयत्वेनोपदेशात्, तत्र तत्र तथैव शिष्टसमाचाराच्च तस्यैवेदानीं जपः साधीयानिति प्रतिभाति। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ४ ॥

साम्नां जपस्य फलवादमाह एवमिति। आच्छन्नोवर्मितः रक्षित इति यावत्। अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ५ ॥

व्यतिरेके निन्दावादमाह अन्यथेति। स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ६ ॥

श्राद्धभोक्तुर्धर्मानभिधायाथेदानीं श्राद्धकर्त्तुर्धर्मान् वक्तुमुप-क्रमते यत्नेनेति, यावद्ग्रन्थसमाप्तिम्। बह्वृचमृग्वेदिनं वेदपारगं भोजयेत्। अध्वर्य्युं यजुर्व्वेदिनं शाखान्तगं भोजयेत्। छन्दोगं समाप्तिगं भोजयेत्। येन सम्पूर्ण ऋग्वेदोऽधीतः स वेदपारगः, येन कृत्स्नं स्वशाखामात्रमधीतं, स शाखान्तगः। येन सामवेदस्य समाप्तिपर्य्यन्तमधीतं, स समाप्तिगः ॥ ७ ॥

यद्येकमिति। छन्दोगस्य भोजने हेतुवचनं सार्द्धः श्लोकः। यतस्तत्र च्छन्दोगे ऋचोयजूंषि सामानीति त्रयोवेदास्तिष्ठन्ति,

तस्मात् छन्दोगं भोजयेदिति पूर्व्वार्द्धेनान्वयः। त्रयोवेदा एव त्रैविद्यम्। स्वार्थे तद्धितः। साम्नां तदाश्रयभूतानामृचाञ्च छन्दोगे स्थितिस्तावत् प्रसिद्धैव। पठ्यमानमन्त्रकाण्डे ताण्ड्य-ब्राह्मणादौ च केषाञ्चित् यजुषां समाम्नानात् तेषामपि तत्र स्थितिरवबोद्धव्या॥ ८॥

तत्र त्रैविद्यस्थितौ किं स्यादित्यत्राह ऋग्भिरिति। ऋज्वर्थः श्लोकः॥ ९॥

पृच्छति एकस्त्विति। निगदव्याख्यातः श्लोकः॥ १०॥

उत्तरमाह उरसीति। दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे। पृष्ठतः पृष्ठे। पिण्डतर्क्कुकाः पिण्डलेपभुजः॥ ११॥

लेपभाज इति। प्रपितामहपित्रादयस्त्रयः पिण्डलेपभाजः। पित्रादयस्त्रयः पिण्डभाजः। पिण्डदस्तेषां सप्तमः। पूर्व्वोक्तान् सप्तपुरुषानभिव्याप्य तिष्ठतीति साप्तपौरुषी। वचनप्रामाण्यात् पिण्डदस्याप्यमुत्र तृप्तिरवगन्तव्या॥ १२॥

अटेत इति। वनकाननयोरवान्तरभेदो बुभुत्सितव्यः। अति-रोहितार्थमन्यत्। द्विर्वचनं ग्रन्थसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम्॥ १३॥

चन्द्रकान्तकृतिः सेयमर्पिता परमेश्वरे।
कृपाकटाक्षसम्पातम्पण्डितानामपेक्षते॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-
सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीसूनुश्रीचन्द्रकान्त-
तर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचितं श्राद्धकल्पपरिशिष्ट-
भाष्यं सम्पूर्णम्।

